

ДУХОВНІ КРИНИЦІ

Частина I

ХРЕСТОМАТІЯ
ДЛЯ 10 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

ББК 83.34УКР1

Д85

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України
№ 1/11—1014 від 28 березня 2002 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Навчальне видання

Упорядники:

*СЕМЕНЮК Григорій Фокович,
ХРОПКО Петро Панасович*

ДУХОВНІ КРИНИЦІ

Українська література
(70—90-ті роки XIX ст.)

Хрестоматія для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Частина I

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Київ, «Школяр»*

Відповідальний за випуск *А. В. Апанасенко.*

Редактор *В. В. Апанасенко*

Підписано до друку з діапозитивів 11.09.2004. Формат 84×108/32.

Папір офс. Гарнітура шкільна. Друк. офс. Ум. друк. арк. 23,52.

Ум. фарбовідб. 23,94. Обл.-вид. арк. 25,05.

Тираж 300 075 прим. (1-й завод 1–100 035 прим.). Зам. № 11/09.

УВЦ «Школяр», 02094, Київ, вул. Сергієнка, 18.

Свідоцтво ДК № 360 від 14.03.2001 р.

ТОВ «Торнадо»,

61045, м. Харків, вул. Отакара Яроша, 18.

© Г. Ф. Семенюк, П. П. Хропко,
упорядкування, 1997.

© Г. Ф. Семенюк, П. П. Хропко,
упорядкування, 2003.

© А. А. Зінченко, художнє оформ-
лення, 2004.

ISBN 966-7117-57-X

Любий читачу!

Ти береш до рук дещо незвичайну книжку — хрестоматію-підручник з української літератури останніх десятиріч XIX ст. Незвичайну, бо вона не тільки поведе тебе в світ творчості Івана Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, Івана Франка та Бориса Грінченка, ознайомить з досягненнями драматургії Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого, переконає у високому злеті нашої поезії цього часу, а й дасть змогу відчутти рух української літературознавчої думки в поцінуванні перлин художнього слова.

Книжка, наближаючи тебе до тих скарбів, які створили письменники в похмурі часи денационалізації українського народу, переслідування його мови, ще раз засвідчить невмирущість нашої ментальності. Колонізатори могли не допускати до друку художні й публіцистичні твори письменників, мимоволі змушували їх друкуватися за кордонами Російської імперії (така невесела доля судилася кожному з митців Наддніпрянщини). Цензура постійно обмежувала творчу діяльність письменників і літературознавців, заганяючи українське слово у вузькі межі тільки селянської тематики. Захисники реакційних політичних режимів фізично переслідували літераторів, заарештовували й ув'язнювали їх, ізольовували від цивілізованого світу (згадайте жандармські переслідування Бориса Грінченка, судові розправи над Іваном Франком, фізичні і духовні муки Павла Грабовського в тюрмах та сибірському засланні).

Але ніякі заборони і переслідування не могли вбити живого духу великої нації. Духовні криниці України невичерпні — у цьому ти пересвідчишся, читаючи твори кращих письменників 70—90-х років XIX ст.

Оскільки окремий художній твір — чи то багатопроblemний роман, гостреконфліктна драма, чи стисла за обсягом, але багата думкою лірична медитація — органічно

пов'язаний з плином літературного життя, ця книжка структурно побудована так, щоб естетичне поцінування твору розглядалося в контексті характеристики літературного процесу цього періоду взагалі. Отож хрестоматія й розпочинається історико-літературним оглядом Івана Франка «З остатніх десятиліть ХІХ в.», в якому з'ясовуються характерні тенденції цього важливого в художньо-му розвитку періоду нашого письменства.

Поданим у книжці творам письменників передую стисла, але виразна оцінка їхньої спадщини, визначення особливостей індивідуального стилю кожного з літераторів. Крім того, фрагменти з критичних і літературознавчих праць Івана Франка, Сергія Сфремова, Михайла Возняка, Олександра Білецького, з есе Миколи Вороного, Олеса Гончара, Євгена Гуцала, Дмитра Павличка та інших дослідників і письменників розширять твою обізнаність з конкретними явищами літератури.

Юний друже! Уважно ознайомившись з художніми творами та відгуками про них, ти ще раз переконаєшся у мудрій глибині істини, поетично висловленої Іваном Франком:

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Прийнята 28 червня 1996 року Конституція України урочисто підтвердила державність української мови в нашій країні. «Держава, — говориться в Конституції, — забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Таким чином, конституційні засади гарантують дальше піднесення українського художнього слова. У цьому ти переконаєшся, вивчаючи в 11 класі здобутки сучасного письменства.

Хай же тобі щастить на ниві освоєння рідної літератури!

Упорядники

ІВАН ФРАНКО

З ОСТАТНІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХІХ В.

II

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кождий крок у ній — то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що посторонні можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебула сю важку добу і піднялася з тодішнього пригноблення; коли ті великі прірви, які тоді розтворилися серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією, з одного, між Україною і Галичиною, з другого боку, — таки не пожерли нашої сили і зачали хоч потрохи промощуватися і вирівнюватися, то й се не дісталоса нам задармо. В остатнім двадцятилітті ХІХ віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будучину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім житті, то рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужність і рутинна, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, молодю Україною. Я бажав би перебрати бодай важніших репрезентантів тої генерації і вияснити їх фізіюномії так, як вони представляються мені тепер. Та поки що я хочу прослідити ідейні течії, які проходила та генерація.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, огритим власним чуттям автора, надиханим глибшою ідеєю. Переважно хлопські сили походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали, — сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житті контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки; в світлі тої теорії набирали глибшого значення тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили ідиліями, що в сучаснім селі, на яке досі галицькі інтелігенти дивилися або очима німецької ідилії XVIII віку, або очима проповідників тверезості та ощадності, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події. Тут були і пориви щирого чуття, такого чистого й високого, неважаючи на грубу форму, як і в першого ліпшого інтелігента, і пориви жорстокості та дикості, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й прокляття, одним словом були люди з таким багатим і різнорідним світом думок та почувань, якого там досі не підозрівано. Молоді письменники не зупинялися перед ніякою драстичністю, перед зіпсуттям і неморальністю, а декому здавалось, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появилися в літературі якісь напівдикі ідіоти, цигани, жида, жебраки, арештанти — і всюди спосіб малювання був однаковий, то значить, не шаблонний; усюди автори силкувалися проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступування.

VII

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Україні, треба все мати на оці ті цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів — приходилося творити свій власний репертуар, — і українська література збагатилася творами Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про інших, менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що

української інтелігенції нема й не сміє бути,— і українська драма мусила зробитися хлопською, сільською, мусила малювати українське село. Тільки в остатнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива: цензурна полегла, що допускає історичну драму, по моїй думці, виїшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм, з висемком «Сави Чалого» Карпенка, знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, в багатій мірі користувався українською народною піснею.

VIII

Талановитий новеліст і поет Осип Маковей дав нам у своїм «Заліссі» пробу більшої повісті, зложеної в душі новішої школи. Обсяг творчої сили автора не відповів його інтенціям. Далеко вище треба поставити «Царівну» Ольги Кобидлянської, неважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разі «Царівна» — се перша у нас повість, основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей. Се майстерна, тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовний малюнок.

Зате на полі новелістики Галицька Русь у тім часі видала ряд талантів, яких не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література. Новела — се, можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати многотомві повісті. В новелі найлегше авторові виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою.

В остатніх роках минулого десятиліття на нашім літературнім горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, сприкривши собі широкі малюнки зверхнього оточення, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають невчасні студії психології і так званої психофізики. Варто б було присвятити детальну студію тому напрямові і тим новим точкам погляду, які він вніс у літературну творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку спеціальну студію тепер не пора, і я вкажу лиш

на те, що кидається в очі при поверховім огляді. Коли давніша повість чи то новела — не конче натуралістична, а й загалом — усе мала ціхи більш або менше докладно локалізованої події з мотивованою зав'язкою, перипетіями і розв'язкою, отже, виглядала як здвигнений після правил архітекτονіки більш або менше солідний будинок, то новіша белетристика робить зовсім інше враження. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему, — се звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белетристика — се незвичайно тонка філігранова робота; її змагання — наблизитися скільки можна до музики. Задля сього вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить усяку шаблонність, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любить усякі смілих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити про і contra сеї літератури, але для історика такі суперечки не мають значення. Для нього кожний напрям добрий, коли його репрезентанти — справдішні і живучі таланти. От так і сей новий напрям у нашій літературі зазначився групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на скандинавцях, вона зачала зразу й сама писати по-німецьки, правда, в душі старшої німецької сентиментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як «Битва», «Людина», «Некультурна», «Valse melancolique» і т. ін., вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признание не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії. Обік неї як репрезентантів сього нового напрямку в нашій літературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину, Марту (Євгенію Бохенську). Але найбільшим талантом серед тої групи визначається Василь Стефаник, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан, глибокого чуття, що тремтить у кождім слові, чується в кождій рисочці, так се, власне, той неохобний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний пан форми. Він,

здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штук, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідання пливе, бачиться, спокійно, з елементарною силою, але, власне, сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитися, яку деталь висунути на ясне сонячне світло, а яку лишити в тіні. В малюванні він уміє бути й реалістом і чистим ліриком — і, проте, ніде ані тіні пересяди, переладуння, бомбасту, неприродності. Се правдивий артист із божої ласки, яким уже нині можемо поведичатися перед світом.

Ще пару уваг на закінчення.

Перед двадцятьма роками в кружках тодішньої молодіжі часто і з запалом дискутувалося питання: що нам робити в наших національним лихолітті і від чого починати? Одні говорили: «Просвіта, книжка!» Але другі відповідали: «Та-бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хочеться їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє». Перші відповідали: «Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добитися свого, бо кождий, хто хоче, може кривдити і гнути його». Інші обертали сю відповідь навпаки: «Темний, бо не має за що просвітитися; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю». Се був зачарований круг, логічний безконечник, із якого, бачилось, не було виходу. Пригадаю, скільки-то безсонних ночей, скільки важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кождому, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найліпший, одинокий вихід із того колеса.

Минуло двадцять літ — і що ж бачимо? Ми переконалися, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути — діло нелегке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але, з другого боку, ми переконалися, що «дух бодр, плоть же немощна», що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й успособлення цілого народу. Ми не могли дати мільонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був тільки один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить багатством, красою й силою і знаходить відгомін у

серцях соток тисяч синів України-Русі, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільності зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфабетів, то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилиний і нетривкий витвір людського дужу, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку.

1901 р.

Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.—Т. 41.— С. 476, 496—497, 511, 524—528.

ОЛЕКСАНДР КИСІЛЬ

НОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

II

Марко Лукич Кропивницький (1840—1910), родом з Херсонщини, був людиною невисокої освіти — він скінчив лише повітову школу в Бобринці і потім слухав один рік лекції в Київському університеті, але він мав широкий життєвий досвід і багато життєвих спостережень. До вступу на сцену він довгий час перебував на урядовій службі і там мав нагоду спізнатися з людьми усяких станів і вдач. Вступивши в 1871 р. на сцену, він грав у багатьох п'єсах російського репертуару — драматичного й опереткового, але остаточно знайшов себе на українській сцені й не кидав її вже до самої смерті; залишивши антрепризу, він виїздив часто на гастролі в різні міста й помер навіть, повертаючись з гастролів, у вагоні. На сцені Кропивницький використовував свої багаті життєві враження, синтезуючи їх у художні образи. Амбуа його були комічні ролі й характерні ролі т. зв. «резонерів»; він утворював їх, підбираючи типові деталі, вихоплені з життя, взяті з живої природи, але перепущені через критичне око художника й синтезовані в єдине ціле. Матеріалом для творчості йому було все: незначні рухи, якась подробиця в гримі, якесь слівце чи інтонація були у Кропивницького художнім знаряддям і, користуючись з нього, він умів оживити й поглибити намічений у драматурга образ. Знання народного побуту й світогляду і вміння просто, але яскраво передати його робили гру Кропивницького надзвичайно живою. Враження від його

гри ще збільшувалося і його співами, особливо коли він виконував народні пісні. За довгий час своєї праці актора й режисера Кропивницький утворив цілу школу молодших акторів, які потім використовували й наслідували подані ним класичні зразки сценічних образів.

Іншого характеру був хист близького йому за амплуа старшого з братів Тобілевичів — Івана Карповича Карпенка-Карого (1845—1907). Як і Кропивницький, Карпенко-Карий скінчив лише повітову школу, але потім самоосвітою надолужив те, чого йому не пощастило взяти в школі. До вступу на сцену в 1883 році він перебував на службі в Бобринці та Єлисаветі, де брав участь в аматорських виставах. Звільнений за «неблагонадєжність» з посади, одбувши заслання, Карпенко-Карий працював деякий час біля землі, де мав нагоду близько познайомитися із селянством і різними його типами. Вступивши спочатку в трупу Старицького, він з 1890 року й до самої смерті залишався в трупі Саксаганського, де займав видатне місце і як актор, і як адміністратор. Слава Карпенка-Карого, головним чином, ґрунтується на його діяльності як драматурга, але він був і видатним актором. У сценічній передачі найкращими у нього виходили типи заможних селян — «хазяїнів», тієї нової селянської буржуазії, що він малював її в своїх п'єсах. Гра Карпенка-Карого була надзвичайно тонкою, він давав внутрішній малюнок психології людини без різких зовнішніх ознак, без зайвих подробиць, але малюнок цей виходив цілком виразний і художній. Його засобом була, головним чином, розмова, повна найтонших відтінків та інтонацій, що були розраховані на досвідченого глядача. Карпенко-Карий був актор для інтелектуально вищої аудиторії, актор вдумливий і чутливий.

Молодший брат Карпенка-Карого — Микола Карпович Садовський (1856—1933), скінчивши реальну школу в Єлисаветі, служив деякий час на військовій службі й брав участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. Коли війна скінчилася, він вийшов у відставку й вступив на сцену, де працював як актор, а потім як режисер і антрепренер. Як актор Садовський виконував героїчні ролі, утворюючи свої сценічні образи яскравими, широкими мазками. Це — актор великого темпераменту, що часто натхненною грою утворював справжні сценічні шедеври. Але, як звичайно буває у акторів такого типу, не всі і не завжди ролі виходили у нього однаково: в молодші літа найкраще виходили у нього ролі коханців, бо хист у нього був переважно ліричного характеру, і він чарував

глядачів своїм голосом, проймаючи душу модуляціями його, а також своєю зовнішньою красою. Пізніш у нього були найкращими ролі історичних героїв; він утворював яскраві й величні образи, не так оброблюючи їх в деталях, як справляючи враження загальною концепцією ролі.

Третій з братів Тобілевичів — Панас Карпович Саксаганський (1859—1940), як і Садовський, після реальної школи й військової служби вступив на сцену й не кидав її до 1908 р. З того часу він виступає лише випадково, здебільшого гастролуючи в тих чи інших трупах. Саксаганський за амплу — переважно комік, але надзвичайно тонкий і широкий. В його грі ніколи не бувало пересаді, і комізм образу він виявляв не зовнішній, а внутрішній, психологічний, навіть там, де роль з цього боку не дуже вдатна. Саксаганський, при високій талановитості, найбільш опрацьовував свої ролі, через що кожний рух його на сцені бував до речі і вносив свою рису до загальної картини, задуманої художником.

Індивідуальність хисту кожного з наших артистів була причиною того, що при виконанні ними однакових ролей не було повторень, а виявлялася щоразу самостійна творчість. Так, наприклад, така нескладна й до кінця, здається, визначена автором постать, як Стецько в «Сватанні на Гончарівці» Квітки у виконанні Кропивницького і Саксаганського, як переказують, виходила цілком різною, несхожою одна на одну, але однаково живою й реальною.

З актрис цього часу найславетнішими були дві: Заньковецька й Затиркевич-Карпинська.

Марія Костянтинівна Заньковецька (справжнє її прізвище Адамовська) народилася 1860 року на Чернігівщині і вчилася в одному з дівочих пансіонів Чернігова. Спочатку вона виступала в аматорських виставах, а потім остаточно вступила на сцену і незабаром посіла там перше місце. Хист її був велетенський і великого діапазону. В сильних драматичних ролях вона захоплювала до кінця глядача силою свого темпераменту, глибиною і щирістю сценічних переживань. Вона з перших же кроків у ролі приковувала до себе увагу зали, опановувала її і не випускала ні на хвилину до останнього спуску завіси, залишаючи надовго слід у душі зворушеного і схвильованого глядача. В комічних ролях її жвавість і природні веселощі запальовали навіть наймлявішу і байдужу до всього людину. Знавці театру рівняли Заньковецьку до Елеонори Дузе і ставили українську артистку вище од її славної італійської суперниці.

Іншого характеру був хист Ганни Петрівни Затиркевич-Карпинської (1856—1921). Вона була родом з Пол-

тавщини, скінчила Київський дівочий інститут, потім була замужем за поміщиком, але покинула панське життя, щоб віддатися цілком сцені. Хист у неї був переважно комічний; веселі дівчата, завзяті молодиці і пащекуваті баби виходили у неї надзвичайно живими і природними. Вона прекрасно знала село, мову і вдачу сільської жінки і вміла відтворити її на сцені з типовими і тонкими нюансами.

Такі були наші перші актори восьмидесятих років. Їхня творчість, художній напрям і манера гри вплинули на весь сучасний їм театр український і утворили певну школу. Головні ролі, що вони утворили, як і гра їх, зробилися зразковими; молодші актори багато чого запозичали в них; з цього боку їх можна вважати за учнів у наших корифеїв.

III

Восьмидесяті роки характеризуються пишним розвитком у нашому театрі реалістично-побутового напрямку, з нахилом у бік етнографізму. І в постановках, і в характері акторської гри було намагання відтворити на сцені реальну дійсність — переважно селянське життя і селянські типи в їхніх буденних обставинах і відносинах, познайомити з «народом» і його звичаями до найдрібніших деталей. Що більше вмів актор наблизитися до дійсності, що докладніше знав він народний побут і вмів його відтворити, то більшого досягав він художнього успіху на сцені у глядачів. Це давало необмежене поле для акторської творчості, бо всі шляхи ще були тут неуторовані, всі можливості не використані. Славна плеяда акторів 80-х років довела до шедеврів свою роботу в цьому напрямку й утворила цілу школу послідовників. Цим і пояснюється той художній тріумф українського театру, якого він зазнав у 80-х рр., і в цьому його історичне значення. Але в 90-х рр. обставини склалися так, що через розпорошення художніх сил, через млявий темп нашого громадського життя і чи не найбільш — через штучні перепони й загани, які ставив театрові російський уряд та адміністрація, наш театр мало посувався вперед і потроху відставав од загальноєвропейського і навіть російського театрального життя. Витворені в 80-х рр. прекрасні зразки потроху обернулися в шаблони й рутину, де не було вже «духа жива». Крім того, що в театрі запанували вже нові течії і серед них побутовий театр ставав анахронізмом, навіть той побут, що його показувано на нашій сцені в кінці 90-х рр., робився вже не сучасним, відсталим. І характер селянина; і його звичаї; і одежа були вже в дійсності не

такими: вони змінювалися в житті, а театр цих змін у собі не відбивав, ніби застигнувши у якомусь чарівному сні. Цю відсталість українського театру від потреб і духу часу відчувала й театральна критика, й почасти самі актори, але в умовах тодішнього політичного життя, коли навіть, окрім етнографічних, цензура інші п'єси рідко перепускала, сподіватися на можливість якихось радикальних змін було важко, якби свіжий подих революції не зніс тих мурів, що давили наш театр і заважали йому природно розвиватися далі.

Щодо громадської ролі нашого театру в цей період, вона тісно зв'язана з його репертуаром, що складався з драматичних творів письменників цього часу.

1925 р.

Кисіль Олександр. Український театр.— К., 1968.— С. 100—104, 107—108.

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(1838 — 1918)

ІВАН ФРАНКО

ЮВІЛЕЙ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ)

Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли мноті його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці [...] Він стояв на своїм становищі й тоді, коли з легкої руки Костомарова та Драгоманова пішов гуляти по Україні поклик до плодження якихось гібридів, *semivirumque bovem, semibovemque virum*¹, тобто інтелігентів, які б для ширшого світу були росіянами, «русскими», а для «домашнього обихода», себто супроти українського мужика — українцями. І власне в пору найживішої пропаганди цього неприродного і глибоко неморального поклику Іван Левицький, мов нічого й не бувало, творив повісті, призначені зовсім не для мужика або не виключно для мужика, а для «всесословної» української нації, для українських інтелігентів, таких, яких бачив, може, очима свого духа в будущині, в народження яких вірив, вірячи в живучість і суцільність своєї нації. Левицький був у важку, войовничу, заогнену пору тим, чого в таку пору і найрозумніші не розуміють — був артистом, творцем живих типів і більше нічим.

В тіснім зв'язку з характером творчості Ів. Левицького стоїть його мова. Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша, — се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. Левицький ніде не ганяється за язиковими ефектами, не стає

¹ Бика наполовину чоловіка, і чоловіка наполовину бика (латин.).

на котурни, а коли де й попадаються у нього чисто язиково ефектовні місця (пор. відомий опис невдалого фейсверка: «Тріснуло, блиснуло, і показався синенький димок»), то вони приходять якось так ненароком, самі собою, немов без волі автора, мов граціозні рухи у вродливої, здорової людини.

Нехай же ще довгі літа ясніють над Україною ті тихі та бистрі очі, що підглянули в ній так багато здорового, своєрідного, чистого, та вміли підглянути й нездорове, невродливе та пусте. Нехай той духовний велетень у тілі пігмея довго ще любить свою рідною Україною і чарує перед нами своїм любим словом її красу та горе й радощі її дітей.

1905 р.

Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 35.— С. 371—376.

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

(Скорочено)

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священника занести батька в церкву; як ховали, то читали євангелію трохи не коло кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедру милостиню, дала священникові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитися батьківськими спадками.

— А що, Лавріне,— сказав Карпо,— розділимо тепер ґрунт пополювині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо,— сказав Лаврін.— Чи підемо в волость, чи обійдемося і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополювині город та пополювині садок, та й годі,— сказав Карпо.— Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі,— сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав з Лавріном міряти город вздовж і впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж пополювині і позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдемося?— сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на ньому й стоїть твоя і моя повітка та загорода,— сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так,— сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть,— сказав Лаврін, про матір уже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав,— сказав Карпо.

Тільки що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалася їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге,— ой лишечко! Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце перемиряли,— сказала сама до себе Мотря і заходилася міряти поясом ґрунт вповодж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулася ріжком на вулицю в бузину.

— Постривайте ж! — крикнула Мотря на весь город,— це, мабуть, свекрущище помагала їм міряти! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок в бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс та репетуючи на весь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряли город. Мотря вхопила хворостину і кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв цей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинилися і з дверей повискакували всі: і Карпо, і Лаврін, і Кайдашиха, і Мелашка. Вони повітріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви перемиряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — Чого це ти кричиш, неначе на батька?

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек!

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема,— сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре,— спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди в волость, нехай волость вас розділить, а не свекруха,— репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідїть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикладаю за тин, а таки свого докажу! — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішли Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалася і почала міряти город поясом: впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха. — Свою половину міряла, то натягувала, аж пояс луцав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть, погана! Дай я сама перемеряю з Мелашкою.

Кайдашиха перемеряла весь город упоперек, — ізнов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а другому міряєш, то стягуєш: ти б людей соромилась! Тобі тільки б сидіти в крамниці та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А той ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Небійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його діти, коли він вигнався на вулицю, — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилася до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона. — Адже ж пасіка батьківська! Гара, що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж полічила, і своїм не поступлюся. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадити! Пересадиш, то підвередишся, — сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не поможе, — сказав сміючись Лаврін.

— Вже хоч і підвережуся, чи ні, а таки свого докажу, — гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак, —

ходім лиш зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте лишень нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую,— кричала, аж сичала, Мотря.

— Та подивись лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней,— сказав Карпо.

— Овва, який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха.— А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав! — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батьківське добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха.— Ти хочеш з своєю Мотрею мене, сироту, скривдити! Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім у волость, бо я своєю часткою не поступлюся,— сказав Карпо.

Карпо з Лавріном і з Кайдашихою пішли в волость, а Мотря з Мелашкою zostалися у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почула це Мотря, то трохи не скрутилася і наробила крику під волостью.

Од того часу між Кайдашенками і їх жінками не було миру й ладу. Карпо і Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрий тим, що тобі волость присудила,— дражнилася стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку,— говорила Мотря і трохи не плакала од злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинуться один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилася пожежа. Та іскорка незабаром упала поперед усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела сміття до порога та пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла з сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхопила деркача та й розкидала сміття попід Лавріновою призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу, бо я тебе ним колись нагодую,— сказала з злістю Мотря.

— А зась, не дїждеш ти мене сміттям годувати! Нагодуй свого Карпа,— сказала Мелашка і почала змитати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані! Покаляєш, княгине, золоті підківки,— сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила,— сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула од сорому.

— А ти, паскудо, то ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? — розкричалася Мелашка. — То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на стіни, на вікна, аж шибки в вікнах дзвеніли, а що було мокро, те попроставало до стіни. Мотря глянула і рота роззявила. Вона не сподівалася од Мелашки такої сміливості і спочатку не знала, що казати.

— То це ти так? То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати му і мовчати не буду. Ось тобі на! ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, у Мелашиних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулася до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша і випустила його з рук. Мотря замахнулася на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порощить. Йому здалося, що в вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а в вікна порощить град», — подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка. — Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору і ладна вперіщити Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотрине вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалося на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодиці вчепилися до кочерги та до деркача, кричали, тяглися, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалась з деркача, неначе пір'я з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря. — Бери,

Карпе, сокиру, та зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру й заходжуся коло хати.

— Чи ви показалися, чи знавісніли?— говорив Карпо.— Хто це розбив вікно?

— Твоя маги! Це вже пішлося наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі,— крикнула Мотря і почала хапати рукою з калюжі грязь і кидати на Мелашину хату. Біла стіна стала ряба, неначе її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила Божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою,— крикнула Кайдашиха і погналась за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла і репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю: я з нею зроду-віку не буду жити під однією покрівлею,— кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай їх хату, бо я підпалю і їх, і себе та й на Сибір піду,— кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату,— кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла в волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривати хати, а то тільки полаялися та побилися молодіці. Волосний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла в волость Мотря і почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна,— сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилася лягати спати, коли чує вона — на горищі закиркали на сідалі кури, закричали й кинулися з сідала.

— Ой, тхір на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить,— сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лампу і вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін та Мелашка.

В сінях було ясно. Хтось лазив на горищі з світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба ти не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін. — Чи шапку перед нею здіймали, чи що?

— Верни лишень мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидалися на горищі, падали в сіни на світ.

— Ой Боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене з світу зжене! — говорила Кайдашиха, — ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою Господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість, — обізвалася Мотря з горища і спустила з горища на щабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища і погасила світло. В сінях стало поночі. Лаврін стояв, сп'явшись на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулася по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину. — Не лізь, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни і почав хитати драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолю, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище! — кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні.

Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі у неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялася наробити в пазусі яечні, держалася за бантину і ніяк не могла видертися назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишенько, ой, упаду! ой, ой, ой, гвалт!.. — зарепетувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті і вискочив у сіни з світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною. Мотря теліпалась на стіні, неначе павук на павутинні.

— Драбиною її плещи, та добре! — кричала Кайдашиха. — Нехай не збирає яець на нашому горищі!

Кайдашиха кинулася до драбини і була б справді почастиувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи

не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона злізла додолю з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла, — говорила Мотря, втікаючи в свою хату.

— А хіба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду в волость, — говорила Кайдашиха.

— Про мене, йдіть і за волость! — кричала Мотря з своєї хати, витираючи ганчіркою яєчно в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури і повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря в своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба одкраяти? Ти не знаєш, що то буде коштувати?

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву, — говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигадала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалося купи.

На другий день Кайдашиха прибралася й пішла до священика жалітися на Мотрю. Вона розказала все діло не так священикові, як матушці. Матушка дала бабиним онукам коржиків та бубликів, печених з сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелацинним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сіни. Кайдашиха роздала і їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка! — крикнула Мотря з своєї хати.

Діти забрали гостинці та й давай махати рученятами на бабу та промовляти ті слова, що їм довелось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли од баби, ще й бабу ласте, — сказала Кайдашиха і заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики та й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи звірюка? — сказала Кайдашиха, витираючи сльози.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелациного кухля води коло Мелациної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелацина по другий. Малий хлопець, не розбираючи матиного

погляду на право власності, вхопив кухоль з тієї діжки, що стояла до нього ближче, але якось не вдержав кувля в руках, упустив та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати і наробила галасу.

— Бач, іродова душе, вчила дітей мене лаяти, а твої діти мені шкоду роблять,— крикнула Кайдашиха до Мотрі в двері,— іди лишень сюди та подивися.

Мотря вибігла з хати й подивилася. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, схопила кухоль з Мотриної діжки та — хрюп ним об землю.

— Оце чорт його й видав. Старе, як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То схойте свою діжку в пазуху, а кувля мені купіть, бо ви не дитина,— сказала Мотря.

— Ова! гара, що розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не дїждеш,— сказала Кайдашиха.

— Коли так, то я й вам оддячу,— сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, схопила з полиці горшка і хрюкнула ним об землю. Мелашка і Лаврін тільки роти пороззявляли.

Мотря вибігла з хати, Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуці¹,— закричала Кайдашиха і, як несамовита, вбігла в Мотрину хату, вхопила з припїчка здорову макїтру та — хрюп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволїла.

— О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макїтру я знаю, як вам оддячити,— закричала Мотря, блїда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали; черепки посипалися додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та й в Мотрину хату! Кайдашиха лушила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипалися з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувалися, що їм здалося, що молодіці зовсім показалися. Лаврінові спало на думку, чи не

¹ «Закуція» — перекручене «екзекуція» — військове усмирення або солдатський постій на селі, які запроваджувалися в царській Росії часів Миколи I як засіб карн.

покусала часом матері скажена собака. У Карпа була така сама думка. Йому здалося, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з поліції сиплюються горшки, а з мисника миски, та й давай обороняти поліцію та мисник. Карпо насилу поборов матір і одняв од неї кочергу. Лаврін висмикнув з Мелациних рук рогаца і спас живоття трьом полумискам.

Усі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялися. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря.— Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? ти? мені? своїй матері? — сичала Кайдашиха.— Карпе, чи ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьми віршовку та повісь її зараз у сінях на бантині, бо як не повісиш, то я їй сама смерть заподію.

— Карпе, візьми налігача та прив'яжи на три дні свою матір серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює. Вона мене або отруїть, або зарубає,— верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язав налігачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха.— Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас усіх покусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулася до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухати: чи вішати жінку, чи прив'язувати налігачем матір.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулася до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панцину,— кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха.— Чом тебе чорти не понесли на Басарабію або за границю?

— Ова, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря.— Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? я відьма? я злодюга? — сичала Кайдашиха.— Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю, та не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача і сунула держалном Кайдашисі просто межі очі.

— Ой лишечко, виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилася за праве око.

В неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувалися. Вони кинулися обороняти матір. Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчака на лаву. Карпо кинувся обороняти Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипались йому на голову.

— Одривай, Карпе, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодлом! — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку, в тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривати кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті залищали крокви і лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і наробила там гвалту.

— Ой Боже мій, дзвоніть в усі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й мене! Рятуйте, хто в Бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха в волості. — Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши скривавлену Кайдашиху, полякалися і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті і зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря. — Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в Бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова. — Адже ж ти жива.

— Рятуйте мене, вона мене вже вбила! — репетувала Кайдашиха.

— Чи ви показались, чи що? — сказав писар. — Бігає по двору й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлося?

— От що скоїлося! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна. — Зараз мені злязь та давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати, — сказав Лаврін і швиргнув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами! Зараз мені злязь, а то я полізу та сам тебе стягну та всиплю тобі сотню різок! — кричав волосний.

Лаврін трохи проходов, зірвавши півсотні куликів, і зліз додолу. Волосний з писарем пішли в хату: в Лавріновій і Карповій хаті валялися купами черепки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшне закривавлене бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатися люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели в волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали справу і присудили Карпові одірвати хату й поставити окремо на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право зостатися в батьковій хаті і за те повинен був додержувати матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками пополовині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха заслабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи, од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха. — Це воно не дурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу.

Кайдашиха надумалась піти до священика і просити його, щоб він освятив хати. Не сказавши нічого Лаврінові й Карпові, щоб вони часом тому не спротивилися, Кайдашиха побігла до священика і попросила його освятити хати.

Наступав храм у семигорській церкві, і молодиці на селі почали мазати хати. Мотря якраз того дня полізла в піч, щоб її вимазати.

Кайдашиха прийшла додому з священиком, з ними прийшли і дяк з паламарем.

Священик покропив свяченою водою хату й сина. Кайдашиха просила його посвятити й Карпову хату; їй усе-таки шкода було сина.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там з припінки теліпалися ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стриміли, наче дві деревини. В печі лежала Мотря.

Священик покропив Карпову хату.

— Нащо ви, мамо, святите мою хату? Хіба я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо.

— На те, щоб твоя жінка не біла горшків та не вибивала очей,— сказала Кайдашиха. — Нашу хату майстри закладали на твою Мотрю.

— То святить, мамо, перше себе, бо й ви не безвинні: набили горшків з Мелашкою більше од Мотрі,— сказав Карпо.

— Не жартуй, сину! Ти ще молодий. Пам'ятай: у тебе діти, в тебе худоба. Гляди лишень...

— Та вже святить не святить мою хату, а я її одірву та й не буду закладати на колотнечу,— сказав Карпо і зараз заходився одривати хату та ставити на своєму ґрунті.

Двір був невеликий, а як його розділили, то, очевиднож, обидві половини стали ще менші. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припадав не на вулицю. Карпо поставив свою хату недалеко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком. Мотря намагалася, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через його не перелітала. Карпо мусив перегородити і двір, і город.

— Отак би ти, Карпе, давно зробив, то були б і горшки цілі, і в твоєї матері очі не повилазили б,— говорила Мотря.

Перебули Кайдашенки зиму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритися. Спершу почали забігати з однієї хати в другу діти. Їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігати один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за свердлом, то за сокирою, спершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загородило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз.

Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди.

Карпо, одрізнівшись од батька, спочатку таки набрався багато лиха, поки зібрався на своє хазяйство. Він був чоловік гордий, упертий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові. В його була тільки пара волів, і як йому треба було спрягатися під плуг, він ніколи не просив волів у батька, а напитував супряжичів між чужими людьми. В Лавріна зосталась пара батькових волів. Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох у супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному і в оранці, і в сівбі, і в заволікуванні, і в возовиці...

ІХ

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилася на Мотрю, але невістки на те не вважали і жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи

її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тином.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показалися ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин та й давай вибирати Мелацині огірки. Півень сокотав та скликав курей. Усі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курми полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угледіла таку шкоду та аж за голову вхопилася. Вона налапала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень киркнув і потяг через тин перебиту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла і вгледіла свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моєму півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема, — говорила Мотря. — Не було, пак, вам місця на городі для огірків; насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить, — спокійно обізвався Карпо.

— Карпе, піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей! — чіплялася Мотря.

— Гм! — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе, чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе, чи ти глухий, чи ти хочеш мене з світу зігнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора, — сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так! Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу...

— Підсинай, підсинай перцю, — насмішкувато сказав Карпо.

— Біжи, нехай Лаврін заплатить нам за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай солі до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піди посип перцем своїй матері в носі та в роті,— верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Вже дуже наперчила!

— Бий тебе сила божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся,— промовив спокійно Карпо, скося подивившись на Мотрю й насузивши брови.

Мотря оступилася.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угледіла Мотря, як ухопить хвостину, як вперіщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгляділа кабанчика й наробила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за вугла своєї хати.— Хай не лазить у мій город. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою і виглядала зумисне Кайдашиху.

Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в кату.

— Лавріне, Мелашко, вся чесна громадо, збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати і дивилися на бідного кабанця. Їх узяв жаль і досада.

— Це вже Мотря і справді не знати що виробляє,— сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла, як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулак об кулак, нахилившись через тин як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла дістати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе в повітрі розлетілась.

— Постривай же ти, суко, скручу я голову твоєму півневі,— сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла праста за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потріпав крилами, закукурікав та — шубовість у Лаврінів огірки. Кайдашиха схопилась з місця та давай закрадатися до півня з кужелем. А півень клеє огірки та тілки — со-ко-ко-ко-ко! неначе дражниться з баби. Баба

як поперла кужелем та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, обпарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелашиних дітей гуляти. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! ой лишечко! з горшка й справді стриміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею посередині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи, — побіг півень з горшка, тільки патьоки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла в свою хату з півнем у руках та сунулась до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець з сіллю! Піди насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказалася і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око. Який ти господар! Чому ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки і мусив їти лаятися з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймати Мелашиного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було й треба! Вони покатали на Лаврівів город, впіймали чорного півня і принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврівів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгледіла кабана і паробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги і гуртом кинулися за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій у займанні. Викупи, то й візьмеш,— гукнула Мотря через тин,— а як не викупиш, то верни півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі стояла коняка, прив'язана до воза, і їла сіно. Карпові діти одв'язали коняку і печали їздити верхи по двору. Коняка зірнула з гнuzдечки, на радощах хвицьнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно під кінськими копитами, і поліг на городину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату і дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та й давай ганятися за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні у баби, зачинена в хліві.

Карпо і Мотря вже трохи були напідпитку й побігли додому.

— Як! чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень,— говорив сердитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусилися до лайки, та не було з ким лаятися. Вона вгляділа Мотрю й затрусилася.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала,— обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти.

Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближалися одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в самій сорочці і в вузькій

запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо в вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанцях, у сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затагай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами штанях, у чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце ляляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як куц калини, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилася поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалася по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей. Їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? — крикнула Мотря. — Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

— Одчепись, сатано, хто його одв'язував! То твої діти їздили по двору та й упустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по двору! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впуєтив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня, — кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан,— кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала,— кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, то піду в волость тебе позивати,— обізвалася Мелашка.

— Ще й вона піде в волость! Утри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость,— кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі в очі плюну,— говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігалися і дивились у ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха.— Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятись! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі?! Та це ж ті підтикани, задрипані Балаші. Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті біївські лобурі, що старців по ярмарках водять,— кричала Мотря.— Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селу з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема,— кричала Мелашка.

— В тебе вже розуму, як у дірявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки і висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потрїпуєш? — крикнула Кайдашиха і кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки і оступилась од тину.

— Оддайте мені коня,— крикнув Карпо після всього,— бо як не оддасте, то я й сам візьму.

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати,— обізвався Лаврін.

— А за віщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила у твій! Оддай коня, бо я піду з дрючком одпирати хлів,— гукнув Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, йди в волость позивати,— кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові трохи шуміла горілка. Він ухопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі стояли

та мовчки дивились на Карпа; всі боялися його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулася до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив усієї сили до хліва і крикнув, як несамовитий:

— Нате, їжте мене, або я вас їм!..

Кайдашиха прийшла до священика і почала плакати та жалітися на Карпа і на Мотрю.

— Батюшко, зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитися. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла волость. Слідком за нею йшли люди й діти. У волості присудили або дати Карпові десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить матері і не помириться з нею.

Карпо надвечір проспався. Його покликали в волость і, хоч він бувдесяцьким, хотіли його простягти і всипати десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони восени перекопали батьківський город ровом, ще й дерезою обсадили.

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов перші почали прибігати одні до одних гуляти; за ними почали заходити один до другого брати, а після всіх пересердилися їх жінки, хоч од їх перших усе лихо починалося. Брати зовсім помирилися, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погнала вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріновою. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко і високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карнів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких

груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулося додолу.

Лаврінові діти довідалися, що та груша не дядькова, хоч стоїть у дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвати груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусити, а дівчата збирати в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші?! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! це не ваші груші. Бабуся казали, що це груша батькова, а не дядькова,— говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви та позадираю вам спіднички та дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулися на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш,— обізвалася з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша; хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислиці,— говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати і вже лаяла Мотрю на все горло.

— Ідїть, діти, та рвіть груші сміливо! Це наша груша,— говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій город вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвати.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спини.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялися вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував; що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость,— говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись,— говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків город, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! так оце продам два аршини землі,— кричав Карпо.— Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір,— говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийняти,— говорив у волості голова,— а рубати добре дерево гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові та й ідіть собі з Богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і ніби помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Ще вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого городу ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Карпова груша, неначе на злість, ще більше розрослася і вшир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалася та сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулися на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалася за своїх дітей, як вовчиця. Кинулася до Мотрі й трохи не здерла з неї очіпка. Карпо і Лаврін пішли до священика. Священик раїв їм зробити так само, як передніше раяли в волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчипного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священик.

— Чи то можна пристати на те? — сказав Лаврін.— Я щороку продам груш за три карбованці, а то щобъ взяв три карбованці раз та й годі. От нехай мені Карпо

одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить! От на це я пристану.

— Авжеж! У мене й так городу обмаль, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану,— сказав Карпо.— Про мене Лавріне, бери грушу та пересади в свій город!

— То діліться щороку грушами пополовині,— сказав священик.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять у город, вибачайте, як свині, і толочать городину, а стара мати ще й намовляють їх,— сказав Карпо.

— Бо твоя жінка така гадюка, вибачайте на тім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадити в клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, і нашу матір, вибила їй око, і моїх дітей так і лупить ломакою, по чому влучить,— жалівся Лаврін.

— Ну, то як же воно буде?— спитав священик.

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами,— знов сказав священик.

— Зроду за це не згоджуся! — сказав Лаврін.— Там, батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я щороку продам груш два або три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хіба я таки сказився чи з г'лузду з'їхав, щоб одрізувати землю! — сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдайтесь тими грушами разом з своїми жінками! — сказав священик, пішов у кімнату і зачинив двері.

Карпо і Лаврін постояли і пішли додому та все ляляли. Лаврін кричав, що візьме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризалися од Мотрі і неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігла й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її,— сказала премудра баба Палажка,— геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка, пак, премудра! — не втерпіла баба Параска.— Подивися лишень на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то може б і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилося несподівано. Г уша всохла, і дві сім'ї помирилися. В обох садбах настала мирнота й тиша.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

(Скорочено)

VIII

Тим часом до гетьмана Виговського все частіше та частіше приїздили польський посланець Казимир Беньовський, дідич православної віри, Юрій Немирич та інші українські православні пани. Гетьман, задумавши оддати Україну Польщі, боявся, що не всі козаки пристануть на те, й не йняв віри козакам. Він набрав в Чигиринський полк німців, волохів, православних дрібних убогих шляхтичів і козаків, прихильних до Польщі. Зінька він не перевів в інший полк тільки через те, що за ним була гетьманшина сестра в первих. Гармати і німецьку піхоту в Чигиринському полку гетьман доручив німцеві Данилові Олівенбергові. Недалеко від Чигирина за Чорним лісом стояло наготові найняте татарське військо. Гетьман не дуже йняв віри своїм козакам і обставив свій гетьманський двір найнятими чужинцями для своєї оборони. Старий Лютай знав про нові гетьманські порядки, про гетьманські заміри і тільки хитав з досади головою. Зінько нарікав на ті нові порядки голосно й прилюдно, не вважаючи на те, що його жінка була гетьманшина родичка в первих. Незабаром після того, 16 сеп-
тбрю 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі. Прості козаки мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського. Переяславський полковник Павло Тетеря виложив зміст і тямку тієї промови в народних простих примовках та в приказах.

— Стой всю правду сказав! Згода! згода! згода! — закричали козаки, показуючи пальцями на Тетерю.

Гетьман і полковники підписали ту Гадяцьку умову і постановили послати посланців в Варшаву на сейм і просити, щоб король знов прийняв Україну під свою державу. На раді постановили, що козаки пристають до поляків як рівні до рівних; козацька старшина повинна була дістати шляхетське польське право; Україна повинна була стати великим князівством, а Виговський — гетьманом і руським великим князем.

Вернувшись до Чигирина, гетьман вирудив в Варшаву посланців. В квітні 1659 року польські сеймові посланці з'їхались до Варшави на сейм. На цьому сеймі повинно було статись велике діло для Польщі. Король був готовий прийняти в підданство козацьке військо і всю Україну, і сейм був повинен роздивитись і розібрати пункти Гадяцької умови, постановленої Казимиром Беньовським та Євлашевським з гетьманом Виговським та козаками ще 1658 року в місяці сентябрі. Сейм розпочався. Король Ян-Казимир і польські магнати та сеймові посланці ждали козацьких посланців з великою нетерплячкою, а вони загаялись і не приїздили.

Варшава заспокоїлась і неначе повеселішала після важких воєн з козаками за гетьмана Богдана. Новий гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі. Магнати з'їхались до Варшави, давали на radoщах пишні бенкети, гуляли по тісних варшавських улицах то верхи на чудових баских конях, то в стародавніх високих каретах, запряжених в простяж.

Грязюка на тісних улицах вже протряхла, але в вибоях і ямах стояло багно. Тісні й вузькі вулиці кишіли людьми, натовпом жидів, котрі понавозили свого краму під час наїзду панів на сейм. По всіх улицах, закутках і переулках сновигали екіпажі магнатів та сеймових посланців, котрі попривозили до Варшави своїх жінок та дочок для розваги. Скрізь мигали високі, аж під самісінькі жидівські стріхи, старомодні екіпажі, де на козлах стриміли погоничі в краківських жупанах з широкими викладчастими комірами, обшитими золотими wzorцями та мережками. Чудові коні, запряжені в простяж, в краківських хомутах, з червоними шарфами, причепленими зверху, басували по улицах, як навіжені. В екіпажах сиділи убрані магнати, їх жінки та дочки. На паніях та паннах вперемішку манячили то польські оксамитові червоні та жовті кунтуші, облямовані білим горностаєм, то модні заграничні сукні. Сиві парики на магнатах та магнатках були перетасовані з оксамитовими колоритними шапками чудернацьких фасонів, часом вигаданих фантазією варшавських панів та паній. Коні катали, як скажені. Весняне сонце грало на дорогих колоритних уборах панів, на блискучих краківських хомутах, на блискучій упряжі, облитій сріблом. Все це жваве, колоритне, блискуче, сновигаюче по улицах, весь цей ворущливий блискучий розкішню наїзд ставав в великий контраст з задимленими домками та халупками, з плесами багна по улицах, з смердючою гряззю та гноєм. Всі вулиці були схожі на тропічні плеса та болота з смердючою гнилою водою,

на котрих манячіли пречудові квітки рожевого та білого латаття, препишних квіток вікторії та колоритних лелій.

Аж у маї прибули до Варшави гетьманські посланці з України. З генеральної старшини прибув генеральний обозний Тиміш Носач, генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький. Од кожного козацького полку гетьман прислав по два сотника. З посланцями поїхало багато охочих людей з козацької старшини. Усіх посланців набралось двісті душ. Юрій Немирич, дідич православної віри, київський каштелян, котрий поїхав за депутата од Києва, та Прокіп Верещага, як депутат од Чернігова, були на чолі козацького посланництва.

«Козацькі посланці вже прибули! Вже приїхали! — загомоніли скрізь по Варшаві. — Слава Богу! Таки діждались! Знов настане мир між Польщею та Україною!» — говорили польські пани, угляdivши, як козацькі посланці в'їхали в Варшаву довгими рядками на баских степових конях.

Червоні козацькі кармазини, червоні високі верхи шапок заманячіли по варшавських улицях. Баскі степові коні помішались з чудернацькими екіпажами. Незвичні до міського гаму й натовпу, дикі степові коні ставали дибки, іржали, як скажені, вициряли зуби і лякали паній та панянок, проїжджаючих по улицях. Червоні кармазини та шапки зарябіли й заманячіли між чорними жидівськими кафтанами та шабасковими соболевыми шапками. Натовп висипався на улиці, щоб подивитись на козацьких гостей, котрих вже давно не було видко в Варшаві. Варшава зашуміла на radoщах, заворушилась, ждучи добрих наслідків для Польщі од приїзду ще не так давно страшних ворогів Польщі, котрі тепер самі горнулись до Польщі, запобігали ласки в польського короля.

Висипали на улицю й вигнані Богданом утікачі з України — покатоличені й сполячені українські пани, котрі повтікали з своїх маєностей до Варшави і боялись вертати в Україну. Вони збідніли, зубожіли, обносились і проживали нужденно, не маючи часом шматка насущного хліба. В обстріпаних, в злинялих жупанах та кунтушах ці українські недоляшки стріли козаків криками ненависті. Вони показували кулаки козакам, котрі шугали на конях по тісних улицях.

— Душогуби! Льотри! прокляті схизматики! лиходії! бодай вам добра не було! — виривались прокльони слідком за козаками з натовпу. — Ви нас скривдили! Бодай вашому гетьманові Богданові земля лягла залізом на домовину! Прокляті! ви нас скривдили, нас, дітей України, українського роду; української крові!

Але ці крики сполячених утікачів, панів з України, не долітали навіть до червоних козацьких шапок. Їх приголомшували й заглушували крики радісні, крики привіту козакам, що знов повернулись до підданства польському королеві.

Король назначив день для прийняття козацьких посланців. В сенаторській просторній залі зібралися усі сенатори й сеймові посланці. Для короля був поставлений трон на височеньких сходах під червоним оксамитовим балдахіном, перевитим посередині золотими шнурками. Прибув і архієпископ прімас гнізненський. Усі посланці й магнати стали двома рядами по обидва боки зали і ждали короля. Незабаром рознісся по залі голос герольда: «Найясніший король Ян-Казимир їде!» Усі в залі заворошилися і подалися до порога. Прімас з хрестом в руках пішов до порога поміж рядами панів і встрів короля в дверях. Сенатори й сеймові посланці низенько уклонилися королеві. Лицемірна покірливість виявлялась на обличчях магнатів, котрі вважали себе трохи не за рівню королеві і котрі в себе вдома, в своїх маєтностях і на провінціальних сеймах і справді виступали як маленькі самостійні королі. Гетьман Богдан продражнив їх за свавільність «короленятами».

Король, ще молодий, але тілистий, поставний та здоровий, повагом вступив в залу і попростував між двома рядами панів до трону. Пани рушили слідком за ним і стали по обидва боки трону. Прімас став на чолі магнатів по праву руку од короля. День був весняний, сонячний. В вікна по обидва боки трону сипалось майське проміння і обсіпало ясним світом багаті оксамитові та шовкові кунтуші, лисніло на золотих шнурках та позументах, переливалось чудовими м'якими сутінками на шовкових та оксамитових складках кунтушів. Увесь збір, блискучий та пишний, аж сяв колоритними фарбами, сяв радісними очима, веселим обличчям.

Увійшли козацькі посланці і гуртом стали серед зали. Засяли червоні кармазини та червоні сап'янці, неначе серед пістрявого гурту магнатів в залі схопилось червоне полум'я. Тільки чорноволосі козацькі голови, чорні чуби на головах, здорові вуси та блискучі темні очі чорніли поверх червоного полум'я кармазинів. Посланці поклонилися королеві. Король згорда повів вниз очима і ледве схилив свою низько обстрижену голову, тільки здоровецькі вуси трохи схилюлись вниз і натякали, що король поклонився — не чолом, а вусами.

Перед держав Юрій Немирич, чоловік вчений і славний оратор того часу. Він спинився посеред зали, виступив трохи з натовпу і висловив латинською мовою пишну

промову, в котрій вихваляв Польщу як вольну державу на весь світ, і просив короля знов прийняти в своє підданство усю Україну, одрізнену од Польщі гетьманом Богданом. Після коротенького риторичного вступу Немирич промовив:

— Ми з'являємось в теперішній день перед престолом королівської величності, перед збором всієї Речі Посполитої як посланці найяснішого й найшляхетнішого гетьмана усього війська Запорозького і разом з тим усього українського народу, щоб признати перед лицем усього світа на потомні віки його величність, Річ Посполиту і Корону Польську нашою вітчиною і матір'ю. Держава вашої величності по всьому світу стала славна волею і в цьому схожа на царство Боже, в котрому як огневим духам, так і людському роду даються Божі й людські закони, але з охороною їх вольної волі без найменшого силування на всі часи од самого сотворіння світа. Нехай інші царства й держави будуть славні своїм теплим кліматом, багатством, злитками золота, дорогих перлів та діамантів, розкішню життя... але там народи не зазнають правдивої волі. Забувши, що вони обдаровані од Бога вольною волею, вони живуть неначе в золотій клітці, і повинні zostаватись невольниками чужої сваволі, чужого бажання. На усьому світі не можна знайти такої волі, як в Польській Короні! Ця воля, котрій і ціни не можна скласти, ця вольність, а не що інше, веде тепер нас до з'єднання з вами. Ми родились вольними, вирости на волі і вольно обертаємось до однакової з вами волі.

Сеймовий збір заплескав у долоні. Кожний пан почував, що Немирич говорив правду про волю в Польщі, але пани забулись, що в тієї «вольної панської волі» були в неволі хлопи і польські, і українські, в неволі, як у пеклі. Вони забули слова французького мандрівника на тодішній Україні Боплана, що в Україні польські пани живуть, як у раю, а панщанні мужики мучаться, як у пеклі. Оратор в своїй промові забув на той час згадати про те пекло. Немирич замовк на хвилину і знов заговорив:

— Тепер блудний син знов вертається до свого батька. Нехай же батько привітає його поцілунком миру й ласки! Нехай надіне золотий перстень на його палець, вбере його в гарне убрання, нехай заколе годоване теля і радіє вкупі з ним на задрість іншим! Не тисячі, а мільйони душ потягуються до підданства вашій величності і усій Речі Посполитій! Привіт тобі, найясніший королю!.. Прийми цей багатий край, цей родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овочі, цю вітчину войовничого і давно славного на морі й на

суходолі народу українського... Віват, найясніший король Ян-Казимир! Віват, Республіка Польська!

Славному в свої часи ораторові відповідали в сеймі короткою промовою. Усі сеймові посланці були раді, що козаки знов задумали вернутись до підданства королеві. Юрій Немирич подав королеві Гадяцькі пункти. Посланці сподобились цілувати руку короля. Сенатори й сеймовики дуже радо привітали козацьких посланців.

Але радість в сеймі швидко змінилась на смуток, як сенатори почали розбирати пункти Гадяцької умови. Піднялись змагання та нарікання, що козаки вимагали дуже багато права та усяких привілеїв для України, що в Гадяцькій умові, постановленій комісарами Польщі Казимиром Беншовським та Євлашевським, комісари надавали козакам надто багато обіцянок.

По Гадяцькій умові Україна приставала до Польщі як Велике князівство Руське, зовсім самостійне в своїх осерединних справах: козаки приставали до поляків як вольні до вольних, рівні до рівних. Гетьман і великий князь Виговський просив для себе повного права суду над усім козацтвом в Україні і особистої незалежності од усякого суду, од усяких позвів. Козаки вимагали, щоб у Великому князівстві було своє козацьке військо і своє правленство, щоб в Україні не було унії, а польські єзуїти навіть не мали пробувати на Україні; щоб вигнані з України пани-католики й поляки не мали права вернутись на Україну і забрати свої давні маєтності; натомість король був повинен дати їм скарбові землі в самій Польщі. Козаки постановили, щоб усі староства, усі скарбові землі в Україні були оддані в український скарб, були прилучені до українських воєводств. Воєводами повинні бути тільки православні; католики не мали права займати місця на урядовій службі в Україні і через те не мали права діставати коронні землі й маєтності на Україні. Козаки домогались, щоб король дав їм усім право шляхетства і щоб в самому Великому князівстві православні дідичі, князі високого роду були в усьому рівні з шляхтичами-козаками і не присвоювали собі окромішних вищих привілеїв. Щодо просвіти, то козаки вимагали собі права заснувати два університети: в Києві і в Брацлаві, і заводити школи, не питаючись у поляків, права вольної печатні книг та вольної чорноморської торгівлі.

Такі вимагання козаків збурили польських магнатів і сенаторів, гордих своїм шляхетством. Піднялися голоси проти Гадяцької умови. Пани нехтували козаками, нізащо не згоджувались, щоб козаки стали шляхтичами, рівними у своїх правах з ними. Посланці кричали на сеймі, що

Україна стане через такі привілеї міцносилою, самостійною державою, небезпечною для Польщі.

— Як то можна давати шляхетські привілеї усім козакам, та хоч би й усій козацькій старшині! Це виходить, що ми дамо шляхетське право хлопам, бо козаки з хлопів. Це буде приниження для нашої стародавньої шляхти. Рівняти до себе хлопів, якихсь душолюбів, лиходіїв! якихсь бунтарів, що встали бунтом проти своєї матері Польщі, якихсь пройдисвітів! Це буде ганьба, неслава для нашої шляхти! Не попустимо цього! — кричали польські пани, вислухавши прочитані Гадяцькі пункти.

— Якихсь схизматів становлять врівні з панами-католиками! — гомоніли в сеймі біскупи.— Схизму треба вбити, як гадину, а не становити її нарівні з католицькою вірою панів. Це сором для нашого святого костюлу! це ганьба на ймення Боже!

— Це знеславить вартість і достойність нашої шляхетської верстви! Ми принизимо нас самих, підвисивши до себе якихсь пройдисвітів! — репетували деякі пани.— Не попустимо цього! А все то накоїв лиха пан Бенъовський!

Трохи не місяць змагались пани на сеймі, розбираючи пункти Гадяцької умови, та все нарікали на Бенъовського за його непомірну здатливість на користь козакам. Але були між польськими панами й такі правдиві люди, котрі могли б послужити за ізразець і для сучасних декотрих польських панів і польських істориків.

— Не козаки порушили згоду, а ми,— говорили декотрі пани.— У всьому винна наша гордовитість. Ми з ними поводитись не по-людськи. Ми не тільки однімали од них такі їх права, але позбавили їх усякого людського натурального права. От за те Господь Бог і показав нам, що й вони такі люди, як і всі, і по заслугі покарав нашу високодумність. Ми нижчі за їх: вони бились з нами за волю, а ми — за безсиле панування... Тоді, як Адам копав землю, а Єва пряла, ніхто нікому не служив, ніхто нікого не називав хлопом.

Тепер Бенъовському довелось викручуватись за свою щедрість в умові з козаками. І хитрий посланець викрутився. Він подав таку гадку:

— Треба згодитись на усі вимоги козаків, бо тепер Польща має ворогів— шведів та москалів, котрі можуть загубити Польщу. Козаків тепер стало дуже багато, і вони дужі. Ми придбали собі спільників на Україні. Але потім, як мине час, можна буде й порушити усі пункти Гадяцької умови: завести унію, притиснути козаків, вернути землі вигнаним католикам-панам і завести на Україні давні польські порядки. Хоч це все станеться несплоха,

але можна буде згодом повернути діло в Україні по-давньому.

Тільки тоді пани й сенатори згодилися підписати Гадяцьку умову з певною надією не додержати свого слова. Ізба сеймова й посланницька обидві затвердили своєю згодою Гадяцькі пункти, гадаючи в слушний час зломити своє слово, порушити Гадяцькі пункти.

Затвердивши Гадяцьку умову, сейм назначив дань для торжественної присяги на підданство королеві. Цей день прийшов на 22 день мая.

В сенаторській ізбі поставили пишний трон для короля. Зібрались усі сеймові посланці, сенатори й декотрі біскупи. В одинадцятій годині ранку увійшов в залу король і сів на троні. Сенатори й сеймові посланці стали кругом трону. Тоді покликали посланців нового Великого князівства Руського. Козацькі посланці увійшли і стали в ряд. Коронний канцлер сказав красномовну промову од імення короля і оповістив, що король прощає усі козацькі давні провини, приймає Україну підданство і затверджує Гадяцьку умову, постановлену Беньовським з козаками 16 сентября 1658 року. Почалася присяга. Перший присягнув король, поклавши два пальці на Євангеліє. В своїй присязі Ян-Казимир обіцяв, що він і його наслідники дають обов'язок королівською присягою держати Гадяцьку умову непорушно на віки вічні і вчиняти правдивість усім жильцям Великого князівства Руського по їх праву і звичаю. «І коли б я, борони, Боже,— сказав в кінці присяги король,— не додержав моєї присяги, то народ український не повинен мені покорятись».

Після короля присягали архієпископ прімас гнізненський, єпископ віленський за все католицьке духовенство, потім присягли гетьман коронний і литовський за все польське військо, а після них присягли канцлери і підканцлери Королівства Польського.

Коли ця церемонія скінчилась, почали присягати козацькі посланці. Київський митрополит Діонісій Балабан приніс Євангеліє, обковане золотом, і золотий хрест і поклав їх на столі. Генеральна старшина присягала по одному, піднявши два пальці вгору; отамани й осавули присягали по два разом. Але як церемонія стала вже дуже загайна, то сотники і решта козацьких посланців усі встали навколішки, піднявши два пальці вгору. Генеральний писар Груша висловив за їх усіх присягу.

Скінчивши присягу, козацькі посланці сподобились поцілувати короля в руку, і ввесь збір з церемонією вийшов з ізби і пішов в собор святого Яна.

Узенька улица коло собору уся заповнилась блискучим кортежем розкішно убраних польських сенаторів та

козацьких посланців. Увесь кортеж аж сяв [то] червоними, то синіми кунтушами, червоними верхами козацьких шапок. Улиця неначе зацвіла квітками. Майське сонце весело грало й лисніло на золотих позументах кунтушів, на червоних та жовтих дорогих уборах, на червоних маківках козацьких шапок та на червоних кунтушах. З усіх одчинених вікон визирали гарні панни та панії в пишних уборах. Покрівлі будинків були обсіпані народом, неначе їх обсіли хмарами галки. Блискучий кортеж неначе вливався в високі двері собору, кидаючи червонястий та жовтий одлиск на стіни собору, обквітчані виліпленими фігурами та арабесками. Самі янголи, виліплені над високими дверима, неначе ожили, вкриті живим одлиском од дорогих кармазинів. Світ тих одлисків бігав, миготів по горорізьбі; янголи неначе засміялись на radoщах, що настав мир і спокій в Польщі, що Україна знов пристає до згоди з Польщею.

Блискучий кортеж неначе поглинули широкі темні двері. В соборі почався молебень. На улиці, на покрівлях стало тихо, як в глузу ніч. Натовп на улиці поскидав шапки. Все затихло. Весь натовп на улиці ніби замер. Тільки чуть було, як в прозорому повітрі десь весело щебетала ластівка і її дзвінкий, але м'який голос розливався, неначе хто вигравав на флейті веселі трелі. На соборі на хресті вчепилась ніжками галка і закавкала своїм м'яким голосом. І те кавкання галки виразно рознеслося понад домами серед мертвої тиші. Високі й тонкі дві башти собору з дива поглядали на незвичайний збір народу, неначе замершого й захоловшого на улицях, в одчинених вікнах і на дахах.

Серед мертвої тиші несподівано загув орган, та все дужче, та голосніше. Гук органа сповнив увесь собор і мало-помалу ніби полились здавлені хвилі потужних міцносилих гуків через одчинені двері, неначе вони не зміщувались в храмі, і полились через край, потрапили в одчинені двері і розлились хвилями по улиці, понеслися вгору понад домами і розлилися по синьому небі, в майському повітрі.

В соборі заспівали «Тебе, Бога, хвалимо». Заспівали усі од щирого серця на radoщах дужими голосами. Орган загув, заклекотів, закричав, а потім заgrimів: його низький клекіт, як грім, злився з голосами. І задрижали товсті стіни собору, неначе не видержали натиску лицарства, натиску лицарської сили й мужності. Безмовне, ніби змертвіле стовпище захилиталось на улиці й на дахах. Усі почали хреститись, бо вже настав кінець молебня, і всі ждали, що от-от незабаром блискучий кортеж з королем

на чолі з'явиться в дверях собору і затопить золотом і сясвом улицю.

На небі сонце зразу погасло. Набігла майська чорна хмара. Ще орган не замовк, як несподівано вдарив грім, неначе десь недалечко вистрелили з гармати. Грім гуркотів весело по небі і неначе зареготався на radoщах великого для Польщі свята. Несподівано полився дощ ливцем. На одну хвилину стовпище неначе вкрилось туманом і заворушилось, захиталось на високих покрівлях. Дощ лив, шумів, аж дзюрчав. Потоки впали з покрівлі і задзюрчали по улиці. Процесія мусила задлятись в соборі, поки перестане дощ.

— Це добрий знак! — гомоніли в соборі. — Дощ теплий і плодучий. Як цей дощ несе свіжість і родючість, так постановлений мир з Україною нехай збагатить нас, прибільшить благословення і надарує процвітанням Польщу!

Дощ одразу перестав, неначе хто закрив несподівано хмари. Одгуки грому лунали тихо десь далеко за Віслою над лугами, над густими лісами. Над Варшавою небо випогодилось і засяло чистими блискучими блакитними фарбами, неначе оповилось найдорожчим голубим м'яким шовком з золотистими сутінками. КORTEЖ рушив і вийшов з собору. Жовті панські чоботи, червоні козацькі сап'янці з срібними підковами записніли на улиці, обмочені в теплу дощову воду, котра дзюрчала під ногами. Стovпище крикнуло, як один голос: «Віват, король Ян-Казимир! Віват, козаки!»

— Пішла хмара на татари, а сонечко на християни! — говорили козаки, подивляючись на хмари, що посунулись за Віслу.

Але ті хмари посунулись і на татар, посунулись вони і в Україну...

Після присяги почалися в Варшаві бенкети. Багаті, значні польські магнати запрошували до себе на бенкети українських посланців. Пани вітали козаків з поважанням; козаки показували на словах прихильність до короля й Польщі.

В ті часи польські магнати не ставили собі великих палаців в Варшаві. Здорові палаци з баштами вони ставили в своїх маєностях по селах та містечках, то над болотяними річками, то на горах для захисту од несподіваного нападу татар, козаків та лівонських рицарів. Палаци їх були разом і твердині, обкопані ровами, обсіпані валами, захищені болотами, очеретами або горами. Один тільки коронний канцлер мав чималий палац з двома невеличкими баштами, котрі гордовито позирали на тісно скупчені жидівські та міщанські невеличкі задимлені

домки, неначе ногаті та довгошії чаплі та жаби, що притаїлись на дні болота в осоці. Канцлер запросив до себе на бенкет декотрих козацьких старшин і чимало сеймових посланців.

Просторна довга зала на другому поверсі йшла через увесь палац і була вкрита зверху закругленим плафоном, неначе зігнутиим листком паперу або велетенською половиною улика, розрубаного вповдовж надвоє. Плафон увесь був обліплений грубими арабесками, неначе на йому було натулене ломаччя пополовині з усяким листом, в котрому подекуди позаплутувались крилаті амури та мизаті й пикаті венери. По обидва боки довгої зали йшли рядочками тісненькі й узенькі кімнатки, в котрих нігде було й повернутись гаразд. Уся зала була освічена трьома люстрами, котрі були причеплені до плафона; на них трьома вінцями горіли свічки ярого воску. Довгі ряди столів тяглися од краю до краю зали. Столи аж захрясли під срібними тарілками та полумисками, повними усяких наїдків. Срібні кубки та пугарі були наставлені посеред столів, неначе срібний гай виріс на скатертях посеред столів. Чимало волів, баранів, кабанів та усякої птиці полягло під ножами кухарів для того бенкету. З льохів викотили кілька бочок старого вина, а найбільше венгерського. В залі стояв гам та клекіт, неначе на ярмарку; скрізь тхнуло воском та димом, як у церкві. Добре вино розв'язало і панам, і козакам язики. Усі говорили голосно, скільки було сили, як тепер говорять селяни в корчмах напідпитку. Господар не раз обходив столи і велів слугам наливати пугарі вином. І пани, й козаки пили страшенно. Гості спорожняли жбани в одну мить. Слуги насилу встигали наливати їх вином з бочок. Вино неначе зсякало, всисалось і входило в суху землю, місяць непоєну дощем.

Пани братались з козаками, обнімались і цілувались на радощах, неначе вони ніколи не бились і навіть не лягались. Козаки голосно хвалились своєю прихильністю до Польщі.

— От тепер нехай найясніший наш король посилає нас на Москву або на шведів! — говорили на радощах козаки. — Ми дамось їм взнаки і докажемо, що ми готові і головами накласти за його королівську величність. Пропали тепер татари й турки! Нехай вони тепер начуваються лиха! Завдамо ми їм вкупі з вами доброї пинхви!

Вже надворі сутеніло. В залі стало душно, як на печі. Після довгого бенкету козаки й пани вже були п'яні. Коронний канцлер, господар дому, встав з місця і хотів сказати промову, але він був вже такий п'яний, що язик не слухав його і насилу повертався в роті. Канцлер забелькотів, запикав, замикав і замовк.

— Віват канцлерові! віват! Вип'ємо за здоров'я канцлера! — гукнули гості. — Нехай живе славний канцлер! Вже смерком скінчився бенкет. Господар запросив гостей в садок. Гості рушили в одчинені на терасу двері. Слуги понесли слідком за ними пугарі, кубки, пляшки та бутлі. Сад був освічений ліхтарями. Надворі стояла тиша. Гості обсіли лавки на широкій терасі, обсіли кам'яні сходи, розсипались по садку і посідали на розстелених килимах на землі, декотрі посідали на траві. Знов полились вино та горілка з бочок в бутлі та в жбани.

На терасі один штукар, козацький сотник, стоячи коло ліхтаря і поглядаючи на свою тінь, промовив:

— А що, панове, чи не стала моя тінь довша, як я став шляхтичем?

Генеральний обозний Тиміш Носач зареготався на цей жарт. Зареготались навіть ті козацькі полковники та сотники, котрі самі запобігали в сенаті та в короля ласки, щоб дістати право шляхетства. Пани образились і понадимались. Коронний канцлер насупив брови. Козаки своїми жартами неприємно вразили гордих своїм шляхетством польських панів.

Вже настала глуха ніч. Вже гості спорожнили не одну бочку старого венгерського. Половина гостей насилу потрапила в двері, як почала розходитись додому; друга половина гостей попадала додолу й поснула. Пани й козаки валялись по садку, по траві, по сходах, на терасі, як деревця на дри्व'ятні. І сад, і тераса нагадували поле після гарячої битви. Самого господаря слуги взяли попід руки і насилу доволокли до пишного ліжка в узенькій тісенькій кімнатці.

Нагулявшись всмак на панських бенкетах, козацькі посланці вернулись в Україну з дорученою їм грамотою до Виговського і з затвердженими королем пунктами Гадацької умови. Король надарував козацьку старшину правом шляхетства, але не всю. Дістали од короля шляхетське право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобились од короля такої честі.

Козацькі посланці вернулись з Варшави до Чигирина аж перед Зеленими святками. Саме тоді поприїжджали до гетьмана полковники та сотники, щоб поздоровити гетьмана з празником по давньому козацькому звичаю. Гетьман жив тоді в Суботові, і козацька старшина й посланці поїхали до Суботова. Першого дня Зелених свят усі вони зібрались в просторній світлиці Богданового палацу. Світлиця була обквітчена клечичням, рутою та любистком. На вікнах, на столах стояли букети з півонії, півників, м'яги та рути. Підлога була посипана татар-

ським зіллям, дрібною осокою вперемішку з пахучим чебрецем. Світлиця була весела, повна пахоців. Дух весняного зілля, ясне проміння майського сонця, все це гармонізувало з радісним почуттям козацької старшини, котру брала нетерплячка, щоб швидше вийшов гетьман і оповістив про шляхетські привілеї, надаровані королем старшині й усій Україні.

В другій світлиці походжав гетьман Виговський, дожидаючись, поки збереться уся старшина, поки зйдуться усі посланці. Гетьманша сиділа на канапі коло столу.

— А що, Олесю? Чи добрим пророком був я колись, ще тоді, як тебе сватав? Чи не справдились же мої пророкування?

— Що справдились, то справдились! Ти був добрим пророком, тим-то я і захотілась за тебе вийти заміж, бо постерегала твій хист, твою здатність, твій розум та зручність.

— От теперечки я гетьман і великий князь на Русі, ти велика княгиня! Поздоровляю тебе з великим князівством! — сказав Виговський і тричі цмокнув гетьманшу в щоки.

— І я тебе поздоровляю од щирого серця! — тихо обізвалась Олеся.

— От тепер твої князі Любецькі та Соломирецькі, та твої сенатори-родичі zostались в сливах! Ти тепер вища за їх усіх, бо ти велика княгиня, мов королева на Україні, а вони прості князі і муситимуть схилити свої гордовиті голови перед тобою. Вони тепер зірки, а ти — ясне сонце України, — сказав Виговський, походжаючи по світлиці, гордо підвівши голову вгору та позираючи на стелю та на мухи, що лазили по стелі, неначе то лазили не мухи, а усі ті князі Любецькі і Соломирецькі, та Олесині родичі-сенатори.

— Ну, теперечки як почує княгиня Любецька, що ти став великим князем, а я великою княгинею, то лусне з досади, — сказала гетьманша.

— А князь Любецький зареве од зависності, а твій дядько, кальвініст Христофор Стеткевич, з дива вискочить на тин та й закукурікає, як півень.

— А тітка Суходольська? Тепер вона од зависності скрутиться, зверетениться та й сказиться! Вона ж найбільше перебаранчала нам до шлюбу, — сказала Олеся і встала з місця. — От тепер я велика княгиня! Заткнула роти усій високодумній рідні! — говорила Олеся, ходячи тихо по світлиці. — Нехай тепер вони їдуть до мене, поклоном, бо я тепер так високо стою над ними, як сонце над землею.

В гетьманші очі блищали, щоки горіли. Гордовитість і самолюбство, вдоволене по самісіньку шию, так і світилось в її пишних очах, в цілій постаті її повненької фігури. Довга оксамитова рожева французька сукня пишно сунулась за нею слідком по підлозі, а голубий шовковий кунтуш аж шелестів на її стані, ніби на радіощах, що вкриває княжі плечі і княжий стан.

— А знаєш, гетьманшо й велика княгине, що ми постановили в Гадяцькій умові з Польщею, щоб наші українські православні князі, які позоставались в Україні, не мали привілеїв, більших за козацькі привілеї, і були у всьому рівня козакам, — сказав гетьман. — Це нашим князям Любецьким та Соломирецьким ще одна носатка од мене.

— Ото й гаразд! Так і треба! — аж крикнула гетьманша. — Надіну княжу діадему своєї матері на цей урочистий час і покажусь в ній козацькій старшині, щоб тепер вона не дуже ставала запанібрата з нами.

Гетьманша витягла з здорової скрині маленьку скриньку чудової роботи, одімкнула, вийняла дорогу золоту діадему, обсипану брильєнтами, і почепила собі на голову; потім вийняла чотири разки перлів і золоте намисто з маленьких червінчиків і почепила на шию.

— Пишна ти в цій діадемі та в перлах! Ти неначе родилась задля того, щоб носити діадему та корону! — сказав Виговський, милуючись своєю Олесею.

Гетьманша запишалась на ці слова чоловіка, на її очі, на її обличчя на одну мить неначе злинули грації і обвіяли їх своїм духом. Але перегода Олеся знов гордо підвела голову і тихою ходою почала походжати по світлиці. Княжа поставність та поважність знов виглянули в її постаті, в кожному пружку її гордовитого обличчя.

— Та ти, гетьмане, не цілуйся тепер з козацькими полковниками: треба знати й свою честь. І я не буду їх тепер цілувати в плечі, бо я тепер їм не рівня. Одразу постав себе як великий князь і гетьман, щоб і вони зучились вважати на тебе як на великого князя! — навчала Олеся.

— А то ж як? Авжеж я тепер їм не рівня! Тепер я маю ласку в короля. Тепер я кому схочу, тому й дам шляхетський ранг. Але козацька старшина, певно, вже вся зібралась. Час виходити!

— Виходь ти попереду, а я зараз за тобою вийду, щоб прийняти поздоровлення, — сказала гетьманша.

Зібрана в світлиці старшина все поглядала на двері, а двері не одчинялись. Намальована на дверях дочка фараонова в очереті й кошик на воді з маленьким Мойсеєм все стояли нерушно. Коли це несподівано фараонова дочка з

очеретом неначе посунулась і десь сховалась. Два козаки одчинили в велику світлицю двері і поставали по обидва боки дверей. Гетьман прийняв поважний вид і гордо ступив в світлицю. Полковники, й сотники, й посланці сповнили сливе усю світлицю. Гетьман поклонився до їх не дуже низьким поклоном, ледве нахиливши голову. Оксамитовий малиновий кунтуш, червоні сап'янці з срібними підковами та острогами аж сяяли на гетьманові.

Посланці, полковники, сотники й уся старшина низенько уклонились гетьманові і поздоровили його з Зеленими святками. Гетьман подякував тихим голосом і знов ледве поклонився старшині. То вже не були низенькі та облесливі попередніші поклони колишнього генерального писаря Виговського, то був гордий поклін гетьмана і великого князя Русі.

— Не так тепер гетьман кланяється старшині, як було передніше! — зашепотіли декотрі полковники, що стояли позад других. — Неначе не той став!

Гетьман стояв сам серед світлиці і нікого не попросив сісти. Генеральний писар Груша подав гетьманові королівські грамоти. Гетьман прочитав їх мовчки і потім зараз оповістив, котрих полковників та сотників король надарував грамотами на шляхетство. Шляхетство дістала од короля не уся козацька старшина, а тільки ті полковники та сотники, на котрих, само по собі, показав гетьман. Полковники, осавули та сотники почали переглядатись і шепотіти. Гетьман підвів голову і грізним поглядом поглянув на старшину. Старшина стихла. Прочитавши декотрі грамоти од короля, Виговський промовив:

— Поздоровляю вас, старшино, з Великим князівством Руським і з новим правом шляхетства! Будьте вдячні найяснішому нашому королеві і добродієві!

Дехто з старшини поклонився і подякував гетьманові.

— А ми тебе, гетьмане, поздоровляємо, як великого князя й гетьмана України! — промовив генеральний писар Груша і низенько уклонився Виговському, і разом з ним гетьманові поклонились низенько і ті полковники та сотники, котрі дістали право шляхетства.

Осаул Ковалевський, Тиміш Носач і інші, котрі не дістали права шляхетства, не поклонилися Виговському.

— Поздоровляєш нас, гетьмане й великий князю, з правом шляхетства, та не всіх, — гордо промовив Ковалевський. — Ми, козаки, усі діти однієї матері України. Здається, в Гадячі постановили, щоб уся козацька старшина дістала од короля право на шляхетство, і там не було такої умови, щоб шляхетство було дано твоїм, гетьмане, слугам...

— Не з моєї причини так сталося... Про це вже знає найясніший наш король і добродій,— сказав Виговський, і в його словах, в його голосі знов виявились хитрощі та облесливості колишнього Богданового генерального писаря.

— Знає про це король... це правда. Але коли король знає, то тільки через тебе, гетьмане,— знов обізвався зі злістю Ковалевський.

Тиміш Носач стояв мовчки і тільки од злості крутив свого довгого вуса.

Гетьман гордо випростався на весь свій високий зріст і сказав:

— Що зроблено, то зроблено, і не нам його переробляти. Прошу старшину пам'ятати про свої обов'язки до найяснішого нашого короля й добродія і до нас, гетьмана і великого князя.

Старшина замовкла. Генеральний писар Груша облесливо промовив:

— Передасмо наше поздоровлення ясновельможній гетьманші і великій княгині!

— От вона зараз буде,— сказав гетьман і вийшов в двері. Фараонова дочка й очерет знов з'явилися перед очима старшини.

Через одну хвилину два козаки знов одчинили двері і стали по обидва боки, неначе вкопані. В двері увійшла гетьманша з повагом, горда та пишна. Княжа діадема лисніла й блищала, аж сипала промінням. Золоте намисто, перли, золоті позументи, золоті парчеві квітки на шовковому кунтуші сипали од себе сяєво кругом нової великої княгині. Вона увійшла і стала серед світлиці. Слідком за нею вийшов Виговський і став поруч з нею.

Старшина поздоровила Виговську з святками і з великим князівством. Вона подякувала тихим голосом. Усі полковники та сотники підступали до неї та цілували її в руку і в плече. Вона не поцілувала в плече ні одного полковника.

Гетьман і гетьманша трохи постояли серед світлиці, трохи побалакали з деякими посланцями. Виговський розпитав в посланців, як приймали їх в Варшаві, як вони давали присягу на підданство королеві, а потім поклонився усім полковникам. Гетьманша так само поклонилась разом усім одним поклоном і тихою ходою вийшла з світлиці. Слідком за нею вийшов і гетьман, не запросивши старшини до себе на празниковий бенкет, як то бувало передніше. Два козаки зачинили за ними двері.

— Осавул Ковалевський страшний задля мене,— тихо промовив Виговський до жінки.— Він мене зсадить з гетьманства і з великого князівства, але не дідде він

цього. Треба йому чики-чики! — сказав гетьман і показав на горло, чикаючи пальцем по своїй горлянці.— Пошлю найнятих убійників, горлорізів-татар, нехай його десь застукають та й чики по горлі!

— Це наш закатований ворог: він нам накоїть багато лиха,— сказала ще тихіше гетьманша.

Уся старшина, усі посланці стояли, терлись, м'ялись, тупцяли, все сподівались, що гетьман знов вийде і запросить усіх на празниковий бенкет, як звичайно бувало передніше. Але двері в світлицю не одчинялись, неначе їх хто замкнув і припечатав. Фараонова дочка мовчки дивилась на старшину і неначе сміялась з їх. Усі постояли, потупцяли та й розійшлись.

— Ого-го! Виговський вже став не той! — сміливо гомоніла старшина.— Вже не осміхається й не кланяється низенько.

— Коли б тобі хоч сісти попросив! коли б тобі дав хоч по чарці за труда! — гомоніли деякі сотники та посланці.

— Ото добра закуска, нігде правди діти! — говорив гордовитий Ковалевський.— Оце гаразд наїлись, напились в гетьмана, та й... бувайте здорові!

— В мене вже аж хміль вдарив в голову од гетьманського вина. Добрий могорич поставив нам Виговський! — жартував Носач.

— Буде він нам ставити ще кращі могоричі! Щось він занадто гордо підняв голову, як став великим князем з ласки королівської, а не з нашої,— гомоніли Ковалевський та Золотаренко.— Не король вибрав Виговського, а ми! А коли ми його вибрали, то можемо й скинути з гетьманства. Високо він літає, та низько сяде.

Вже аж третього дня Зелених свят гетьманшин брат, сотник Юрій Стеткевич, вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет. Гетьман і справді запросив до себе, але не всіх полковників та сотників, а тільки тих, що були йому вірні і дістали од короля шляхетство. Це ще більше роздратувало козацьку старшину. Чутка про те, що не всі козаки дістали право шляхетства од короля, навіть не всі полковники й сотники, облетіла по всіх полках. Невдоволена старшина почала нарікати на короля й гримати на гетьмана. Гетьманові про все виказували вірні йому козаки. Більше за всіх підбурював козаків Ковалевський. Гетьман задумав звести його з світа і підіслав потаємці до його своїх шпигунів і убійників. Але вбити Ковалевського їм не вдалося, а слава про цей гетьманів замір пішла по всьому Чигирині.

Діставши грамоти од короля, гетьман визволив з тюрми московського посланця Портомоїна і одіслав його в Москву з грамотою до царя, в котрій нарікав на Олексія

Михайловича за те, що він розіслав по Україні універсал і звав гетьмана зрадником. Сам гетьман зараз розіслав по всіх полкових містах, по всіх містечках свій універсал, в котрому він оповіщав, з якої причини він одірвав Україну од Москви і оддав Польщі. Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське лихоліття було ненависне народові й простим козакам. Люди не встигли забутись про панщину, про всі неправди й притиски од панів та ксьондзів. Народ боявся, що знов вернуться в Україну вигнані Богданом католики-пани і силуватимуть його до панщини, що Польща знов заведе унію в Україні, знов напустить єзуїтів та ксьондзів, знов нашле на Україну свого війська, котре прийдеться вдержувати на харчах. Московські бояри й воеводи почали піддержувати пушкарівську партію в Полтаві, ворожу до гетьмана. В Полтавському полку вибрали за полковника Пушкаревого сина Кирика, котрий скликав до свого полку невдоволених хлопів і назвав їх «дейнеками».

Гетьман не вважав на народ і на козацьку старшину, що була неприхильна до Польщі. Він знав, що усі полковники на Правобережній Україні будуть встоювати за ним, будуть тягти до Польщі; він сподівався, що коронний обозний Андрій Потоцький стане йому до помочі, бо вже привів польське військо на Правобережну Україну і став станом в Білій Церкві. Гетьман назначив Немирича рейментарем над польським «затяжним» військом і послав його за Дніпро, де було чимало полковників, ворожих для гетьмана. Немирич перевів польське військо через Дніпро і поставив його в Чернігові, Ніжині, Борзні й інших містах Лівобережної України. Ніжинський протопоп Филімонов давав про все звістки в Москву. До його пристав Богданів шурин, полковник ніжинський Василь Золотаренко, котрому хотілось видерти гетьманську булаву з рук Виговського; пристав переяславський полковник Тиміш Цюцюра, котрому так само заманулось дістати гетьманську булаву, запобігши ласки в московських воевод. Яким Сомко, брат першої Богданової жінки Ганни, так само хотів стати гетьманом. Запорозька Січ і славний її отаман Іван Сірко встали проти Виговського і оступились за Богданового сина Юрія, котрому вони хотіли доручити гетьманство. В Україні тліло, жевріло, і огонь був наготові спалнути. Виговський знав про це і оповістив збір на раду в Канівщині коло Германівки. Він хотів сповістити там королівський універсал на підданство козаків королеві.

Саме в той час, як Юрій та Сірко добували Чигирин, гетьман Виговський скликав козацькі полки на раду під Германівкою. Полки зійшлися недалеко од Германівки на долині, де протікав невеличкий потік, ховаючись в осоці, в рогозі та в очеретах. По один бік долину перетинав старий дубовий та грабовий ліс. По обидва боки долини стриміли рядами кругі горби. Полки зійшлися на широкій долині і стали лавами з трьох боків. Козацька старшина скупчилась серед полків на чималому пустому просторі. Серед того простору стояв стіл, застелений червоним сукном. Коло столу стояв з грамотами генеральний писар Груша. Червоні знамена маяли на вітрі, тріпались, неначе птиці. Уся зелена долина неначе маком зацвіла: скрізь червоніли на ясному сонці червоні кунтуші, лисніли червоні верхи шапок. Кругом стола червоні сап'янці на полковниках та сотниках аж горіли, неначе вони стояли по коліна в жару. Навкруги долини усі горби обсіпали селяни з Германівки та з близьких сіл. Довгі ряди селян в чорних свитах чорніли по горах, неначе насовувались чорні хмари. Усі полки, усе стовпище гуло тихо, неначе бджоли в здоровій пасіці.

З-за гори лісом з'явився гетьман Виговський на коні в червоному оксамитовому жупані, в шапці з двома перами над лобом, обсіпаними діамантами. Пера засяли, заблищали на сонці. Військо і народ впізнали по тих перах гетьмана. За гетьманом їхав на коні обозний Носач та кілька полковників, а за ними слідком виступав з-за гори полк шляхтичів та найнятих польських жовнірів. Гетьман не йняв віри своїм козакам і найняв в польського коронного обозного Андрія Потоцького, що стояв у Білій Церкві, тисячу польських жовнірів на всякий час. Той полк жовнірів став під лісом наготові до оборони гетьмана.

Гетьман з старшиною в'їхав на коні в середину козацького круга. Вид його був спокійний на взір і гордий, але в очах виявлялися тривожність і непевність. Душа його була неспокоїна: він не був певний, що рада прийме радо й з прихильністю угоду з Польщею. Козацькі полки, стовпища селян на горах затихли, неначе завмерли. Лави козаків стояли, неначе скам'яніли. Тільки знамена шелестіли та лупотіли на вітрі.

— Шановні полковники й сотники! Ви вже знаєте, які пункти Гадяцької умови з Польщею ми постановили і які затвердили король і варшавський сейм. Тепер треба оповістити ті пункти усім козакам, щоб у нас була певна згода по всіх полках,— почав говорити гетьман.

Старшина вислухала ті слова гетьмана і заворушилась стиха. Ті полковники та сотники, що не дістали од короля права шляхетства, почали тихо гомоніти й нарікати. Гетьман послав Верещаку й Сулиму між полки, щоб вони прочитали й вияснили козакам пункти Гадяцької умови. Козаки вислухали грамоти і закричали:

— То це нас знов оддають Польщі! Десять років тільки минуло, як ми вирвались з ляської неволі, а гетьман знов оддає нас польським свавольним панам в пекло! Не треба нам Польщі! Не хочемо до Польщі! Бий виговців на смерть! Поляжемо головами, а Польщі не піддаємось! Пани нас дурять своїми обіцянками. Вони знов найдуть на Україну, загадають нам робити собі панцину! Запряжуть нас в ярмо! Знов будуть нас заганяти в костьоли! Не попустимо цього! Гетьмане! Кля на стіл булаву!

В одну мить усі полки заворушились, зашуміли, як роздратовані бджоли в улику. Стовпище селян по горах заворушилось і закричало. Усі козаки загули, як бір у велику бурю. Гетьман не був страхополох, видержував не раз великі битви. Але він почував, що переполох підступає йому під груди. Його здушило в грудях, здушило коло серця; він боявся за своє життя. Тривожними гострими очима поглядав він на ті купи війська, котрі згромадились кругом Верещаки та Сулими. Крики здужчувались. Замигали, залисніли шаблі поверх козацьких шапок. Гетьман вглядів, як рука в Верещаки, піднята вгору з паперами, одскочила по лікоть і полетіла вгору. Замигали, заблискали шаблі над головами Сулими та Верещаки. Сулиму й Верещаку порубали й пошматували в одну мить. Полки заколивались, захилитались, як хвилі на морі, і рушили до столу, до того простору, де стояв гетьман.

Тоді Виговський втямив, що його замір не вдався, що козацькі шаблі готові пошматувати й його. Він почував, що смерть вже замахнулась на його своєю замашною косою, він неначе почував хвоський свист тієї коси над своєю головою. Страх напав на його в одну мить, і мороз пішов по всьому тілі. Гетьман повернув коня назад і з старшиною бігцем подався до лісу. Полки рушили за ним навздогінці. Тоді тисяча найнятих польських жовнірів виступила з лісу і закрила його й заступила од козаків. «І втікав він,— як каже український літописець,— як втікає обсмалений з пожежі».

Гетьман втік в польський обоз, що стояв під Білою Церквою, і вкупі з польським коронним обозним Андрієм Потоцьким поїхав до Білої Церкви. Стовпище козаків рушило за ним навздогінці і стало станом на Взинні, недалеко од Білої Церкви. Тут зібралася нова

козацька рада. На цій раді Виговського скинули з гетьманства і обібрали за гетьмана Юрія Хмельницького.

До Виговського в Білу Церкву прибули козацькі посланці і вимагали, щоб він сам приїхав на раду і поклав булаву. Виговський не згодився на це і не поїхав. Тоді козаки послали до його канівського полковника Лизогуба та миргородського полковника Лісницького і домагались, щоб Виговський принаймні прислав бунчук та булаву, коли сам не хоче прибути. Довго Виговський противився, але побачив, що непереливки, і промовив: «Я вертаю бунчук і булаву, але з такою умовою, щоб козацьке військо зосталось в підданстві польського короля». Виговський доручив бунчук та булаву своєму братові Данилові і вкупі з посланцями одіслав його на раду. Данило оддав бунчук та булаву, оповістив, що Виговський зрікається гетьманства, але з такою умовою, щоб Україна зосталась при Польщі і щоб Юрій випустив жінку Виговського з сином з Чигирина, давши передніше в заклад кілька козаків для певності слова. Козаки згодились й оповістили Юрія гетьманом радісними криками. Юрія підняли, поставили на стіл і прикрили його знаменами. Данило подав йому булаву. Після ради обозний Носач, полковники Гуляницький та Дорошенко прибули до Білої Церкви і дали Виговському підписку Юрія і старшини, що вони видадуть йому жінку з сином та з деякими поляками, що пробували в полоні в Чигирині. Але не швидко Юрій випустив жінку Виговського з полону. Трохи не рік довелося їй прожити в Суботіві під сторожею. Юрієві Хмельницькому не було часу думати про неї. Од Білої Церкви козацьке військо рушило до Канева. Зібрали нову раду в Жердеві, коло Канева, куди прибуло чимало полковників з-за Дніпра, прихильників Москви. На цій раді затвердили вибір Юрія на гетьмана і постановили знов піддатись московському цареві.

За втрачене гетьманство король Ян-Казимир щедро обдарував Івана Остаповича Виговського. Наставив його київським воєводою і сенатором і подарував двоє староств: Любомиль в Холмщині і Бар на Подолі. В першому старостві було 25 сіл і 200 тисяч моргів землі, в другому було 80 сіл і 35 тисяч квадратних миль землі. Окрім того, король подарував Виговському маєтність в Галичині, коло Жидачева: Руду на Стрії, Волицю й Кохавину.

Олеся Виговська довідалася про цей щедрий королівський подарунок і втішилася тим, що вона — воєводша й сенаторша, хоч і не гетьманша, та велика княгиня.

Юрій зараз звелів випустити з полону свою сестру Катерину, але вона не мала пристановища і зосталась жити в Суботіві при Олесі Виговській.

Вже аж зимою, після Різдва 1660 року, в Переяславі зібралась нова козацька рада, на котрій затвердили Юрія на гетьманстві і постановили знов вернути Україну в підданство цареві Олексієві, але багато полковників на Правобережній Україні не присягли цареві і zostались вірними королеві. Данило Виговський задумав одібрати свою маєтність Смілу та Лисянку, маєтність Богданової меншої дочки Олени Нечаєвої. Він рвався в похід, щоб визволити з полону Олесю Виговську і свою жінку Катерину. Але корсунський полковник Петренко розбив Данилових козаків коло Лисянки і самого Данила взяв у полон і видав московським воєводам. Данила повезли в Москву, але він помер в Калусі, і його тіло привезли в Чигирин і oddали жінці. Катерина звеліла поховати Данила Виговського в суботівській церкві рядом з могилою свого батька Богдана. Катерина zostалась бездітною удовою.

Незабаром після того Павло Тетеря прибув в Чигирин і пробував там довгенько вкупі з паном Беншовським. В Суботіві він стрівся з удовою Катериною і в кінці 1660 року Юрій дозволив сестрі повінчатись з Тетерею. Восени Юрій випустив Олесю Виговську з полону і одіслав з певною приставленою сторожею до Івана Виговського.

Іван Виговський, тепер вже київський воєвода, проживав у Галичині, в своїй маєтності Руді, де був просторний старинний палац, де можна було проживати в мирі і спокої, куди не заходили ніякі козацькі загони. Виговський поновив, побільшив старий замок і зажив з своєю Олесєю та сином в спокої. Але йому не сиділось вдалині й од України в Руді. Його тягло на Україну, йому хотілося брати суспіл в українських ділах, хотілося грати роль діяча в історичних українських подіях. Він перейшов в свою маєтність Бар на Подолі, щоб назирати за живим рухом подій в Україні. Виговський полагодив, поновив старий замок, обсадив його гарнізоном і настановив брата своєї жінки Юрія Стеткевича комендантом замку. Коло Виговської завсіді проживала Раїна, жінка Костянтина Виговського, та дочка її брата Михайла Стеткевича, що був ченцем в Печерській лаврі, і уся сім'я Юрія Стеткевича.

В той час події в Україні не йшли рівною ходою, а бігли швидким конем. Юрій Хмельницький після битви під Чудновом, де поляки розбили московське військо і взяли воєводу Шереметьєва в полон, знов oddав Україну Польщі, а потім зрікся гетьманства і постригся в ченці. На Правобережній Україні козаки вибрали за гетьмана Павла Тетерю. Польський король Ян-Казимир виступив з військом на Україну, перейшов за Дніпро, щоб добути собі

і Лівобережну Україну, де полковники zostалися вірними Москві і вибрали собі за гетьмана Брюховецького.

Івану Виговському захотілося знов добути собі гетьманську булаву. В той час, як король брав городи за Дніпром, в Київщині стало неспокійно. Київський воевода сидів у Барі і пальцем не поворушив, щоб заспокоювати край. Гетьман Тетеря винував у всьому Виговського, говорив, що «Бар усьому виною». В той час Іван Сірко з запорожцями рушив в Брацлавщину, щоб одняти Правобережну Україну од Польщі, і послав вперед загін під приводом Сулимки. Сулимка дійшов до Білої Церкви, де його розбили польські жовніри під приводом Чарнецького і полковника Себастьяна Маховського, здичилого й жорстокого чоловіка. Виговський, певно, хотів знов взяти гетьманську булаву і часто промовляв: «Продам Бар, продам Руду і заграю ляхам в дуду».

Тетеря і Маховський обвинуватили Виговського, що він хоче зрадити Польщу і пристати до Москви, що він накликав запорожців з Сулимкою. Ця чутка дійшла до Бара. Виговський видав 1 марця в Фастові протест проти такого заздівання його в зраді, а сам поспішив до Білої Церкви, щоб виправдати себе перед Маховським, котрому король дав право втихомирити край хоч би найстрашнішими карами. Виговський не застав Маховського й Тетеря в Білій Церкві, поїхав в Рокитну, але й там їх вже не було. Тетеря й Маховський рушили на Корсун.

Маховський запрошував Виговського в Корсун. Не заздріваючи нічого, Виговський прибув до Корсуна і став на квартирі в одного міщанина. До його зараз прийшов Маховський і оповістив, що він засудив його за зраду Польщі на смерть. Оповістивши Виговському свій присуд, Маховський вийшов з хати і поставив сторожу з польських жовнірів коло сінешних дверей.

Виговський стояв серед хати як неприємний. Він почував, що попався в руки свого ворога, що неминуча смерть жде його за порогом. Усе його тривожне життя, усі події його віку майнули перед ним, неначе ряд взорців на довгій паперовій смузі, майнули події все криваві, неспокійні: і полон в татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданових походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивався од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і Гадяцька умова, і ласка короля. Листочки книги його життя перегортались швидко, неначе од вітру шелестіли... От він сам вступає на місце великого Богдана, він сам гетьман і великий князь України, надарований великими маєтностями, багатий і славний на всю Україну; от він воевода і сенатор, а може, й знов гетьман і великий князь... І якийсь нікчемний

полковник Маховський перетне нитку його життя, поверне в порох його мрії, потопче ногами його палкі бажання й його мертве тіло.

В хатині було тихо, як в домовині. Був ранок 9 марця. Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, підживило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажалося жити і добуватись слави. Він опам'ятувався і пожалів, що не взяв з собою козацької сторожі.

«Піду скажу Маховському, щоб дозволив мені покликати священика, щоб дозволив висповідатись і запричаститись перед смертю, а через священика я дам знати, що мене хочять зараз згубити з світа... Може, обізвуться міщани, стануть за мене, заступляться за мене козаки...» — подумав Виговський і раптом одчинив двері і вийшов надвір.

— Дай мені, полковнику, священика! Дай мені хоч висповідатись та заприча...

Здичілий і звірюкуватий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць, і Виговський звалився і, як сніп, впав на одвологлу землю.

— Невже я впав од польських куль? Невже мене вбили поляки, котрих я так любив? — промовив Виговський і вхопився за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кров'ю лице й очі Маховському... — Олесю моя дорога! Сину мій! — ледве промовив Виговський, і його голова впала на землю.

Збіглися міщани та козаки, внесли в хату мертвого Виговського і поклали на лаві. Хоч Виговського не любили за його прихильність до Польщі, але лиходійний вчинок полковника Маховського, котрий без суду й позвів покарав смертю сенатора і воеводу, цей розбійницький, самоправний вчинок збурих увесь Корсун і підняв усіх проти Маховського. Маховський мусив тікати з Корсуна.

Звістка про убійництво Виговського швидко дійшла до Бара. В Барі добре знали Маховського, знали звірячі нориви цього польського гайдамаки. Виговська вся отерпла й охолола, зачувши про такий самоправний вчинок Маховського. Вона впала, як сніп, на руки своєї приятельки Грушової та невістки Стеткевичевої.

В Барському замку все стривожилось. Усі сподівались, що лютий Маховський, ворог покійника Виговського, от-от незабаром з'явиться з своїм полком під Баром, нападе на замок, спалить, знищить і заграбує усе добро, повбиває усю сім'ю й рідню Виговського.

Комендант замку, брат Виговської, Юрій Стеткевич зараз дав приказ полагодити вали та частоколи кругом замку, звелів лаштувати гаківниці, поставити їх на валах,

на башті озброїв двірських козаків, навіть наймитів, подававши їм рушниці. Чутка про убійництво Виговського швидко пішла по околицях. Дрібна православна шляхта, близькі й знайомі Виговського, православні пани сполохались: вони боялись, що загін Маховського от-от вчинить напад і виріже впень усіх православних шляхтичів, прихильників Виговського. Шляхта повтікала до Бара, зібравши спохвату деякі дорожчі пожитки та скарби. Увесь замковий двір сповнився втікачами. Діти підняли плач, жінки поперелякувались, поховались в садках за валами, в льохах, в пивницях. Юрій Стеткевич давав усьому лад та порядок, роздавав харч втікачам, роздавав рушниці та узяку зброю.

Виговська боялась і за своє життя, і за життя свого сина. Юрій Стеткевич звелів їй і всім жінщинам лаштуватись в дорогу, щоб переховатись в густих лісах, доки мине небезпечність. Позапрягали карети та шарабани, набрали чимало харчів. Виговська й Маруся Стеткевичева з Грушовою позабирали скарби і поховали їх у возах. Забравши на вози усіх жінщин та дітей, Юрій Стеткевич завіз їх в густі барські ліси і сховав у страшні гущавини грабового лісу в глибокій долині, куди трудно було доступитись загонам Маховського. В узькій долині на маленькій прогалині, закритій кущами ліщини та вільхи, під самим грабовим лісом поставили вози та шарабани. Весна була рання, але холодна й вітряна. Одвологла мерзла земля пустила густий опар, неначе куріла димом. Усі позлазили з возів і поставали мовчки між грабами та столітніми дубами: усі боялись навіть голосно говорити. Земля на прогалинці вкрилась зеленою травою. Синій та білий ряст манячів поміж кущами. Жовтогаряча кульбаба вкривала прогалину, неначе хто розкидав по траві зірки. Остатко й весела дочка Юрія Стеткевича Христина кинулись бігати по траві та рвати ряст і заговорили голосно. Малий хлопець почав перегукуватись з Христиною. Виговська впинила їх і заборонила говорити голосно. Усі притихли й уцухли і говорили тихенько, неначе коло домовини, в котрій лежав покійник.

Настав вечір. Вже й надворі смерклося. Виговська не звеліла розкладати багаття, щоб часом жовніри Маховського не вгляділи диму та огню і не догадались, де вона ховається. Вітер жалібно гув між голим гіллям. Ліс коливався на взгир'ях зверху донизу, неначе море на вітрі, а в долині в затишку було тихе. Чорна ніч впала на чорний ліс і неначе вкрила його трауром по Виговському. Їжа нікому не йшла на думку. Усі полягали в шарабанах і поснули міцним сном: Спали й погоничі на соломі на

возах. Тільки коні, поприв'язувані коло возів, хропли та прихкали, терелячи на весь рот овес.

Одна Виговська не спала. Сон втік од її очей і неначе сховався в густому лісі. Вона сиділа в здоровому шарабані коло сонного Остапка, і важкі, сумні думи низько похилили її голову, як важкий сніг похиляє гілля зеленої сосни. Зійшов місяць і блиснув через тонкі хмари, що гнались одна за другою, неначе бігли наввипередки. Блиснув місяць, і вирнула з чорної темряви постать Олесі, вся закутана в сумний чорний убір, виглянуло її повне зблідле лице, смутне чоло та заплакані очі. Вона згадувала свої дівочі літа молоді, згадувала, як вони побрались з Виговським, пригадала свої палкі мрії, котрі Виговський справдив неначе якимись чарами, згадувала і його самого, як углядила його колись на баскому коні в Києві, всього в оксамиті, в кармазинах, в золоті, пишного й гарного, як намальованого на картині. І сльоза за сльозою покотилась з її очей і впала на її повні білі руки...

— За що ти, Боже, наслав на мене одну таку велику кару? За які мої провини? — тихо промовила Виговська і підвела свої смутні очі вгору.

А над лісом пишно блищав місяць і неначе летів назустріч швидким хмарам. Ліс шумів на горах, аж гілля гнув, і не дав одповіді. Виговська пригадала звірячий вид Маховського. Коло неї в ногах стояла рушниця, набита набоем. Помста закипіла в її серці, як окріп на великому жару. Вона вхопилась руками за рушницю і була б рада, якби Маховський в той час напав на табір, всадити йому кулю в самісіньке серце.

Три дні й три ночі ховалась Виговська з приятельками в лісах. Виговська, Грушова і всі жінчини держали напоготові набиті набоями рушниці провсякчас. До Бара дійшла звістка, що Маховський повернув на Черкаси і не має на думці вчинити напад на житло Виговського. Тоді Виговська вернулась в замок і послала вірного шляхтича до Корсуна просити в Маховського, щоб він вернув їй тіло Виговського.

Виговська спостерегла, що на Україні починається велика Руїна, що пробувати в Барі неспокійно й небезпечно од усякого нападу і поляків, і козаків. Вона постановила перебратись на життя в Руду, в далеку Галичину, куди не заходили ні польські, ні німецькі загони. Брат Виговської Юрій зараз-таки, не гаючи часу, перевіз все її добро в Руду.

Виговській вдалося-таки випросити в поляків тіло свого чоловіка, і вона поховала його в скиті коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви.

Недовго після тієї страшної події жила Виговська. Переполох в Барі, блукання по барських лісах та пущах в негоду, переїзд до Руди ранньою весною в сльоту та холоди порушили її здоров'я. Почуваючи близьку смерть, вона написала духівницю, в котрій одписала свої скарби і спадщину своїм родичам, близьким і далеким, і всім своїм слугам, згадала навіть про княгиню Любецьку та пані Суходольську, котрі колись ставали на дорозі до шлюбу з Виговським. Багато скарбів та маєтностей свого мужа і усі свої маєтності в Могилівщині, коло Орші, вона записала на церкві та монастирі, а свою французьку карету та ридван одписала єпископові львівському на спомин душі.

Померла Олеся Виговська в маї 1664 року. Про свого сина Остапка, котрого сам Виговський ще за свого життя оддав в опіку Костянтинові Виговському, вона чомусь і словом не згадала в духівниці. Певно, тоді вже його не було на світі.

* * *

Неспокійне було життя й сумна й нечисна була смерть гетьмана Івана Виговського, доброго, щирого патріота, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти.

Виговський щиро любив Україну, встоював за її політичні й національні права, дбав про науку й просвіту в Україні, був, може, вищий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити врівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою.

Не любив він Москви за її непросвіченість і постеріг, що Москва не додержить свого слова, одніме привілеї, коли почала ще за життя Богдана ламати Переяславську умову, піддержувала Польщу на погибель Україні. Але його польська і шляхетська політика була несвоечасна й антинародна.

Гадяцькі пункти — це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спромігся його здійснити, і цей акт зостався тільки актом на папері, як «Наказ» цариці Катерини II, що вдивив Європу і зостався мертвим для Росії.

Виговський не був невідомий тому, що народ та просте козацтво не пристане на задану умову до Польщі, мав на думці силою зломити маси і силою прилучити їх до Польщі, як Петро Великий силою заводив свої реформи в Росії. Але Виговського зломилася сила темних мас, котрих лякала ідея українсько-козацької шляхетчини, підхожої

до польської на Подніпрянщині, що так далася їм взнаки. Не можна сказати, що маси не втямили й не тямали його політики в ті бурливі часи загального політичного усенародного руху, [коли] політику тямали й прості, коли й молодіцям доводилось воюватись з ляхами. Нещасна голота та чорнота як тільки розчовпла польсько-шляхетську політику Виговського, тікала в Полтаву і приставала до полковника Мартина Пушкаря, котрий добувався гетьманської булави і, може, й дурив голоту, щоб через неї дістати булаву.

Уклад України за Богдана був національно-прогресивний і демократичний, уклад уділової Русі, але Україна його часів була схожа на уклад сьогочасної Швейцарії, Америки або Норвегії, де нема привілейної верстви дворян та дідичів. За Богдана не було верстового поділу в суспільстві за привілеями, були військові, городяни та селяни з однаковими правами. Козаки не зачіпали навіть українських православних дідичів, але не дали їм великих привілеїв польської шляхти. Виговський заводив на Україні уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодальної Європи з привілейним панством. Його політика була регресивна, не національна, аристократична. Маси духом почули, чим тхне цей не поступовий середньовіковий старопольський дух, духом вгадали наслідки його, з панщиною в перспективі, які стались потім на Західній Україні, і Виговський впав.

ОЛЕКСАНДР БІЛЕЦЬКИЙ

ІВАН СЕМЕНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ (НЕЧУЙ)

З ранніх років об'єктами його естетичного захоплення — не захоплення навіть, а захвату — стала рідна природа, своєрідність патріархального народного побуту і творчості, людська краса, а поступово й та краса, яка відкривалася для нього в творіннях художників слова, звука — в поезії, живопису, музиці.

На все життя вкарбувалися в пам'ять письменника пейзажі річки Росі, однієї з приток Дніпра. Скільки разів пізніше і з якою любов'ю він оспівує цю Рось, на живописних скелястих берегах якої розкинувся його рідний Стеблів! «Як же там хороше, як чудово! — говорить він в оповіданні «Рибалка Панас Круть». — Там Рось тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж повахилялись, неначе заглядають у воду, дивлячись на свій ясний одліск, то сірий, то червоний, то ясно-зелений од зеленого, як омсамит,

м якого моху... А там нижче розступились скелі, то розпалися на роздоллі ніби високими будинками, то полягали довгими рядками... Розлилась Рось рукавами й рукавицями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь, то вигинаючи воду наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій легкій, як пух, піні... А за горами розіслалась широким подолом зелена лука, неначе засіяна ярою рутою. Рось вирвалася з неволі, мов гадючка, тричі зверетенилась колінцями по яро-зеленій траві, лиснячи ясною водою, синім небом, білими хмарками своєю лоні»

Природжене І. Левицькому «почуття природи» так назавжди й лишилось характерною рисою його творчої особистості. У нього майже немає творів, куди пейзаж не входив би як обов'язковий елемент (навіть тоді, коли це є необов'язковим за ходом дії). Пильне око його фіксує всі деталі — освітлення, барви, обриси поверхні землі, рослинність, усю різноманітність деревного покриву. Він виразно бачить кущі верболозу, тополі, осокори, дуби, клени, граби, старі гіллясті груші, берести, яблуні, а в інших місцях велетенські горіхи, білі акації, в час розквіту «схожі на здорові срібні канделябри», і т. д. (див. «Миколу Джерю»). Критика не раз твердила, ніби Нечуй-Левицький так і залишився назавжди локально-обмеженим у своїх пейзажах, ніби він виявився неспроможним вийти за межі свого Надросся. Це не так. Досить згадати «Миколу Джерю» описами степових просторів, Чорного моря, зарисовки Києва та його околиць (у романі «Хмари», в нарисах «Ніч на Дніпрі», «Вечір на Володимирській горі» та ін.), українського Підлясся, карпатських гірських пейзажів, Одеси, Кишинєва. Українська природа, в сліпучо-яскарих барвах показана Гоголем, здавна була предметом захоплення славослов' мандрівників, але вперше в особі Нечуя-Левицького вона знайшла спостерігача-живописця, у якого захоплення не заважало топографічній точності. Весь шлях Миколи Джері можна перевірити за картою і навіть зараз — після всіх змін, що сталися в нашій країні, — переконатися в його географічній достовірності.

З цією природою нерозривні люди, улюблені герої Нечуя-Левицького — представники трудового селянства. Їх він пізнав дитинства, у них учився мови, вслухався в їх прислів'я й примовки, пісні, казки, придивлявся до залишків давньої побутової обрядності. А разом з тим рано відчув із болючою гостротою контраст між квітучою, чудовою природою, між багатою обдарованістю близьких до неї людей і тяжкими умовами їх праці, їх повсякденного

існування. «Світе мій ясний, світе прекрасний! Як на тобі тяжко жити, а ще важче, а ще тяжче, не нажившись, умирати!» — вигукує Василина, героїня повісті «Бурлачка», і їй не раз вторять персонажі інших повістей, а разом з ними сам автор: «Глянеш на життя людське — і де та веселість дінеться. Весело й хороше так на світі Божому, та погано жити там людям!»

На очах у молодого І. Левицького відбувалося скасування кріпацтва. Загальновідомо, до чого привело «звільнення селян від землі». «Минулася панщина; тепер і ми пани, і свого докажемо», — говорить герой повісті «Микола Джеря» сільській громаді. Однак його спроби боротися з панами, з куркулем-старшиною закінчилися поразкою. Замість однієї панщини завелася інша. «От тобі й воля! — говорить Джеря. — От тобі й вернувся до господи! І нащо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей!»

Економічний гніт, посилюючись із року в рік, призводив селян до все більшого розорення, руйнував і весь той «ясний прекрасний світ», який так чарував І. Левицького.

В повісті «Причепа» гіркими словами він оплакує нещасну долю рідного краю: «Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду йдять панські сахарні нашу благодать, наші «зелені діброви» наші «темні луги», що так любо виспівано їх у піснях».

Інтерес до минулого України так само, як і перші вибухи обурення проти національного гніту, розвивались у І. Левицького ще з юних років.

Замкнутий і суворий з дітьми, батько пожвавлювався, говорячи про рідний край. Під час поїздок до Корсуня він показував дітям пам'ятні місця, де народні герої Наливайко й Богдан Хмельницький билися з польською шляхтою. Він виголошував свої проповіді українською мовою. Йому спало на думку записати їх і подати до друку, але в Київській духовній академії, куди вони надійшли на відзив, було визнано, що своєю мовою проповіді ці — не гідні церковної кафедри. А тим часом це була мова, якою говорили в сім'ї Левицьких. Мати майбутнього письменника зовсім не знала російської мови. Українською була мова, якою говорила й більша частина парафіян попа Левицького, і весь той народ, починаючи від няньки, баби Мотрі, що його бачив перед собою хлопчик. Вступивши до бурси, він, однак, відразу зрозумів, що це мова заборонена, і йому не раз доводилося ходити з дощечкою, яку вішали на ший учням «за мужичі слова» так само, як за лихослів'я.

Приїжджаючи на канікули додому, І. Левицький із захопленням читав ще нечисленні тоді книги з української історії (Маркевича, Бантиш-Каменського), «козацький» літопис Самовидця («О початку и причинах войны Хмельницького»), уже надрукований в 1846 році, і в свідомості його складався романтичний образ героїчної, вільної України — тієї України, яка свого часу зачаровувала Шевченка «в роскошной мастерской» Брюллова. Надзвичайне враження, що не ослабло і в зрілі роки, справив на Нечуя «Тарас Бульба» Гоголя. В першому класі семінарії було прочитано поему Шевченка «Причинна», яку брат і сестра Левицькі вивчили напам'ять, а потім добралися і до цілого «Кобзаря» — звичайно, в тому урізаному царською цензурою вигляді, який тільки і був доступним. А про самого Шевченка І. Левицький чув з малих літ: за двадцять верст від Стеблева знаходилася Кирилівка, село, де проходило дитинство великого поета і куди він у 40-х роках приїжджав уже вільним поетом і художником.

Сповнений всіма цими враженнями, І. Левицький приїхав у столицю нашої нинішньої України Київ і вступив до Київської духовної академії, яка в XVII — XVIII століттях була центром української освіти, — в прославлений колись і на Україні, і в Московській Русі Києво-Могилянський колегіум. Правда, слава ця в XIX столітті була вже далеким минулим. «Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його государственным планам» («Хмари»). «Великоруський синод ще попереду, ніж уряд, постеріг ідею русифікації, і для того він велів в академіях мішати українців з руськими студентами» (там же). І. Левицький вступив до академії в 1861 році, в гарячу пору пожвавлення, яке по-різному охопило всі суспільні верстви Російської імперії. Студенти українці передплачували також «Основу», перший український журнал, який тільки що почав виходити і вперше поставив питання про український національний характер в його історично обумовлених відмінностях від великоруського. За словами самого І. Левицького, «українці пережовували свої національні та літературні питання, але зустріли в великоруських студентах велику опозицію. Всі вони, окрім трьох, стояли проти права української національності та літератури». А «між професорами в академії не було й духу українського. Один професор сказав на лекції таку штуку: «Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, якби вона з'явилась на світ».

«Український рух» ще не встиг, по суті, рушити, як на нього посипався град шовіністичних «заушень», а потім і урядових репресій. Валуєвський циркуляр 1863 р. з його горезвісною тезою про те, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і не може бути», і царський, підписаний в Емсі 1876 року, указ, яким було фактично замкнено уста багатомільйонному населенню України,— досить відомі.

Польське повстання 1863—1864 років особливо загострило безглузді розмови про український сепаратизм. Царський уряд ревниво взявся за «русифікацію» всього південно-західного краю. У польські губернії і на Україну кинулись юрби «обрусителів», «панів ташкентців», за влучним висловом Щедрина.

1956 р.

Білецький Олександр. Зібрання праць: У 5 т.— К., 1965.— Т.2. — С. 325—330.

ЄВГЕН ГУЦАЛО

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Коли оглядаєш широку панораму написаного І. С. Нечум-Левицьким, бачиш перед собою енциклопедію народного життя, для якої вкрай важливий діапазон, глибини історичного мислення.

Народні типи, народні характери — у його творах. Ці типи, ці характери можна називати поіменно — з «Двох москочок», з «Миколи Джері», з «Кайдашевої сім'ї», з «Баби Параски та баби Палажки», з «Бурлачки», зі «Старосвітських батюшок та матушок», з «Афонського пройдисвіта», з «Чорних хмар», з «Київських прохачів», з п'єси «На Кожум'яках» і т. д. і т. д. Цілий магічний калейдоскоп неповторних облич, які творять яскраве обличчя самого народу в найрізноманітніших виявах. Твори прозаїка, як і саме життя, — це арена людських пристрасей, де вони сходяться чи в гармонії, чи — найчастіше — в протиборстві. Загалом, він малює душу народну, і в тій складній єдності, якою є народ, кожен окремий його представник — смертний, зате безсмертна — душа народна.

Письменник-реаліст, І. С. Нечуй-Левицький у колоритних образах змалював цю душу народну такою, якою бачив та знав наприкінці дев'ятнадцятого й початку двадцятого століть, але своїм корінням вона, безсмертна душа народна, сягає не тільки в очевидне майбутнє, а й у не менш очевидне минуле, ця народна душа має свої

прикметні особливості, які вирізняють її з-поміж інших (водночас і еднаючи з іншими!), а тому-то І. С. Нечуй-Левицький, змалювавши реальні картини свого часу, водночас узявся за написання так званого «ескізу української міфології» під заголовком «Світогляд українського народу», а тому-то з-під його пера виходять такі речі, як «Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав і святий Володимир і його потомки», а також «Святополк Окаяний», а також «Унія і Петро Могила, київський митрополит», а також «Татари і Литва на Україні», а також «Князь Єремія Вишневецький», а також «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», а також українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький», а також «Богдан Хмельницький під Збаражем і під Зборовом», а також «Запорожці» і т. д. і т. д. Власне, сучасне життя, історична минувшина й відтак зазірання в майбутнє — це повсякчасна царина його зацікавлень як художника й мислителя, це широка арена для вираження та втілення як національного характеру окремої особистості, так і національного характеру всього народу в сукупності його особистостей...

1988 р.

Гудало Євген. Літ. Україна.— 1988.— 24 листок.


З а п и т а н н я і з а в д а н н я

Які враження і роздуми викликала у вас повість «Кайдашева сім'я»?

Як показано гетьмана Івана Виговського в романі? Яким чином твір розширив ваші уявлення про цю історичну постать?

Розкрийте думку І. Франка про те, що І. Нечуй-Левицький «був артистом, творцем живих типів».

Як ви розумієте висновок Є. Гуцала про «безсмертність «душі народної», втіленої в образах персонажів творів І. Нечуя-Левицького?



Панас МИРНИЙ

(1849 — 1920)

ПЕТРО ХРОПКО

РОЗМАЇТИЙ ТАЛАНТ

В українському літературному процесі останніх десятиріч XIX — початку XX ст. одне з чільних місць належить Панасові Мирному — видатному письменникові-реалістові, з ім'ям якого пов'язаний початок розвитку соціально-психологічної течії в нашій прозі. Такі його твори, як романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди», «За водою», «Лихо давне й сьогочасне», оповідання «П'яниця», «Морозенко», «Пригода з «Кобзарем», новели «Лови», «Сон», нарис «Серед степів», міцно утвердили нові епічні жанри, в яких глибоке дослідження цілих шарів народного життя органічно поєднувалося з проникливим психологічним аналізом внутрішнього світу окремої особистості.

Сучасна письменникові критика зразу ж помітила те нове, що увійшло в українську літературу з його творами. Іван Франко відзначав, що уже в ранніх оповіданнях Панаса Мирного «Лихий попутав» і «П'яниця» «видно було свіжий і сильний талант», завдяки якому згадані твори «корисно вирізнялися серед тодішньої української белетристики». Для Івана Білика, котрий зрозумів суть ідейно-художніх пошуків брата, вже повість «Чіпка» як перша редакція твору, що переросте у багатоплановий роман, була новим явищем, оскільки її автор умів схоплювати соціальні тенденції дійсності і моделювати їх засобами слова. Михайло Драгоманов помітив у Панаса Мирного «охоту і талант» живописця, який не набиває ідейку, «як обруч», а обирає ті життєві теми, де в самому об'єкті зображення «сидить ідея». За спостереженням Сергія Єфремова, Мирного цікавили не зовнішні обставини життя, а насамперед люди з їхніми переживаннями, почуттями, настроями.

Характерно, що критики відразу ж помітили багатство і красу мови творів Панаса Мирного. Борис Грінченко відзначав такі гарні прикмети стилю, як «вимовна мова, пластичність, образність, небажання ганятись за дешевими ефектами, уміння розгорнути велику картину, досконало її скомпонувати і обробити деталі». Це й не дивно, адже ж сам Мирний писав 1914 р. у статті «Рідна мова»: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, дослід, почування». Цим мужнім громадянським вчинком на захист зневажуваної і переслідуваної української мови письменник особливо близький нам сьогодні.

Твори видатного українського реаліста належать до тих справді мистецьких явищ, які не тільки нічого не втрачають з плином часу, а навпаки, посилюють свій естетично-емоційний вплив на читачів. Своїм епосом Панас Мирний збагатив наше слово, підніс його на високий рівень тих художніх досягнень, які характеризували розвиток реалізму в європейських літературах минулого століття.

1995 р.

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

(Скорочено)

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV

НЕМА ЗЕМЛІ!

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти. Життя — що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить, дивись: де не взявся вітер, надув-пагнав з усіх боків чорні хмари, — заклуботались вони; насупилося небо... заховалося сонце — похмуріло... загуло, закрутило, закушпелило шляхом... зиркнула блискавка, загуркотав грім... гряк! трісь!.. Отакечки й тут. Оце тихо й мирно, любо та мило... гульк! — не вспів озирнутися, як повернуло на негоду...

Увосени, тільки що позвозив додому Чіпка хліб з поля й лагодився молотити, сам собі міркуючи, як тепереньки бачитись з Галею, — на тік до нього вскочило лихо... Стоїть він на току з ціпом, аж приходить десятник з волості. «Чого йому треба?» — подумав Чіпка і прикро глянув десятникові в вічі.

— Ходи лиш у волость! — каже десятник здалека.

Чіпка ще раз глянув на десятника; подумав трохи та тоді вже запитав:

— Чого?

— Не знаю,— одказав десятник.— Кличуть... якийсь чоловік прийшов з Дону...

— Що за чоловік? Навіщо я йому здався?..

— Не скажу,— одмовив десятник.— Прийшов, щось побалакав з писарем,— мене оце й послано...

— Добре... прийду...— одказав Чіпка.

Десятник повернувся і пішов повагом вподовж вулиці.

Не пішов, а побіг Чіпка в волость; не зайшов і в хату, не сказав нічого й матері.

Незабаром після того вернувся додому — та прямисінько в хату. На той час Мотря поралась коло печі.

— Отак, мамо! — обізався він.

— А що, сину? — питає, не обертаючись, Мотря, не помітивши ні жалю в голосі, ні смутку на лиці.

— Припленталась якась приبلуда... Каже: Луценків небіж... Хоче нашу землю одбирати...

Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку — та й отетеріла... Хоч вона й дивилася, та нічого не бачила, не розуміла.

— Каже: не оддаси, буду позивати...

Мотря поблідла — і ледве вимовила:

— Який небіж?.. звідкіля??.

— Кажу ж: з Дону! — одмовив Чіпка.

— З Дону?! — якомсь боязко запитала Мотря — та й опустила на лаву...

Одно невеличке слівце «Дін», як молотком, ударило її в голову... Пам'ять у неї зразу прокинулася і нагадала, що вже раз прийшла була лиха година з Дону, котра перевернула все її життя та й кинула бідувати на старість... «Чи не нова, бува, прийшла знову з того проклятого Дону?» — думала Мотря, глядячи на сина, хоч нічого й не бачила, бо у вічю в неї почорніло, затуманилось...

Чіпка подивився на смутну, перелякану матір і оханувся...

Він бачив, що його звістка впала громом на стару материну голову.

— Не журіться, мамо!.. Не лякайтесь! — став він заспокоювати матір.— Хай позиває... Нам громада присудила землю... Байдуже! Ніхто тепер не вирве з моїх рук...

— А клопоти... а тяганина...— проказала Мотря, задумуючись.

— Скількісь... А землі не дам! Зубами держатиму,— не пуцу!

— Оступайсь, сину, за своє добро... У нас же тільки й багатства, що земля та... Скільки я попоходила, скільки я поносила, поки тоді оддали!..— згадувала Мотря, як вона добувала ту землю.

— Кажу: те журіться! — одказав Чіпка і пішов з хати на тік молотити.

Мотря посиділа ще трохи на лаві; ще перекинула в своїй голові одну думку за другою... може б ще сиділа та думала, якби не засичав окріп у печі, збігаючи ключем на черінь... Тоді Мотря встала, висунула окріп і знову стала поратись коло печі, як і до того поралась.

Побалакали вони в той день про землю за обідом; побалакали за вечерею; довго балакали, полягавши увечері спати, — і забулись обое... Іде життя в них протертою стежкою: як сьогодні, так завтра; як завтра, так і позавтроду... Мотря коло печі та в хаті або за корівчиною ходить. Чіпка — на току, коло хліба пораяється: молотить, та віє, та околот в'яже...

Коли так — тижнів, може, через два після того, як кликали Чіпку у волость, — знову прибігає десятник, загадує знову йти у волость та вже не самому Чіпці, а з Мотрею. Чіпка не послухав: матері сказав сидіти дома, а сам мерцій почимчикував.

Не вспів він ступити на поріг у волості, не вспів сказати «добридень», як писар до нього з бумагою:

— Ось з суду бумага за вашу землю!.. Велено одібрати у вас і оддати Луценковому небожеві...

Чіпка — сам не свій. Дивиться то на писаря, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писар?

— Як же це? — питає в писаря. — Адже тоді громада присудила нам землю...

— Присудить — присудила, — каже писар, — та, бач, парубче, є й над громадою старші. Громада присудила, а суд — одсудив!

— То це так і оддать землю??!

— Авжеж.

— Та ні, не буде цього!

Вільше нічого не сказав Чіпка, не поклонився навіть старшині волосній, а повернувся — і пішов, похнюпившись, додому...

— А що тепер, мамо, робити? — запитав матері, ледве одхиливши хатні двері.

— Що, сину?

— Пропала земля!

— Як пропала?

— Кажуть: суд одсудив...

Немов хто гострий ніж вгородив у серце старій Мотрі. Як сиділа вона на лаві, на гребені, виводячи тонку

нитку,— так і прикипіла на днищі: заколіло веретено в одній руці, а волокно у пучці — у другій...

— Краще б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути! — ледве вимовила Мотря крізь сльози...

А Чіпка — не чув, не дослухався до її слів. Він сам себе, землі під собою не чує... Міряє він хату — то вздовж, то впоперек, б'є об поли руками, ніби сам собі приговорює:

— Та ні, не буде сього!.. Брешуть вони... Я вас знаю... знаю, бісових сутяг!.. Підсилав писареві блудяга... і є земля! Та ні!.. Мене цим не підведеш... Я сам своє знаю, допитаюсь свого... Хоч от по сю (черкнув по горлянці рукою),— а землі не дам!..

Порівнявшись з матір'ю, став, узявся в боки, глянув на неї...

— Виймайте гроші, які є! — гукнув зозалу.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте... в город піду — позиватись.

— Де ж у нас гроші? Хіба ті п'ять рублів, що за овечат вторгували... Там у скрині, в сувої заховані... Візьми, коли треба.

— Підіть принесіть, я не знаю де.

Мотря, стогнучи, встала, відхилила скриню, довгенько рилася, поки знайшла гроші.

— На,— сказала вона Чіпці, подаючи гроші правою рукою, а лівою зачиняючи скриню.

Чіпка взяв гроші, подумав, повертів у руках синю бумажку, заховав її в кисет з тютюном, пхнув у кишеню, зітхнув і взявся за шапку.

— Прощайте ж, мамо! сьогодні мене не ждять, хіба аж завтра вернуся ввечері.

— Щасливо, сину. Ти б узяв хоч хліба на дорогу.

Чіпка не чув: він уже зачиняв за собою хатні двері.

Зосталася Мотря сама-сама, як палець, з своєю нерозважною думкою... Сіла вона на гребені, незчулася сама, як узяла веретено; смикнула кужелю пасмо, вивела нитку... В голові — полізла всячина, завернула в давнє... У пам'яті прокинулись ті давні часи, як на чужім полі на людей жала, з снопа заробляла, — як п'ять снопів людям нажни. а собі шестий одверни... як за цілий довгий літній день, од світової зорі до вечірньої, спини не розгинаючи, тільки двадцять снопів і заробила! А ще ж їх треба і звозити, і змолотити! А тут — кругом лиха година облягла: на хаті оселя попрогнивала — крізь стелю капле, стіни осінні дощі обшмарували — голими ребрами хата світить... А вже й зима не за горами... І холод, і голод... Пополотніла Мотря... увірвала нитку... Покотились з очей сльози — як горох, закапали аж на долівку...

XV

З ЛЕГКОЇ РУКИ

Уранці устав Чіпка з досадою в серці, дурманом у голові. Узяв просьбу, поклонився Порохові, пішов у суд. Ще було дуже рано: нікого з судовиків не було в суді; тільки один сторож підмітав скрізь по хатах порозкидані шматочки нікчемного паперу й цілу коробку його, разом з сміттям, висипав у грубу...

— Та й ранній же! — сказав він, побачивши Чіпку. — Підожди лишень... Ще нікого нема...

Чіпка сів на рундуці. Після недоспаної ночі, після згаги осіння ранкова прохолода здавалась йому такою хорошою, ніби оживила його... Голова потроху одходила: веселіші думки прокидалися. Вранішнє сонце обливало його м'яким світлом, пестило його вид, очі, наганяло сонне забуття. Чіпка захитався, задрімав. Його розбудив якийсь гомін. Розплющивши очі, він побачив: ціла купа людей увалила в двір. В одного з-за пазухи виглядав крайок паперу; в другого на грудях наче горб виріс: то оддимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день; у третього — за плечима торбина... Кожен щось розказував другому; інший розмахував руками, всякого клопотало своє діло... Чіпка сидів мовчки; навіть не дослухався до людського гомону: в нього гомоніло своє лихо... Якось незнарошне погляд його впав на одного чоловіка. Нарізно стояв він під забором, зажурений, похнюплений. Другі посідали, сміялись, балакали. А він стояв мовчки, як одшиблений, і, здається, нічого не чув, не бачив... Чіпка подумав: «Мабуть, неабияке діло і в цього!..»

Аж ось — хтось крикнув: «Секретар! Секретар іде!.. Усі повставали, насторожились. Підвівся й Чіпка. У воротах показався сухий, перегнутий утрое панок з зеленим коміром, з блискучими гудзиками... Чіпка глянув на нього. Борода йому була гладко виголена, як та сокирка, видалась вона вперед, ховаючи в прогалині між довгим носом і собою запалий рот з сухими тоненькими губами; голова трохи подалася назад; довга шия вип'ялась так, як у вола, коли його в ярмо запрягають; на грудях одтопирились верхні краї форменого сюртука, застебнутого внизу на два гудзики, і робили ніби горб, а на спині був справжній горб — аж до самих плечей до тонкого, перегнутого стану... «Ну й цього перегнуло!» — подумав Чіпка.

Секретар Чижик, — то був він самий, — увійшов у двір, обпираючись на довгий ціпок, як обпираються старці.

Люди поздіймали шапки. Він озирнув усіх своїм мишачим поглядом — і підступив до людей.

— І ви до нас, Осип Федорович? — осміхнувшись, промовив до одного, видно, полупанка, що стояв тут же таки між народом.

Той поклонився, розказав своє діло. Секретар підступив до другого, до третього — до всіх по черзі. Знайомих величав на ймення; незнайомих прямо запитував: «А чого?» Дійшов і до Чіпки.

— Ти чого?

— З прошенієм.

— Об чім?

Чіпка подав до рук прошеніє. Секретар шморгнув носом; витяг лівою рукою з-за пазухи з червоними розводами чорну хустку, обтерся і став потихеньку читати прошеніє...

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядя на Чіпку.

— Як? — здивувався той.

— Так... документів нема!

— Та нам же громада цю землю одсудила...

— То що, що громада?..

— А в нього хіба є? — запитав Чіпка про свого супротивника.

Секретар глянув, як п'ятака дав, і знову шморгнув носом.

— Підожди, — сказав він Чіпці, йдучи хату.

Жде Чіпка годину, жде дві, жде вже й три... Бачить він: люди то приходять, то виходять з суду, а його все не кличуть... Бере його нетерплячка; нудиться він... Коли це виходить сторож:

— Іди до секретаря! — сказав і повів Чіпку аж через три хати, де сиділо багато судовиків: одні за ділом, другі без діла.

— О-о! вже повів... чує муха, де струп! — сміялися вони вслід Чіпці.

Чіпка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретар, обложений кругом ділами. Сторож вийшов і прихилив двері. Зостався Чіпка з секретарем віч-на-віч.

— Ага! — глянувши на Чіпку, сказав секретар та й знову вп'яв очі в діло.

Чіпка стояв у порога; мовчав.

— То тобі Порох просьбу писав? — не дивлячись в вічі, спитав знову секретар, нахилившись над ділом і щось черкнувши пером.

— Порох.

Мовчанка. Чіпці аж важко стало...

— А що дав?

— Нічого не дав!

Секретар неймовірно глянув на Чіпку.

— Знаєш що?..— почав він і запнувся.— Як п'ятдесят рублів, й діло можна поправити...

— Х-хе!..— хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.

— Чого ти хекаєш?

Чіпка мовчав.

— А де ж та правда, коли так?! — у голос подумав він.

Секретар зміряв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, сказав: «Ой, який же ти молодий та зелений!»

Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого — і в одну мить перебіг на діло.

Знову мовчанка.

— Ну, чого ж ти стоїш?.. І мене не держи, й себе...

— Рука б мені одсохла от по сю!..— скрикнув Чіпка, показуючи на лікоть правої руки, — та й повернув з хати, не доказавши.

— Ов-ва!..— гукнув секретар услід йому.— Гарячий який!.. Гляди лиш, щоб не опікся! — докінчив він, ідучи за Чіпкою.

Судовики спершу витріщились на секретаря; потім провели очима Чіпку.

Чіпка гордо й швидко йшов через хату. Він бачив, як усміхались судовики, переглядаючись між собою й показуючи очима на секретаря.

— Сутяжище! — бовкнув Чіпка вголос, вийшовши надвір. Кров прилила йому в голову; серце затіпалось; на виду зблід, а очі світили, як у вовка. Люди, глядя на нього, розступилися, давали йому дорогу. Він потяг напрямки до Пороха.

— А що? — зустрів його Порох.

Чіпка ще хижіше засвітив очима.

— Проклятий!.. Каторжний!.. Недаром його в три погібелі скрутило...

— Як саме?

— Хоче п'ятдесят карбованців... За мою землю п'ятдесят карбованців!! Х-хе!!! І кари на вас немає...

— Отак воно завжди. Ти думаєш, як воно робиться?..— підогріває Порох.— Не підмажеш — не поїдеш... Суха ложка рот дере... ка-хи!.. ка-хи!.. Бач, як дере в горлі... Хоч би промочити...

— А горілка є? — якимось понуро спитав Чіпка.

— Кий біс, хоч би капелька... порожня пляшка... Бач! — І Порох показав над вікном порожню пляшку.

Чіпка мовчки витяг з кишені карбованця, кинув на стіл, а сам заходив з кутка в куток по хаті — хмурий, як ніч, німий, як домовина.

Порох обома руками схопив карбованця — та шморг з хати! Незабаром вернувся з веселим поглядом і веселою усмішкою на виду, а в руках — з повною пляшкою, солоною рибою-талавиркою й невеличкою паляницею...

— Не журись! — сказав він Чіпці, — повна пляшка... Вип'ємо! — підсолодивши голос і на Чіпку глядячи, каже він. — Добре, що чортяка виніс кудись Гальку... Вип'ємо! га?..

Чіпка мовчав.

— Будьмо здорові! — обернувся до нього Порох і перекинув у рот чарку горілки.

— На здоров'я...

— А нашим ворогам на пропасть! — додав Порох, підносячи Чіпці повну чарку.

Чіпка випив і собі.

— Що, посолодшало?

— Кий біс!

— Випий ще — посолодшає...

Підносить Чіпці чарку... Посоловіло в віччю; вдарило в голову... Він заходив по хаті, розпустив язик, дав волю серцю, став батькувати, лаятись... Порох, заїдаючи талавиркою, підогривав словами...

Випили ще, ще... Очі в Чіпки налилися кров'ю, в чоловiчках засвітили огні... Коло серця — немає ні міри, ні ваги тому, що там діється!.. Горілка змішалася з страшною злістю — і запалила серце... Аж знемiгся Чіпка. Сів на триніжку коло столу, схилив на руку голову, — заснув...

Порох ще довго солонцював талавиркою, обсмоктував кожную кісточку, кожен шматочок та випивав по повній... аж поки не стало ні риби, ні паляниці, а горілка — тільки на денці... Тоді він устав, заховав у грубу пляшку, на прощання нахильці випивши й останню горілку — і став ходити по хаті... Довго він ходив коло Чіпки, прихилився, прислухався, торкав його, будив... Чіпка спить. Тоді Порох тихенько просунув руку до Чіпки в кишеню, витяг кісет з тютюном та грiшми і, радіючи, мерщій вибіг навшпиньках з хати...

Чіпка проспав до обідньої пори. Прокинувся, підвівся... У голові — дурман, у грудях — згага... Давай він пригадувати... Перше всього йому на думку спала зігнута в три погібелі постать Чижика — гнучка, холодна, як гадюка... Чіпка махнув рукою, найшов шапку, надів на голову і вийшов з хати. Надворі ходив з люлькою в зубах п'яний Порох і всміхався.

— Прощайте!

- Куди?
- Додому.
- Щасливо...

Поніс Чіпка у Піски задурманену голову, ще дужче помучене серце. Тепер уже не жевріла в душі надія, не підіймала вгору його духу, не гнала вперед, як у гóрод. Одна неправда та втрата — втрата всього наймилішого, найлюбішого — пекла його серце... Він ішов, ледве здіймаючи ноги.

Надвечір доволікся до москалевого хутора, до своєї землі... Його обдало холодом, потім обсипало жаром... Порівнявшись з хутором, він спинився... «Не чуть, нема... все пропало! Ще вчора бачив... ще вчора... Мабуть, і вона зна... Карай же вас смерть нагла, прокляті!» Він придав ходи в ноги.

Поминав свою землю, навіть не глянув на неї. Далі та далі... Уже сонце зовсім сіло. Уже смеркло, як дійшов він до Пісок. З неба блищали ясні зорі; по селу то там, то там світилося в невеличкі віконця світло; а в Гальчинім шинку топилося у печі,— здавалось, горіла хата зсередини... Ось і його двір. Кругом тихо; у хаті темно, не світиться...

«Мабуть, мати спить,— подумав він.— Нехай же спить!...»

І повернув до шинку...

XX

НА ВОЛІ

Воля для чоловіка вільного — чарівниче слово, а для невільника — мед — п'яне чоло. Воно, як дурманом, як хмелем, затуманить усі його думки, гадки, надії: усе для нього вмерло, оглухло, одно воно зосталося, одно воно тільки й сяє, й гріє по темному шляху його темного життя...

Ще тільки об'явили волю, піщани зашуміли, як окріп у горшку.

— Шабаш, братця! воля! воля! — загукали кріпаки, кидаючи роботу та йдучи в шинок — волю жени ти.

— Ні, то ще брехня! — драгували їх козаки, — ще два роки поробіть на пана, та тоді вже й воля.

Піднялась спірка, змагання. Лаяли кріпаки козаків; лаяли панів; лаяли поїв: не було того на світі, кого б вони не лаяли, як свого лютого ворога... за ті два роки! Одначе, налаявшись, назмагавшись та накричавшись досхочу, вернулися знову на роботу. Хоч яка вже там робота була?! Кожен норовив як можна менше робити, а більше собі загарбати: як би пана обдурити.

Пани дивилися на ту роботу, — та охали, та зітхали, та... нишком-тишком самі між собою щось балакали... А кріпаки собі тихенько один у одного питали: «Чи то ж то нам заплатять за ті два роки, що робимо, чи ні?»

Отже — як-не-як — добували два роки. Підскочила гаряча пора: оранка, косовиця, гребовиця, жнива, возовиця, молотіння нового хліба, — ніколи було дихнути, не то що...

Ішлося вже до Різдва. Врочисте свято клопотало кожну сім'ю своїми споконвічними клопотами. Там кололи свиней, і несамовитий крик їх розносився по всьому селу; там клопоталися їхати в місто на красні торги, продати хліба, накупити нужного про свято — і ладану під кутю, і риби — на багатий вечір, і солі — про всяк день, а тут жінки заходилися коло мазання й зрушили завсідній спокій життя.

Одному Чіпці з товариством немає клопоту. Сяк-так позатикав побиті шибки то ганчірками, то онучами; вкине у піч гнилої соломи, — тліє вона там собі та курить, буцім-таки й гріє... Байдуже їм про тепло; дарма — про їжу! Їх гріє... горілка, а їсти — жують хліб сухий з сіллю... А коли хто з товариства зніме з сідала в сусіда курку чи півня, розчинять, спечуть, настромивши на спичку, з'їдять, — та й ситі! Хоч і бачив Чіпка таке безпутство — часом робилося йому противне таке життя й таке товариство, — та залле очі — мовчить... Іноді йому хотілося і гарячої страви попоїсти. Тоді він полізе в розвалений погріб, назбирає ще торішньої ріпи, що де-где по кутках завалалася, начистить, зварить юшки — та тільки всього!

Люди дивилися на таке життя та хитали головами.

— Ні вже: не буде добра з такого! Горбатого могила виправить... Ще хоч би не товариство, то може б... Та стійте, діждемо набору: хоч отих курокрадів запроторимо, коли його не можна...

Ось настали й святки. Радіють люди, що діждали; гостюють, гуляють то дома, то в шинку. А Чіпка з товариством і не вилазить з нього; людей закликають, частують... Чоловіки — ніде правди діти — такі ласенькі на дурницю випити, — то й раді такому случаю, п'ють та вихваляють добрих молодців... Дехто й з молодців, цікавих подивитись на зборище та ігрище, та ще де співи та танці, завернув туди... А пинкар, як знав, десь і музику видрав... Музика ріже-тне; п'яні чоловіки трохи на головах не ходять та вибивають гоцака коло молодців; а ті й собі — дивляться-дивляться, то це одну й візьме нетерплячка — і пішла дрібненько бічком, бічком, немов пливе по воді; а яка з п'яніших схопиться за запаску, підніме її трохи та — гай-гай по хаті, як шуліка за курчатами...

Сміх, регіт, крик... А Чіпка знай до шинкаря: давай те! Подавай друге! Неси третє! Лушня у танцях, як не перерветься, музику перетанцювувє; Пацюк на язиці, як на балалайці, вибиває; один тільки Матня, роздутий, червоний, як жар, з сонними, п'яними очима сидить у кутку, куняє: оце прокинеться, вип'є, зареве, як бугай, на всю хату та й знову притихне — куняє...

Гульня розвернулася на всі боки! Забули про свято, забули про Бога, забули про домівку. З ранку до вечора, з вечора до ранку одно п'ють та гуляють. Жінки, не бачивши третій день чоловіків у вічі, підняли такий галас, немов на село найшла кара Божа або пожежа половину села виполонила...

...Гульня розв'язала язика, розбуркала зомлілі, пригнічені душі, розкопирсала ті врази, що глибоко крилися в серці... Серед гульні згадали піщани й за два роки...

— А що ж це воно, братця,— заводить хтось з крипаків: — це так — два роки робили та й дурно?!

— Авжеж дурно!

— Чого ж дурно? Адже цар дав волю: живи, де хоч, роби, що знаєш... Ну, щоб, бач, уже не зовсім і їх обійти — неситу ту прожир: «поробіть, мов, люди добрі, ще два роки,— хай уже вони звикнуть за цей час з думкою, що вас не буде!» Так як же він дума: ми йому ці два роки дурно робили? дурно втрачалися?.. Адже якби я до хазяїна став, то рублів би сотню заробив... А в нього як?

— А так: робив-робив, та й виженуть з двору в три вирви...

— Ні, чорта з два! Мені роцот давай... он що! Ми знаємо ваші каверзні... Буде того, що над нашими дідами та батьками знущалися та з нас воду виварювали... Заплати ж мені хоч за ці два роки!

— Заплачу... наставляй кишенью! — сміявся другий, тверезіший.

— Чого ти смієшся?.. І заплатити! Піду скажу: давай роцот — і дасть...

— По гамалику...

— Чого по гамалику?.. А в Побиванці? га, в Побиванці?.. Адже дав? Хати дав, ґрунти дав... Затялись в однушку: давай роцот! — і дав... Брат рідний дав, а наш би то й ні?.. Еге! Якби ми не такі дурні... А то — сидимо собі мовчки, мов не про нас річ... Роцот давай! в одно слово: роцот!

— Толкуй...

— Дурню, а не толкуй!

— Ти сам дурень... Залив очі та сам не знаєш, що верзеш...

— Що ж я верзу?.. кажи: що? — сучиться п'яний.

— А то... що як почує хто та шепне туди... Ти знаєш, яка він сила?.. Буде ще!

— Що ж мені буде? Нічого не буде, бо правда! А ти все-таки дурень...

— Не дури, лишень, бо щоб сам не здурів...

— А що, битимеш, може? Битимеш? Ну, бий!

— Хай тебе лиха година поб'є без мене! Одчепись, сатано!

— Ні, бий!.. Сякий-такий сину, бий!..

Та й підставляє лице. Супротивник осувається назад, наставивши обидві руки, щоб, бува, з п'яних очей не креснув зачепа... Люди збігаються з усіх боків; оступлять, дивляться — що далі буде.

— Бий, кажу!.. — кричить перший та хвіть другого по пиці... Той — здачі. Зчепилася бійка... крик... гвалт... Насилу розборонили люди та й ведуть знову в шинок «мирову пити», щоб справді не дійшло, бува, до того... Хто винуватий, хто правий? гаразд не знав ніхто... У кожного була думка, що добре б і роцот одібрати; був і страх того... «А як не дасть, та ще... не доведи, Боже, щоб гірше не вийшло!»

Одначе горілка взяла своє. Чим далі, то все більше й дужче виступала правда першого, а страх другого нехаяли, як легкодухого чоловіка. Зашуміло село, як на пригру бджоли: сміливий і несміливий збиралися в купи, гомоніли, радились, змагались... і ходили до єврея в шинок могоричу пити...

Минуло водохрестя... Час би за роботу братись... Та чи до роботи, коли день у день зберуться або в шинку, або й так де, та одно тільки й чути: роцот та й роцот... Піймали раз одного з Побиванки. Розпитують: чи дав двори? Чи подарував хати?... — Дав, подарував!..

— Бач!.. — в один голос: — значить, на ш дурить!.. Коли ж так, — не дінде!..

На завтра, ще чуть стало сіріти, зібралися коло волості та взяли старшину з собою і пішли до пана в Красногорку. Прийшли; стали в дворі коло ганку — повнісінький двір, ніде голки просунути; послали просити лакея, щоб сказав панові; обіцяли навіть «на табак» лакеєві, коли швиденько панові скаже.

Василь Семенович ще спав і з ліжка почув щось за гомін, за тупіт. Він подзвонив лакея; розпитав, що то. Той сказав. Наче хто голкою шпигонув вельможного пана, так він прожогом скочив з ліжка; звелів подавати мерщій убрання; випив нахватку стакан чаю і, не глядя на те, що жінка, ламаючи руки, благала не виходити, вискочив з хати — червоний, сердитий...

Він догадався, що це недаром ціла піщанська громада присунула — та думав своєю сміливістю зразу її осадити.

— Що вам треба, піщани? — сказав він, хоч грізно, але здержуючись.

Піщани поздймали шапки; кланяються.

— До вас, пане...

— Чого?

— За грішми, пане...

— За якими грішми? — скрикнув пан і глянув гостро на громаду.

— Що два роки служили, пане...

— Дураки! Ви ж повинні були ці два роки служити...

Мовчать передні, кланяються.

— Як повинні? — обізвався хтось зсередини.— За плату ж, то й служили...

— За яку плату?.. Закон велів!

— Закон? — знову викрикує зсередини.— То ви самі настановили такий закон!..

— Хто там озивається? — питає пан.— Ану, виходь сюди, та побалакаємо...

— А чорта! Давай гроші!

— Хто озивається, сякі-такі сини? — кричить уже на все горло пан.— Хто сміє бунтувати? — Та й підскакує до передніх.

— Ми не бунтуємо, пане,— кажуть, кланяючись, передні, — ми тільки прийшли просити плати...

— Якої плати? За що плати? Я вам дам!..— уже навсправжки лаявся пан.

— Не цвікай!.. годі... не боїмося!..— знову зсередини.

— Хто там, сякі-такі?.. Давай мені того, хто озивається! Давай зараз! Давай... А не то — я вас всіх в тюрму запру... На Сибір попру!

— Не дуже! не дуже! не скачи так! Ач, який прудкий! Давай лиш гроші!

— Кажіть: хто там озивається?..— аж розлягається пан до передніх.

Передні мовчать; зступаються ближче один до одного, кланяються...

— Ага! Так ви не хочете бунтовщика видати? Не хочете? Так ви бунтувати?.. Га?.. Постійте ж, я вас побунтую! — кричить пан, розпалившись, і з криком біжить до себе в герниці.

Громада на хвилину стихла, а потім немов набиралася духу; пройшов спершу глухий якийсь гомін; далі — дужчий, дужчий, поки не перейшов у викрик...

— Що він нас боїться? Дума — злякалися?.. Минуло те!.. Давай плату!.. плату давай!! роцот!!!

Крик, гук з усіх боків, на весь двір, довго ще не вгавав і долітав у горниці страшним, диким галасом. Василь Семенович поблід, як крейда. Його розбирала досада, злість; йому хотілось кричати, лаяти, бити, — та страх брав своє... Він погнав його в горниці, а тепер не випускав надвір. Жінка Василя Семеновича ходила, як з хреста знята. Од тривоги вони обоє мовчали; ходили тільки з однієї кімнати в другу та збоку нищечком позирали у надвірні вікна, ніби таїли свій страх одне перед одним...

Громада не розходилась цілий день: вигукувала та викрикувала аж до самого вечора... Так і простояли на ногах. Тільки ніч погнала піщан додому...

Василя Семеновича й ніч не вдержала. Перегода трохи після того, як пішли піщани, він звелів запрягати коні, виносити важкий сундук з своєї спочивальні — і вкупі з жінкою покотив у Гетьманське...

На другий день — чуть зоря — вже були на ногах справник, посередник Кривинський (що колись, за виборів, був справником), послали гінця в Котолупівку по станового Ларченка, щоб їхав мерщій в Піски: «Бунт!» Ларченка як хто по потилиці лигнув: він стояв, наче чмелений, і якимось без тямку дивився вниз своїми косими очима... На помості вимальовували його думки розгніваного Василя Семеновича, котрий тупає на нього, Ларченка, ногами за те, що «допустив» бунт у себе в стаці... У голові станового думки каламутилися: то він прощався з котолупами, й здавалось йому, що вони хрестилися, як він виїжджав з їх містечка: то йому прийшов на думку той щасливий день, коли він раз на обіді вихваляв, як поет, Василя Семеновича віршами... Коні під'їхали під рундук: гаятись було ніколи. Ларченко вскочив у санчата та, тільки духу, попер у Піски.

У піщанській волості сидів уже посередник. Він приїхав зарані, звелів скликати громаду. Громада ще тільки сходилась. Незабаром цілі Піски збіглися. Хто на громаду, а хто — на дивовижу.

Становий з посередником вийшли з волості; стали на громаду гримати, далі страхати, потім батькувати, а там — підскакувати та репетувати на все горло, — аж піна з рота летіла...

Громада собі гуде:

— Не застрахасиш!.. Роцот подавай!.. Не скачи, коса собако!.. котолупе!..

Нічого не вдіяли ні становий, ні посередник, — тільки дарма накричалися та з тим і поїхали.

А піщани слідом за ними послали в Красногорку Василя Деркача нищком довідатись: чи дома пан? що там чутно?

Деркач незабаром вернувся.

— Немає,— каже.— Учора звечора зібрався та з панією і поїхав... не сказав і куди.

— Еге... значить, наша правда! Недаром перелякався...

— Глядіть же! Не попускай, братця, свого! — викрикували піщани, розходячись по домівках. На диво козакам, а на злість шинкаря, рідко хто зайшов до нього й у шинок.

Коли це, на ранок — летить у Піски сам справник, летить стряпчий, летить становий. Сказано — ціле «временне відділення». Приїхав і посередник. А незабаром, слідом за ними, вступила москалів сила...

Громада збилася в купу, як овечки під дощ та лиху годину. Ніхто — ні пари з уст. Тільки чутно важке зітхання та якийсь тихий гул... Москалі зайшли з боків — і кругом, як кільцем, обложили громаду.

Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади та став допитуватись: чого вона бунтує?

— Ми не бунтуємо, добродію... Ми свого просимо...

— Як свого?

— А так! За віщо ж ми два роки служили?.. дурно?! — хтось подає голос зсередини.

— Хто там кричить? Давай сюди! — зіпонував Кривинський.

Громада затовпилася; ще тісніше збилася в купу, і стали один одного за пояси брати...

— Сюди його давай! Хто викрикує? — желіпає посередник.

Мовчить громада, анітелень! Кривинський не витерпів,— лає...

— Не дуже лиш! не дуже! — знову хтось зсередини.

— Ну, тепер ваше діло, Іван Петрович! — обернувся Кривинський до справника.

— Розги! — зіпонував той на москалів в одмову посередникові.

Москалі кинулись до крайнього...

— Не давай! не давай, братця!.. за що нас бити? За віщо нас нівечити?

Громада стала напирати на москалів; москалі — на громаду. Піднявся крик, гвалт; зчепилася бійка з москалями... Люди, зачувши таку колотнечу, біжать, як на пожежу дивитись. Чоловіки — аж до самих москалів; жінки на тини поспинались — з городів... Дід Улас, старий, не видержав натовпу, упав... Москалі підняли...

Чіпка побачив. Закипіло його серце, заболіла душа... Біга поміж козаками, мотається на всі боки: — Братця! —

кричить: — не даймо глумитися над нами! Не даймо зну-
щатися над дідом!.. Ходім, братця!.. Тимофію! Петре!
Якиме! Збирайте громаду докупи! Не даймо, братця!..

А ті, як побачили, що непереливки, та — тільки
видно — через село...

Чіпка їх лає, батькує, молить, просить; кидається то
в той бік, то в другий; то підскочить до москалів, то вертає
до своїх. Побачив Грицька:

— Грицьку, братику! Ти бачиш? кров безневинно
лється... Діда Уласа ледве живого підняли на вітер... Не
даймо!..

Грицько не одказав на це ні слова, — та мерщій від
Чіпка, та в чужий огород, та й присів за лісою...

Кинувся Чіпка до кріпаків... Тут його й схопили.

— Я — вільний! — кричить Чіпка: — Я — козак!

— А коли вільний та козак, то не бунтуй людей! —
зіпонував справник. — Ложить його!

Довго борсався Чіпка... Ще довше його били...

Ні крикнув, ні застогнав! Устав — наче з хреста зня-
тий. Очі червоні, налилися кров'ю, горіли, як у звіра; на
виду — блідий-блідий, мов після тяжкої хвороби. Повів
він страшними очима по всій громаді, глянув хижо на
панство, на москалів — і підтюпцем побіг додому...

Обняло його зло нелюдське. Серце в нього вило; душа
палала... «Прокляті! Каторжні! Ні суда на вас, ні права
немає!» — кричав він, качаючись по полу. Тіло боліло, як
попечене... Він стискував зуби. «А вони?.. вони?! Слова
доброго... смітнини послідньої не стоять! Прокляті душі!..
на вас трохи такої муки, трохи каторги... Катувати вас,
пекти, тупим ножем шматувати!» Від болю він кусав собі
нігті, пучки...

«А ти, дурню, водився з ними!.. Повірів, що й вони
люди... Волоцюги, п'яниці, а не люди! Вони тільки обни-
вали тебе та підбивали на все лихе... У них доброго на
ніготь не було... Серце їх, як ірдове, тільки й знало одно
лихо... щоб другого підвести, а самому — навтікача; щоб
чужими руками жар загібати; сльозами та кров'ю других
себе тішити... А потім стануть на весь світ славити...
вийдуть серед людей, посеред білого дня, скалитимуть
зуби, будуть сміятися... Собаки! Сучка вас, а не мати
породила!.. Замість серця змію положила й отрутою нали-
ла... Де тільки тхне ваш дух, — там лихо та горе, кров
та сльози... А ти їм повірив?! Ти?!» — він заскреготав
на всю хату зубами.

А це — як скоче та так без шапки прямо в шинок.
Полилася горілка, як вода. Він дудлив її нахильці: випив
з півкварти — й не чув, щоб хоч запекла або вдарила
в голову... Як бризка, кинута на жарину, зашкварчить

і зникне, так ті ковтки горілки зразу вигорали, вилітали парюю.

Він кинув на стіл порожню посудину, побіг додому; поліз на піч. Голова заходила ходором; у виски гамселило, як обухом; свистіло та пицало у його в ушах... Він забувся, немов заснув...

Грицько, настоявшись у чужому городі та надивившись вдосталь на бійку кріпаків, трохи змерз та й поплився додому.

— Важко парять бісових маштаків! — було його перше слово до Христі.

— Господи! там, мабуть, на той світ позабивали сердешних, бо крики такі доносились сюди, немов з могили,— відказала Христя.

— Так їм і треба, злодіям!

— Скажи мені: за що ти на їх узлився так? Хіба вони й не люди?..

— Життя через них, проклятих, немає! — аж скрикнув Грицько.— Нічого в хазяйстві не вдержиш за ними... Так і держи все під запором, а то — як раз та два рознесуть!.. Чи давно я майстрував у сараї?.. Візьми, дурний, та й застроми два свердла за лату... Хто їх там візьме? — думаю.— Коли сьогодні огляджуся,— аж і сліду не знать, де стриміли...

— Може ж то й не вони взяли?

— А хто ж? Кому більше взяти? Козак тобі візьме?.. Навіщо йому, коли він сам хазяїн, коли в нього самого є? А тій голоті, панським недобиткам, що пропити, то пропити... Хіба воно для себе брало? — на пропій!.. Щоб воно подавилось...

— За що ж їм і випити, як не за твої свердла,— сміється Христя.— Свого нічого немає, все те панське...

— Та в них ніколи й не буде нічого,— перебив Грицько,— все проп'ють! Вони в панів позивкали тільки красти та горілку пити, а не берегти хазяйського добра... А тут ще їм і землю й волю дають... На цеп їх, а не на волю!

Христі вже обридла лайка та кривда Грицькова. Вона не витерпіла:

— Який-бо ти, Грицьку, їй-богу! А якби тебе взяти в неволю?..

— Ну, то що? — витріщився на неї Грицько, ображений, чого вона заступається за таких злодіїв, що в його свердла покрали.— То крав би, га?.. Хай уже б мені руки тоді повикручували!

— Отже, не вір сам собі, Грицьку! Як щоденна лайка та докори: злодюга та п'янюга,— то всякого з пантелику зіб'є... Поневолі чоловік стане пити... А як ні за що, то й украде... Звісно,— неволя! — журливо закінчила Христя.

— Яка їм неволя? Яка неволя?.. Он, пити, бунтувати... то їм неволя?! За те ж їх і попарили сьогодні... От попарили!.. А Чіпка, чула? Як прийнялися за них москалі, біжить до мене, блідий такий, труситься... «Братіку, Грицьку! Ходімо, оборонимо... Ходімо — не даймо!..» Цур тобі та пек,— думаю,— та від нього... Ускочив в Остапійчин огорода, захилювся за тин та й дивлюся... А він ганя по вигону та скликає на оборону. Як же піймали його, як задали... буде пам'ятати довіку!.. Пішов, мов чмелений...

Христя тільки зітхнула й нічого не сказала.

Грицько викурив люльку коло печі і взявся за шапку.

— Куди ти? Вже обід готовий! — каже Христя.

— Та я тільки худобу понапуваю,— одмовив він та й вийшов з хати.

— Не барися ж! — гукнула навздогін Христя й кинулась готувати посуду.

XXVIII

СТАРЕ — ТА ПОНОВЛЕНЕ

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче вогнем пекло. Пшениця осипалася: люди не вспівали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли в три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козаці писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Пани собі гомоніли у горницях; крики та реготи доносились з хати на улицю. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет. Хто сидів під возом, хто під горницями: кожен ховався од душної спеки, що несамовито пекла-палила. Оддалеки козацької старшини сидів під горницями й Чіпка, рядом з Лозою, недалеко від рундука. По праву руку — кучери панські, по ліву — «п'явки людські», як колись Чіпка обзивав сільську старшину. Йому було тепер якось ніяково... Кучери позлазили з козел, дехто підійшов до

знайомих гласних; балакали то про се, то про те; хвалилися урожаями, жалкували, що прийшлося такий гарячий час прогаяти. Чіпка сидів мовчки, слухав, та чи й чув що. По виду можна було помітити, що його голову клопотали неабиякі думки. Перервав їх Дмитренко своїм зичним голосом:

— Гей, ви! — гукнув з рундука на гласних, — сюди йдіть!

Гласні підійшли під рундук, поскидали шапки. Тільки один Чіпка з Лозою як сиділи, так і zostалися.

— А скільки вас? — питає становий.

— Та скільки ж? — обізвався передній, волосний писар, скинувши очима на купку товаришів-гласних. — З нашого стану три, та з вашого п'ять, та двоє з Свинок... Оце й усі!

— Ага, бач! Никифор Іванович... Здорові! — кивнув становий головою Чіпці.

— Доброго здоров'я, — одказав, підводячись, Чіпка і зняв шапку.

Лоза за ним устав, скинув і собі шапку.

— А що ж це ваші сюди всякої наволочі понасидали? — питає Чіпки становий.

— Якої наволочі? — зиркнув Чіпка та, трохи спустивши голос, додав: — перед Богом усі рівні...

— То ж перед Богом, а тут — перед людьми...

— Та й перед людьми — все одно... Усе-таки сміливіше, як свій коло тебе... А то: ви собі в будинок позалазили та й балакаєте у холодочку, а тут — печись на сонці...

— Хто ж вам велить пектись? Узяли б та й увійшли в коридор.

— Спасибі. Що громаді, те й бабі.

— А ви, капустяні голови! — покинувши Чіпку, повернувся становий до козачих гласних. — Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сюди поприлазили? Що ви тямите?.. Ну, що ти, Свербиносе, тямити?.. — визвірився Дмитренко на червонопопикого, товстого козачого голову, од котрого так і несло горілкою. — Кис би собі у Хайки в шинку... Ні, у гласні преться... Або ти, Ступо?.. Жінчиної тині боїться, до ладу не вмів слова вимовить, а теж — і собі між люди... у гласні!!

Ступа й Свербиніс мовчали. Потупивши в землю очі, вони й не глянули на станового. Він кинув їх та до кріпаків.

— А ви, недобитки?.. Ще й вас тут неставало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер — думаєте, що й ви пани?!

Стара виразка, розкопирсана нечистими руками, защеміла в Чіпчинім серці. З-під насуплених брів

засвітив гострий погляд,— то окидав він ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті.

— Чого вам од нас, добродію, треба? — запитав Чіпка сердито й зиркнув на Дмитренка.— Хіба ми до вас приїхали?.. Нас громада прислала... ми громаді служимо...

— Та я про вас нічого й не кажу,— спустивши вниз голос, заговорив становий.— Ви чоловік торговий: всюди буваєте, людей, світа бачили,— де треба, до ладу й своє слово скажете... Я про вас не кажу! З вас гласний, то таки гласний... А то що? — Дмитренко з огидливістю глянув на останніх гласних.— П-хуу!.. Та тепер уже не переміниш... Глядіть ще — не повибирайте й в управу своїх!.. Чуєте?

Гласні мовчали, мов не до них річ.

— Слухайте,— почав становий: — дивіться на мене... Як крутну правого вуса,— клади направо білет, а крутну лівого,— наліво... Глядіть мені!

Кажучи останнє слово, Дмитренко посварився пальцем, повернувся, грюкнув дверима перед самим носом у гласних та й скрився у коридор.

— Бач, який гострий! — обізвався Ступа.— Мов над дурниками... Ні, стій! А ми так, братця: він нам правого вуса, а ми — наліво... Нехай дудика з'їсть!

— Це напасть та й годі! — каже якийсь писар.— Швидко нашому братові за ними ніде буде місця знайти...

— А нашому братові,— увернув грізно Чіпка,— треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав ще щось сказати, та тут їх позвали в горниці.

Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл, зашаний червоним сукном, облямованим золотою гальонкою, з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од нього — Данило Павлович Кряжов, потомок того самого гетьманського полковника Кряжа, що вславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсусідків¹, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата й сестру рідну... або й не він прикріпив їх, а його жінка — та сама пані полковниця, що людям черевиками очі й зуби вибивала... По ліву руку од предводителя сидів Шавкун — городовий гласний. До нього предводитель знай нагинався, а він йому шептав щось на вухо. Кругом столу обсідали другі гласні — горожани й земляни. Тут було ціле «сонмище», ціле кодро Польських. Тут

¹ Підсусідки — поселенці на землях військової старшини.

були Совинський, Кривинський, Гаєцький, Митіль, — не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можна було побачити Лейбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра — благочинного, що так менджував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми, за що, кажуть, не раз і судився в консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окремо, між панами, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всю хату тільки два порожні стільці zostалися, та й ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних. Чіпка сміливо опустився на один; за ним Лоза — на другий. Пани-гласні ззиралися. Хоч наші дукачі були в добрих синіх жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість колола панські очі. Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: прийшлося спинами підпирати стіну.

Після молебня та присяги почались вибори. Радили вибирати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаєцького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сюртуці, а в свиті, а вийшло так, що ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочинок.

Як налагодились знову прийнятись за вибори, гласний Саєнко, син сотниченка, попрохав «слова». Панам було це невидовижу. Саєнко — здавна чоловік неспокійний. Ще за Василя Семеновича він, було, не пропустить виборів, щоб не наговорити, як казали про нього, «сім мішків гречаної вовни...». Отже, та вовна була для панів Польських гірша гіркої гірчиці. Нівроку розумний, гострий, як бритва, Саєнко не пропустив случаю, щоб не побрити своїх сильних родичів... Так оцей-то «ліберал», як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до панських гласних, він доказував їм «всесловність земства», довго й красно розводив їм про «інтелектуальную деятельность», котру вони, за «прошлі гріхи», повинні були оддати «на алтарь общественного благополучия». То повертався до простих гласних, нагадував їм про «рівноправність», умовляв самим дбати про свої «інтереси», про «народне благо». А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних-селян.

По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шепталися між собою. Мужики заворушилися під стіною, затупотіли ногами на однім місці, зглядалися, мов питали очима один в одного: «А що?! Кого тепер?»

Предводитель, пошептавшись спершу з Шавкуном, потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоник і, оглядаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибиратись?

Шелест потроху стихав. Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки ззиралися.

— Ось хіба Варениченко... — якось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок.

На нього глянуло сто очей; глянув Дмитренко — і затулив рукою свого рота: «мовчи, мов, нескребо!»

— Якого Варениченка? — волею-неволею вимовив предводитель.

— Ось!.. Ось!.. — почувлось з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі вставилися на нього очима.

— Вы желаете? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка та панська воля, — одказав Чіпка, підводячись, — то й про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світили радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку. Далі, мабуть, розгаражившись, вибрали Саєнка у губернські гласні.

Вибори скінчились. Селяни пороз'їздилися по домівках. Пани забенкетували у городі.

Вернувся Чіпка додому. Галя побачила в вікно, вискочила хати.

— А що?

— Усе гаразд! — скрикнув радо Чіпка. — Тепер я, Галю, не тільки гласний, а ще й член в управі...

— Невже? — разом зрадівши й злякавшись, скрикнула Галя.

— Далєбі... вибрали! — хвалився він.

— Кого вибрали? Куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотря глянула прямо Чіпці в вічі; по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І нащо воно тобі, сину, з панями тягаться? — каже вона журливо. — Ще, не дай Боже, підведуть як... Самі ж поховаються, а тобі — буде...

— Не бійтесь, мамо: не подамся! — заспокоює її Чіпка.

— Ще встрянеш куди... — своє-таки Мотря.

— Нічого ви, мамо, як я бачу, не знаєте, — одказує без гніву Чіпка. — На те їх воля... А може, я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...

— І вже, сину! Ти — один, а їх скільки...

— Один, та добрий, — оступилася за чоловіка Галя і, всміхаючись, пішли обое в хату.

Радів Чіпка, потай од матері, вдвох з жінкою, що заробив людську шану, повагу. Те, що місяць назад тільки

заклюнулось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодився Чіпка громаді служити — збирався добро робити; грів у серці сам собі нишком, потай уже й від жінки, голубку-надію — давнє забути і слід його загладити... А вийшло так — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!

Вибір його в управу, зроблений під гарячий час, без поради, без розмислу, — нікому не був милий. Козацька старшина на Чіпку скоса дивилася. Писарям та головам заздро було, як-таки москальчук, ще недавній голодранець, волоцюга, ледащо, посівши за жінкою багатство, вискочив у люди, між пани, куди вони перлися з самого малку, що їм снилося й ввижалося — та не сталося! Пани оханулися, як уже вибрали. Стали вони один одному жалітися, який тепер вік настав, що свій брат-дворянин братається з «хамом» та ще підводить до того й других. Стали нарікати на Саєнка, що це він так зробив на глум, на сором цілому повітові... Товариші по управі вважали такий вибір тяжкою для себе обидою, залякували декого з панів, що коли на те пішло, то вони всі покидають управу: нехай заправляє сам! А Шавкун ламав уже голову, нищпорив по товстелезних томах законів, чи не знайдеться чого, щоб випровадити з управи члена, котрий, як він боявся, міг стати йому на переметі, шкодити, не допускати просувать лапу до земських грошей...

Шавкун — битий жак! Недаром він посивів, сидючи над бумагами. Він метнувся сюди-туди; як той павук, сплів, розкинув сітку; ловив кожне слово, яке йому треба... Нічого сам не натрапивши, він повернувся за порадою до свого давнього приятеля Чижика — секретаря в суді. «Чи не було чого, братику? Чи не судився він?» — допитувався Шавкун. Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилин з п'ять та й поліз у шафу з старими ділами. Перекинув одне, перевернув друге, заглянув у третє, в п'яте, в десяте; натрапив слід, піймав ниточку — та разом з Шавкуном дійшли і до клубочка...

— Найшли! — ускочивши в управу, скрикнув Шавкун, подаючи Дело об покраже пшекицы в коморах помещика Надворного Советника Василя Семеновича Польского и о прибиении сторожа Деркача.

Члени пороззявляли роти, повитріщали очі. Шавкун перечитав діло, по котрому «солдатский сын Варениченко оставлен в подозрении». Управу обняла радість, мов кожному з членів прибуло від того щастя. Як на те в городі лучився Дмитренко. Його закликали в управу, зачинились; довго балакали. Усі вийшли всміхаючись.

Чіпка нічого того не знає. На Маковія поїхав у Хамло на ярмарок та вернувся аж перед Спасом. Того самого дня, як він вернувся додому, заїздить до нього Дмитренко, розказує діло, радить самому заздалегоди тікати з управи.

Чіпка, як почув про діло — мов хто його обухом лигнув по голові. Сором, досада, злість — усе разом прилило в його голову, мутило його кров, гамселило у висках; заходило жовтими й чорними кружалами у віччю... Сам він поблід; руки тряслися... Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давне, простягає до нього руки, хоче його схопити, обняти... Щоб себе не видати, він скочив з ослінчика, де перед тим сидів; став ходити по хаті; блудив мутними очима по стінах... Одна думка обганяла другу; одна одну випереджала, наче гралися наввипередки; він хотів на бігу піймати хоч одну з них, вони од нього тікали, зникали, одні тільки краї їх на одну хвилиночку мелькали,— поки не злилися в одну думку: як-не-як, а живцем не податися в руки!

Дмитренко, як хмара та, сидів над його душею, чигав, як шуліка, коли Чіпка пристане на його раду — сам «вийде в одставку».

— Коли б мене на шибеницю вели та сказали: як подасись сам, помилуємо, я б і тоді не послухав! — скрикнув Чіпка.— Хто скаже, що я чоловіка вбив?.. Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагонили... А тепер шкода: нема волі?.. Тепер завадило — всі рівні?.. Я людям служу... мене люди вибрали... мене люди й скинуть!

Поїхав Дмитренко ні з чим.

На другий день летіла од предводителя до губернатора бумага.

Через день привезла стахвета од губернатора приказ: «устранить гласного Варениченка по неблагонадежности».

...А в Гетьманському пани раділи, що по їх сталося. Вибори утвердили, а на Чіпчину жалобу через справника послали одказ.

Ось відкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани: селяни не поїхали. Одні, як Лоза, через те, щоб не чути такої бридкої лайки та ганьби, яку вони чули від станового на виборах; а другі не поїхали — за возовицею. Саме хапалися з нею, бо дощі як затяглися: щодня та й щодня... Радили раду одні пани...

Через тиждень чутка про ту раду оббігла цілий повіт. Перш усього розказували, яке велике жалування положили членам в управі; потім того жалілися на якийсь чудний налог з землі: в кого її більше, той платить менш, а в кого менше, з того й бери; далі хвалилися, що шляхи,

греблі й містки будуть рівняти, гатити й лагодити «натурою», тобто мужичими руками..

Чіпці тепер не до того. Його заклопотали хатні клопоти. Треба було тестя поховати, поминати, худобі його порядок дати. Чіпка викрутився цілий місяць, як муха в окропі: ніколи було дослухатись, що люди говорять.

На Параски у Гетьманському ярмарок. Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав. Перше-наперше зайшов в управу. Як же почув, що така біда з ним,— як сто зміїв разом ужалило його серце! Не розпитуючи, як, що, за віщо,— від злості не міг слова вимовити,— вийшов неборак з управи, наче вчадів.. Голова ходила ходором, крутилась, боліла; в висках — як хто молотком стукав; в очах — жовто, чорно; а в ушах — пицало, стогнало, вило... Щоб хоч трохи очуматись, він пішов походити по ярмарку. Ходить поміж возами, попід крамницями — роздивляється, слухає... Тільки й речі, тільки й мови, що про земську раду, про налог!..

— Знаєте? — питає, усміхаючись, один великопомісний панюга другого.

— Знаю, знаю...

— Синок, не уступить батющці...

— Та кий біс, то не він! То все — Шавкун з Кряжовим... От, голови!!

— Ото їм — всесословність! Хотіли рівноправності — оце їх і порівняли... А то, справді,— всяка наволоч дере ніс угору... Нехай же тепер знають!..

— Оце самоуправа! — запихкавшись, з переляканим видом, стрічає мілкопомісний панок сусіда.— Чули про налог?

— Де ж не чути? Добре далеко розходиться, а лихе — ще далі...

— Оце так! — підскакує третій полупанок.— Цього ще не було, щоб без сорому, прилюдно, у вічі казали: хто має на десять рублів,— з того бери руб; а хто на тисячу — копійку! А тепер, при самоуправі, дїждали...

— Їм що? — четвертий каже.— Вони собі повбирались в управу, луцтитимуть з нас грошки — та й ні гадки...

— А нашому братові — дошкуля, до самих печінок доходить...— веде річ перший.

— Та ще як дошкуля! — піддержує третій.— Такими поборами печінки витягнуть!.. А з чого його, скажіть на милість? То було сякі-не-такі, а все-таки три своїх робітники, а тепер... біда та й годі!.. А народ так розледачів, що, сказано, хоч сам за плуга берись... Ні за ласку, ні за гроші... Він швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...

— Це розбій! Це — зди́рство панське!! — чує Чіпка, як гукають селяни під яткою.

— А бач? — не я казав? — пристає до старшини підпивший староста. — Не я вгадав, що вони й земське вигадали, щоб себе полатати... Цар людей одібрав, цар волю дав... Хіба ж їх так і випустити? Еге ж!.. Коли не роблять, — хай же хоч платять!

— То було окружний з нас шкуру дере, а тепер — управа дратиме, — бідкаються козаки.

Чіпка все це чує — і кожне слово, як гостра колючка, коле його в серце... Він слухає... До свого горя приливає ще людське; троюдить ним своє гаряче серце; розбуркує старі думки... Злом пашить лице його; злом світять очі, — аж поблід від злості, аж руки трусяться...

— Недурно вони так усилювались мене випхнути... Аж їм он чого заманулося? Прокляті! Аби їм тепло, аби їм добре... Нехай дурний мужик на всіх робить, за всіх платить; хай одбуває одбучі. Нікому за нього оступитися! Вони себе знають... своє панське кодрло знають... А мужик — віл... ори, поки здужає! Дай йому полови, щоб не здох, — та знову запрягай... поки не впаде в борозні... А тоді здери з нього шкуру на чоботи... Прокляті! Чорти, а не люди!

Чіпка кричав, розмахував руками: гаряча його річ огнем пашіла. Кругом його дедалі більшала та більшала купа людей; довго слухали мовчки; потім хто-небудь увертав і своє слово — підкладав дров до багаття. На той крик нахопився Дмитренко.

— Що це ви робите? — спитав він Чіпки.

— Як — що?

— Та де ж? ви людей бунтуєте... земство лаєте... управу... налог...

— Щоб вони не діждали його брати! — грякнув Чіпка.

— Чого це ти так розкричався? Га? — перемінив становий річ, розсердившись. — Чого ти людей бунтуєш?

— То ви їх бунтуєте, а не я! — одрізав Чіпка.

— Гляди лишень, козаче, щоб з цілим язиком додому вернувся. Чуєш? Не забувайся!

Становий пішов далі поміж возами. Чіпка знову приїнявся за управу...

Надвечір вертався він додому вкупі з Грицьком. Він був сумний, мовчав цілу дорогу. Грицькові аж моторошно стало, він зачепив його:

— І охота тобі, брате Чіпко, з ними лаятись?

— Чи можна ж, Грицьку, втерпіти?

— Та плюнь на них... Хай їм з їх управою, з їх земством!

— Мене громада вибрала... Я громаді присягав... Хто старший: громада чи вони?

— То й на громаду плюнь!

Чіпка аж позеленів од такого слова — і нічого не одказав.

Приїхав перед вечором додому, сам на себе не схожий. Галя стріла його на порозі та аж перелякалася.

— Чіпко! Що з тобою? Ти нездужаєш?

— Ні, здоров... Їсти хочу.

Дали йому їсти.

Чіпка сидить — насуплений, жовтий, аж зелений, — їсть мовчки. Пообідав, як стало сонце сідати. Не підводячись з місця, схилив він на руку голову, оберся об стіл — та так і закам'янів... Західне зарево освічувало його сумну, як з мармуру вироблену постать — один її згорблений вид наганяв журбу тяжку... Галя глянула на нього — і нишком стала плакати. Чіпка почув.

— Чого ти, Галю?

Вона мовчала.

Він підійшов до неї; взяв її руками злегенька за голову і, заглядаючи в вічі, промовив:

— Скажи мені, Галочко, чого ти?

— Ти мене зовсім забув... — одказала вона, схлипуючи.

— Як забув?

— За тим проклятим земством — ні поговориш ніколи, нічого...

— Та таки правда, що воно в мене отут сидить! — показав він на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотря. — Чи воно тобі не огидло?.. На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!

Чіпка матері нічого не одказав.

Надворі стемніло. Спускалася ніч на землю, утихомирювала людські клопоти, руки й думки. Полягали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого малку — аж до сьогодні; назирнули кожную пригоду життя його, гарячили кров, мутили розум. «Скрізь неправда... скрізь!» — шептав він. «Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда та й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди заховатися від неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти; не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна, увесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Галя знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем та трохи сам не заплакав. Галя його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв їй нехотя.

Наплакавшись, Галя заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX

ЛИХО НЕ МОВЧИТЬ

...Горілка, кажуть, усьому злому злодійка. А в Чіпки в хаті горілка тепер господиня. Рідко проходив той день, щоб п'яне гульбище не збиралося, не гуло, не кричало...

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докоряє Мотря, а серце в неї як не розірветься від горя.— Другі кривавим потом заробляють, а ти... Сину, сину! Бога побійся, коли людей не страшно!..

Застогне Мотря, обіллється гарячими сльозами та й замовкне. Аж недужа від того стала, аж почорніла... Її рідна дитина, її єдина надія... «Краще б я тебе не родила або малого задавила, ніж тепер отаке бачити!» Та й почне проклинати товариство, котре до такого підводить її сина...

Чіпка щодень робився все хижіший та хижіший. Як той звір, кидався він на кожного заможного чоловіка... Перше «карав» тільки пана та крамаря, а то вже став «одбирати своє» і в свого брата — заможного козака: одбере, як липку, тільки живу душу на світ пустить...

XXX

ТАК ОЦЕ ТА ПРАВДА?!

...Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце задалегоди, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ як затявся, і трохи не на корх ¹ лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди, знай, їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала в Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів. Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

¹ Корх — народна міра довжини в ширину долоні або в чотири пальці.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами — аж трьома возами. Він — за одним, Христа — за другим, а син — хрещеник Галин, сидів на третім поверх снопів, тільки голівка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до нього Грицько.

У тому запитанні, в його голосі не було ні докору, ні помсти, а вчувся тяжкий жаль — шкода пропащого брата...

Чіпка скоса зиркнув, здвигнув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв як пришиблений, дивився мовчки.

Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував у дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цєпами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звівши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд. Не знайшлося душі, щоб підійшла до нього, попрощалася...

Брязь!.. дзень!.. брязь!.. дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі Бог помагає на все добре! — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконає до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христа, — напути його на все добре! — та разом з Грицьком і повернула до возів.

— Воно-таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився так, — прости, Господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій кураві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, — поки не перевели розмови на врожаї, на посіви та другі хазяйські турботи; а тоді вже й порозкодилися по домівках...

ЛИХІ ЛЮДИ (Скопчено)

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

Тарас Шевченко

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми померками насунула над землею і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі на кінці міста і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видко було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла, велика жужелиця на гноті задержувала світ, нерівними хвилями то піднімався він угору — і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці гнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілинку в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над вікном, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ прокричали півні. Він сидів — і писав. Спина заболіла; рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стульця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видко було — велика утома обняла його. Він сидів і якомось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні — видко було, що він збирався з думками. Коли це зразу — щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струнувся і став дослухатись... Віконниця одхилилась, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізався Петро Федорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — донеслося знадвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла згряя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвались у його в серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його квартирі давали ознаку на всю улицу, що їх жилець перебрався кудись інде,— бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші...

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірчки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать з матрацом. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустил на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лійової свічки падав на його і обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тінь його голови. Пройшло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіра, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнув рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті — тільки він не бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу прикро удивлявся він — і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилинка, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилася жовта пляма: то світило віконечко з коридора. Він уп'явив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося

в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... Якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. «Що се?» — подумав він... Разом виплигло ще три-чотири плями; крутяться кругом жовтої. Він попустив вії — одна жовта зосталася. «Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?» — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не було видно, а пляма все-таки стояла. «Це я вдивився у те трикляте вікно, і мана від його морочить мене». Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширшала — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на їй... Серце у його стало, дух замер...

Ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате молоде личенько пашіло здоров'ям, грало краскою... Ось двері розчинилися — висунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий.

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли і личенько усміхнулося.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик, показуючи два рядки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

«Що за диво? — подумав Петро Федорович. — І лице матері, і лице дитини такі знайомі?.. Це ж я!.. це ж мати моя!» — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю. — І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби учився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо... Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати.— І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино; будеш, мій голубе!.. Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його в школу, а він — за книжки — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду учитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошше папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку — і гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти — моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо одягатися.

За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його голівоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці.— Усю школу запахаю!

Мати усміхнулася:

— Запахаєш, сину.

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запаленими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене голівонька пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою голівоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав:

— Фу-у-у! аж у ніс б'є!..Хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балуге тебе мати, балуге! — глядячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; я буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити, та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо! мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати і почала перестилати маленьку постільку: перебила подушку, заслала простинею, покрила коцом, положила дві головні подушечки зверху і направилася з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи уже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи попід столом ногами, колотив у стакані ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий,— відказав той і звів очі на двері.

Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він.

З приходом її усе зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з переборами. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на ступі і налила чаю з стакана у блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину; ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг у свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо,— підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до матерньої руки, а мати — до синовї голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу щоку.

— Я буду вчитися, мамо... — тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом з ним вийшов з хати...

Тінь не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима!.. Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, поти, як дим, не зникла. Петро Федорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Федоровича зарізало в очах, мов хто у їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумався.

«І нащо сей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?..» Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним... «Чому я довіку, довіку не zostався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер інша доля — холодна і хмура — заступила матір; своїми холодними руками обгортає мою шию... Трудно мені дихати од її обіймів. Своїм темним і злим поглядом заглядає у вічі — і стигне, холоне кров у моєму серці!.. Діло, дороге моє діло, зразу перервалося; чужі ворожі руки перервали його!» Жаль гострим ножем краєв йому серце, на сухі очі набігли сльози.

Коло дверей стукнув засов — і злякав Петра Федоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіра, і в темній прорісі заметушилася постать чоловіка. Незабаром старий, кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє? — скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Федоровича.

Він мовчав. «Благородіє! благородіє!» — звонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє! — знову гукнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає «його благородіє». «Його благородіє» не забалакало; воно, правда, порвалося сказати щось, та язик пристав у роті, не

повертався, очі тільки божевільно упилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від «його благородія», вийшов, зачиняючи двері за собою.

«Благородіє! благородіє!» — стрибало перед очима і гуло в голові Петра Федоровича. «Благородіє! благородіє!» — вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграв божевільний регіт. «От тобі і рівноправність! — подумав він, махнувши рукою. — Умиймося краще!»

Петро Федорович устав; кров ударила в голову; по-темніло в очах. Нетвердою ступою добрався він до миски, налив в неї води і почав хлюпостатися, примочуючи найбільше голову. Чим довше він її мочив, тим більше вона розгорялася; лице почервоніло; на висках налилися жили кров'ю, набрякли; у голові — наче горіло що, аж пекло йому в очі, мов хто піском засипав їх — різало; обличчя парувало.

Довго він хлюпостався, довго мочив голову — не помагало. Ось він ще раз линув води на голову, підвівся, узяв рушник і почав утиратись. Сухе тіло його ще дужче розгорялося; очі застигло заволокою; у висках — сіпало; у грудях — боліло-хрипіло. Безсонна ніч давала себе почувати: не тільки груди — руки, ноги, голова боліли, мов хто здавлював їх у лещатах. Йому робилося нудно. Важко дишучи, нетвердо ступаючи, пройшовся він по хаті раз, удруге. Голова упала на груди; руки обвисли, мов не його руки, а приставлені; він їх не міг підняти угору. Доплутавши до постелі, він ліг. Очі від утоми закрилися; рот розкрився; гаряча з його виходила пара. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором, мов хто навсправжки крутив їх перед його закритими очима. А це зразу — все стало, покритися темнотою: забуття насунуло; трудний сон наліг.

Не надовго він упокоївся. Мучена голова робила своє; мучені думки і в сні його не покидали: страшними причудами вони трясали його душу. Очевидячки дня зливалися з сонними марами ночі — і лякали його. Сторож, несучи снідання, стукнув дверима — йому здалося щось страшне, темне, без образу, без обличчя, звідкільсь уставало, росло, все ламало по своєму шляху і наступало на його... Він кинувся, устав, поводячи тривожно очима по хаті. Сторож здався йому страховищем — височезним, широчезним, немилосердним... Задуте з похмілля лице його здавалося колесом; очі — ямами, в котрих жевріли іскри якогось злого огню, пекучого і уразливого; рот — прогалиною, з котрої виглядали чорні зуби, як спиці обода; ніс — трубою, котра пихтіла та диміла, колишучи синьо-червоними боками... Страх, як трясця, затряс усе тіло Петра Федоро-

вича. Він зложив руки на грудях, притис їх до серця і замолився очима... «Я ж нікого не займав, нікому нічого не зробив лихого», — казав його зляканий погляд, тривожно бігаючи і шукаючи спокою.

— Заснули, ваше благородіє? Снідати приніс, — доводив сторож; а йому вчулася лайка, докори.

Він опустив голову на груди. Сторож подивився-подивився; поставив снідання на стіл; узяв миску і глек з водою; ще раз обернувся, ще подивився, крякнув, хитнув головою — і вийшов, зачиняючи двері.

— Ну, цьому недовго ряс топтати! — почувся з-за дверей його голос.

— Как так? — почувся і другий, незнайомий.

— А так — на ладан дише!.. І що вони, моя матінко, роблять таке, що ними, мов мишами, набивають оці печери?

— Не нашого, брат, ума дело... Начальство про то ведаєт, — одказав невідомий голос.

Далі залізо загарчало, засов стукнув. І знову тихо, тільки ступні чийогось важкого чобота роздаються в коридорі... Петро Федорович знеміг, повалився на ліжко — і знову заснув...

.....

Знову перед ним хата, тільки не та невеличка хатка у невеличкому місті, де доглядав його добрий материн погляд, — у великому місті, велика хата. Не видно тут того порядку, що в першій; не чути того тепла, що гріло його там, — широка, висока, з сірими вогкими стінами. Серед хати — стіл; попід стінами — кровати. Ранок. За столом сидить Шестірний і товче якусь книжку. Його очі застряли в їй, як гостра стріла; його зуби переминали якісь невнятні слова; лице грало краскою, одрадою... Щось, видно, хороше твердив Шестірний! На одній кроваті лежить Жук, задравши голову вгору. Такий же пикатий, чорний; по щоках його смуглого виду поп'ялося пухке волоссячко; під носом висипався чорний пух. Він лежить і, здається, не відає де — бо глибока думка на його чолі, якась боляча утома на його очах. Об чім він думає? Про що гадає? Він думає про рідну сторону, про село, де він зріс, про степ, де він вигулювався. Кругом його сумно та нудно; чути шептання Шестірного, тихе, важке шептання; так вітер восени шепочеться з пожовклим листом. Недаром у Жука утома на очах, недаром сумний вид! І Жук, і Шестірний одягнені в сині каптанки, уквітчані білими гудзиками, з срібним позументом коло невеличкого стоячого коміра. На другій кроваті якраз за Жуковою, загорнувшись у коц, лежить хлопчик. Личко його

бліде, гостре, недужне; очі чорні, виразні. Петро Федорович зразу пізнав, хто то, і одвів очі до четвертого хлопця, у сірому демикотонному каптанці, з дір'явими локтями. Лице у його довге, у жовтих плямах; очі і зуби впилися у здоровенний шмат булки, що держав він в одній руці і рвав, наче собака, своїми гострими та довгими зубами; пучку другої руки він смачно присмоктував, бо там колись було сало, а тепер вона тільки лисніла ним.

— Коли ти, Попенко, наїсишся? — спитав його Шестірний, закриваючи книжку.

Попенко, запихаючись булкою на увесь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима. Потім ковтнув, як горобець черв'яка, і мовив:

— Тоді, коли ти свого Ціцерона витовчеш.

— Я вже вивчив.

— Ну, а я кінчаю, — кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко. Ковтнув і той; змів крихотки з столу; укинув у рот; ухопив картуз і одну книжку і мерщій з хати!

— Куди? В семінарію? — спитав Шестірний.

Попенко мотнув головою — і скрився. Шестірний устав, зложив книжки, підійшов до дзеркала, причесав уже трохи не вдесьте свій вихор, побачив пір'їнку на каптані, скинув його, обмів, знову надів, застебнувся і підійшов до тарілки з хлібом та салом. На їй лежало два шматочки того і другого.

— Бач, проклятий бурсак! — скрикнув.

— А що? — спитав Жук.

— Уклав за двох та мерщій і навтьоки! Кому ж тепер нестане? Се моя часть, — беручи шматок булки і сала, казав Шестірний, — а ви удвох, як знаєте, діліться. Воно, як Телепень не йде у гімназію, то йому б і не треба, — додав, ламаючи невеличкими шматочками булку.

— То що, що не йде? Він же недужий! — устаючи, мовив Жук.

— То він тільки видає себе недужим. Йому вже давно можна б ходити.

Телепень болісно повернувся, скрививсь. У його чорних очах загорівся гнів; бліді запалі щоки запалали краскою. Він порвався устати; підвівся — і впав.

— Коли б ти, бісова Шестірня, хоч раз занедужала, то, може б, поняла віри! — скрикнув Жук.

— Ет, кажи! — і Шестірний мотнув головою, укидаючи невеличкі шматочки хліба у рот.

Жук призро глянув на його.

— Отже, ти й не їси, а тільки балуєш... Узав би четверту часть одділив, та я четвёрту — от і було б Телепені.

— Як же! Чорт не видав! Та прожра буде за двох класти, а я повинен голодний сидіти.

— Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук. — Не попадайся мені за увесь день на очі, а то я тобі полічу твої погані ребра! — Очі в Жука горіли гнівом.

— Та чого ви змагаєтесь? Я не хочу їсти. Беріть усе, — стогнучи, мовив Петрусь.

— От бач, він і сам не хоче. Недужий і їсти, — зло скалячи зуби, казав Шестірний. — Чого ж ти і похвалєшся на Попенка?

— Кажу: хай не попадається! — грізно крикнув Жук.

Почувся дзвоник. Шестірний, як опечений, схопився; кинув хліб і сало; мерщій за книжки — і чимдуж побіг.

— Чортів лизун! — промовив йому услід Жук; доїв своєї часті; узяв картуз, нагнувся над Петром, що, устроївши голову в подушку, плакав.

— Ти спиш, Петре?

Петрусь повернув до його своє мокре лице.

— Не плач. От слухай дурня, що накаже! Одужуй, брат, скоріще; гулять підемо до річки, а то і я вже занудився, сидючи в хаті. Прощай!

І повагом потяг собі. Зостався Петрусь сам, з своїм ураженим серцем, з своїм болем, з своїм горем. Гірко йому на душі, важким каменем давили слова Шестірного, та нікому і розважити, нікому одвести думки від глибокої образи. Петрусь припав до подушки — і не словами, а сльозами виливав їй своє лихо; молився, щоб скоріше йому одужати, звестися, піти у гімназію. Ніхто того не чув, не знав, не бачив. Бачили тільки сірі стіни — та мовчали; бачила і чула рябенька подушечка — та й та ще більше рябіла від його кривих сліз.

Увійшла низька кирпата молодиця — служка; понуро глянула на його, на райно; поприбирала, повимітала і пішла, не сказавши ні одного слова, — буцім вона була глуха, як та подушка, німа, як та стіна. Знову zostався Петрусь сам; знову сльози, молитви, і... аж поки не зборов його сон, не закрив очей, не заколихав якимись одрадними причудами. Йому приснилася мати, своя хата — чиста, ясна... Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти.

Несподіваний грюк і гук збудив його. Він підвів голову. На дверях стояв Попенко і змагався з хазяйкою, щоб давала їсти.

— Ти вже прийшов з семінарії? — спитав Петрусь.

— Який чорт прийшов! Вирвався... Їсти так захотілося — аж шкура болить, — казав він, рвучи недоїдений Шестірним шматок булки і смокчучи сало.

Ось і він побіг. Знову самотні думки; знову сон...

Гвалт спершу надворі, потім коло хати, а далі і в самій хаті сказав йому, що поприходило товариство. Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплив Шестірний; далі уліз, наче ведмеда, Жук. Шестірний почав бережно роздягатись, обтрушувати пил, здирати пух з одержі. Попенкові очі заходили по хаті, по столі — він шукав чого-небудь з їжі. Жук уліз, шпурнув книжки на кровать і, кинувшись на Попенка, ухопив його за в'язи.

— Ти нащо з'їв моє снідання, шолудивий бурсаче! — гукнув Жук, придавивши Попенка так, що у того аж у очах потемніло.

Попенко почав виправлятися; клявся-божився, що він і не бачив, що він і не знає, що три частини тільки й було положено.

— Хай мене грім поб'є! Хай мене свята блискавка запалить! Хай я удавлюся, хай я провалюся! Хай мене сира земля проглине, коли я їв чию часть, окрім своєї! — клявся Попенко.

— Побачимо, — сказав Жук і пустив Попенка.

Попенко, вирвавшись, як заєць, дременував до порога, почав кривитись, дражнитись:

По дорозі жук, жук,

По дорозі чорний!..

— Ну-ну, ось унесуть обід. Дознаюся я, що ти з'їв!

— Що ж ти мені зробиш? Ну, з'їв! Їй-богу, з'їв! Хай мене хрест поб'є, з'їв! Хай мене свята блискавка запалить, коли не з'їв! Ну, так що? Що ти мені зробиш?

— Тоді побачимо.

Попенко так кивнув на Жука, буцім йому і за вухом не свербіла його похвальба. Оже тільки Жук глянув на його — Попенко, наче дим, цез за дверима.

— І охота тобі з тим бурсаком воловодитись? — сказав йому, скривившись, наче після чого кислого, Шестірний.

— Не твоє діло. Зась!

Шестірний призро глянув на Жука і, посунувши руки в кишені, заходив по хаті. Настала тиша. Знайома уже молодиця-служка увійшла, розставила стіл серед хати; накрила, настановила тарілок і знову вийшла. Незабаром пахощі страви рознеслися по хаті. Шестірний і Жук сіли.

— Тобі подать, Петре? — спитав Жук.

— Ні, я сам устану, — одказав Телепень, зводячись.

— До обіду то і встану, а в гімназію так і недужий, — промовив Шестірний.

— А тобі яке діло? — грізно спитався Жук.

— Того, що сьогодні питали: чого так довго боліє.

— Знаємо ми, як питали. По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя. Знаємо! — бубонів Жук.

— Чого ж по моїй милості?

— Того, що ви лащитесь, як та собачка. І вже поспішили сказати, кому що треба.

Шестірний перемигнувся в лиці — поблід, задрижав і, одвернувшись від Жука, почав тихо сьорбати борщ. Петрусь устав і сів за стіл. Попенко лукаво визирав з-за дверей.

— Тимофію-брате! Прости мене! — замоливсь він до Жука. — Я більше не буду. Йй-богу, не буду!.. Не будеш битися?

І, се кажучи, почав крастись до столу. Жук тільки грізно блимнув очима, коли Попенко опинивсь за столом.

Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп. Жук їв, як робочий чоловік, не розбираючи що. Попенко, як горобець, ковтав-глитав, запихався, розглядаючи на всі боки, наче злодій. Тихо; одні ложки, мов коси, знай, ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок; бряжчать виделки, стукають ножі... Ось і обід скінчився.

Після обіду Шестірний трохи походив по хаті і взявся за книжку. Жук вивернувся на постелі і копірса в зубах. Ліг і Петрусь. Попенко блудив по хаті очима...

— Чорт батька зна що у нас, не хазяйка! — замовив він, перериваючи сумну тишу. — У других на закуску ягоди або що солоденьке-ласеньке, а у нас ніколи його і в вічі не побачиш...

— Де ж се у других? — спитав Жук.

— Та он, наші хваляться.

— То вони, мабуть, понакрадають у чужих садках та й хваляться! — неласкаво одказав Жук.

— А мене сьогодні один підмовляв ягід їсти, — весело замовив Попенко.

— Ну, то й чого сидиш?

— Ще рано.

— А коли ж, уночі?

— Еге...

— Красти?

— Чого красти? Бог на всякого долю родить!.. Та, мабуть, піду — бо поки дійду, то й сонце навзаході буде. Принести і вам, братця?

Усі мовчали.

— Подавись ними! — процідив крізь зуби Жук. — Ти хоч би нашого не крав; а то щоб він ягід приніс.

— Чого ти? Йй-богу, принесу! Бог мене вбий, коли не принесу!

Жук мовчав. Попенко юркнув з хати.

Пішов Попенко — і за цілий день ніхто не проронив і слова. Шестірний уп'явся, як кіт у сало, у свою книжку; Жук засмалив люльку, кадив на всю хату і плював немилосердно; потім повернувся і заснув. Петрусь лежав — і дивився на хмари диму, що носилися по хаті. Він слідив за ними, як вони згорталися у клубки, як розгорталися, розстелялися довгими поясами; знову як круто повертали, скручувалися, розходилися, розтягалися. Сонце якраз ускочило у вікна — і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалося у його довгих поясах різними цвітами, різними кольорами. Ту затійливу ігру світа з димом довго слідили Петрусеві очі, поки не втомилися, не закрилися. Обняла його сон-дрімота. І в тій легкій дрімоті учувається Петрусеві і привиджується... Чується, як рипнули чоботи Шестірного; привиджується: ось він устав, подивився, чи спить Петро; потім підійшов до постелі Жукової. Кулаки його заходили над чорним Жуковим обличчям; совав він їх і під ніс йому, і в зуби; примірявся, як би дужче вдарити,— та, видно, боявся збудити і зо зла скреготав своїми гострими білими зубами... Се далі — очі його загорілися-загнали... Тихо засунув він руку у Жукову кишеню, витяг звідти люльку і положив на вікні; потім витяг тютюн, посипав трохи на постелі, а останній зложив коло люльки.

— А що се ви робите? Курити збираєтесь? — пронісся чийсь пискливий голос поз вуха Петрусеві.

Петрусь розкрив очі — і здивувався... Серед хати стояв надзиратель — невеличкий на зріст, мишастий на цвіт і схожий на мишу. Шестірний був ні в сих ні в тих.

— Курити збираєтесь? А кете сюди люлечку.

Шестірний подав.

— Славна люлечка! Славна!.. Оце добре. Хай же я її подарую інспекторові.

— Це не моя, Петро Петрович: їй-богу, не моя!.. Се ось... — і вказав на Жука.

— Нічого, нічого... Там ми розберемо чия.

— Я ніколи не курив і не курю! — виправлявся Шестірний.

— Нічого! Нічого!.. А ви чого, паничу, розтяглися, як кіт на печі? Уставайте лиш, покуримо.

Се кажучи, Петро Петрович будив Жука. Жук замурчав і повернувся на другий бік.

— Паничу! Паничу! устаньте, ради Бога!

— Га? — крізь сон спитав Жук.

— Дайте сірничка, закурити люлечку.

— Геть к бісу, не лізь! — одказав Жук і закрив голову подушкою.

— Та не к бісу, а вставайте... Чого ви так засоромилися, що й голову закрили подушкою? Уставайте, покуримо!

Петро Петрович відкрив лице Жукове. Жук бликнув — і схопивсь. Голова його була закустрана; очі задуті; лице заспане.

— Ануте, покуримо. Славна у вас люлечка — чудо яка! Нуте, покуримо! А ось і тютюнець... Давайте лиш його сюди!

Петро Петрович простяг руку за тютюном.

— Я не курю, — понуро одказав Жук.

— А се ж чия люлечка? чий тютюнець?

— Не знаю. З нами стоїть семінарист. Може, його.

— Де ж той семінарист?

— Пішов кудись; видно, до товариства.

— Ну, хай же ми розберемо. — І Петро Петрович поклав у свою кишеню і люлечку, і тютюнець.

— А ви, паничу, ще довго будете боліти? — спитав він Петруся, що, підвівшись, сидів на постелі. Прикро подивився на його болізний вид, на чорні очі.

— Нельзя так довго боліти. Видужуйте, вичухуйтеся, а то багато уроків утратите, у вищій клас не перейдете.

— Я ж не винуватий, — одказав Петрусь.

— Як не винуваті? Ні, винуваті. Бігали, видно, не одягшись, або запотілий холодної води напилися. От і простудились. Видужуйте, нельзя так.

— Та мені трохи лучче. Як тільки зведуся, зараз прийду в гімназію.

— Хорошо, хорошо. Ну, прощайте ж, господа. За люлечку і тютюнець завтра у інспектора побалакаємо.

Петро Петрович пішов. Жук стояв, похнюпивши голову, а Шестірний кинувся, наче слуга, розчиняти двері Петрові Петровичу.

— Ти витяг люльку і тютюн з кишені? — грізно запитав Жук Шестірного, коли той вернувся у хату.

— Що? — мов не чув, спитав Шестірний.

— Собако! Блюдолизу! Єзуїте поганій! — мов корчми, сипав Жук докорами на Шестірного.

— Пойди вон, дурак! — зарусив Шестірний. — Какою черт курит, а мене достанеться!

— Достанеться? Погань ти водяна! Чого ж воно достанеться, коли ти знав, на що бив? Певне, заранше і примовився.

— Я с тобой не говорю! — крикнув Шестірний.

— Подожди! Ти зо мною не так побалакаєш! — і, плюнувши, Жук знову ліг, підложивши руки під голову.

— Петре! — через скільки часу попитав він. — Ти не бачив, хто у мене витяг люльку?

— Я спав, — одказав Петрусь.

Жук устав; витяг скриньку з-під кроваті; вийняв за-пасний тютюн.

— Ну, з чого ж я тепер покурю?..— безнадійно спитав сам себе.— От прокляті!

Вирвав шматочок паперу з книжки; обірвав рівненько; скрутив папіроску і, запаливши, знову ліг на ліжку.

Сонце сідало; стіни потемніли; тільки на сволоці бігали та стрибали парості західного сонця; по кутках зовсім стемніло. Шестірний сидів і дивився у вікно на вулицю. Петрусь і Жук лежали — мовчали. Жук так немилосердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала, а огонь освічував його хмурий вид; великі жмутки слини раз поз раз вилітали з його рота і грузько падали на долівку. Петрусь слухав того шкварчання, лічив сам собі, скільки раз плюне Жук. Ось у хаті зразу почервоніло; ясні коники на сволоці обернулися в рожеві здорові плями і дедалі блідніли та блідніли; хату окрили рожеві померки. Цвіт їх помалу гас, крився темнотою; тіні бігали по хаті, ганялися одна за одною. Незабаром вони зсунулися — зступились,— чорна темрява окрила хату. Постать Шестірного ворушилася проти вікна — чорна і непривітна, як тінь павука-тарантула. Петруся зовсім не видно було; а в Жука несамовито шкварчала папіроса і освічувала його гострі очі.

— Чи в хаті є хто, чи чортмає? — крикнув Попенко, убігаючи в двері.— Чого ви сидите поночі? Ану, братця, до ягід!

Він чиркнув сірничком — і світ осіяв хату, зганяючи померки у глухі кутки, під стіл, стульці, кроваті.

— Чого ви зажурилися, носи повішали? Ну, кажу, до ягід! Баришня, братця, дала — з своїх рук білих так і всипала аж дві пригорщі! Ще казала, щоб приходив їсти, скільки схочу!

— Та тут, брат, біда! — чухаючи потилицю, похвалився Жук.

— Яка біда?

— Надзиратель був.

— Ну?

— Узяв люльку і тютюн.

— Як же він дознався, що є? Хіба на видноті лежали?

— Тож-то й є, коли б на видноті клав — і жалю не було. А то добре знаю: покурив, положив в кишеню та й ліг спати. Прокидаюсь — люлька вже в руках у надзирателя.

— Що ж ти сказав?

— Що сказав? забрехав! Сказав: не курю; а в нас, кажу, є семінарист,— може, його...

— Нащо ж ти мене вплутав?

— Тож-то й є! Я тепер сам себе лаю. І що б було, дурному, по правді казати.

— То завтра скажеш, чого ж?

— Та завтра скажу; а сьогодні мучить...

Задумався.

— І кому яке діло було виймати люльку з кишені?! — знову він скрикнув гірко.

— Та ну! Годі! Іди до ягід,— казав Попенко, глитаючи ягоди, як індик зерно.

Жук підійшов. Узяв трохи в жменю і почав жувати.

— А тобі дати? — повертаючись до Петра, спитав Попенко.— На! Ягоди добрі.— І він кинув півжмені на постелю.— А ти, Шестірний? Іди й ти, проквасиш душу.

Шестірний мов не чув; сидів і дивився в вікно.

— Його не займай тепер... Бач, як задумався. Високе щось, певне, думає! — і Жук плюнув.

— Уже ж не про крадіжку ягід,— процідив Шестірний.

— Не про ягоди, то про люльки,— уколів Жук.

Стихло. Трохи згодом постать Шестірного заколихалася; почувся глухий плач, котрий дедалі все дужчав-піднімався.

— Я не знаю, чого ти на мене наскіпався,— крізь сльози мовив Шестірний,— я буду інспекторові жалітися, їй-богу, буду! У його узяли люльку, а він звертає, що я винуватий... Я буду прохати, щоб мене перевели з квартирі...

— І жалійся, і проси... Чого ж? Доводь уже до краю! — грізно скрикнув Жук.

— Самі нічого не роблять — тільки сплять, та лежать, та курять... Урока за ними не можна вивчити — такий гармидер та колотнечу зведуть... Боже мій! Боже мій! — розлягався Шестірний. І плач його, одинокий плач, слався тонким заводом по хаті.

Його ніхто не втішав; тепле слово привіту не виривалося з уст його товариства. Жук якось глухо процідив: «Бач, як невинуваті розлягаються!» І глухе те слово задавило жаль у кожному серці... Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно освіченої хати і кожному нашіптувала чорні думки.

Заколихалася жовта пляма перед очима Петра Федоровича, мов згонила непривітні тіні. Вони задрожали, зникли... Знову світ... знову день... і пусто, і холодно у сірій хаті! Петрусь лежить на постелі, дожидає обідати товариства... Убіг Попенко; вплив гордо Шестірний; не чути було тільки важкої ходи Жукової. Жук аж надвечір вернувся. Ніхто його не спитав, де він був; нікому і він

не казав про се. Каптанок, заснований павутиною, та темне лице казали, що Жук був десь у глухому місці.

— Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння? — не витерпів Попенко.

Жук грізно глянув через плече на спину каптана.

— Проклятий карцер! — промовив глухо і сів їсти.

Усі похилилися, похмурилися; одні білі зуби Шестірного, вискаряючись, блищали, як сніг, з темного кутка хати... Заболіло у Петруся під серцем; здавило щось за горло; він опустивсь на постелю...

На ясну жовту пляму мов що дмухнуло, так вона зникла зразу. Нічні померки розлилися кругом.

Не швидко Петро Федорович розкрив очі...

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. Надворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука... То був сухий і блідий Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попалила його уста — вони були чорні; огонь тривоги вилизав глибокі западини в щоках — аж усмокталися вони всередину; скули і щелепи гостро повиставлялися з під сухої жовтої шкіри; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутні, жовті, перевиті, мов павутиною, кривавими жилочками; зрачки тліли, як згасаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледве-ледве на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіча слонялася по хаті: їй не було покою на сьому світі, і не приймала її сира земля!

Поснувавши по хаті, та тінь знову лягла — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорнії думки; як голубивертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося — піросло. Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки; усе на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного — біле-рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі — з зеленим виблиском, зуби — дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно! Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, пом'ята, обличчя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позападали всередину, зробилися хмурі-непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штанях, пригладжений, як киця, припомаджений, надушений... І Петро геть підріс. Він уже

у п'ятому класі; Шестірний та Жук — у сьомому; а Попенко — в богословії.

Ніч надворі; холодна зимня ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовара. І коли надворі вітер вие, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками,— там, у хаті, у теплому затишку, іде тепла розмова... Очі любо грають, з уст не сходе весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки; світла немає; червоне зарево полум'я готить у пузатій порепаній грубі, світить на всю хату, окрашуючи усе в червоний колір: стіни, долівка, шибки — все миготить, мов розтоплене золото... Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огненні язички, що, сплітаючись, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскотять від того гарячого лизання, лопотять огняними іскорками, зливаються в одну хвилю огню... Тремтить та хвиля — то здіймаючись високо угору, то склоняючись набік,— і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світові колишуться і бігають довгі тіні... Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то на той, то на другий бік, куди повійне огняне зарево. Петрову тінь мов хто укопав серед хати — стоїть вона, то підскакує вгору, то опускається вниз; а тінь Попенкова ні всидить, ні встоїть, ні влечить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде і колишеться нарівні з тінню Петровою; то склониться до тіні Шестірного, мов хоче поцілуватися з нею; то заскаче-застрибає по всій хаті, по всіх кутках... Коли тіні стрибають, бігають, трусяться, товариство, не примічаючи того, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про п'яницькі бенкети, про розбої цілої валки обходу, про попівен, попів, магушок...

— Попенку! — обізвав його Жук. — Оце ти розказуєш нам про свою братію — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подінешся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, поюртуєшся, покрутишся, поки молодий, а там — і собі протертою ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш Божу службу правити, народжених хрестити, померших ховати, молодих вінчати?.. Чи як?

— Атож! — одказав Попенко. — Учись, учись у сій проклятій бурсі та й покинь хіба на самому кінці? Себто: пливи-пливи та на березі і втопись?.. Ні, може, і погуляю

який там рік або два, поки вишукаю багатшу попівну та крацу парафію; а там — пострижуся... Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись? — пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же і вам можна...

— Чого я туди піду? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там — попошукай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драних штанях ходять...

— Та-а-к! — одказав Жук і замовк, задумався.— Та воно, і попом бувши, можна людям добро робити,— трохи згодом мовив.— Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люди звикли його батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — учитися; у свята — народні бесіди, поучай уму-розуму... Погано, що у нас медицини не вчать; вона б якраз пригодилася попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи, одказав Попенко.— Ради чого я це все буду робити? Що воно мені, хліба дасть? Грошей дасть?.. Мужик поки ще темний, то і в Бога вірує; а вивчиться — він і церкву забуде, а про батюшку — поминай, як звали! Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися; та ще й з поученій твоїх він наглумитися...

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забуде того добра, що йому зробиш... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люди.

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко.— У мене, може будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Синам — вихованіє дати, дочкам — придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума,— усміхаючись, мовив Шестірний,— що громада сама своїми силами виб'ється в люди?

— Атож. Від кого ж їй помочі ждати?

Шестірний зареготався.

Чого ж ти регочеш? Ну, кажи, що думаєш.

— Я? — спитав Шестірний.— Я думаю так: попадись ти оце кому-небудь з такими думками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править!

— Чого? що ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада, мовляв, сама себе знає... їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще б було, коли б усі були рівні,— почав Жук.— Оже коли цього ще немає, то я його

і не чіпаю. Я кажу тільки, що громаді нічого від теперішніх своїх старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як... По-моєму, усяк, хто хоч трохи вище став від сірої маси народу, не лизь у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав.— Се кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату.

— Що ж я через народ придбав? — допитувався Шестірний.— Науку дав мені твій народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук.— Він гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то думаєш — науку заведе він на них? У шинку проп'є!

— Що ти сим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто ж про се спорить? Ти мене не розумієш... Нащо і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї власті — ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестірний.— Завжди будуть поміж людьми викидатись і розумніші від других, і удатніші. Вони-то і будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро без твого правезу?

— Тож — і добро пильнувати...

Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеши? — якомсь глухо запитав він.

— Атож! Ширша постать — більше нажнеш.

Огонь у печі потухав; перегоріле вугілля тліло, та вже не давало того світу. Ще спереду виднілись червонуваті постаті товариства; зате за спиною стояла ніч і заливала все темнотою. При останніх словах Шестірного у печі звідкись невідомо схопився тоненький струмочок огню — видко, знайшовся десь неперегорілий пруттик — і огонь освітив усю хату. Обличчя Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збиралося уп'ястись ними в кого-небудь. Обличчя Жукове було хмуре, чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, наче стовпець, стояв Попенко з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збирався сказати: «Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту своїм одиноким думкам... Бач, яким холодом навкруги дише!» То

було на хвилину. Прутик, гнучись у три погибелі, не забарився згоріти — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне угілля... Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям...

Петро Федорович закрив очі. Чи то сон був, чи мана його? Навряд чи сон — бо Петро Федорович кинувся, мов опечений. Він хотів щось сказати, та язик не повертався у роті — задубів; важке зітхання сперлося в грудях. Він похлинувся ним, як похлинається чоловік водою; а перед очима стояла вже нова мана...

Стояв цілий збір учеників, учителів, інспектор, директор... На столі лежала книжка у жовтій палітурці — та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук і котру витрусив у його надзиратель. Як він про неї дознався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці — про те ніхто не знав. Знав тільки Петро, що звечора Жук з Шестірним за щось довго змагалися; а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці...

У зборі усі були похмурі; усі ждали чогось страшного — наче усі були на кару виведені... Ось прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий збор заколихався — і Жук вийшов з гімназії.

Коли вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось разом і хмурий, і ясний, і тривожно бубонів: «Петре! тепер мої руки розв'язалися... Сім рік вони були спутані — сім рік в мою голову заганяли цвяшки гімназичної науки... Як вона досі не тріснула від неї?! А коли зосталася ціла, то нічого про се й згадувати».

— Як же ти тепер думаєш бути? — питав його Петрусь.

— Так, як і всі люди... Що ж? доступу мені в університет немає... Подякуй за се від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти угору! Це не останнє наше розставання... ми з ним повинні стрінутися знову — може, в таких узьких куточках, де вже не розминемося так... Одначе, хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи себе, своєї душі, свого серця... Може, тобі коли прийдеться круто на сьому широкому світі — знай: оця рука, наскільки зможе, допоможе тобі!

Жук подав Петрові руку — свою велику, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обнялись, поцілувались. Жук зложив свої пожитки на віз, сів — і поїхав. Мов хто криги приложив до Петрового серця, коли повозка скрилася з очей; мов хто здавив його за горло руками: сльози у три руч'ї облили його лице... Він упав на постелю — і довго плакав, важко плакав... аж поти не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю; аж поти не прийшов

Шестірний з гостей, червоний-веселий. Від його страшенно несло хмелем... За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день крився. Ускочивши в хату, він мав щось сказати Жукові — і великим дивом дивувався, як почув, що Жука вже немає і не буде.

— Таки здобувся свого... А й огнем же грав! — вимовив він, зітхнувши.

.....

З грюком і зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчиняла їх, і не одну тільки половину, а разом обидві.

Почувся брязкіт шпор, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіки. Один воєнний, у синій одежі, з білими викрутасами над рукою. Петро його пізнав зразу; він познайомився з ним тієї безталанної ночі... Другий молодий, з русявою бородою, одягнений у чорну сукняну одягу з золоченими гудзиками і з темно-зеленим, гаптованим золотом, коміром; через незастебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка; на жилетці бовтався золотий ланцюжок. Сам — невеличкого росту; рум'яний на виду; очі — жовто-зелені; зуби — білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив з постелі.

— А, здравствуйте, Телепень! Вот где пришлось с вами встретиться! — усміхаючись зеленими очима і вишкіряючи білі зуби, привітався він.

Петро уп'явив у його свої здивовані очі... Чи сон то, чи приява?.. Перед ним стояв Шестірний!

— Мы с вами еще с детства знакомы... Дайте стульев! — крикнув він, повертаючись назад.

Миттю два москалі умчали два стульці, на котрих і посідали Петрові несподівані гості.

— Вы еще из гимназии, помнится... с тем черным... как бишь его?.. Жук, что ли, — вів далі річ Шестірний... — вы еще с тех лет отличались исключительным образом мыслей. Помните желтую книгу, из которой вы черпали идеи о лучшем устройстве общества и справедливейшем распределении благ?..

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садитесь... Чего вы стоите? — солодко вимовив Шестірний. — Садитесь... расскажите нам все, что вы знаете по этому делу, по которому мне пришлось с вами в таком печальном месте встретиться. — Очі у Шестірного горіли; зуби виблискували.

Петро мовчав — і все дивився на Шестірного. Оже погляд його тепер не світив дивуванням; а якийсь огонь

займався у йому; краска облила все обличчя Петрове... Чи то сором, чи гнів опанував його серцем?

— Что же вы молчите? Садитесь, пожалуйста, и рассказывайте.

Петро ще раз глянув, ще; опустився на кровать — і мовчки ліг. Зуби Шестірного потемніли, покрилися губами.

— Вы забываете долг приличия, — здвигаючи брови, мовив офіцер.

— Пусть уж мы с вами были товарищи, — мовив Шестірний, — и теперь вот желаем воскресить всю грубость бывшего товарищества, но!.. в присутствии вот их... — і він указав на офіцера.

Той вискалив чорні, зашмалені тютюном зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову почав Шестірний, і очі його загорілися хижим огнем. — Вы, как видно, долгой практикой выработали для своего корпуса два возможных положения: стоячее и лежачее... Пусть так!.. Рассказывайте же нам, хотя лежачее, что вы знаете?

Петро шпарко повернувся на бік. Грізний його погляд упав на офіцера.

— Ви взяли мої бумажки? — скрикнув він. — Покажіть їх прокуророві — хай він мене винуватить по них, а не пригадає, що колись було у гімназії! — І знову Петро ліг на спину.

Шестірний цмокнув, скривився.

— Хорошо... Вы отказываетесь от чистосердечного сознания? Вы отодвигаете руку товарища, которая, может быть, что-нибудь и сделала для вас?

— Я нічого не скажу! — крикнув Петро. — Мені ні в кого і нічого прохати.

— Очень хорошо-с... Ну, нам здесь делать нечего; пойдем далее, — промовив Шестірний до офіцера.

Обидва знялися; порипіли чобітьми — і вийшли. Москалі забрали стульці, і знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виски сіпало; голова і очі горіли, наче в огні. Миттю він скочив з постелі, ухопився за гарячу голову своїми холодними руками — і, мов нависний, забігав по хаті... Одіймаючи руки від голови і стулюючи їх у кулаки, він затіпався, мов перед смертю, і заскреготав зубами... «О, чом я, чом я не вп'явся йому в ті зелені очі?!» — сичав його голос по хаті. Петро знову ухопився руками за голову; знову забігав з одного кутка у другий. Так миша, ускочивши в мишоловку, котра з грюком

зачинилася, бігає-метушиться: никне туди; кине́ться у другий бік; поверне назад — нема виходу, немає волі! Залізні пруття кругом оповили її, а над головою стоїть смерть, ряба та люта, з огненними очима, з крючкуватими гострими лапами... І з ляку бігає миша по мишоловці — ганяє своїми тонкими ніжками по дерев'яній долівці; учепиться зубами в залізний прут — гризь! Не видержав тонкий зубок — перепався надвоє... Навіщо він тепер? Швидко ні один з їх не буде кусати... І знову миша спробою кидається убік — знову ганяє по мишоловці...

Над чорною землею прокинувся світ. Не ясним сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурілася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки угору; засумували пил та куриво — чорною калюкою укрили всі широкі дороги...

Добиралося до полудня. Кальною улицею міста П. проїжджав невеличкий візок парою коненят, котрі аж перепалися. На візку сиділа, прикрита рядном, стара згорблена жінка — і, знай, молила свого машталіра поганяти скоріше.

— Ради Господа Бога, ради самого Христа Святого, коли ти віруєш у Його, — поганяй, Іване! — молила вона своїм журливим голосом. — Швидше! швидше! уже ж недалеко... Он до того темного будинку, та й годі! І коням скоріше спочинок буде... Швидше, Іване!

— Та воно ви, пані, цілу дорогу — все швидше та швидше! — одказав машталір. — То он до того ліска, то он до того села, то до тієї хати... Воно-то нам сидіти добре, а коні — гляньте — аж боки позападали. Ще хоч би не путь така! А то цілу ніч дощ прав, ще й тепер присипає. Ще добрі коні, що не пристали.

— Я ж прошу тебе, Іване, — молила жінка.

Іван не сказав нічого; шморгнув тільки бато́гом по конях, сіпнув віжками — і коні підтюпцем побігли до тюрми. Недалеко від залізної брами зупинив їх Іван. Жінка скинула з себе рядно і показала на світ своє сухе, жовте, пописане зморшками лице. На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття; на обличчі і очах лежала чорна туга. Трусячись, тільки не від холоду, видно, злізла стара з візка і не пішла — побігла до брами.

— Чи можна бачити смотрителя? — спитала вона часового.

Через три дні, надвечір, виїздив з тюремного двору візок, на котрому вивозили гній і всяку нечистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною; а триногу кобилу поганяв, ззаду ідучи, кривоногий сторож.

То везли шматоване Петрове тіло ховати. Кобила дотягла до кладовища і стала. Між кладовищем і шляхом, коло окопу, чорніла неглибока яма; а на окопі сиділи два грабарі — один чорнявий, другий білявий, і мовчки курили люльки. Коли повозка наблизилася, вони разом устали і узялися за лопати.

— Що воно таке, скажіть на милость Божу? — спитав білявий у сторожа.

— А Бог його знає.

— Старе чи молоде?

— Панич, — одказав сторож.

— Панич?! — дивуючись, скрикнули грабарі.

— Що ж він зробив таке, що його заперли? — спитав чорнявий.

— А хто його знає. Нічого не зробив; писав щось таке...

Грабарі стали, задумалися.

— Отак, Пилипе, — вимовив білявий до чорнявого, — і вчися — лихо, і не вчися — лихо!

Узяли труну з воза, спустили у яму і закидали землею.

— Царство йому небесне! — сказав Пилип, закінчивши роботу. — Може, він і добрий чоловік був...

— Тю-тю! — відказав сторож. — Яке йому царство небесне, коли повісився?

— Лиха вже його година вішала, а не сам собою! — зарішив білявий.

І, закинувши лопати на плечі, пішли грабарі позаду воза, попихкуючи люльки.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий! Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білувастий світ, котрий мішався з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місто. Байдуже йому, що робилося тут, на сій землі, — холодним оком зорив він усюди... Що йому за діло, що край кладовища чорніла свіжою землею свіжа могила? Та й кому яке діло до того?!

Ось на широкому майдані, з-за церковної тіні, виткнулось чотири людських постаті. На декотрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі циліндри. У одного довга одежа спускалася до самих ніг; широкі рукави майтолали сюди й туди, тоді як на других

були якісь коротенькі куцини. Видно було, що між трьома панамі замішався піп. Тихо вони посували уперед; жарти та регіт не сходили з язиків.

— А ви чули новину? — спитав піп.

— Яку?

— Мої товариші піймали у тюрму.

— Дивно, що твої товариші у тюрмі, а ти й досі ні! — проказав жартуючи чийсь товстий голос.

— А справді дивно! — зареготався піп. — Їй-богу, правду кажу; якби довше був постояв з ними на квартирі, то певне і сам би був там... Одного позавчора зловили; веселий — знай, співає! Мабуть, чує свою скору погибель. А другий четвертого дня повісився. Дурний! Коли вже наважився вмирати, то так би і вмирав. От би і мені перепало рублів зо три на похороні. Було б на пулечку! А то наш кривоногий сторож сам і ховав, і поминав.

Отак розказував молодий тюремщицький батюшка, отець Григорій Попенко, заливаючись веселим реготом.

Тут саме вони дійшли до краю майдану і стали проти улиці.

— А що ж, може, пом'янемо товариша? — спитав товстий голос. — Ще поки спати, одну можна збити.

— Та кажу ж, не заробив на похороні! — зареготався батюшка. — Ні, пора спочивати; на завтра служба... — І він позіхнув на все горло. — На добраніч! Піду ще правило читати, — сказав, прощаючись з своїм новим товариством — запасними картюжниками, — і повагом поплівся улицею.

Чи спала ж то ту ніч Телепнева мати? і що снилося старій людині?.. Вона уже добралася додому; горює разом з батьком (котрого скинули з місця) по своєму безталанному Петрусеві. Сумуючи, шепчуть вони таємно обоє: «Лихі люди! лихе товариство!»

Добиралося за північ. Місто спало; огні потухли. У одному тільки здоровенному будинку, посеред міста, світло не вгасало і досі. У великій, розкішно убраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбираючи Телепневі бумаги, писав. Коли на яку годину одривався він від писання, щоб передихнути, одкидаючись на спинку стула і зажмурюючи очі, то перед ним одно за одним носились ордена, вище місце... і усміхалося, граючи очима, молоде личенько багачки-жінки... Шестірний і собі усміхався, вилискував своїми тонкими зубами, і, забуваючи про неміч, мерщій хапався за перо, і писав-писав... аж перо рипіло-гарчало...

А в тюрмі одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

В ДОРОГУ!

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

I

Ти до мене приходила вранці і ввечері, Сестро-співухо!.. Молодий та палкий тоді був я. Все мені кидалось в вічі, западало на думку: і твоє личко свіже та красне, і твоє вбрання пишне та рясне.

Не квітка рожева, розпускаючись ранком, красувалась і брала на себе мої здивовані очі — то ти між гадками моїми зоріла своєю красою. Не килим цвітний та шовковий, не грядка квіток у садочку — то рясні та пишні убори обгортали тебе, моє диво!

А пізньої ночі, як усе затихне й обляже, як сон почина закривати мої натомлені очі, а чудні марева заснують у темряві, лякаючи острахом душу, — невидимкою ти прилітала до мене, чиста та ясна, на своїх легесеньких крилах.

Ти опускалась на землю... Тихо підкрадалась до моєї оселі... Нишком пробиралась в убогу хатину... Так потай від матері і людей прокрадається мила на лобу розмову з коханцем.

Боязко ти підступала до мене — ледве шамотіли рясні твої збори. Ти щось мені шепотала тихенько... Від того шелесту й шепоту кидалось моє злякане серце і, — розбуркані, наче спросоння, — здіймались у йому невідомі й чудні почування.

Ти прихилилась до мене... Радість світилася у твоїх очах; вітання весни-чарівниці грало на твоїм личку; щастя пори молоді ткнуло з палкого дихання... І які-то рожеві надії обхоплювали тоді молоду мою душу! Які прудкі гадки здіймалися вгору і заносились геть аж за хмари!

Я приникав до твого лона — слухав, як билось серце... В чудних переboях його вчувались мені заводи перших пісень... В гомоні слів твоїх любих я чув шепотання коханців... В шелесті тихім одежі — їх поцілунки, обійми... І моя роздрочена думка все те складала в якісь божевільні пісні про любові, про долю та волю, про безкраї заміри й надії!

II

Минули ті роки щасливі... Весно-чарівнице! Де ти їх поділа, куди ти замчала від мене?.. Втомилося серце від бур та негоди, довідавшись першої зради... Меркнути

стали ясні надії. Буйні гадки почали осідати на землю. Доносився лемент з рідного краю... Я кинувсь-жахнувся... Сестро кохана! Де твої веснянки молодії?

Нема їх — минули... А чий же то голос здалека доходить до мене? Чия довга та жалісна пісня голосе? То ти мене, Сестро, задумала втішити піснею горя людського — журбою мого безталанного краю.

Ось він увесь перед нами... Літа за літами минають, віки за віками проходять — неволя та кривда панує, а доля, знай, плаче-голосить, все правди у Господа просить: не дає заснуть козакові!

Носить вона скрізь небораку: по широких степах, на конях баских — на безвідді та спеці; по глибоких морях — на човнах-байдаках, у кипучій та пінявій хвилі; і у січі завзятій-палкій полива його кров'ю людською.

І ти всюди за ним... Невидимою тінню чи страшною марою носишся там, де тебе вороги і не ждали... Закликаєш людей на криваву розправу за обкрадений край, за поламану правду та віру святу, за братерство та волю.

Обізувались непрохідні бори, одкликнулись яри та діброви, і безкраї степи одгукнулись... Піднялось догори бойове знамено... Захитався бунчук у ворожих руках і схилився... Підлетіла ти бистрокрилим орлом і вхопила його в малосилії руки... «Ось він — дивіться!» — скрикнула ти, підіймаючи високо вгору.

Забили в литаври гучні; заграли козацькії сурми... Загула-загукала лицарська слава над Дніпром аж до синього моря... «Та не буде жида, та не буде ляха!» — гукала. Навіщо?.. Для чого?.. «Рано прийшли ми!» — промовила жалібно ти — і перекинула бунчук до сусіди...

III

Не той тепер став я... Молодее завзяття підкосило лихо та невдачі; високі заміри зламало життя й потрощило; гарячее серце втратило багато сили й запалу... Зневірилось все мені в світі — і те недовір'я, мов шашіль, наскрізь проточує мою немічну душу... Постарів я та зубожів, як і край мій убогий.

Сестро убогих! де ти? Куди ти замчалась від мене? По яких сторонах, по далеких краях ходиш-блукаєш?.. Прийди! Хоч на часину прилинь! Руку в недузі подай і допоможи нам знайти стежку в забутий наш край!

Довго ми — ой, як-то ще довго! — тинялись в чужій стороні, пестили думки чужі, співали пісні не свої... Чи не пора нам завернути додому?

І ти, моя доле слухняна, послухалась побратима старого: ти знову зо мною, знов коло мене... Де ж твої, Сестро,

блискучі та пишні убори? Де краса молода твоя ділась?.. Де твій голос дзвінкий та приязний?..

В простій, старенькій спідниці, згорблена-зморщена, та бабуся, ти підступаєш до мене... Личенько зсушене, мов та оцвівшая квітка; голос — наче листя сухе шелестить восени, опадаючи тихо додолу... Чи все те пожерла чужа сторона, чи тяжке лихоліття забрало?..

Ти прихилилася до мого уха... Шепчеш мені слово надії... Глибоко запада в мою душу те слово! Серце як не вискочить в грудях: віра в йому оживає на іншую, кращую долю, а роздрочена думка, знай, вимахує крила, щоб залетіти за хмари... Годі, дурисвітко! Опустися на землю, гаразд подивись кругом себе!

Як у чистій та тихій воді одбиваються гори й долини, так в твоїх очах мені видніється світ увесь... Бачу я нелюдську людей життясть та муки голодного брата, безпомочні сльози вдови, плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пропащих надій, лихої долі заміри... Буде! Дай одпочити моїм втомленим очам!

IV

Чую я, чую, Сестро-співухо, як ти голосиш... Та ба! Ніхто тебе слухать не хоче... Не диво, якби то було серед лісу, старого столітнього бору, темного та непрохідного, чи серед моря безкрайого та безвидного, або серед пущ та нетр непролазних, а то — серед людей!..

Ми одинокі з тобою... Блукавши по світу широкім, своїх розгубили, а чужих не придбали... Землякам, бач, не рідні наші найкращі бажання, не свої наші святії надії, для чужих ми недовірками стали...

Хто ж нашу пісню-голосіння послуха? Хто до нас серцем приникне? Кому нам сповірить журбу нашу й сльози?.. Чи не тим гречкосіям убогим, орачам неосвітним та темним, що й мення позбулись у своєму рідному краї?.. Чи до кого нам тепер повернутись?

Сонечко красне з високого неба поглядає на землю. Світить однаково на лихих і на добрих, живить і гріє кожну билину... Є йому доволі роботи! Місяць, прокравшись крізь густі віти, зирне на нас оком холодним — і покотиться геть собі далі... Він поспіша за прудкою землею! Боязка зірка виткнеться з хмари — і з переляку погасне... Вітрець повійне — зашумить, зашепоче... Хто розбере їх тихую мову?! А люди? Їм за гармидером ніколи слухати нашої пісні!

«Рано ми вийшли на поле жати, рано й пісень заспівали!» — утішаєш ти мене, Сестро, щоб заспокоїти хоч трохи мое розражене серце... Що ж нам зосталось:

прокльони складати чи плакати на гірке безталання?.. Шкода заходу, Сестро! Наші прокльони зникнуть, як дим той на широкому просторі, а сліз наших ніхто не обітре... У всякого є своє лихо: багато добра свого в світі... Не до пісень тепер голосних-обжинкових!..

Коли ж так, моя втіхо-порада,— коли час для пісень тих минувся,— не мороч голови нічії! Краще розкажуй ти людям просто й правдиво про буденне життя мого краю... Помагайбі — в дорогу!

ОЛЕКСАНДР БІЛЕЦЬКИЙ

ПАНАС МИРНИЙ

Сімдесяти і початок вісімдесятих років — час, коли талант Панаса Мирного розгорнувся в усій своїй силі, коли ясно визначилося коло його тематичних інтересів. У центрі його — селянство. З 1872 року Панас Мирний розпочинає роботу над найбільшим твором української класичної прози, першим соціальним романом української літератури — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (або «Пропаща сила»). Ним починається тематичний цикл, до якого входять: незакінчена повість «Голодна воля», повість «Лихо давнє і сьогочаснє», другий великий роман, що публікувався частинами, «Повія» і ряд творів, які не були остаточно опрацьовані, але в окремих місцях не поступалися перед найкращими творами письменника.

Другий цикл, уже намічений частково повістю «П'яниця», — це повісті та оповідання з життя української інтелігенції. З великої кількості задумів автору вдалося завершити тільки один — повість «Лихі люди» («Товариші»).

Третій цикл мали становити твори, що розробляли тему «батьків і дітей» — історію сім'ї, подібно до «Панів Головльових» Щедрина. Цей цикл, що складався з ряду нарисів і оповідань, зв'язаних єдиною групою дійових осіб, письменник гадав назвати «Як ведеться, так і живеться» і дати в ньому, за його власними словами (у листі до М. Старицького 1882 року), «цілу низку народних типів від дідів аж до сього часу, зв'язавши їх до купи однією ідеєю: як з покоління до покоління винароднювались наші найталановитіші люди, і як тільки освіта посліднього часу знову довела внуків до того погляду, що вся робота батьків була одна тяжка помилка, і як вони привернулися до народу».

Вказаним не вичерпується тематика прози Панаса Мирного, який залишив помітний слід і в історії

української драматургії, і в історії дитячої літератури — літератури про дітей. Окремо стоїть ряд невеликих сатиричних творів, казок філософсько-етичного і соціально-дидактичного характеру, віршів різноманітної тематики, перекладів російських поетів, «Слова о полку Ігоревім», «Пісні про Гайавату» та ін. Але перелічені цикли є все ж основними і такими, що найяскравіше виявили лице Панаса Мирного як художника — представника революційно-демократичної течії в українській літературі другої половини ХІХ ст.

Чим похмуріші його образи і картини, тим чутніший за ними голос письменника, який закликає до боротьби проти цього мороку. Той, хто кличе до боротьби, не може думати, що боротьба ця — марна. Справжній песимізм вселяє бажання скласти руки: «так було, так буде». Панас Мирний усією спрямованістю своєї творчості твердить: «Так не повинно бути! І так не буде!»

Це стає ще переконливішим, коли розглянути селянські романи і повісті Панаса Мирного на фоні аналогічних за темами творів зарубіжних літератур.

Для усіх цих письменників, від Бальзака до Реймонта, селянське життя — об'єкт, спостережуваний ними не тільки збоку, але і з досить далекої відстані. Вони ставлять селянську проблему на обговорення, але к р о в н о г о інтересу в практичних результатах цього обговорення вони не мають. Вони «байдужі», «об'єктивні». Панас Мирний же, звичайно, не байдужий до знедоленої селянської маси.

Панас Мирний не вигадує своїх сюжетів. Вони підказуються йому життям. Для багатьох персонажів його творів можна вказати реальні прототипи. Ми бачили, як з оповідання, почутого по дорозі з Полтави в Гадяч, виріс роман-хроніка з життя українського селянства «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Образи поміщиків-кріпосників Гамзи («Голодна воля»), Башкира («Лихо давне і сьогочасне»), Ратієва («Як ведеться, так і живеться»), Кучуба (нарис «Карло Карлович») створено з «натурщиків», прізвища яких можна було б назвати.

Вимогливість письменника до себе не покидає його і в час повної зрілості його таланту. Друкуватися він не поспішає. «Робітник я до своїх праць дуже крутий», — говорить він в одному з листів 1883 р. Особливо хвилює його питання про мову. Він цілком згоден з думкою брата, висловленою в одній з його ранніх критичних статей: «Живе слово потрібно добувати з джерел народної мови, а не загадуватись над тим, як краще вдарити молотом, щоб з-під його вискочило слово». Ще в 1865 р. він починає старанно вивчати прислів'я із збірки Номиса не тільки

з метою вивчення побуту, а й з метою вивчення народної мови. Прислів'я і приказки разом з іншими елементами народної словесності ввійшли до складу його літературної мови, але не стали домінуючим елементом його стилю, і тим більше, його орнаментациєю. Ідеалом Панаса Мирного була простота: «Розкажуй людям просто і правдиво», — писав він. Але простота ця не перетворює його прозу на подобу запису «з уст народу», як це було, наприклад, у Стороженка або Ганни Барвінок. Він прагне того, щоб між його мовою, мовою автора, і мовою дійових осіб не було великої різниці, але він не вводить у свою мову діалектизмів, дуже рідко вдається до «народної етимології», не прагне до комічних ефектів при передачі живої народної «оповіді». У нього інша мета: піднести мову української прози на таку височінь, на яку підніс мову української поезії Шевченко. Він дуже високо цінить рідну мову і тому не дозволяє собі ніякої «гри» з нею. Його брат, ставши значним чиновником царського уряду, збайдужів до рідної мови і перестав вірити в її літературні можливості. Панас Мирний дедалі все більше зміцнювався в цій вірі. «Ми тепер бачимо, — писав він у 1914 році, — що й інші народи починають цікавитись творами наших видатніших письменників і перекладати їх на свою мову, щоб познайомитись з їх самобутньою творчою силою та тими здобутками, які вони прилучають до того всесвітнього добра, що учені зовуть «культурою».

1951 р.

Білецький Олександр. Зібрання праць: У 5 т. — К., 1965. — Т. 2. — С. 382—383, 397, 405—406.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ПЕРШИЙ СИМФОНІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Натура Панаса Мирного радше мала б вражати дослідників саме своєю внутрішньою цільністю, силою духу, непохитністю митця, що зберіг до кінця своїх днів вірність творчому обов'язку, покликанию, яке він розумів як безкорисливе, самовіддане служіння народові. Не заради слави трудився Панас Якович — до слави він ставився спокійно. Була мета, висока і благородна, яка спонукала його працювати ночами, вслухаючись у голоси, що долинали з мороку вируючої дійсності. Цілеспрямована, зігріта глибокою любов'ю до народу, творчість письменника найвірогідніше від усього засвідчує, чим жила ця людина — суворий літописець епохи. Із найнадійнішого

джерела — з книжок Панаса Мирного — ми безпомилково дізнаємося про його сокровенні думи й прагнення, дізнаємося, ким він був, у що вірив, в ім'я чого самозабутньо трудився. Варто прочитати бодай один із творів Панаса Мирного, і нам стане ясно, що під сукном відмундира в цій людині билось палке серце патріота, справжнього гуманіста, митця глибоко демократичних переконань, серце, яке ніколи не остигало в своїй притаєній, нерекламованій любові до всіх тих безправних, знедолених і ображених, про яких деякі «народолюбці», сягнувши чиновницького успіху, часом швидко забували.

У своїй великій літературній спадщині Панас Мирний залишив нам твори багатьох жанрів: оповідання, нариси, вірші (власні й перекладні), п'єси, серед яких вирізняється драма «Лимерівна». Створена на основі фольклорної балади XVIII ст., вона надовго ввійшла до репертуару українських театрів. Як і інші наші класики, писав він також для дітей, писав тепло, з тонким розумінням психології дитини. Знаний він і як автор високохудожніх повістей, зокрема повісті «Лихі люди» (1877) про різночинну інтелігенцію того часу. Однак творчих вершин своїх Панас Мирний досяг у жанрі соціально-психологічного роману; для нас він передовсім творець масштабних, сильних своєю правдивістю монументальних полотен, художній живопис яких дає незвичайно багате уявлення про сучасне письменникові суспільство, про життя пореформеної України з її напруженою похмурою атмосферою, в якій дедалі ясніше змигували блискавки майбутніх революційних грозовиць. Битва, власне, вже йшла, соціальний антагонізм досягав граничного напруження, і за цих умов правдиве слово письменника-демократа мало могутню викривальну силу.

Епоха скажених заборон, дискримінацій, переслідувань не щадила передову думку: кожен з творів Панаса Мирного з величезними труднощами пробивався до читачів. Перше його оповідання «Лихий попутав» (1872) було надруковане у Львові (завдяки сприянню Івана Франка), а перший роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», що його Панас Мирний написав у співавторстві з братом, після довгих поневірянь вийшов 1880 року в Женеві і тільки звідти, нарівні із забороненою літературою, міг з неабиякими труднощами потрапити в межі імперії, на Україну. А деякі інші твори взагалі лише частково опубліковані за життя автора, серед них і широковідомий тепер читачам роман «Повія».

Підказаний життям образ головного героя, сільського протестанта, який виведений у романі під ім'ям Чіпки, привернув увагу письменника, напевне, передовсім тим,

що давав змогу показати натуру сміливу, сильну, натуру, яка від природи мала благородні задатки, але так і не знайшла в житті простору для своїх первісних добрих поривань. У молодості Чіпка — горда й незалежна людина, він ладен стати на оборону правди людської, він здатний на вчинок безкорисливий. Іноді такі натури виявляли себе в справах героїчних, їхні імена, як, приміром, імена Олекси Довбуша чи Кармелюка, народ оповив легендами. Потенційно, внутрішнім ладом душі Чіпка чимось рідня цим натурам. Проте на відміну од них він пішов іншим шляхом, не став народним героєм, захисником вольниці й прав людських; Чіпку ми бачимо в іншому зламі його соціальної долі: понівечений, морально скалчений у нерівній боротьбі із системою гноблення й несправедливості, він, що подавав великі й світлі надії, в кінці роману деградує, втрачає людське обличчя, стає бандитом, кривавим убивцею, якого зрікається навіть рідна мати. Суворий реалізм письменника виявився і в тому, що він «не пожалів» свого героя, у всій нещадності показав його складну життєву еволюцію. З-поміж багатьох ґрунтовно виписаних характерів, що оточують Чіпку в романі, хотілося б виокремити образ його матері — уособлення народної моралі, а також образ коханої героїні, чистої душею Галі, яка стала одним з найпоетичніших жіночих образів у нашій літературі. Створюючи образ матері й дружини, які осудили злочин Чіпки, письменник мовби наголошує на тій здоровій моральній першооснові, що притаманна трудовому народові. Чіпці, на совісті якого кров невинних людей, нема виправдання ні серед односельців, ні серед його рідних, хоч він був і дорогий їм. Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» у підзаголовку має ще одну (і, гадаю, не лише для цензури придуману) назву: «Пропаша сила». У ній ключ до розуміння і художнього задуму загалом і зокрема центрального персонажа твору, якого письменник змалював у всій суперечливості характеру, у всій складності його бентежної долі. У ній — роздуми художника про незреалізовану, «пропашу силу» людини, яка народжена була для справ, можливо, значних і прекрасних, але яка так і не розкрилася в своїх потенційних якостях і можливостях.

З появою романів і повістей Панаса Мирного в українську художню прозу ринула повінь народного життя з усім розмаїттям людських характерів, із істинністю народного мислення, з незвичайно багатим емоційним світом простих людей. Погляд письменника найчастіше спокійний і мудрий, однак ніде він не приховує, на чиему боці його глибинні симпатії. Найближчі

Йому люди прості, нехитрі, люди, що не втратили почуття честі й совісті. Це й сільські правдолюбці з маси, розореної куркулями, спролетаризованої бідноти, це також молоді інтелігенти з різночинців, які відчують свій кривний зв'язок з народом і в ім'я його майбутнього стають на шлях подвижницької революційної боротьби. Образи інтелігентів добре вдавалися Панасові Мирному, вони становлять суттєву частину його творчості, позначеної рисами новаторства і в цьому розумінні.

Панас Мирний залишив нам художній синтез своєї доби, галерею повнокровних образів, народних характерів, що мають велику силу соціального узагальнення. З пильністю досвідченого психолога він досліджує вчинки своїх героїв, приховані причини їхньої поведінки, дає художній генезис цілих соціальних прошарків у їх розвитку, зв'язках і суперечностях. Ніде, однак, в соціальних скупченнях письменник не випускає з поля зору окрему особистість, її індивідуальну неповторність.

Справжньою народністю позначені кращі твори письменника, що назавжди ввійшли до скарбниці нашої класики. Вищу красу мистецтва письменник вбачав у вірності митця життєвій правді, не визнавав ніяких словесних забавок і хитрувань, художню досконалість стилю він шукає в гранованій простоті, в ясності слова, в його природній пластичності і граничній щирості.

І змістом, і художньою формою своїх творів Панас Мирний вніс багато нового в українську літературу. Симфоніст, майстер епічного багатоголосся, він уперше заговорив про ритміку прози, її музичність, інтонаційну відповідність авторської мови змістові, конкретному настроєві. Тодішня белетристика ще не надавала важливого значення цим поняттям, музику прози в усій красі ми почуємо лише в творах наступного покоління українських письменників, таких, як Стефаник, Коцюбинський, Ольга Кобилянська. Зауважимо, однак, що й нове покоління, що прийшло в літературу на світанку ХХ століття, високо цінувало старого майстра, який сорок років поєднував чиновницькі будні з напруженою літературною працею. Михайло Коцюбинський, цей блискучий стиліст, що піддавав слово філігранній обробці, відгукувався про Панаса Мирного з найглибшою пошаною, цінував просту мудрість його майстерності, називав письменника «силою і окрасою літератури нашої».

1973 р.

Гончар Олесь. Письменницькі роздуми: Літературно-критичні статті. — К., 1980. — С. 65—67, 68—69, 71—73.

Марко КРОПИВНИЦЬКИЙ

(1840 — 1910)

МИКОЛА ВОРОНИЙ

МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ

Не будемо розводитись над тим, яке колосальне значення має український театр взагалі; наведемо лише один приватний, але вельми красномовний факт. Один звісний учений, етнограф Д., що друкує свої оригінальні праці і в Галичині, казав нам, що вважає Кропивницького своїм «хрещеним батьком». «Скоро побачив я театр Кропивницького,— казав він,— я відразу почув себе українцем і всю роботу свою з того часу направив виключно на національний шлях». Треба знати, що з Кропивницьким особисто він знайомий не був. А скільки ж то невідомих нам молодих сердець перейнялось нехай хоч хвилимовим патріотичним запалом, а може, таки й навернулось до рідної справи; скільки щирих сліз пролили «карі очі дівочі»; скільки чесних думок, благородних почувань порушилось в душах глядачів під час українських вистав! За гру Кропивницького не потребуємо говорити; поважніша російська критика давно признала йому пальму першества навіть перед визначнішими силами артистичними на російських сценах. Як драматург М. Кропивницький ще чекає ширших критичних студій. За увесь час він написав щось понад 20 різних драм, комедій, водевілів і сцен. Тридцять літ назад, коли він приблизно розпочав свою письменницьку діяльність, наш драматичний репертуар був дуже вузький; складався він, як згадали ми вгорі, з якогось десятка дозволених цензурою п'єс старої школи, що визначувалась сентименталізмом і, замість реальної дійсності, замість наших звичайних селян з усіма їх вадами і достодами, малювала нам скоріше українських «пейзан». Такими п'єсами були «Наталка Полтавка», «Сватання

на Гончарівці» (напр., такі типи, як Наталки і Петра, Уляни і Олекси) і кілька інших. Зміст таких п'єс полягав на веселій або сумній ситуації з щасливим кінцем і співах, що провадилися навіть в діалогах. Кропивницькому приходилось починати все спочатку; і проте годі було йому зразу і цілком відсахнутись від попередньої школи, від цього «пейзанського» сентименталізму, тому що в перших драматичних пробах його ми ще бачимо цей вплив. Справді, в першій драмі його «Дай серцю волю...» нас вражає надмірна сентиментальність Семена і пересадний трагізм (а в останній сцені і піднесений риторизм) Микити, хоча в цій же п'єсі художньо і тепло змальований тип Івана Непокритого, що, на перший погляд, здається ніби продовженням Миколи з «Наталки Полтавки», захоплює нас цілком власне правдивістю самого образу з його дивовижно вірно підхопленими прикметами психологічними. Драма ця здається нам скорше ловко і уміло скомпонованими етнографічно-драматичними сценами, обвіяними свіжим гумором і невігядливою простотою поезії нашого сільського життя. Такими ж прикметами почасти визначаються і ще деякі, вже пізніше написані, п'єси цього автора, напр., «Дві сім'ї», «Пісні в лицах» і інші. Але Кропивницький не спинився на зображенні горя і радощів родинного і парубоцького життя; він, як глибокий знавець українського села, зумів цілковито вірно схарактеризувати і суспільні відносини, змалювавши страшну картину систематичного визискування і ограбовування селян різними глитаями і посіпаками (в др[амах] «Глитай», «Олеся»), виставивши деморалізацію сільського уряду в особах старшини і писаря («По ревізії»),— тут він справді з'явився вже новатором, батьком реалізму в українській драмі; зрештою він зачепив і інтелігентні верстви, вивівши в «Доки сонце зійде...» і репрезентантів «українофільства». Час від часу Марко Лукич сягає і в глибінь давніх часів і тут також з недорівняною правдивістю і художністю малює нам колишню козаччину, як, наприклад, в драмі «Невольник», «Титарівна» і в свіжо-написанім «Вії».

1897 р.

Вороний Микола. Твори.— К., 1989.— С. 315—316.

ДОКИ СОНЦЕ ЗІЙДЕ, РОСА ОЧІ ВІЙТЬ

Драма в 4 діях і 5 одмінах
(Скорочено)

ЛИЦЕДІЇ:

Олексій Дмитрович Воронов, поміщик, капітан в одставці,
літ 65.

Наталя Семенівна, його жінка.

Борис, син їх.

Владимир Петрович Горнов, студент-агроном, приятель Бо-
рнса.

Антон Завада, бувший кріпосний.

Оксана, його дочка, на 19 році.

Максим Хвортуна, бувший кріпосний, стрілець і швець.

Степан Кугут } парубки.
Охрім }

Гордій Поваренко, городянський швець.

Скубко, писар.

Текля } дівчата.
Соломія }
Катря }

Парубки і дівчата.

Діється між 1862—1865 роками.

ДІЯ ТРЕТЯ ОДМІНА ПЕРША

На другий день удосвіта. Велика кімната у панському будинку.

ЯВА 1

Соломія (*прибира ложки і тарілки з столу*). Ну заварили наші пани кашу! Заморочили зовсім панича: сперш посадили його у карти грати, а далі так підпоїли, що він, як сніп, звалився. Вже скільки разів наважалася я шепнути паничеві, яке лихо скоїлось у нас на селі, так коли ж ані приступу до його! Чи не лихо?.. Вже світає. Оце загулялись! Хоч би Владимир Петрович був тут, то я б йому шепнула.

ЯВА 2

Оксана входе.

Соломія (*з жахом*). Оксано, ти?

Оксана. Цить! Скажи мені, Соломіє, чи є у тебе у серцеві Бог?

Соломія. Я, ей-богу, сестричко, ні на капелиночку не винна! То все налихотворила Текля, тільки ти їй не кажи, що я виявила! А я хоч і заприсягну!

Оксана. Я тебе питаю: є у тебе в серцеві Бог? Скажи мені, чи здіймались коли-небудь твої груди під вагою невимовного смутку? Чи з'являлись коли-небудь сльози у твоїх очах?

Соломія. Та я ж, сестричко, не кам'яна!

Оксана (*ухопивши її руки*). Не кам'яна? Ти правду кажеш?

Соломія. Хоч і заприсягти!

Оксана. Скажи мені як перед Богом,— посватався панич?

Соломія. На те похоже. Тільки насправді довідатись не можна, бо нікого з нас не допускають до його. Зараз як тільки я увійду — і випроводять. Я не розберу панських заручин. У нас як просватають дівку, то зараз на рушник стають, кланяються перед образами, а далі — батькові, матері; а у панів нічого того нема.

Оксана. Виклич мені панича.

Соломія. Та він, сестричко, п'яний спить.

Оксана. П'яний! Ти мене дуриш?

Соломія. Ну, от, ей-богу, що ні! Там такий п'яний, то й сказати не можна. Його, певно, нарочито напоїли.

Оксана (*похитнулася*). П'яний... напоїли! І це самостійна людина!.. Остання надія захмарилась. Проведи мене до його... мій жаль його розбуде, моє горе його витверезить...

Соломія. Постривай, може, я його розбудю. Тільки, сестричко, йди з горниць,— там у саду підожди абощо; бо як пані постереже — лихо буде! Вона ще не спить!

Входить Наталя Семенівна.

ЯВА 3

Наталя Семенівна (*побачивши Оксану*). Ти?!

Оксана. Я!

Соломія незаметно вийшла.

Не полохайтесь! Це не манія моя, а я живесенька... Не полохайтесь... і мене не лякайте, бо не злякаєте...

Наталя Семенівна. Як ти посміла ввійти?

Оксана. Не кричіть... бо собі тільки сорому нароби-те... Слуги ваші всі покотом сплять... двері не заперті... я й прийшла. Пані, не з ножем в руці прийшла я до вас і не з докорами, а принесла я вам своє серце, щоб ви його доби́ли! Живуче... ніяк сама його не здолаю...

Наталя Семенівна. Я не душогубка!

Оксана. Не душогубка? Чому ж у вас такий страшний погляд? Чула я, правда, од людей, що, кажуть, бува й так: погляд вовчий, а душа янгольська! Примусьте ж вашу душу, щоб вона хоч на хвилину засяла у вашім погляді, і та мала хвилинка надасть мені сили і одваги. Я сміливо йшла до вас, а тепер острах даве мою душу і сковує мої уста!.. Хоч одну ж іскру жалю у погляді, молю вас!..

Наталя Семенівна (*тихше*). Чого тобі треба? Чого ти хочеш від мене?

Оксана. Чого я хочу? Ха-ха-ха! Чого я хочу? І це питає мати, його мати! І справді: чого я хочу? Я, мабуть, зовсім вже збожеволіла!.. Ви колись казали мені, як ще я була при вас за горничну...

Наталя Семенівна. О, я щодня проклинаю той час і годину!..

Оксана. Чудно! А тоді мені здавалось, що ви самі втішались, дивлячись, як панич залицявся до мене. Мабуть, тоді в очах ваших жила ваша янгольська душа?

Наталя Семенівна. Я сама не встереглася, як гадину в пазусі зогріла.

Оксана (*не слуха її*). Ви тоді казали, пані, що ви й самі не з високого коліна; що ваш отець був простий міщанин і вас вчив на мідні гроші. Чого ж тепер ви так пишаєтесь? Одначе... що ж це таке я плещу? Чи воно ж до речі? Я не те зовсім хотіла сказати... (*Подумала*). Що ж таке я хотіла? Хіба те, що ваш син любив мене, що вашого сина і я любила...

Наталя Семенівна. А тепер минулося!.. Мертвого з гроба не вертають!..

Оксана. Минулося? Справді минулося? А я наважилась було у одним слові вимовити перед вами усю мою душу, усю мою печаль... Хотіла сказати таке слово, у котрім ви побачили б, як у дзеркалі, всі мої муки, всі рани мого серця!.. «Мертвого з гроба не вертають...» І ви так спокійно і тоді б сказали цю приказку, коли б побачили у труні свого єдиного сина?.. А я вже лежу у труні! А моє серце — його серце, моя душа — його душа, моє життя — його життя. Він помер задля мене, і я вже наполовину мертва!.. І все ж таки ані іскорки жалю у ваших очах?.. Пані!.. Я кохала вашого сина!.. У його коханні я кохала увесь мир Божий. Він був моєю думкою, моєю молитвою, моїм світом. Одняли його у мене!.. Одняли не душогуби, а люде з янгольською душею!.. Ох, страшно ж мені, страшно!.. Серце моє, чи є ти в грудях, чи нема? Я не чую тебе!..

Наталя Семенівна. Мені жаль тебе, Оксано! Що ж робить?

Оксана. Жаль?.. Вам жаль мене?.. Ха-ха-ха! Не треба, не треба мені вашого жалю! Ні, ні, я вас зобидила,

я вас зневажила... Простіть мене!.. Я сама не знаю, що кажу... Скажіть, промовте ще раз: «Мені жаль тебе!» Ха-ха-ха! «Мені жаль тебе!» Вмирай, серце!.. Сліпніть, очі!.. Глухніть, мої вуха! Це не материна мова!

Наталя Семенівна (*убік*). Відкіля вона взялася, хто її сюди привів? (*До неї*). Ну, пора вже тобі додому.

Оксана. Правда ваша!.. Я вже й надто забарилась...

Наталя Семенівна. Ну, то йди ж собі!

Оксана. Стривайте, ще два слова. Кажуть, що я чарувала панича? Правда!.. Кажуть, що я відьомського кодла. Ох, яка правда! Кажуть, що я хотіла бути панією-дворянкою. От за це, то вже й сам панич присягне, що правда. Бачте — я все це вам кажу і не червонію, щоб ви вже певне знали, що у мене стида ані крихотки. Що я, бачте, вже така непутяща, така хвойда зародилась, що й сором не їсть мені очей!.. (*Хапається одною рукою за одвірок, а другою за голову*).

Наталя Семенівна. Ти ледве на ногах стоїш. Присядь спочинь!..

Оксана. Де ж таки я сяду перед панією? Ми до цього не призвичаєні! (*Згодом*). Нічого... Бачите, вже й одійшла. Живуча я, як гадина!.. (*Здійма з пальця перстень*). Це його... паничів перстень. Хотіла було шпурнути його куди-небудь, та пошкодувала, що золотий. А найгірш боялась, що як пришлете грабувати, от тоді-то вже було б сорому надто! І я сама принесла... Натє!.. (*Поклала перстень на стіл*). Отож всієї розмови, отож всієї поради. (*Іде до дверей*).

Наталя Семенівна. Стривай, Оксано!..

Оксана (*зупинилась*). Пора ж і честь знати. Самі мене виганяли, а тепер зупиняєте? Здається, я все сказала?..

Наталя Семенівна. Я хочу тобі віддячити за те, що ти без гвалту і без огласу розв'язала моєму синові руки.

Оксана. Як віддячити? Хіба ви ще не віддячили?..

Наталя Семенівна (*вийма хутко з шухляди гроші*). Це тобі на придане! (*Дає гроші*).

Оксана. Що-о?! Дякуйте, пані, що ви його мати! Віддайте ці гроші на подзвіння та на церкву, щоб щодня виймали часточку «за здоров'я» вашої янгольської душі!.. Пані, пані!.. Не в кожного й душогуба здійсмається рука на умираючого, а ви... ви вийняли з моїх грудей серце і, сміючись, краєте, ще й на моїх очах, його на шматки. Не Бог вам, пані, душу дав, не мати вас породила! (*Пішла*).

Наталя Семенівна (*сперш немов остовпіла, а далі прожогом кинулась до дверей*). Оксано, Оксано! Вернись!.. (*Одбігла од дверей*). Що я роблю? Чи не збоже-

волила я?! Ні, ні!.. Не погублю я своєї дитини! О, чом же ти, Оксано, нерівня моему синові? Яка велика душа! Нащо ти в кріпацтві зародилася?.. Ні... Ні!.. Не невістка ти мені!

Завіса

ОДМІНА ДРУГА

Того ж таки дня, через шість годин. Зала у будинку Воронових.

ЯВА 1

Горнов і Максим.

Горнов. Так, стало бить, ми з вами в ціні зійшлись?

Максим. Де ж, мовляв, не зійшлись? Я ще й рота не вспів роззявити, а ви вже й ціну поклали, та ще й яку, мовляв, ціну. Але ж глядіть, чи не помилились, бо я швець такий, що тільки під зав'язь умію чоботи шити, а вам, може, треба городського?

Горнов. Ба ні, мені такого й треба до школи.

Максим. Тепер вже повелось так, хоч би і у нас на селі: чоботи на дві колодки та ще й на шпильках, а я все на дратві. От що вже дратву, так навдаку чи хто висуче проти мене?

Горнов. Я хочу, щоб хлопчаки спершу навчилися шити прості чоботи, а там вже котрому скортить городських чобіт, то нехай сам добира способу, як їх змайструвати.

Максим. Еге! Нехай вже, мовляв, саме домадикується!.. Я ще мав дещо вам сказати, та тільки не знаю, з якого боку й почати. Ще як скажете: «От старий, почав вже вигадувати».

Горнов. Що ж таке?

Максим. А те, що я ще зроду-віку не бурлакував, а оце, мовляв, вже ніби приходиться покидати стару... Там такого репету наробе, що не тільки в хаті, а й у подвір'ї, мовляв, буде тісно.

Горнов. Чому ж не взяти й бабу з собою?

Максим. Чи й справді? *(Зрадів)*. Вона у мене, Владимир Петрович, така, що й хвилини без діла не сидітиме... Там така працювата, що й сказать... *(Сміється)*. А як роботи нема, то зо мною свариться, а вже без діла не всидить.

Горнов. Знайдемо і їй діло. А за ціну певно що не будемо торгуватись?..

Максим. Та яка вже ціна беззубій?..

Горнов. Часом беззубий краще зубатого!..

Максим. Та воно так... Це вже ви мене зовсім, мовляв, на світ народили! А то ж сказали ви мені ціну, а я зоналу погнався за грішми та й про бабу забув. Оце ж

і чудесно. У хату свою впустимо Матвія, тут у нас є такий бідолаха з двірських: дітей, мовляв, повнісінький запічок, а хати дасть Бог. Нехай собі живе, та хліб жує, та двору доглядає.

ЯВА 2

Ті ж і Борис.

Горнов. Ну ти ж і спиш! Я вже з города двадцять верстов пробіг, а ти...

Борис. У мене голова страх як болить... Я й не бачу. (Чоломкається з Максимом). Що ж, домоворились?

Максим (усміхається). Вже, мовляв, і печать приклали.

Горнов (дивлячись на часи). Ого-го, пора їхати!

Борис. Чого хапаєшся? Поснідав би...

Горнов. Скільки ще в тебе тієї панської пихи, як подивлюсь я на тебе: без сніданку або без кофію не можна гостя відпустити; і хоч би тому гостеві діла було, як кажуть, по зав'язку, а він сиди та жди того кофію. У мене там діло кипить! Я купив оце у городі молотилку, і зараз треба установити її. Ну, у вас гарні порядки: приїхав — усі пани і слуги сплять, двері відчинені, хоч і забирай усе на вози та й вези, куди хочеш.

Борис. Ми світом тільки полягали.

Горнов. Що це в тебе такі червоні очі?

Борис. П'яний був.

Горнов. З якого побиту?

Борис. Тадже ж учора був день народження батька.

Горнов. Стало бути, ти туди і не навідувався?

Борис (засоромивсь). Ні!..

Горнов. От так молодець!..

ЯВА 3

Ті ж і Соломія.

Соломія. Паничу, пожалуйте, вас мамашенька кличуть.

Голос за дверима: «Борис!..»

Борис (гука). Я зараз! (До Горнова). Підожди мене! (Пішов).

Горнов. А йдіть сюди на хвилину, Соломія!

Соломія. Не хочу, бо ви зараз почнете розпитувати, а мені наказано мовчати. От ей-богу, що правда!

Голос за дверима: «Соломія!»

Ось зараз! (Побігла).

Максим (тим часом роздивляє портрети, що висять на стінах у золотих рамках). Що то воно: чи царі всі, чи генерали?

Горнов. Хіба ж деякі з них вам нікого не нагадують? Це ж Борисів батько, а це дід, а той третій — генерал Суворов.

Максим. Бачте, я таки вгадав, що генерал.

Горнов. Один же тільки генерал. А батько Борисів тільки що копитан, а дід його, то й хто його знає!.. Бачте, це на йому старосвітський міліцієнний казакин. І доки цей дід ще не був у службі, то прозивався Ворона, а як здобув міліцієнного чина, так став вже прозиватись Воронов! Стало бить, причепив хвостика до свого прозвища.

Максим. Хвостика? Навіщо ж то?

Горнов. Така, бачте, мабуть, була поведенція, все своє вже дуже обридло, так хоч хвостика чужого пришити.

Максим. Еге! Ну, а то ж жіночі парсони, хто вони? (Показує на портрет).

Горнов. Це мати Борисова, а це вже її мати, стало бить, бабка Борисова. Ось бачте, убрання в неї вже просте, старосвітське: очіпок, намітка, плахта.

Максим. Так, так!.. Стало бить, вони не з так-то давнього коліна запаніли?

Горнов. Бабка ця й до смерті жила тут.

Максим. Та як же?.. Так... так!.. Я її пам'ятаю! Оце, либонь, піде дванадцятий чи пак тринадцятий рік, як вона померла. Проста була людина, зовсім проста, і попанськи, мовляв, ані же тобі не вміла говорити.

Горнов. Це була найперша порадниця і жалібниця Борисова. Він згадує про неї з великою шанобою.

Максим. Пам'ятаю, пам'ятаю!.. Усе було з ним няньчиться. Конешно, доброго чоловіка усяк добром пом'яне. Ну, то я ж оце піду лагодитись у дорогу, доки ви тут.

Горнов. Я не забарюсь.

Максим. То прощайте до якого часу! (Вийшов).

Горнов (один). Як то Борис з своїми старими уладиться? Молоде ще хлоп'я, м'яке серце... Стережеться сварки, як вогню, думає, що можна її обминути! Та що це він так довго бариться?

ЯВА 4

Борис (дуже стривожений). Оказія, брат! Чуєш, мати запевняє, що буцімто я вчора об'яснився перед Ізмайловою?!

Горнов. Удрав штуку... Яка ж то Ізмайлова?

Борис. Ти ж познакомився учора з нею і з її матір'ю... Бач, деякі гості ще спозранку учора

пороз'їжджались, а Ізмайлови zostались ночувати. Отже, як поїхав ти, у нас почалось бенкетування; я якось не встерігся та й насмоктався... Мене-таки батько й мати здорово примушували: «Який ти, кажуть, мужчина, що не хочеш пити?» Я і урізав. Може, з п'яних очей і справді наговорив якої нісенітниці.

Горнов. А я думаю, брат, що це якась машина.

Борис. Оце ще вигадав.

Горнов. А конешно! Ти скрізь бачиш одні квіточки та ясне сонечко! Сказано: молоде, зелене! (*Узяв картуза*). Одначе *adieu, mio caro* ¹!

Борис. Попрощався б з моїми старими, а то розгніваються.

Горнов. Вони ж кажуть, що я хам; а від хама якої їм звичайності?

Борис. Не терплю я, як чоловік сам на себе плеще.

Горнов. Та я ж учора власними вухами чув!.. Стривай, стривай!.. Чи не ста Ізмайлова, котрій я учора радив у кукол гратись?

Борис. Та вона ж, вона.

Горнов. Ця ж мене хамом звеличала. (*Сміється*). А терпкою я здався їй кислцею: вже вона пробувала кусати мене з усіх боків, та тільки оскому набила.

Борис. Бо ти таки учора за пів тієї години наплів обом Ізмайловим цілий ворох чепухи. Перед дочкою так найкраще визначився, сказав їй, що вона уміє тільки воду товкти.

Горнов. Сказав правду. То ж не людина, а кукла.

Борис. Але все ж таки казати таке в вічі панночці!..

Горнов. Що ж ти вдієш зо мною, коли я хам?

Борис. І батько мій таки на тебе розгнівався.

Горнов. Знаю, знаю! Через те ж я так учора швидко і іспарився. Він теж шпигнув мене по-панськи. Позвольте мені, кажу, прийняти у ваших горницях одного знакомого? «Хто ж етот ваш знакомий?» — питає. «Ваш, кажу, временнообязанный Прохор». — «Для таких, каже, знакомих у мене есть конюшня!» Чудак старий! Ну слухай, ти ж тепер тверезий, то не забудь, що тобі сьогодні треба декуди навідатись.

Борис (*з серцем*). А, не нагадуй мені! Вісім день очей не повернути, вісім день... я ненавиджу себе!..

Горнов. Я оце забіжу туди та її заспокою. Сказати, що ти сьогодні будеш?

Борис. А конешно! Через півгодини. Коли б тільки гості швидше убирались. Я сьогодні з своїми старими діло доведу до кінця.

¹ Попрощай, мій любий (*итал.*).

Горнов. Ну, цих гостей навряд чи скоро здихаєшся. Тільки ти вже сьогодні не пий!

Борис. А, не зворушуй мене.

Горнов. Ага, не любиш? Заспокойся, друже. Хто з молодих людей не впивався на своїм віку? Пий, кажуть, та ума не пропивай!

ЯВА 5

Входе старий Воронов.

Воронов (*протяга руку Горнову*). Вы уже успели вернуться?

Горнов. Як бачите!

Воронов (*ходе по кімнаті, далі зупинився, хотів щось промовити і знов заходив*). Либералы, либералы!..

Горнов. Ви ж це про кого кажете? Чи не про Ізмайлових? Ваша правда. Вони дуже ліберальні.

Воронов. Нет-с, я не про них. (*Зупиняється проти Горнова*). Скажите, того... того... Правда ли, что вы подарили вашим крестьянам дополнительный платеж?..

Горнов. Справжня правда.

Воронов. Либерально, очень либерально! (*Знов ходе*). Ссуду какую-то тоже у себя открыли?

Горнов. Одкрив.

Воронов. Гуманно и либерально! Ну, а я того... того... не открою!.. Слышите ли, не открою!

Горнов. Чую, чую. Я не глухий! Ви не од-кри-ете!

Воронов. Да-с, не открою! И школа там у вас?

Горнов. І школа там у мене...

Воронов. Но для чего все это мужику? Я вас спрашиваю, для чего?

Горнов. Не знаю.

Воронов. Не знаете? Нет-с, вы знаете! Да-с, знаете! И я знаю!..

Горнов. А коли ми обое знаємо, то задля чого ж переливати з пустого в порожнє?

Воронов. А затем-с, что такими поступками вы возвращаете мне сына.

Горнов. Не веліть йому водитись зо мною. Пошліть його до Ізмайлових в науку, там він навчиться у кукол гратись.

Воронов. Что-с? Вы забываетесь, милостивый государь.

Борис. Я слушаю и удивляюсь только всему тому, что вы, папа, говорите. Вас эти два года так изменили, что я, право, не узнаю вас.

Воронов. Помолчи, друг! Мы с тобой после поговорим.

Борис. Точно даже слушать. (*Пішов у свою кімнату*).

Воронов. Видите, это все ваше влияние. Он у меня прежде этого не смел.

Горнов. Тоді, як був ще малим.

Воронов. Нет-с,— всегда!..

Горнов. Та він же два роки і не був дома; а два роки — це немалий час.

Воронов (*ходить по кімнаті*). Да, вы философ! У вас ведь на все готов ответ.

Горнов. Мені здається, що у кожного чоловіка розум завжди повинен бути насторожі.

Воронов. Философ, философ! И если я вас спрошу, зачем вы говорите со мною по-малорусски, у вас также найдется ответ?

Горнов. А звичайно...

Воронов. Любопытно...

Горнов. Я не хочу говорити по-руськи та й одвиктаки од мови, живучи чотири роки помеж крепакками,— це во-первых...

Воронов. Однако ж вы читаете русские книги?

Горнов. Читаю! Німецькі читаю, і французькі, і навіть латинські... Але ж читати і говорити — це дві речі зовсім різні. Як поляки кажуть: «То cos inego!..»¹

Воронов. Да ведь я сам малорос, а вот же говорю по-руськи...

Горнов. Через те ж я і балакаю з вами по-українськи, що знаю, що ви українець, і знаєте мову, і що колись і самі балакали зо мною по-своєму. Може, це тоді було в моді? Ви перемінились, а я не хочу хамеліонничать! Тут, бачте, багацько залежить і від того, з ким нам найчастіш доводиться діло мати. Ви промеж панами буваєте, а я промеж мужиками вештаюсь. Стало бути, тут діло навику, а привичка, кажуть, друга природа. От якби наша розмова прийняла характер надто спеціальний, ну тоді я, може, спасував би... А доки ми перекидаємось словами, збиваючи тільки піну в роті.

Воронов. Но ведь будете же вы служить?

Горнов. Ні.

Воронов. Могут же дворяне выбрать вас на какую-либо должность?

Горнов. Це інша річ. Але і без вибора, без наказу вже служу ділові.

Воронов. Но ведь вы дворянин? Да-с? А ведете-то вы себя вовсе не по-дворянски.

¹ То щось інше (*польське*).

Горнов. Хто як розуміє людське поведження!

Воронов. Да-с! Вы не по-дворянски поступаєте!

Горнов. Наплювати!

Воронов. Как наплевать? На кого наплевать? Вы дерзки! Справедлива пословица, что «яблочко от яблоньки»!.. Знаете ли вы, милостивый государь, кто был ваш отец?

Горнов. Ви, може, хочете натякнути на те, що я з мужичого роду? Що мій отець, тільки дякуючи власним заслугам, здобув дворянство і полковничий чин? Натякайте, я від цього не почервонію. Ніколи я не одречусь од свого роду. У мене ще й досі є живі дядьки по батькові — один простий гречкосій, а другий солдат,— і я ними не гордю.

Воронов. Правда, говорят, что...

Горнов. Що з хама не буде пана?.. Я й не лізу в пани.

Воронов. Нет-с, лезете! Вы у меня бываете... (Наче щось пригадав, забігав по кімнаті). Да-с... того, того... Знаете ли, что я вам могу посоветовать?

Горнов. Розумний совіт прийму з подякою.

Воронов. Вот что-с! Вы займитесь сочинением проекта о том, чтобы дворян вовсе не было.

Горнов. Ви не туди, добродію, заїхали! Сочиняйте вже ви такі проекти, вам і книги в руки, а я за таку раду і спасибі вам не скажу. Сором вам, Олексій Дмитрович, що ви з мого правдивого поведження з людьми хочете зробити якусь пропаганду! Ви кидаєте болотом у мое чесне діло.

Воронов. Так ваше дело честное?

Горнов. Хоч перед Бога!

Воронов. А я думаю, что напротив.

Горнов. Ні! Ви так же точнісінько думаете, як і я, та боїтесь розумові сказати.

Воронов. Никогда!

Горнов. А я вам кажу, що іменно так.

Воронов. Вы, кажется, желаете того... того... трунить надо мною!

Горнов. І на думці цього не маю.

Воронов. Вы... очень дерзки!..

Горнов. Схаменіться, Олексій Дмитрович!

Воронов. Вы... вы...

Горнов. Хам? Це вже я чув не раз! Позвольте ж, Олексій Дмитрович, і мені сказати вам хоч одну пословицю: «Насміялася верша з болота, оглянулася — аж сама в болоті».

Воронов. Что-с?

Входять Борис.

Я, милостивый государь, с вами более не знаком.

Горнов. Дуже приємно!.. Вибачайте, хотів сказати: як завгодно!..

Воронов. Да-с! Слышите: не знаком!.. (Пішов).

Борис. Що це з ним? З чого це ви збили бучу?

Горнов. Адже ти прохав, щоб я попросився з твоїми старими? От вже з батьком попросився...

Борис. Та що це з ним вчинилося, я ніяк не розберу?

Горнов. А, Бог з ним! Прощай! Приїзди ж до мене... А може, батько не пусте? Мене то вже певно не допустять до вашої персони.

Борис. Бозна-що вигадуєш. Я догадуюсь, це, певно, його Ізмайлова натравила на тебе.

Горнов. Може... Але ж молодому чоловікові, коли він блукає ще в думках і відсахнеться сьогодні від того, чим вчора захоплювався,— якщо постережеться, що то в ньому з'являється власний процес змишлення,— я можу вибачити; ну коли старий чоловік так, з лисою головою... (Чоломкавшись, пішов).

Борис (один). Це щось несподіване з'являється у мой сім'ї!.. (Походив). Що я такого наговорив учора панночці? Невже справді об'яснився? Як я погодився сісти за той проклятий ералаш!.. Потім напився як?.. Сьогодні востанне скажу батькові й матері, і якщо вони суперечатимуться, я зроблю по-своєму. Володька вражає мене, кажучи, що я безхарактерний!.. Він правду каже. О, яку правду! Доки ж я, справді, буду як цуцик той на вірвці?..

ЯВА 6

Борис і Воронов.

Воронов (входе). Что, уехал этот либерал? Я очень рад.

Борис. За что вы отказали ему от дома?

Воронов. Негодяй он!.. Вот за что.

Борис. Негодяй?

Воронов. Да, негодяй, и я запрещаю тебе с ним дружиться!

Борис. Ну это уж... Впрочем, это пока на второй план. Я должен вам сказать, что у меня есть более серьезное дело.

ЯВА 7

Ті ж і Соломія.

Соломія. Пане! Там Гордій Поварів прийшов!

Воронов. Что ему надо?.. Зови!..

Соломія пішла.

Пойди к гостям; я после готов с тобой потолковать.

Борис. Вы выслушаете меня?
Воронов. Через пять минут.

Борис пішов.

Ну, что ж он там?.. Кто там такой?..

ЯВА 8

Воронов і Гордій.

Гордій (*входе, топнув ногою*). Мое поштеніе! Позвольте вам препоручить. (*Поддає запечатаний лист*)

Воронов. Что это такое? (*Розпечатав листа і читає*). «От 186... года от сентября месяца преглашают Вас, Ваше високоблагодородіе, майстер сапожной, штоб ви пожалували своєю персоною із фамилією на брачный процес у етое воскресеніе. Свадьба будет на благородную ногу, віна і музика з городу і пирожное «шпанскій ветір», што папаша зготовлють; собственноручно Гордей Микитович Поваренков, сапожной майстер і кавалер».

Гордій. Так точно: і кавалер. Так как іщо в первый законной брак поступаю.

Воронов. Я не понимаю, что это такое?

Гордій. Брачный процес буду палучать с баришнею Теклею Свиридовой. Хотів хоть триста рублів авантажу, ну помирился на двухсот п'ятдесят. Значить, подумав: «Пропадай моя деревня, все четыре колеса».

Воронов. Да ты скажи толком, что тебе надобно?

Гордій. Разві я непонятно об'явил у білеті? Кажеться, очінь синпатично. Значить, предлагаю вам на свадьбу до міня.

Воронов. Что-о? К тебе на свадьбу?

Гордій. І што, как можить согласні будите поступок совершить об некотором подарке, хоть двадцять п'ять рублей, так я с равнодушним вдовольствіем получаю.

Воронов. Пошел ты прочь, дурак!..

Гордій. Вот так категорія!..

Воронов. Вон, говорят тебе!.. (*Кида йому листа в вічі*).

Гордій. І с тем до приятного свиданія. (*Пішов*).

Воронов. Да что же это такое творится? Мужик какой-то, сапожный мастер, осмеливается просить к себе на свадьбу, да еще по пригласительному билету! О, до чего мы дожили!

ЯВА 9

Воронов і Борис.

Борис (*входе*). Вы свободны?

Воронов. Ну?.. Да, кстати,— согласился ли ты поехать в гости к Измайловым? Они тебя приглашали!

Борис. Да, приглашали, но решительно отказался.

Воронов. То есть как это? Ведь ты почти сделал предложение Анне Андреевне?

Борис. Ну недалекая ж она, если поверила пьяной болтовне.

Воронов. Так ты хочешь нас осрамить?

Борис. Вы обещали выслушать меня. Время не терпит. Я должен с вами говорить.

Воронов. Ты затанешь ту же канитель о твоих диких намерениях?

Борис. В последний раз. Итак, я возвращаюсь к вопросу, на который вы не ответили мне в прошлый наш разговор. Я спрашивал вас, — зачем вы, зная и видя мои отношения к Оксане, смотрели на них не только сквозь пальцы, но даже снисходительно?

Воронов. Ответ простой: она была горничной... ну... а ты... как молодой человек... оно и понятно...

Борис. А!.. Интрижка по части клубнички!.. А между тем вы жестоко ошиблись. Я полюбил Оксану и повторяю вам, что женюсь на ней.

Воронов. Я объявлю тебя сумасшедшим, и тебя посадят в желтый дом.

Борис. Да хоть в тюрьму! Я дал слово Оксане, и она моя невеста, — слышите ли, — она моя невеста!..

ЯВА 10

Ті ж і Наталя Семенівна.

Наталя Семенівна. Завтрік уже подалі!.. Прасков'я Петрівна і Анеточка просто покою мені не дають: «Просьте, кажуть, та й просьте, щоб Борінька їхав до нас погостити!»

Воронов. Нет, ты послушай, что он говорит.

Наталя Семенівна. Що таке?

Борис. Я прошу вашего благословенія на вінець з Оксаною!

Наталя Семенівна. Як? Це той синочок, котрий учора присягався, що все зробе задля матері, а сьогодні вже й назад?

Борис. В чім же я присягався?

Наталя Семенівна. Ти дав мені слово, що поїдеш до Ізмайлових в гості. Це раз... А потім...

ЯВА 11

Ті ж і Степан.

Степан (за дверими). Я силою ввійду, і ніхто мене не зупине.

Воронов. Кто там?

Степан (*вбіга*). Це я, пане!

Воронов. Что это? Как ты осмелился войти без доклада?

Степан. Та вже хоч і вбийте, а ввійшов!

Воронов. Вон!..

Борис. За що ж ви його проганяєте? Що скажеш, Степане?

Степан. Ви питаєте? Це дивно, паничу, надто дивно!.. А я ж завжди мав вас за чесну людину. Дійшла до Оксани звістка, що ви засватались на якійсь панночці!..

Борис (*з жахом*). Як?!

Степан. А тепер вже, може, Оксану й на столі заста нете!

Борис. Годі, годі!.. Спала полуда з очей!.. Туман розійшовся!.. Так ось воно що?.. Так ось зачим мене підпоювали?.. Так ось задля чого запрошують мене в гості до Ізмайлових?.. Так ось від чого ваша хворість, мамо? Бач, це та любов ваша свята, котрою ви так похвалялись і котра, мов в ланцюгах залізних, так довго держала мою волю... Так ваша та щирая і тихая мова: «Женись, сину, на кому хочеш»,— була кривда, одна облеслива кривда!.. О мамо, мамо! Що ж ти зробила з моєю душею? З тією душею, в котрій образ твій завжди був нарівні з Богом? Батьку, батьку рідний!.. О, що ж тепер на світі не зрадливе, коли рідний батько і мати... А!.. Швидш відділя!.. Промеж чужими людьми знайду я батька і матір!..

Прохогом вибіг, за ним пішов Степан.

Наталя Семенівна. Синку, синку!.. (*Рида*).

Воронов. Я тебе, мерзавец, я тебе!.. Вот тебе твой мазунчик!..

Наталя Семенівна. Ти ж чого дивився? Ти його виховував і пестив! Я жінка неосвічена! Де я була? Що я бачила? У чотирьох стінах вік ізжила, а ти похвалявся, що ти вчений і всезнаючий. Ти йому дав змалку волю! Я дурна була по-твоєму... Себе ж ти цілий вік лічив за розумного, а сина єдиного не зумів до пуття довести. Ох, я нещасна!.. (*За сльозами не може говорити*).

Воронов (*мов ошалілий*). Что ж это? Сколько я того... того читал, но такого случая... Читал я в журналах и газетах... не начитывал. Но как же в самом деле стесняют... того... того... свободу, когда свобода должна быть свободна? Ну и пусть его женится, пусть женится хоть на чертовой дочери! Я... я знать его не хочу!..

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Середина хати Завади.

ЯВА 1

На ліжку лежить недвижна Оксана, біля неї у головах сидить

Завада, а збоку Горнов.

Горнов (*тихо розмовляє*). Чудову машину підвели, намоглись дівчину з світу звести!.. І вірить не хочеться, щоб усім цим лихом керувала мати Борисова.

Завада (*сумно*). Не знаю, що я кому заподівав лихого. Здається, завжди з усіма поводився по-божому.

Горнов. Не чоловіче діло вчинили, а диявольське!

Завада. Так вже, мабуть, судилося мені зостатись на старості самотнім, без втіхи, без жодної радості... Ні, я винен, винен я!.. Мені не слід було б потурати на її хіть! Забачалося їй довідатись, як ті пані живуть, і намоглася одним лицем: «Піду служити до панів!» Я здався на її волю. Не багато й наслужила, один тільки рік, а горя запобігла на цілий вік і собі, й мені... Учора, маріючи, промовила: «Покритка, каже, я!» Я з жаху мало не збожеволів. Та вже нагодився Степан, котрий, спасибі йому, розказав мені усе, що витворяли з нею парубки. Люди радять скаржитись громаді!.. Що ж ті скарги, чи вернуть же вони життя моїй дитині?

Горнов. І як ви не встерегли її тоді, як увели з подвір'я в хату?

Завада. Бачите, я пішов до писаря, щоб той дещо пошептав коло неї. Вернувся додому, аж дивлюсь — її вже в хаті нема. Кинувся по сусідах, по садках та вгородах! Шукав, шукав!.. Вже й на світ поблагословилося, а її нема, як у воду впала. Та вже як зовсім розвиднілось, знайшов її аж на греблі, біля розореного млина.

Горнов. Це ось що за селом?

Завада. Еге ж!

Горнов (*убік*). Там вона востаннє бачилась з Борисом.

Завада. Прийшов я туди, дивлюсь, аж вона лежить мов мертва. Далі розплющила очі. Став я до неї промовляти — мовчить, неначе води в рот набрала. Потім почав я гукати!.. Тут, хвалити Бога, нагодився Степан, і вже вдвох ледве-ледве довели її до хати. Як положили ми її на ліжку, так вона почала балакати; але щось таке нісенітне, що й купи не держиться. А згодом заснула.

Горнов. І не прокидалась вона?

Завада. Ба ні, через недовгий час знов щось заговорила, тільки, мабуть, крізь сон, бо очі її були заплющені.

Горнов. А що вона таке говорила, як скоро ви її ввели в хату?

Завада. Все кликала панича! А потім почав я її питати, куди вона ходила. Вона й одмовила: «Ходила, каже, наймати людей, щоб яму викопали. Грошей, каже, не було, я їм дала золотий перстень!» У неї і справді був золотий перстень на руці, певно, паничів, а тепер нема.

Горнов. Дивно! Чому ж ви учора не дали звістки Борисові, що таке скоїлось?

Завада. Чудно ви міркуєте! Як би таки я поліз у хороми оповіщати про своє лихо?

Горнов (помовчав). Певно, вона довго лежала на греблі, а там вогко, свіже повітря від річки, ну й простудилась. (Приклада руку їй до голови). Ач який жар палить!..

ЯВА 2

Ті ж і Борис.

Борис (входе). Де вона? Що з нею, з моєю любовою?..

Горнов (зупиня його). Тихше, Бога ради, тихше! Вона спить, ти її можеш сполохати.

Борис (ламає руки). О, я нещасний, безталанний! О, я безхарактерний чоловік! (До Горнова). Рятуй, рятуй її, брате!

Завада. Я не мав сили звернути її волю з того манійного шляху, усіяного терном колючим, камінням гострим... Бо я без міри її любив! (Тихо плаче).

Борис. Батьку, батьку! Не вражай ти мого серця твоїми тихо-сумними докорами. Чи не наважився ти хвастати передо мною своїм горем, хвастати, що вмієш щохвилини видавить із старих очей краплю солоної води? Що твоє горе проти мого? Що твої сльози проти моїх сліз? Зваж моє горе з своїм. Зваж мій вік з своїм і зітри мерщій росу з твоїх очей! Ти вже оджив своє і однією ногою стоїш у труні, а я повний нерушених молодих сил!.. Ти був щасливий десятки років, а передо мною тільки замиготів вогоньок того щастя!.. А я летів орлом, бистрим вітром буйним до мого щастя і тільки що наблизився до нього, як воно почина вже гаснути! Моє горе — пекло палаюче!

Горнов. Радив тобі пильнувати того вогню, бо він тільки раз з'являється нам на віку.

Оксана (крізь сон). Борис!..

Горнов. Вона тебе кличе!

Борис (кинувся до неї). Боже, святе небо і земля! Вона мене кличе! Я тут, я біля тебе, моя Оксаночко!

Оксана (*крізь сон*). Перстень, це його... Більш нічого нема, це все... не лякайте... (*Замовкла*).

Борис. Вона маріє, і в маринні її душа живе мною! О світе мій!..

Оксана. Яка холодна земля!.. Пустіть, пустіть мене... За що ви надо мною знущаетесь?.. Посватався? Текле, що я тобі заподіяла? Борис їде, чом же не вітається?.. Спасибі вам, пані... Пустіть, пустіть мене!.. (*Замовкла*).

Борис. Що з нею сталося? Вона мов нежива...

Горнов. Припадок, кризис!

Завада. Донечко, донечко! Не покидай же мене, старого, похилого!

Борис. Ох, серце моє, розум мій кригою замерзає... Туманом застилається!.. Ні, не можна тому статися, щоб вона померла! Не вірю я, не вірю!.. Бог справедливий, за що ж така кара? (*Упав на коліна біля ліжка, тихо промовляє*). Ніколи я не благав нічого незбутнього. Всі думи, всі мої помисли я захиляв до чесної праці, до чесного життя! О Боже милий! Дай же життя, хвалити Тебе і прославляти Твою милість. (*Припав лицем до рук*).

ЯВА 3

Ті ж і Максим.

Максим. Та що це у вас таке, нехай Бог бороне, трапилось? А мені і кажуть люде, що у Антона щось непевне скоїлось, та я не поїняв віри.

Завада. Карає нас Господь за гріхи наші.

Борис. Пропаций я, пропаций!

Максим. Гріх вам, гріх, паничу, так вбивається! Не люде її одіймають у вас, а Бог милосердний! Бог дав їй життя, Бог і бере. Він один властивець над нами, і ми не повинні ремствувати на Його святу волю.

Борис. Не ремствую я, а очевидячки загибаю!..

Максим. А подивіться, паничу, на нас, сліпих людей, та спитайте, — якого горя ми не перебули? На наших очах люде одіймали дівчину од милого і на його очах її безчестили; на наших очах брали молоду з-під вінця і вели в хороми на безчестя, а потім... (*Махнув рукою*). Отже, ми усе те пережили, пам'ятаючи, що є Бог милосердний на небі, котрого заміри нам не відомі. А чи давно, паничу, ви похвалялися здолати нашу мужицьку ваготу і працю? Та чи вам же, паничу, бороться з тими життями?

Оксана (*тихо*). Хто помер? Борис...

Борис. Моя зоре, мій раю!.. Оксано, Оксаночко, прости мене!.. Чого ж ти так пильно дивишся на мене?.. Це ж я, твій любий, твій суджений!

Оксана. «Твій любий, твій суджений!» Лягай мерщій в домовину!

Борис. Де ти, серденько, бачиш домовину?..

Оксана. Дай я поцілую твої очі! (До його придивляється). Який страшний погляд!.. «Мертвого з гроба не вертають!» Хоч одну іскру жалю... Не треба грошей... на подзвіння... Чого ж сичиш на мене? Пані, гадина... повзе вона... повзе до мене!.. Заховайте мене!.. Повзе, впивається в моє серце... Геть, геть!.. Одірвіть, одірвіть її... (Умирає).

Борис. Що це з нею? Оксано, Оксаночко!.. Ні, вона не вмерла!.. Стигнуть очі, холонуть руки, серце не б'ється! Оксано!.. Вона мертва!.. Страшно, страшно!.. Дивіться, вона вкоряє мене своїм поглядом. (Одскакує від неї). Рятуйте, рятуйте!..

Горнов. Друже, поклич на поміч розум і покорись його силі!

Завада. Донечко, донечко, на кого ж ти мене покинула?! (Рида).

ЯВА 4

Ті ж і Степан.

Степан (вбіга). Оксано, Оксано! Я помстився за тебе! Осми власними руками я роздер пащеку Теклі, отій лютій гадині!..

Максим. Не чує вже Оксана твоєї звістки!..

Завіса.

ГЛИТАЙ, АБО Ж ПАВУК

Драма у 4 діях і 5 одмінах

(Скорочено)

ЛИЦЕДІЇ:

Йосип Степанович Бичок, багатий чоловік, літ 65.

Мартин Хаюдоля, багатий селянин, літ 45.

Стеха, стара баба.

Олена, її дочка.

Андрій Кугут, чоловік Олени.

Христя, дівчина, подруга Олени.

Іван Павлович, заїжджий міщанин.

Юдко, шинкар.

Зборщик.

Кіндрат, хлопець, наймит Бичків.

1-й }
2-й } чоловік.
3-й }

1-ша }
2-га } молодичі.

Дівчина, літ восьми.

Двоє малих дітей.

Парубки, дівчата й селяни.

Діється у Херсонщині.

ДІЯ ТРЕТЯ

Хата Стеха.

ЯВА 1

Олена (*сама*). Андрію, Андрію, отруто моя!.. Невже ж ти зрадив мене? За віщо ж, голубе мій, кате мій?.. Дядько Мартин хрестився і присягався, що чув і він од якогось чоловіка, що Андрій покохав другу!.. І ворожка гадала і теж сказала, що швидше місяць з сонцем зустрінуться, ніж я з своїм милим!.. Ох, як же мені важко! Що ж мені, бідній, подіяти? Насміявсь ти з мене, Андрію!.. О, як би я хотіла насміятись над тією гадиною, що відірвала тебе од мого серця!.. Як же б мені це зробити? Не зрозумію!.. Хіба на гріх піти? Страшно, страшно!..

ЯВА 2

Входить Стеха.

Стеха. Доненько, доненько, дитино моя любая! Заспокойся ж хоч на хвилиночку!.. Не вбивай же мене своїм жалем!.. Сльозами та смутком не вернеш того, що вже минулось!

Олена. Ох, яка страшна правда!.. (*Підвела голову, підійшла до матері і взяла її за руку*). Мамо! Придивляйтесь на мене, придивляйтесь пильно! Кажіть щиру правду, як Бггові Святому: чи вже ж змарніла моя врода, зав'яла моя краса? Чи вже ж погасло у очах моїх безкрає чарівне щастя, уста мої стеряли чарівний посміх; чи злиняли чорні брови, личенько змарніло?.. За що ж Андрій мене зрадив?.. Він пише, що покохав другу, крашу й багату!.. А я бідна, убога! А де ж він знайде таке серце?.. Моя краса, мої карі очі, мої уста рожевії,— нащо вони? Нікчемне, негідне це багатство!.. Та, друга, у гарній одежі, у дорогім намисті, а я у латаній сорочці. О, постривай же, мій милий, пожди, мій коханий Андрієчку: уберусь і я у оксамит та в золото!.. Ідіть, мамо, зараз до Йосипа Степановича: нехай іде сюди, нехай зараз несе дороге намисто, персні золоті! Нехай несе гроші, більше, більше грошей!.. Чого ви дивитесь так на мене? Я боялась

гріха, бо боялася Бога: в Андрієвій правді, в його серцеві все було моє щастя, весь мій спокій, всі мої надії!.. Андрій зрадив мене, стоптав правду, зламав слово, і нема у моїм серцеві Бога. Тепер я гріха не боюсь, а бідності й злиднів не хочу! Не жахайтесь, мамо! Кличте мерщій Йосипа Степановича!.. Не я перва, не я й остання. Чим я краща від других? Ідіть же, ідіть скоріше!.. *(Випихає матір з хати)*. На гріх іду, на поквол людям, на радість сатані і всім пекельним душам!.. Зроблюсь відьмою, чаклівницею, перекинусь у пташечку манесеньку, у звіра, у комашку і знайду тебе, Андрію, зраднику мій, кате мій!.. Геть, сльози, з очей, геть, смуток!.. Смійтесь, очі, співайте, устеньки!.. Пісню, пісню!.. *(Здавлює голову)*. Усі, усі забула!.. Не згадаю ні одної!.. Згадала. *(Подумала)*. Та голосу не одведу... *(Промовляє пісню, музика тихо награв голос)*.

В кінці греблі
Шумлять верби,
Що я насадила,
Нема мого миленького,
Що я полюбила.
Ой немає і не буде —
Поїхав за Десну,
Рости-рости, дівчинонько,
На другу весну.
Росла-росла дівчинонька
Та й на порі стала,
Ждала-ждала миленького
Та й плакати стала.

(Говорить). «Та й плакати стала!..» А я плакати перестала!.. *(Задумалась)*. Боже, прости мене! В чім прости? В чім я согрішила?.. Не знаю!.. Андрій!.. Нема Андрія!.. Помолюсь Господеві, устанне помолюсь!.. *(Довго думає)*. Як же молитись?.. Забула, усі молитви забула! У голові важко, немов памороки мені забило і розум замурувало кам'яною стіною... Нема в серця ні жодної молитви, і саме серце стерялось, збожеволіло... *(Встає і, як сніп, звалилася на лаву, упали руки, голова звисла)*. Не вмю молитов, не вмю думати, не вмю плакати!.. Забула, усе забула!

ЯВА 3

Входять Бичок і Стеха (вже під чаркою).

Олена *(тихо)*. Ось і смерть моя! А я і кришечки не лякаюсь і не здригнусь!

Бичок *(залицяючись)*. Ну що, анголятко моє, все заспокоїлась?

О л е н а. Заспокоїлась!.. Не плачу і не сумую... а згодом буду реготать!

Б и ч о к. Позвольте біля вас сісти?

О л е н а. Сідайте!.. Чого ж ви так здалеку? Сідайте ближче! Знаєте, як у пісні співається: «Зелененький барвіночку, стелися ще нижче, а ти, милий, чорнобривий, присунься ще ближче!» Я Андрієві колись приспівувала цю пісню; і вам би заспівала, та не нагадаю... Як ще не була зарученою, то Господи як любила Андрія: було жду зірочки вечірньої, як пожовкляя травиця сльозинки-росинки! Було вистою з милим од вечірньої зірки і до ранньої, цілую, милую його ка і очі, його чорні брови!.. І здавалось мені, що у ту годину все замовкало і замирало, немов закохане, немов зачароване; і небо, і зорі, і місяць білолиций ніби усміхались і втішались нашим коханням, вітрець боявся подихнути, щоб не сполохати своїм повівом того невимовного щастя; і соловейко німів і затихав, прислухаючись до тих любих речей, щоб завтра їх переспівати на увесь мир,— найголосніше, найлюбіше. *(Засміялась)*. Давно-давно це було!.. Йосип Степанович, багато є у вас грошей?

Б и ч о к. Стане, государине моя, на мій вік!

О л е н а. А на мій?

Б и ч о к. І на ваш стане!

О л е н а. Добре тому на світі жити, у кого багато грошей: куди оком скине — усе його!

Б и ч о к. Так, так, государине моя! *(До Стехи)*. Що ж, Степанидо Михайлівно, ставте на стіл, що ви там принесли; здається, там усього доволі є, тільки чарки бракує?

С т е х а *(порядкує)*. І чарочку зараз подам! *(Шукає на полиці)*.

О л е н а. Чудно якось на світі діється!.. І що мені на думку сплигло? Гм! Колись-то, ще як я була молодою, а вітчим за щось мене вибив та й випхав з хати,— а мене страх як ненавидів вітчим, багато я синяків виносила від його рук! — ото я і пішла собі до ставу, сіла на камені та й плачу; чую, щось ніби співа, я глянула убік, аж дивлюсь: лежить собі під вербою у холодочку якийсь-то панич і виспівує, і та пісня навіки запала у моїй душі:

Одному доля запродала
Од краю до краю,
А другому залишила
Те, де заховать!..

Чудно, чудно!.. «Те, де заховують!..» А ще дивніш ось що: що учора була я заміжня, а сьогодні не жінка, не дівка!.. І учора ненавиділа я вас, Йосип Степанович, Господи, як ненавиділа, а сьогодні здається ви мені не таким вже гидким та страшним!.. А ніхто ж то не вгада, що завтра буде. Може, завтра я вас покохаю!..

Бичок. Дай Господи, дай Господи!

Олена. Персні ви принесли? А намисто?

Бичок. Осьдечки ж!

Олена. Давайте сюди! (*Бере намисто*). Дороге та блискуче!.. Оця-то блискучість і красує очі, і підкупає розум, і дурить серце, і ламає волю!.. (*Надіва собі на шию*). Чом ви дзеркальця не принесли, я б подивилась на себе!..

Бичок. Завтра все получите! Вип'ємо ж з вами, Степанидо Михайлівно, а Олені Юхимівні піднесемо конфетів. (*Подає їй тарілку з конфетами*).

Олена. Ні, і я вип'ю з вами!

Стеха. Чи ти з розумом? Ніколи не пила!..

Олена. А тепер питиму! «Горілочка тума зведе хоч кого з ума!» А мене наведе на розум!..

Бичок. Це не горілка, а ром; я його держу задля нашого станового, він дуже прихильний до цього напиту; та він і з чаєм, і з кохвієм його п'є, і до страви, і після страви... А позавчора ночував у мене справник, так мало не цілу пляшку випив... Ну, дай же, Боже, щоб усе було гоже!

Стеха (*зітхає*). А що негоже, того не дай, Боже!

Бичок. П'ю за ваше здоров'ячко, Олено Юхимівно! Бажаю вам, щоб ви повік були веселі та щасливі!

Олена. Буду весела, буду щаслива!.. За гроші куплю і щастя, і талант!..

Бичок (*частує Стеху*). Викушайте!

Стеха. Пошли ж вам, Боже, чого ваша праведна душа бажає!.. Ох, батечку, не занепасть же моєї дитини!.. (*Плаче*).

Бичок. А хіба ж Бога нема над нами?

Олена. А як вам не сором, мамо, плакати? (*Регоче*). Видасте мене заміж та й плачете?.. Наливайте, Йосип Степанович, і мені, та повніш, уцerty! (*Випива*). Ох, як же запекло, дух зовсім зупинило!..

Бичок. Заїжте солодким, зараз полегша!..

Олена. Ні, ні, наливайте ще!

Стеха. Що це ти, доню?

Олена. Мамо, не ваша печаль! Лийте, Йосип Степанович!

Бичок палив.

Повніш! (*Випила*). Тепер я зовсім весела! І горе як рукою зняло! А як Андрій мене сватав, тоді я не пила, дурна була! Ха-ха-ха, Йосип Степанович, чому ж ви вже заразом і музик не найняли? Адже сьогодні ми і весілля справимо: чортяка на смітнику звінчає!.. Дайте перстень, надіньте його на оцей палець... А цей перстень... (*зрива з пальця перстень*) хай він пропаде,— це Андріїв перстень!.. (*Кида його у вікно*). Тепер я з Андрієм розвінчалась! Пийте, Йосип Степанович, пийте, мамо, а я вже вдовольнилась!..

Бичок. Отак краще! Дай Господь, дай Господь!

Олена. Мамо, принесіть мені сорочку, ту, що я вишивала Андрієві, вона там, у коморі, я її подарую своєму молодому.

Стеха пішла.

Йосип Степанович! Обніміть мене, пригорніть до серця, та міцно-міцно!..

Бичок пригортає її.

Ох, не так, не так! Щоб теплом обдало все тіло, щоб вогнем всю западило!.. Цілуйте мене: солодко, палко!.. Мамо, частуйте Йосипа Степановича! Цілуйте ж так, щоб у очах потемніло! щоб серце розжеврїлось!.. (*Цілує його*). Отак, отак!.. (*Одпихає його*). Геть, холодні губи, як у мертвеця, лице як лід!.. Ох, які ж ви гидкі, гидчіш від жаби!..

Стеха вернулась з сорочкою.

Бичок. Лице потепліє і губи розжеврїються, як пригорнеться до серця така квіточка, така кралечка. (*Хоче обняти її*).

Олена. Візьміть, Йосип Степанович, цю сорочку!.. (*Схопилась*). Мамо, треба ж молодому хустку почепити! Шкода, нема! Хоч би яку стареньку? Отакі ми злидні!.. Хіба причепити мотузку? А я, Йосип Степанович, панського роду, буду пити горілку, як воду! (*Регоче*). Бачте, хоч злидні ми, а все-таки з пихою! Породила мене мати у панськїм будинку, а виховала по хлівах та по мурах. Батько відцурався, мати дочку викохала, і до розуму довела, і з розуму звела!..

Стеха. Доню, доню, гріх тобі! Чим ти мене докоряєш?

Олена. Не докоряю, мамо! Я сама не тямлю, що верзу, бо мало випила. (*Ухопила пляшку і п'є нахильці*).

Бичок. Олено Юхимівно, годі-бо вам!

Олена (*віддає пляшку*). Тепер вдовольнилась!.. Зовсім розум пропила!.. Усе закрутилось перед очима... Ох, як на душі легко!.. Мамо, пора молодим князю і княгині постіль слати! Ха-ха-ха!

Ті ж і Мартин.

Мартин (*обірваний, труситься з перепою*). Господи Вишній, чи я в тебе лишній? Як п'ють, то минають, як б'ють, то з мене починають!

Бичок (*з серцем*). Чого ти, п'янюго, причвалав?

Мартин. На весілля! (*Помовчав*). П'янюгою мене величаєш, перед людьми зневажаєш? А хто ж довів до цього? Гей, куме, Йосипе Степановичу, стережись!

Бичок (*звонпив*). Ну, годі, годі! Не возом тебе зачепив... Сідай!

Мартин (*сів*). Мені нічого вже теряють, усе рішив; ще душа є у мене, не торгуйся ж з нею, дорого заплатиш! Ціни не складеш!..

Бичок. Ну, прошю ж тебе, замофчи!

Мартин. Мовчу... (*Схилив голову на руку*).

Бичок (*до Стеха*). Почастуйте його, мамо! Позвольте вже вас величать матір'ю!

Стеха. І вже, яка я мати!

Олена. Величайте, величайте! А мене як ви будете величати?

Бичок. Жінкою моєю любовою!

Олена. А люди як мене величатимуть?

Бичок. Частуйте, мамо!

Стеха частує Мартина.

Яке ж людям діло?

Мартин. Не жалуй, стара, наливай повніш! Тепер у тебе зять багатий! (*Випив*). Ром? Давно я не пив рому! Пам'ятаєте, Йосип Степанович, як ми ще були приятелями і жили у добрій злагоді? Налий, стара, ще! (*Випива*).

Олена (*до Мартина*). Дивіться, дядьку, якого я собі чоловіка придбала, правда, він ще зовсім молодий?

Мартин. О, ще молодий: перша голова на в'язах!

Бичок (*убік*). От чортяка його притаскала!

Олена (*до Мартина*). Чого ви такі понурі та ніби смутні? Дивіться, яка я весела!..

Мартин (*мотнув головою*). І я зараз повеселішаю! Налий, стара, ще!.. (*Випив*). І ти, Оленко, пий! Дурниця все — честь, чесне поводження, чесне життя, душа праведна, чуле серце, — все дурниця! Гроші всьому голова! Не загадуй наперед, що буде, а живи тим, що сьогодні є!

Стеха частує.

Давай, давай, стара, швидш чарку, поки за серце не вхопило! (*П'є*). Нехай лучче язик задубіє, щоб заціпило і заціпило у голові! Нехай буде так, як Бог звелів. Що ж,

я вже й співать почну, так вже до співів і порива!..
Підтягуйте мені!

Співають.

Ой хто п'є, тому наливайте,
Хто не п'є, тому не давайте,
А ми будем пнги
І Бога хвалити
І за вас, і за нас,
І за нььку стареньку,
Що навчила нас
Горілочку пнть
Помаленьку!..

Бичок, співаючи, обійма Олену і цілує.

Олена (одпиха його). Ох, як гидко мені! Де пляшка?
(Ухопила пляшку). А я буду пити побогато! *(Зареготала,*
мов несамовита, і падає додолу).

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ОДМІНА ПЕРША

На кону рублена кришця, хрест дерев'яний і верба, далі ледве мріє село. Смеркає.

Через три дні.

ЯВА 1

Входять два чоловіки з мішками на плечах, з косами і з люльками в зубах.

1-й чоловік. Не піду я завтра на сходку, хай йому враг, якого я там дідька не бачив? Я лучче одпочину! За шість день так намахався косою, що й не знаєш: чи кістки там в тобі усередині, чи болячки та пухирі!..

2-й чоловік. Ну, а як знову накинуть копійки: на земство, на волость, або на школу, або там ще на які витребеньки?..

1-й чоловік. Нехай накидають, одну шкуру здеруть, а не дві!.. Та й хіба не однаково: чи та копійка у кишені теліпатиметься, чи піде на обчество, папуші тютюну не купиш на неї, так на чортового батька вона мені?

2-й чоловік. Чудний ти! Копійка да копійка, то вже й дві!..

1-й чоловік. Велика сума! Пару волів купиш? Сядемо та підждемо Гната!

Сідають долі.

2-й чоловік. З копійок, брате, вироста капитал!

1-й чоловік. Брехня!

2-й чоловік. Чи тобі казав Свирид Напханько, що ото як тягали його до посередника за побите Бичкове просо, так каже, що посередник совітував обібрати глитая за старшину.

1-й чоловік. Тобто Бичка?.. Він і сам вже себе постановив!.. Хто винен йому гроші та не оддає, то він і без суда лізе у хату та й грабує!

2-й чоловік. Забере скот і одежину, та й ще почне улещати: «Не навіки, каже, я беру твоє добро собі — одєжу сховаю, а скот у свою обору зажену, щоб ти не пропив та не розточав, а як роздобудеш грошей, принеси і тоді забирай своє добро!..» А де їх у врага роздобути? Покомизишся трохи, посперечаєшся та знов до нього ж з поклоном! Та так і не зоглянешся, як виросте така сума, що й діти, і внуки не відроблять. *(Зітхнув)*. Та ще й грошовитий чоловік, то й сила, і правда його!.. І де він стільку грошей набрав? Я так думаю, що його і в п'ять тисяч не вбереш!

1-й чоловік. Може, й не вбереш!.. Чув я, що нібито він з двірських, з лакеїв: у якогось-то полковника служив, та той як помер, а він і затаїв гроші... Продав Бога, тепер запанував та й обдира мир хрещений!

2-й чоловік. Ох, обдира, та ще й здорово обдира! Хто раз попався у його лецата, годі вже пручатись! Усе село у кормизі! Це ще гірш настало, як за кріпацтва!

1-й чоловік. Може, й гірш!

2-й чоловік. То все ж таки панові вклонявся, а тепер мусиш кланятись постолові! Спершу жиди тільки нас обдирали, а тепер вже й хрещені люде начали грабувати! Тепер так настало: у кого гроші, той і пан!

1-й чоловік. І жаба — риба, бо в воді сидить! Дай лишень тютюну на люльку, бо в мене й на подзвіння нема! *(Накладає люльку і запалює)*.

2-й чоловік. А як він мене обплував, так навдивовижу! Заслаб позаторік хлопчина мій, Дмитро, я, знаєш, бідкаюсь, сюда-туда, за бабами, за шептунами... Коли це рип двері, входить глитай Йосип, поздоровкався зо мною та мерщій до хлопця і ну біля нього шептати та вишіптувати; далі вийняв балцаночку з якоюсь маззю та й почав хворого шурувати. Що ж ти думаєш, поки баба-шептуха пришкандибала, він одходив хлопця, ей-богу, не брешу! Так ото з того случаю Йосип і начав до мене учащати і почав надавати мені грошей на відробіток; а я дякую та радію, що Господь послав несподівану поміч. Подивився б ти, як він було увійде у хату, то так дівора і вкриє його:

тому медівника дасть, тому бублика, іншому копійку... (Зітхнув). А як прийшлося відробляти, так я тепер тільки чухаюсь у потилицю та мовчу-мовчу, бо сам винен!.. На тім тижні прийшов до нього та й кажу: «Дайте яку роботу, щоб вже я вам не винен був». Зосталось, знаєш, там за мною вісім карбованців. Що ж він? «Нема, каже, роботи, нехай на той рік відробиш!» Я йому і віддав би їх, коли б були залишні; так де ж ті, голубчику, залишні візьмуться? Уосени прийде оплата, ще й недостача буде! А як припаде тобі саме до скруту, от тоді той глитай і притириться в гості, ну і муситимеш накинути процент!..

1-й чоловік. Павук, одно слово — павук! Скрізь навкруги розкидав павутиння, і яка б мушка чи комашка не поткнулась, зараз і заплутається.

2-й чоловік. Я не раз дивувався, що воно, думаю, за знак, що іноді придиба до нього за позикою таке злиденне, таке обшарпане, що на ньому одним одна сорочка, та й та у латках, та й відкіля ж придиба? Аж верстов за двадцять. Ото я й зорю за ним! Як бачу вертається, я й перейму його та й запитаю: «А що, вхопив у обидві жмені?» — «Ось, каже, дав, спасибі йому! — і показує гроші... — Ще й обідом, каже, мене нагодував і аж до ніг уклонявся мені, що здалеку прийшов до нього за позикою!..» А тепер вже я добре всьо зрозумів: він позиче отакому харпакові три карбованці на вічне оддання, а той і почне славити: що ось який Йосип сердечний чоловік; люди й кинуться до нього за тією позикою, як до причастя: і пани, і міщани, і з нашого братка хазяїна та дукарі; а йому цього й треба, тут він і розкида павутиння!

1-й чоловік. А глянеш на нього збоку, так такого богобоязного з себе вдає, що й!..

2-й чоловік. Він таки й характерник, я тобі скажу, і наклада з тим, що в болоті... Та де ж, голубчику, до всього він знає.

1-й чоловік. О, зна!..

2-й чоловік. Він тобі і знахар, і ворожбит, і коновал, і все на світі!.. Піди до судді, він там аблакатує; на сходці скаже слово, та ще як з іванголя додасть, так всі і замовкнуть, неначе їм роти позашпарувало; увійдеш у церкву — і там він старший навіть від попа: усім дякам порядок дає! І старшина у нього під п'ятою, і становий під пахвою... Я чув, як він казав старшині, що воля, каже, простому чоловікові не потрібна, вона йому горе; він, каже, не вміє нею користуватись. Клітка йому потрібна! Та ярмо!.. Коли ти, каже, бажаєш добра темному людові, то держи його в удилах, як коня!

1-й чоловік. А може, воно й справді так треба?

2-й чоловік (гарячиться). Брехня! Як то можна?

1-й чоловік (помовчав). Павук, одно слово — павук!..

2-й чоловік. А як ловко те павутиння розкида, так навдивовижу! «Я, каже, перший зарятую чоловіка при нужді, я не дождатиму, доки-то він ще насміє до мене прийти та вклонитись... Бо інший, каже, є такий гордий, що він охитніше помре з голоду або удавиться, ніж попросить!» Та, кажу, ще аж тричі перехреститься, та ще таким великим хрестом, — от ей-богу! «Як тільки, каже, почую, що такому гордому пригода трапилась, мерщій сам біжу до нього і благаю, і вклонюсь, щоб прийняв від мене поміч!..»

1-й чоловік. Мудра голова!

2-й чоловік. А як, каже, зарятую я його раз, то вже він удвоє повинен мені віддячити!.. І зараз додасть щось з Івангелія: «Воздай, каже, десятерницею!»

1-й чоловік. Цебто у Івангелі так стоїть?

2-й чоловік. Еге ж!

1-й чоловік. А хто його зна, чи стоїть воно там, чи ні?

2-й чоловік. Звісно, ми сліпий народ, не грамотії.

1-й чоловік. Я йому винен три двадцять!.. Завтра віднесу, хай йому враг з його грішми! Вже вдруге мене не пійма: одне через те, що я горілки не вживаю, а друге...

2-й чоловік. І Мартин Хандоля горілки не вживав, а як піймався у лапи глитаєві, розпився і звівся нінащо! Жінка з дітьми пішла у найми, а він був у шинкаря за попихача, з десятої чарки, доки й дуба не дав! Лікар як полюсував, то сказав, що горілка у ньому зайнялась!..

ОДМІНА ДРУГА

Хата Бичка. Велика кімната, як у панських буднях, дерев'яні дзигляки, стіл, покритий килимовою скатеркою; у кутку божниця і дві лампадки горять.

ЯВА 1

Бичок (*ходить по хаті*). Думаю-думаю і ні на чім не зупинюсь! Ніколи мені ще не доводилось бути у такій пригоді, як тепер: не сьогодні-завтра повинен Андрій прийти, треба б її як-небудь з хати спровадити, а самому б на який час куди-небудь поїхати абощо, поки все те уляжеться та втихомириться. І як ти її спровадиш, коли зовсім стерялась?.. Цілісінький день і ніч все щось балака та регоче... То почне голосити, так голосить, аж луна по хаті йде. А учора мало мене не задавила, як ухопила за горло, то ледве-ледве руки їй розняв!.. Написав сьогодні

до станового, прося у нього совіту й поради. Чорт мені дав пустити її до себе, хай би собі сиділа у материній хаті, певніш би було діло!.. Увесь вік розумно робив діла, так кінці ховав, що й наймудріший не розплутав би, а під старість такого натворив, що вже й не знаю, як і викрутитись!.. А якщо становий завтра не приїде, поїду сам до нього, і там вже якось він мене порадить!.. *(Помовчав)*. Отак третю ніч ходжу, як вартовий, боюсь і прилягти, щоб часом сонному чого не поробила. Ну, наробив я халепи, ускочив аж по самісінькі вуха! Правду кажуть: що кого Бог захоче покарати, то перш усього памороки одіб'є!.. І як це сталося, що вона вперлася у мою господу, я й не урозумію?.. *(Підходить до бокових дверей і загляда)*. Лежить... Може, заснула? *(Одходе)*. Просив сусідніх молодичь, щоб прийшли до неї на ніч, і гроші обіщав заплатити, коли ж усі жахаються від неї!.. Ну, сказати би, що вже невчений я на цій погані! Скортілось на старість! Чи мало ж я бідкався хоч би й з своєю жінкою, доки вона не вкрала у мене двісті карбованців та не пішла у байбузи? І голодом її морив, і в льох запирав, і посеред зими у ополонці купав, і бив, і нівечив!.. Таки призвів її до того, що втекла! Тепер ще гірша халепа! Ну, помороч, Йосипе, голову, розміркуй!.. Ні, вже зарік дам, доки віку мого: не залицятися до того проклятушого зілля, до гаспидських молодичь. Коли б Господь допоміг цього лиха збутись, поїду на прощу у святий Київ, пожертвую аж двадцять п'ять на монастир!.. Вже сьогодні аж дві лампадки засвітив... І хоч би тобі лялечка у подвір'ї!.. Одного робітника держу, та й той у степу, — коней пасе... Розор мені з нею! Зв'язався з диявольською дочкою і тепер такий розход піде, що й сказати страшно!.. Щодня лампадки світю, щоночі дві свічки горять... І не приведи Господи! *(Пада навколішки перед образом)*. Боже милий, напути мене у моїй пригоді!.. Визволь мене, Милосердний, із цієї оказії! *(Тихо молиться)*.

ЯВА 2

Входить Олена.

Олена *(тихо входить)*. Яку чудну іграшку видумав Андрій: заховався, а ти його й шукай! Усі закуточки обходила... Нема!.. Я спала, він підійшов крадькома та й поцілував мене... а сам і заховався!.. Ач як гаряче поцілував мене, усе лице пашить!.. Знайду, знайду тебе та й пригорну до серця... щільно-щільно обійму руками. Де ж це він? *(Побачила Бичка, кидається до нього)*.

Бичок *(одскакує з ляком)*. Бог з тобою, де ти тут Андрія бачиш?

Олена. Він тут!.. Я зараз чула його голос!.. *(Тихо)*
Цить, мовчи! Ми його здуримо!.. Ходім, ходім зо мною, я
знаю, де сховатись!..

Бичок. Опам'ятайся, від кого нам ховатись? Краще
стала б навколінки та помолилась Богу. Він оджене від
тебе злого духа! Ти давно не молилась, і через те тобі не
знати, що сниться!..

Олена. Хіба я сплю?

Бичок. Кажу тобі: помолись Богу, то й не буде тобі
нічого такого вживатися!..

Олена *(дивиться довго)*. Богу? Хто ж то такий Бог?.
Який Він? Чуєш, як щось у комині гуде?.. То відьми
прилетіли за мною, кличуть з собою на бенкет!.. *(Зриває з*
себе платок). Розпатлай мені волосся, давай швидше
мітлу!.. Пора, пора летіти!.. А гроші дай сюди, я заховаю
так, щоб ніхто не знайшов!.. З грішми добре жить, а без
них лучче пропасти!.. *(Шукає по закутках чогось)*.

Бичок *(убік)*. Що мені з нею робити? Побіг би кого-
небудь покликати, та страшно її покинути, щоб часом ще
хати не підпалила!..

Олена *(біжить до нього)*. Осьдечки Андрієва правда,
ось у жмені держу! Не дам, не дам тобі! *(Промовляє чуло)*.

А вже тая правда
Та кривдою стала,
А вже тая чорнявая
Тужить перестала!

Де моє дороге намисто? Де мої персні? До Андрія поїду,
наряджусь, як пава, як краля, і в вічі йому зарегочусь.
(Показує рукою). Дивись, дивись, як його коханка-полю-
бовниця на мене боязко дивиться. Чого ти на мене так
визвірилась? Візьми його, голубко, собі, я тільки за тим і
приїхала, щоб поглузувати та насміятися над вами
обома!.. *(Затуляється за Йосипа)*. Осьдечки мій
чоловік!.. *(Пританцьовує)*.

Я за нього затулюсь, затулюсь
Та й нікого не боюсь, не боюсь!..

Прощайте, зоставайтеся здоровенькі та не згадуйте нас
лихом!.. Ха-ха-ха! Йосипе! Швидше додому, там дитина
мала плаче, треба її погодувати; а то мати нагодують її
баговинням та глевким лободяником! Бач, бач, вже й
подавилась дитина!.. Мамо, мамо, що-бо ви робите?
Дивіться, вже дитина зовсім посиніла!.. Знаєш що? Купи
мені синього на спідницю!.. Синього-синього, такого, щоб
аж очі у себе брало!..

Бичок. Опам'ятайся, Оленко! Що мені в світі Божому
робить?!.

Олена. Спать, спать!.. Лягай, милий, спати, а я цілісіньку нічку не спатиму та плакатиму!.. Пам'ятаєш, Андрію, серце, як я тебе в дорогу виряджала? Пам'ятаєш, серденько, як я тобі, плачучи, співала? Забула, як вона на голос!..

Лягай спочинь, мій миленький,
А я постіль постелю,
Треті півні заспівують,
То я тебе розбудю...

Забула голос!.. Пам'ятаєш? Бач, з журби за тобою усе позабула. *(Знову промовляє чуло).*

Ти вставай, вставай, мій миленький,
Годі тобі спочивать,
А вже ж твої вороні коні
Та й посідлані стоять!..

Ох, пригорни ж мене, зогрій моє замерзле серце біля твого теплого серця. *(Притуляється йому до грудей)*. Ох, як же мені любо, як мені тепло. *(Одскакує)*. Стривай, нагадала!.. Під перелазом, проти Бичкової хати, є криниця. Так? У тій криниці сидить жаба, зелена-зелена!.. То не жаба, не вір, то Йосип! Стережись! Ох, не ходи туди! Чуєш, як жаба скрегоче? Скинь, скинь її з мене! Впилася в тіло, кров п'є!.. Стривай, я її вб'ю. *(Вхопила палицю і кидається на Бичка)*.

Бичок *(хапа її за руку)*. Бог з тобою! Що ти робиш?

Олена *(випручається)*. Ох, холодна-холодна жаба! Сфинь її, скинь!..

ЯВА 3

Ті ж, Андрій і деякі селяне.

Бичок *(з ляком)*. Андрій!

Андрій. Я!.. *(Помовчав)*. Не сподівались гостя? Вибачайте, що трохи опізнився: довго шукав своєї хати та ледве потрапив у вашу!.. Може, знічєв'я сполохав вас, то вже не гнівайтесь, Йосипе Степановичу!

Олена *(з криком)*. Хто це? Хто це? Андрій? А де ж та розлучниця, отрута моя, твоя полюбовниця?

Андрій *(тихо)*. Хто ти, молодице, ти мені щось не по знаку?.. Скидається трохи на мою Олену, тільки щось дуже гарно зодягнена і простоволоса!.. Ні, це пані якась, а не моя Олена...

Олена *(здавлює голову руками)*. Що таке? Де я? Мозок висох!.. Порожньо у голові! Давить мене, стискає

кліщами залізними!.. Сперло у грудях!.. (Дивиться пильно на Андрія і мов скам'яніла).

Андрій. Чому ж, Йосипе Степановичу, не просите мене сідати?.. А я більш двохсот верстов пішки йшов і дуже стомився!.. Поспішав до вас на весілля!.. Кого ж це ви висватали? Спасибі вам, велике спасибі: і за вашу приязнь, і за щиру пораду, і за вашу прихильність до моєї жінки!.. Велика вам дяка, чесний ви чоловік!.. Взяли мою жінку, розірвали моє серце, пошматували душу, соромом покрили мою голову!.. Одно тільки нечесно: не вітаєте мене і не дякуєте!

Бичок. Я твоєї жінки не держу, бери її хоч зараз.

Олена (шепче). «Бери її хоч зараз!..»

Андрій. Як же це так? Натішились, а тепер бери?

Бичок. Я її не силою взяв!

Андрій. Сама б то на гріх пішла?

Бичок. Сама... (Помовчав). Чого ж ти ще від мене хочеш?

Андрій. Поради! Радили ви багато разів, порадьте ж і востаннє: як мені тепер бути? Ви чоловік вчений, письменний!.. Де ж листи ті, що я через вас писав до Олени?

Олена (шепотить). «Листи писав до Олени...»

Андрій пише, що покохав другу, кращу і багатую... Пише, що вже ніколи не вернеться... Не сподівайсь, каже, мене бачити, ніколи... Я й не сподівалась...

Андрій (учувши її речі). А!.. Тепер я все зрозумів!.. (До Бичка). Пекельна душа, сатано! Вдовольняй же себе до кінця!.. Візьми ніж, удар мене ось сюди!.. (Розхристує сорочку). Доконай моє тіло!.. Душу мою ти вже убив!..

Олена (сплеснула руками). Андрій, Андрій!.. (Падає мертва).

ЯВА 4

Вбігає Стеха.

Андрій (спокійно). А осьде і порадиця, рідна ненька... Поможіть пані піднятись; бачте, пан і з місця не зворухнеться! (Показує на Бичка). Ач, ловко як навчилась падати, наче й справді зомліла!

Стеха (підходить до Олени). Доню, доню моя! (Придивляється). Вона мертва!

Андрій. Мертва? Ні, то вона прикинулася мертвою. (Одпиха Стеху). Одійди, стара, годі вже вам морочити мене! (Нахилився до мертвої і приклав руку до серця). Померла, померла?.. Ні, ні, не вірю!.. Олено, Оленко!.. Не лякай мене: я спересердя одіпхнув тебе, з великого жалю я зневажив тебе! Оленко, прости, прости мене! Промов хоч

словечко!.. Одкрий оченята!.. Дивись, це я перед тобою, твій любий, твій коханий!.. Боже, Боже!.. Навіки закрились оченьки, склепились рожеві устоньки, замовкло серце!.. А хто ж мене тепер привітає, сиротину, хто дасть порадоньки мені, хто посумує?.. Олено, Олено! На кого ж ти мене покинула?.. (*Припадає до неї і голосе. Далі підняв голову і довго дивиться в лице їй*). Холодний, сухий, страшений погляд!.. (*Схопився*). Люде добрі, мир хрещений!.. Дивіться, дивіться, як знущаються над нами ті, що Святе Письмо своїми очима бачать, ті, що правдою торгують і Бога купують!.. Дивіться, у нього повна хата образів та лампадок!.. Церква — не хата! Він і Богу молиться по тричі на день, і поклони б'є, і цілу обідню вистоює навколішках!.. А ми, сліпий народ, як-небудь лоба перехрестимо і в церкву не вчащаємо, через те й не уміємо так праведно, по-божому жити!.. (*Приступа до Бичка*). Порада же, богопродавче, як мені з тобою помириться?!

Бичок (*з ляком*). Рятуйте, хто в Бога вірує!

Андрій (*ухопив Бичка*). Ти мене рятував увесь вік, я ж тобі і віддячу. (*Ухопив ніж з столу і порснув його у бік*).

Бичок (*пада*). Ох, Боже Милосердний, за що я загиню? (*Помира*).

Андрій. Що, мітко? Рука не схибила!.. Тепер, люди добрі, беріть мене, в'яжіть, закуйте у заліза!.. Убийте, я мертвець!..

Стеха. Ох, убий же, убий мене, стару відьму, мій синочку!.. Я винна більш усіх!.. Ох, убий же, убий же мене!..

Андрій. Тебе убити? Рука не здійсмається на таку грішницю, на таку гадину! Зоставайся на поквол та на глум всьому хрещеному мирові!.. (*Припав до Олени*). Горличко моя, серце мое!.. На кого ж ти мене покидаєш на цім зрадливім, холоднім світі?..

Завіса.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ

Справжнім батьком українського театру й виключно драматичним письменником був Марко Кропивницький (1840—1910), що написав першу свою п'єсу «Микита Старостенко» («Дай серцю волю») ще 1863 року. Сильний сценічний талант, оригінальний і глибокий артист, Кропивницький знайшов природжену свою дорогу в

сценічній діяльності, де разом з своїми славними товаришами (Зацьковецька, Затиркевич-Карпинська, Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський) витворив цілу школу театральну й поклав у 80-х роках міцні підвалини під новий український театр. Старий театр, — театр шкільної драми та трагікомедій, театр інтерлюдій та вертепу, — як знаємо, оджив свій вік ще перед тими часами, коли почалось нове українське письменство. Цілий комплекс і досить складних внутрішніх і зовнішніх причин довів його до занепаду вже в XVIII ст., і перші діячі нового українського письменства, як Котляревський, Гоголь-батько, Квітка тощо, пробують поновити й театр на інших уже підставах, даючи драматичні твори в сучасних формах. Проте українського театру все ж не витворили вони, бо українські вистави були тоді спорадичним, випадковим, в усякому разі небуденним явищем. Українську п'єсу з тодішнього вузького репертуару (найчастіше «Наталку Полтавку») зрідка виставляють мандровані трупи українсько-польсько-російські, що їздили по Україні, або іноді такі гастролери, як Щепкін, Соляник тощо; панській розвазі служили українські вистави у таких магнатів, як Трощинський, що їм догоджали почасти й самі драматурги. Тільки в 60-х та 70-х роках починаються мало не в один час у двох пунктах, у Києві та на степовій Україні, більш серйозні заходи коло відродження театру вже як національної інституції і в цілком сучасних формах. У Києві це робив гурток Старицького та Лисенка; в Єлисаветі — Кропивницький і Тобілевич (Карпенко-Карий). Після невеликої перепинки 1876—1880 років, коли відомий указ 1876 р. заборонив був цілком і без винятків «различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ языкѣ» — український театр під тямучою рукою Кропивницького одразу здобуває собі широку популярність і стає, з одного боку, великим фактором національної самосвідомості серед громадянства, з другого — вихідним пунктом для розвитку українського драматичного письменства. Театр, потреба в репертуарі, певне, найдужче сприяли тому, що й Кропивницький знов береться за перо, виступаючи в ролі драматичного письменника.

Як драматург, Кропивницький робить крок уперед, коли рівняти його п'єси до творів Старицького, хоч самими способами малювання вони належать ще цілком до старої етнографічної школи. Темами для своїх творів Кропивницький бере здебільшого події з народного життя; найбільш йому припадає до душі обробляти окремі малюнки, давати поодинокі образи, так живо схоплені, що, як давно вже зауважила критика, іноді здається, ніби

задля них тільки й пише автор цілі сцени. Така манера вадить не трохи цілості п'єс, бо мало не всі зводять просто на «драматичні картини» без міцного внутрішнього вузла; але разом надає їм і ту принадну барвистість, що джерелом живим б'є особливо в перших творах Кропивницького. Звертаючи найбільшу увагу на окремі сцени, автор іноді зовсім ніби забуває про цілість і не дбає про те, щоб його п'єси були гарно збудовані, щоб частини їх пристосовані були одна до одної. Звідси деяка млявість дії, розтяглість п'єси — до того часу, поки прийде жива, блискуча сцена, що закрасить собою всю п'єсу й дихне на читача чимсь таким близьким, од чого одірватись не можна з цікавості. В цій мозаїчності творів Кропивницького і сила його, і слабкість як письменника. Даючи гарні моменти, він не дає цілості; малюючи живі образи, не підіймається він до типів, до того широкого синтезу, що надавав би його п'єсам значення не скороминутих творів. Здебільшого у нього тільки нацятковано те, що в руках більш дисциплінованого письменника і з добрим почуттям художньої міри могло б перетворитися в зразки справжнього мистецтва.

Кропивницький звертає велику увагу на зміст своїх творів, у яких (окрім деяких пустельких жартів, як «Пошились у дурні») здебільшого пробує схопити й зафіксувати такі моменти з народного побуту, що і в самому житті на перший виступають план. Вже перша його п'єса «Дай серцю волю, заведе в неволю» вся заснована на факті насильства дужчих елементів нашого села, що користуються з свого становища, щоб гнітити беззахисних людей. «Глитай» ще виразніше ставить питання про грубу силу — силу влади й капіталу. Бичок Кропивницького, не зважаючи на деяку свою схематичність, це вже спроба, перша в нашому драматичному письменстві, живої постаті з сфери тієї соціальної боротьби, ареною якої зробилось наше село після волі. Такий характер мають і жмикрут Балтиз («Олеся»), і дуже гарно змальований «самодур» на українському ґрунті Самрость («Дві сім'ї»). Розпад родинного життя намалював Кропивницький у гарній і з художнього погляду чи не найкращій своїй драмі «Зайдиголова». Мало не універсальний образ сільського безладдя невмирущими рисами дав Кропивницький у драматичному етюді «По ревізії»: маємо тут влучну і дошкульну сатиру, в якій поза видимим комізмом ситуації аж проситься наверх сховане обурення та внутрішній драматизм. Пробирав Кропивницький сфотографувати й події найновішого часу — визвольний рух, революційні настрої («Розгардіяш», «Скрутна доба» та інші), але це вийшло у нього найслабше: чи чуття зрадило автора, чи бракувало

йому розуміння нових подій, а тільки ці драми не перетворились у нього в широкі картини загального руху, та і з індивідуальної сфери не дали нічого, що варте було б глибшого інтересу.

Заслуга Кропивницького, як драматичного письменника, цілком уся в минулому: в час формування українського театру він постачав матеріал для репертуару, давав поживу ще молодій справі, і через те його літературна спадщина сходить на другий план, коли рівняти її до заслуг його в історії українського сценічного мистецтва. Тут він був справжнім творцем, ініціатором, зразком, — там тільки працюючим трудівником, що боровся, скільки сили було, з лихоліттям «лютого времени». Артист переважив у Кропивницькому письменника. На сцені він жив, сцені він служив переважно, мало не на сцені й смерть його спобігла — і сцена зробила ім'я Кропивницького незабутнім в історії українського відродження. Але добру по собі пам'ять лишив він і своїми драматичними творами, ставлячи цікаві питання й шукаючи на них відповіді. Цим він підготовив ґрунт новим діячам на ниві драматичного нашого письменства. Першим з таких діячів був Тобілевич (Карпенко-Карий).

1911 р.

Ефремов Сергій. Історія українського письменства. — К., 1995. — С. 474—477.

ЛЕОНІД СТЕЦЕНКО

М. Л. КРОПИВНИЦЬКИЙ

У драмі «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» яскраво відтворено панський побут, розбещеність, моральний бруд, душевну мізерність мешканців поміщицьких гнізд. У кількох сценах показано запізнілий спалах любовних почуттів у пристаркуватій пані Воронової і її незграбне залицяння до молодого панича — товариша її сина. Такий же розбещений чоловік Воронової і вкрай зіпсовані паразитичним побутом та нерозумним вихованням їх дітки. Під впливом аморального панського оточення розбестились, звиродніли і їх слуги. Глибоко трагічний психологічний підтекст полягає в тому, що саме тут, у розтлінному середовищі, зганьблена паничем Оксана пробує знайти захист і порятунок.

В образах Бориса Воронова і його приятеля студента агронома Володимира Горнова автор розвінчав фаль-

шивість, облудність культурницьких заходів ліберальної інтелігенції. У перші дні перебування в маєтку батьків Борис навіть соромиться сидіти без діла і рветься «спробувати усяку тяжку роботу задля того, щоб на власних плечах зважити усю ту вагу й працю, під котрою згинається наш хлібороб». Трохи ширше за свого товариша дивився на становище селянства Горнов. Він відкриває в селі школу і майстерню, полемізує з консервативними батьками Бориса. Проте ці ілюзорні заходи неспроможні були розвіяти темряву й знищити злидні на селі; на загальному тлі нужденного життя ошуканих реформою селян вони мізерні й смішні. Пишномовне базікання новітніх народолюбців про рівність, про піднесення добробуту «меншого брата» не підкріплюється їх ділами, а становище трудящих селян, як і раніше, лишається вкрай тяжким. Горнов хоч і тримається дещо твердіших, практичніших поглядів, проте й він безсилий змінити фатальний хід подій і залишає поле боротьби саме тоді, коли так потрібне було його дійове втручання в конфлікт Бориса з батьком. Слізливі вигуки Бориса біля ліжка умираючої Оксани: «О, я нещасний, безталанний! О, я безхарактерний чоловік!» — звучать як докір і Горнову, і усій ліберальній інтелігенції, що тільки базікала про свої симпатії до селянства, а практично нічого не робила для поліпшення умов його життя.

Окремо стоять у драмі постаті шевця Гордія Поваренка і панської покоївки Теклі. Це соціальні перевертні, морально скалічені люди, які відірвалися від народу, від рідного ґрунту, занедбали народні звичаї і перетворилися на жалюгідних нікчем. Під впливом буржуазних відносин, захоплений зовнішнім блиском панського життя, Гордій добре засвоїв одну істину: «Главное дело, штоб був денежний копитал. Человек без копитала, што швец без колодки, человек с копиталом всегда имеет настоящую хвизономию у хорошій кумпанії». Плани Гордія не сягають далі мрій про власну шевську майстерню і «кумпанію з вихованими прикажчиками і палікмахтерами». Схожі на Гордія і Теклю персонажі не раз будуть з'являтися в пізніше написаних п'єсах Кропивницького. Цими образами драматург показував неминучий наслідок розтлінного впливу паразитичного життя панівних соціальних верхів на морально нестійких людей з народних низів.

З великою симпатією Кропивницький зображує чесних трудівників-селян — Оксану, її батька Антона Заваду, парубків Степана Когута й Охріма, ремісника Максима Хвортуну. В них він втілює найкращі риси людського характеру, показав чесність і щирість простих людей,

підкреслив перевагу здорової народної моралі над бездушністю, розбещеністю і користолюбством Воронових.

У драмі «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницький показав себе зрілим майстром створювати яскраві індивідуальні характери, глибоко розкривати внутрішній світ своїх героїв, знаходити в житті селянства, в стосунках пануючих і гноблених соціально важливі конфлікти. Але такої майстерності він не досяг у композиції цієї драми. Щоб створити тло, на якому розгортається дія, автор дав кілька колоритних малюнків сільської вулиці. Проте цим він тільки послабив провідну лінію драматичного конфлікту, окремими статичними сценами загальмував розвиток драматичної дії.

Слідом за цим твором Кропивницький написав драму «Глитай, або ж Павук» (1882). З усіх його п'єс — це найсміливіша задумом, критичним спрямуванням, нещадним викриттям глитайської верхівки села. На думку І. Франка, «Глитай, або ж Павук» — це «сумна історія руйнування бідних людей через одного деруна, лихваря, правдивого “кулака-мироїда”». На цей раз автора не захоплює етнографія села. Скупішими стали любовні діалоги персонажів, жанрові побутові сцени. Натомість висунуто найважливіші явища суспільного життя, показано зародження і зміцнення в селі експлуататора нового типу, породженого розвитком капіталістичних відносин.

З появою драми «Глитай, або ж Павук» цей тип ненажерливого «чумазого» нагромаджувача прийшов і в українську драматургію, а відтак і на сцену українського театру.

Сюжетну основу драми «Глитай, або ж Павук» становить історія залицяння літнього вже, вельми багатого чоловіка Йосипа Бичка до Олени — вродливої дочки бідної вдови Стехи. Бичок не зважає на те, що Олена заміжня — дружина бідного, чесного та роботящого Андрія Кугута, що вона любить чоловіка і вірна йому. Щоб домогтися свого, пристаркуватий залицяльник хитрує, бреше, фальшує листи Андрія нібито про зраду їй, Олені, збуджує в її душі почуття ревності, доводить бідолашну до відчаю і зрештою примушує стати своєю коханкою. В кінці п'єси за підступність і жорстокість Бичок розплачується життям: повернувшись із заробітків і довідавшись про все, що сталося з його коханою дружиною, Андрій убив негідника.

Незважаючи на те, що події в драмі весь час розгортаються навколо інтимних справ Йосипа Бичка, цей мотив відіграє тут, власне, допоміжну роль. Передусім автора цікавила постать глитая як соціальне явище, як породження тогочасних економічних і суспільно-політичних

умов. У драмі він прагне показати не тільки причини, що породили цей тип, але й його психологію, ницу мораль, убогий внутрішній світ, підступну його поведінку. Тому в п'єсі бачимо глитаю і в його залицянні до Олени, і в стосунках з її матір'ю, і в зв'язках з багатьма іншими односельчанами. Провідне в характері Бичка — жадоба збагачення. На шляху до наживи він не спиняється ні перед чим, нехтує найелементарнішими вимогами усталеної народної моралі, ганьбить людську честь і гідність. Єдиний бог, якого він визнає і якому поклоняється, — гроші. «Та я задавив би себе своїми руками, — признається Бичок, — коли б пересвідчився у тім, що з грішми я не матиму, чого схочу! На що ж і гроші тоді, на бісового батька вони, коли за них не можна купити увесь світ? Спалить їх тоді, в воду жбурнуть, на вітер пустить!..»

Щоб легше обплутувати своїм павутинням селян, Бичок спритно удає з себе богобоязливого, добродісного, безкорисливого благодійника, раз у раз зводить очі до неба, мало не за кожним словом згадує Бога і спритно виконує роль правдолюбного християнина. З своїми жертвами він розмовляє лагідно, улесливо, часто вживає пестливі слова, пересипає власну мову слівцями з Євангелія: «милостивий государю мій», «чесная вдово», «голубочко», «голубе сизий», «і во гресех роди мя мати моя!» тощо. І це не просто ознаки його характеру, а випробувана зброя святенника-глитаю у війні «проти всіх». Бичок навіть не від того, щоб кинути якомусь бідоласі, що потрапив у скруту, дещицю грошей. Ця «допомога» потім виходить тому боком, — довіку вже не виплутається він з тенет Бичка, бо доведеться повертати втриє, вчетверо більше. Так потрапили до нього в пазурі і Андрій Кугут, і Стеха, і Мартин Хандоля, і багато інших селян. Недарма ж один з персонажів говорить про Бичка: «Ох, обдира, та ще й здорово обдира! Хто раз попався у його лещата, годі вже пручатись! Усе село в кормизі! Це ще гірш настало, як за кріпацтва!»

Поряд з постаттю глитаю Кропивницький створив ще ряд типових і глибоко правдивих образів. Серед них виділяється постать Олени, в трагічній долі якої значною мірою розкривається становище затурканого, безправного, пограбованого багатіями селянства. Цей образ драматург оповив серпанком ліризму й смутку, надав йому великої щирості й ніжності. Багатьма рисами характеру Олена нагадує образи знедолених жінок з народних пісень.

Зворушливою в драмі є постать старої жінки-біднячки Стехи — матері Олени. Приваблює також образ Христі — подруги Олени, дівчини з багатою душею, яку

ще не потьмарила похмура дійсність. Однак з розмов інших персонажів можна дізнатися, що й вона стає жертвою обставин, під тягарем яких знемагала селянська біднота. Виразно окреслений образ непокірного, чесного селянина-наймита Андрія — чоловіка Олени. Після довгих поневірянь по заробітках він повертається у рідне село і стає месником за всі кривди, заподіяні його родині підступним глитаєм. Лаконічно, але виразно і з щирою симпатією змалював драматург селянина Мартина Хандлю, що колись був заможним, але потрапив у тенета Бичка й цілком розорився.

Навіть епізодичні постаті твору — шинкар, збірщик податків, наймит Бичка, чоловіки й молодиці, парубки й дівчата — окреслені драматургом пластично, правдиво, наділені індивідуальними рисами. Сповнені драматизму образи селян, які ніяк не могли позбутися боргів, сплачували глитаєві великі відсотки за позичені в скрутну годину гроші.

Такого нещадного викриття хижацтва, морального спустошення експлуататорської верхівки пореформеного села до Кропивницького в українській драматургії ще не було. Критика відразу помітила драму «Глитай, або ж Павук» і прихильно її оцінила. «Ідея цього твору, — писав один з перших рецензентів, — має глибоку суспільну значимість. Гніт і зростання куркульства, яке звило собі гніздо в селянському середовищі, таке явище, мимо якого не може пройти байдуже жоден, кому дорогі інтереси народу. Що в житті це явище аж надто примітне, видно хоч би з того, що кращі спостерігачі народного побуту присвятили не одну скорботну сторінку зображенню цієї болячки народного життя. Твір Кропивницького і є одним з яскравих малюнків, що проливають світло на похмуру сторону селянського життя, яка виражає зло у всій його огидній потворності».

1969 р.

Стеценко Леонід. Історія української літератури: У 8 т. — К., 1969. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 306—312.

З а п и т а н н я і з а в д а н н я

У чому, на думку М. Вороного, виявляється національний зміст драматургії М. Кропивницького?

З'ясуйте характер конфлікту драми «Доки сонце зійде, роса очі виїсть».

Розкрийте думку С. Єфремова про те, що драма «Глитай або ж Павук» порушила проблему «сили влади і капіталу».

Михайло СТАРИЦЬКИЙ

(1840 — 1904)

ІВАН МАР'ЯНЕНКО

М. П. СТАРИЦЬКИЙ

М. П. Старицький — славнозвісний діяч української культури. Ще за студентських років Михайло Петрович під впливом композитора М. В. Лисенка, який доводився йому родичем і з яким він приятелював, полюбив український театр і брав активну участь в аматорських виставах. В 1872—1874 рр. у Києві з великим успіхом пройшов ряд українських спектаклів, серед яких була опера «Різдвяна ніч». Лібретто до неї написав М. П. Старицький, музику — М. В. Лисенко. Успіх цього спектаклю ще більше наблизив Михайла Петровича до театру. 1883 року він очолив, як антрепренер, першу українську трупу під режисурою М. Л. Кропивницького, з участю М. К. Занькової, М. К. Садовського, Г. П. Затиркевич, а пізніше — П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. Вклавши всі свої кошти в антрепризу, він зразу ж поставив роботу театру на широку ногу: підняв акторські ставки до рівня російських театрів, зібрав великий оркестр і хор, прекрасно оформляв вистави, запрошуючи кращих художників-декораторів; було пошито нові костюми та набуто бутафорію.

Як людина освічена, високої культури, Михайло Петрович зумів прекрасно репрезентувати український театр перед найширшими колами громадянства і популяризувати його в пресі. А міцний ансамбль під режисурою такого майстра, як М. Л. Кропивницький, завойовував чимраз більші симпатії широкого глядача. За два роки театр М. П. Старицького зажив собі широкої популярності та великої слави.

П'єс М. П. Старицький написав щось близько тридцяти п'яти. З усіх українських драматургів він був найбільш театральним, тобто опрацьовував свою драматургічну продукцію для сценічного показу. Щоб поповнити занадто обмежений у той час репертуар, Михайло Петрович, крім

оригінальних п'єс, як-от прекрасні соціальні драми «Не судилось» та «Талан», історичні драми «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький» та ін., для більшості своїх п'єс використовував твори інших авторів, не тільки белетристику, а навіть і драматургію, що мало відповідала вимогам театру. З творів Гоголя, крім «Різдвяної ночі», він переробив для сцени «Тараса Бульбу», «Майську ніч», «Сорочинський ярмарок». Використав для сцени і твори багатьох інших авторів: І. Крашевського — «Циганка Аза», Є. Ожешко — «Зимовий вечір», І. Нечуя-Левицького — «За двома зайцями», Панаса Мирного — «Лимерівна», «Крути, та не перекручуй», Я. Кухаренка — «Чорноморці», В. Олександрова — «Ой не ходи, Грицю». І треба зазначити, що тільки завдяки М. П. Старицькому більшість творів цих авторів побачили сцену і на довгий час стали репертуарними та популярними серед глядачів. За незначним винятком, всі вони мають великі сценічні якості, насичені музикою, співами, танцями.

Серед широких мас відвідувачів старого українського театру М. П. Старицький як драматург мав найбільшу популярність.

На драматургії М. П. Старицького, М. Л. Кропивницького, І. К. Тобілевича виховувались і зростали цілі акторські покоління, в тому числі і я в дні моєї юності.

1953 р.

Мар'яненко Іван. Мивуле українського театру.— К., 1953.

ВИКЛИК

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна!
Ясно, хоч голки збирай.
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай.
Сядемо вкупі ми тут під калиною —
І над панамі я пан!
Глянь, моя рибонько,— срібною хвилику
Стелеться полем туман.
Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить;
Он на стрункій та високій осичині
Листя пестливо тремтить.
Небо незміряне всипане зорями,—
Що то за Божа краса!
Перлами ясними он під тополями
Грає краплиста роса.
Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки
Вмочиш в холодну росу:

Я тебе, вірная, аж до хатиньки
Сам на руках однесу.
Ти не лякайся, що змерзнеш, лебедонько:
Тепло,— ні вітру, ні хмар...
Я пригорну тебе до свого серденька,
А воно ж палке, як жар.
Ти не лякайся, аби тут підслухали
Тиху розмову твою:
Нічка поклала всіх, соном окутала,—
Ані шелесне в гаю.
Сплять вороги твої, знуджені працею,—
Нас не сполюха їх сміх.
Чи ж нам, окраденим долею нашою,
Й хвиля кохання — за гріх?!

ДО МОЛОДІ

На вас, завзяті-юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращії думки,
Мої сподіванки єдині:

В вас молода ще грає кров,
У вас в думках немає бруду,
Палає в серці ще любов
До обздоленого люду.

Не занежайте ж ви її,
Не розгубіть по світі все,—
Нехай вона ваш дух гартує
У чесній, славній боротьбі!

Вшануйте рідну його річ,
Назвіть без хитроці своєю
І розженіте над землею
Ви непрозору глупу ніч...

Най кат жене, а ви любіть
Свою окрадену родину,—
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть!

КРАЙ КОМИНКА

В моїй хатині тепло, сухо,
Палають весело дрова;
Надворі ж оха завірюха,
Мов звір голодний, завива
І надає пергу гризоті

Та каламуття голові...
Ох, як тепер отій голоті
Сидить в нетопленім хліві?
Стирчить в заметах-горах хатка,
Подертий дах геть набік зліг,
Замісто шкла з паперу латка,
Крізь стіни скрізь пробився сніг,
Над піччю капає із стелі —
І глина ляпає на піл;
У хаті лава тільки й стіл,
Нема й заводу чи постелі,
Чи подушок посагових —
Лиш двоє ряден старових
Та оберемочок соломи...
Дрібнята матері сіроми
На їй, посинівши, лежать...
А мати, їх сердешна мати,
Немов з хреста сьогодні знята,
Не буде цілу нічку спать,
Бо треба хліба заробити;
Сидить бліда, немов мара,
Ще, здається, й не стара,
А тільки, видко, лихом бита, —
Сидить і шиє в самоті
Та на сиріток поглядає...
Каганчик ледве-ледве сяє;
Над ним снує туман густий,
В кутках горбатих аж чорніє,
Немов діди які стоять...
Дитинка стала щось стогнать
Та кашлять... в ньеньки серце мліє,
Звелася, нишком підійшла,
Зняла останню свитину,
Укрила хворую дитину
І знов робити почала...
Лише на віях замигтіла
Сльоза гірка та накипіла...
Так от кому страшна зима,
А нам байдуже завірюха:
В моїй хатині тепло, сухо
Й палають весело дрова!

НА СПОМИН Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Красувала весна, розцвітали садки,
Як ми батька востаннє стрічали;
Коли нам, молодим, серце рвало в шматки
Від великої туги-печалі.

Між квіток і вінків ясену труну
Ми несли від Дніпра на могилу
І спустили з плачем у оселю сумну
Найдорожчу, утрачену силу.

Скільки ока — Дніпро перед нами лелів
І байдуже котив свої хвилі;
А нас, бідних сиріт, товаришів-братів,
Обнімали все думи безсилі...

І клялись ми ховать в серці твій заповіт,
Возлюбить щирим серцем голоту;
Сподівалися ми, що словес твоїх світ
Незабаром осяє темноту...

Двадцять років пройшло, вже й посивіли ми,
А усе ще ховаєм надії,
Що спадуть кайдани вікової зими,
І тоді здіймуть слово німії.

Заспівають гуртом братолюбний псалом,
В спільній праці зміцнять свої руки...
І засяє тоді над убогим селом
Світло правди, любові, науки;

І пророків своїх, що терновий вінок
Понесли за сльозу ту криваву,
Порозшукує люд між німих могилок
І воздасть своїм страдникам славу...

В той час ймення й твоє пролуна з краю в край,
І Тараса пізна всяка хата;
А поки над Дніпром, батьку наш, спочивай
Та чекай того славного свята!..

ДО УКРАЇНИ

Моя Україно! Як я тебе любив!
Твої луги, твої степи розлогі,
Дніпра ревучого славетні пороги
І хвилі золоті твоїх шовкових нив.

Як я любив в садочках вишняку
Твої білесенькі, немов хустини, хати,
Поважну річ старих дідів чубатих
І регіт дівчорини в жартливому танку.

Як я любив в ніч теплу, весняну
Чуть пугача з діброви тихий стогін,

Гукання парубків, дівчат веселий гомін
І пісню з-за лугів розкішну, голосну.

Як я любив уосени в стіжках
Хліб коло хат, а ранками сідими
Селян за працею хапливою між ними
І стукіт говіркий ціпів геть по токах.

Як я любив зимової доби
При каганці невпиннеє сюрчання
Тих веретін і пісню чи ридання
Тихесеньке жіночої журби.

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знеможений і темністю сповитий,
Що вже забув і поважать себе,
Потративши свої колишні сили...
Як я люблю твої сумні могили,
Україно! Як я люблю тебе!

І ось тепер та змучена любов
Мене жене в далекую чужину...

.....
.....

ПОЕТУ

Як ніч, насовується туча
І небо млою покрива,
Грюкоче грім, а буря злюча
Дуби з корінням вирива,
Здіймає, гонить хвилі-гори
На почорнілім, лютім морі,
Реве, і стогне, і рида,
І човна бідного гойда
Понад безоднею хисткою...
Плавець, погинеш в боротьбі!
Куди й боротися тобі
З тією силою сліпою? —
Не одного борця вона
Уже поринула до дна!

Під завірюху і негоду
Серед буяння в світі зла
Чи не піти в свою господу,
Чи не зложити й нам весла?
Замкнути серденько від миру
Й налаштувати свою ліру

Для власних мук, для власних сліз,
Для потайних лише погріз,—
Бо там, на шарварку людському,
Де брат на брата гострить ніж,
Де повселюдна йде грабіж,—
Там не чуто́ буде нікому,
Серед гармидеру й турбот,
Моїх пісень, моїх скорбот!

Ні, тричі ні! Хай краще струни
Порве мій стогін навісний!
Коли кругом в дочасні труни
Борців лягає гурт тісний,
Коли юнацька сила в'яне,
А там сміється щось погане,—
Не про кохання, не про рай,
Співаче, голосно співай!

.....

Не бійся вражої наруги:
З святим вогнем іди туди,
Де панування скрути, туги
Та віковичної біди...
Співай, ридай і будь готовий
Замість лаврового — терновий
Вінець узяти на чоло...
Нехай роздавить тебе зло,—
Але що смерть? — Хвилинна страта,
А далі — слава голосна...

Той умирати лише зна,
Хто зна любити свого брата,—
І за таку тільки любов,
Співець, ти жити будеш знов!

БОРВІЙ

Чорне хмарище суне повагом;
Заступає світ, стеле темряву;
Розпанахалось, завихрилося,
Мов страховище, з пекла зрушене,
Огорта навкруг землю крилами...
Оперезане скрізь гадюками,
Сизо-білими, волохатими,
Що сплітаються, розплітаються
І звисають вниз грізним кетягом.
Душно, млюсяно, і задуха та
Мов гнітить усе важким каменем;

Ані способу вільно дихати,
В голові гуде, думи сковані,
В серці млявому — рабські страхи...

Притаїлось все, цополохалось
Перед з'явищем тучі грізної:
Вітерець ущух — ані подиху,
Змовк веселий гай — ані шелесту,
Знишкли пташечки-щебетушечки,
Поховалися й кібці, шуляки,
Ластівки лише не злякалися,—
У повітрі, знай, сміло плавають,
Ріжуть стрілами проти хмарища.
Люди з острахом незміркованим
Тучі ждуть тієї лиховісної.
Багатирички зачинаються
По своїх дворах і по горницях,
Затуляючи вікна коцями,
Щоб не чути їм грому-гуркоту;
Позасвічують ще й лампадочки,
Щоб не бачити спалу блискавки,—
Так жахаються смерті наглої:
Жаль їм злинути з світу ласого,
Від утіх-розкош — в ніч беззоряну,
Що на той пак світ, на суд праведний...

А сіромі пак на ті заходи
Часу вільного дастьбі й хвилоньки:
Йно про те вона побивається,
Щоб не зніс потоп їх хатиньки,
Не забрав добра їй убогого,
Із худобою, а то й з дітками,
Чи недужими — батьком, матір'ю.
Що їй думати про гріхи свої?
І вальт безжалісний, скрута, горенько
Та темнота — ось відповідники!
Що лякатись їй смерті наглої?
Не дало життя втіх і радощів,
А дало лише муку, нуждоньку,
То хоч смерть ота угамує їх,
В ямі темній дасть хоч відлежатись.
А вже хмарище, туча грізна
Геть насунулась, низом стелеться,
Досягаючи лісу крилами,
Ніччю криючи небо збурене...
Ось розшарпалась світлом-пломенем,
Засліпила всім очі злякані,
Обізвалася грізним гомоном
І знишкла знов, притаїлася...

Та зненацька враз як не сказиться:
Заревла, мов звір, диким вигуком,
Покотилася вихром-бурею,
Геть ламаючи що не трапиться,
Заяскрілася блискавицями,
Із страшних гармат разом вдарила,
Аж земля кругом іздригнулася,
В хлющі пінявій потопаючи...

Не журіться ж, гей, бідарі мої,—
Горобина ніч — вам не мачуха!
Сміло глянемо в вічі борвію
Та зміркуємо усе розумом,
Може, зірвемо ще й порадоньку
Від бунтовника навіженого?..
Після борвію гляне сонечко
І огріє всіх рівним променем,
Вороги життя згинуть пропадом,
А повітря скрізь оздоровшає:
Після борвію легше дихати,—
Із заліз думки вириваються,
Серце в грудях б'є якомсь сміливо,
І скриляється знов надіянка,
Що й окривдженим правда станеться!

НЕ СУДИЛОСЬ (ПАНСЬКЕ БОЛОТО)

Драма в 5 діях
(Скорочено)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Іван Андрійович Ляшенко — 60 літ, багатий пан, але зовсім простий; інакше говорити не може, як по-українському.

Анна Петрівна — 40 літ, його жінка; закидає часом по-українському, моди радн.

Николай Степанович Белохвостов — кузен Ляшенчихи, 30 літ; фатуватий.

Зізі — дочка Ляшенків; манірне дівча, 13 літ.

Михайло — син їх, 22 літ, студент; чистяк і джигун.

Павло Чубань — його товариш, 25 літ; лікар; бідна одіж.

Жозефіна — швейцарка, вчителька.

Катря Дзвонарівна — молода дівчина, селянка.

Горпина Дзвонариха — її мати, ведужа й слаба.

Дмитро Ковбань — парубок, годованець Дзвонарів.

Пашка — подруга Катрі.

Степанида — покритка, п'яничка й плетука.

Шльома — жид орендар.

Харлампій — старий лакей.

Аннушка — покоївка; вертка на всі заставки.

Селяни, соцькі, парубки, дівчата, дворові.

Діється на правім березі Дніпра, з початку 60-х років.

Між першою й другою дією минає два тижні; між другою й третьою — місяць; між третьою й четвертою — два місяці.

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА II

Дворяще Дзвонарнхи. Праворуч хата, збоку сінешні двері; за хатою садок. Ліворуч — тин і причілок другої хати Дмитра Ковбаня. Просто — повітка й ворота; за ними йде вулиця. По той бік мріють городи, а над зеленочком садків здала сяє хрест і церковна баня. Вечір. Спочатку ясно, а під кінець сонце заходить, і сутеніє потроху.

ЯВА 5

Катря сама.

Катря (*ламаючи руки*). Ну, дівко! Надівувалася? Наступає вже кара людська, невпросима, невмолима... От і заховалася! Не приспало ти, моє кохання, лиха: підкралосся воно, та аж серце, мов на ножі, кипить! Михайле! Голубе мій! Скруто моя! За тебе мені й страждати не тяжко... все віддала, то що мені люди? От мати тільки... Ох, і не знаю, що з мамою буде, як дійде... а неминуче дійде: вже коли Степаніда на губу взяла,— все село знатиме! (*Зложила руки, стоїть замислена*).

ЯВА 6

Катря й Дмитро.

Дмитро (*підходить тихо, Катря не чує*). Катре!

Катря (*здригнувшись*). Га? Що? Як ти мене злякав!

Дмитро. Коли ж сватів присилати до матері?

Катря (*сплеснула руками*). Вже? Ой лелечко! Насядуть же тепер! Невже й ти на мене?

Дмитро. Як на тебе? Хіба ж ти не подала мені слова?

Катря. Ох, нудьго моя! Коли ти любиш мене хоч капелиночку, то пошануй: бачиш, яка я? Мені не шлюб у голові... заміж я не піду.

Дмитро. Що з тобою? Скажи мені щиро!

Катря. Не знаю... Ти б посватав краще Пашку; вона тобі такою вірною дружиною буде, так тебе любить!

Дмитро. Чужого віку заїдати не хочу! Ех, Катре, Катре! Не любиш ти тепер мене,— от що! То було стрінеш,

аж у очах сонечко; щебечеш — не нащебечешся, ворко-чеш — не наворкочешся! А тепер ти й не дивишся, ухилиєшся зі мною й словом одним на самоті перекину-тись... Запропастила ти мою голову!

Катря. Дмитре! Пожалься наді мною! Я тебе, як брата, люблю; мені так тебе шкода... тільки я не знаю, що зі мною сталося?

Дмитро. А я знаю! Кажу прямо, бий відразу, — легше буде!

Катря. Не муч мене!

Дмитро. Знаю я, хто розлучник мій, хто наступив мені ногою на горло! Ти в панича закохалася; він тебе звів!

Катря. Дмитре! Бога ради! Мене не зводив Михайло!

Дмитро. Він, він — і не кажи! Не обманюй мене!

Катря. В мене сили нема тебе обманювати... Що ж? Я люблю Михайла... тільки не він... сама винна...

Дмитро (*вхопившись за серце*). О-о! Спасибі хоч за правду... і хотілося її... і надія якась ще тліла... а тепер уже край!

Катря. Дмитре, прости мене! Не моя сила... так суди-лося!

Дмитро. Не твоя, нещасна, так! Але на кого ти мене проміняла? Чи буде ж він тебе так кохати, як я? Чи буде з тебе очей не зводити, перед тобою стежку промітати? Навіщо ти йому, отому паничеві, здалася? На ласощі, на жарт, а потім на покидьку!

Катря. Цить! Цього не буде. Не звір же він?!

Дмитро. Буде, пом'янеш мое слово!.. Вони такі!.. Весь світ би зажерли, — та й то не вдовольнять своїх тельбухів! Мало їм, розбещеним, тієї втіхи на світі, ще зазіхають і на нас, старців, віднімають останню радість, останнє щастя!

Катря (*з криком*). Не добивай мене! Я й так уже підбита! Не може цього бути, не може! Нема ж такого ката на світі, щоб завдав такі муки! Адже краще задавити власними руками! За віщо ж би так насміятися?

Дмитро (*обнімає Катрю*). Дитино моя, надіє моя! Рад би я тебе розважити, та... язик не повертається! Чи тебе чарами приворожено, чи тобі пиття надано? Задля чого, задля кого ти мене сиротою кидаєш? Тільки ж і жив тобою змалку, тільки ж і бився з злиднями, аби загорювати того щастя, і от тепер, допливши до берега, мушу топитися...

Катря (*ридаючи, обнімає Дмитра*). Що ж мені роби-ти? Збожеволіла я!

Дмитро (*боязно*). Катре!.. Може б, забула ти... перемогла себе... Може б, вернулася...

Катря. Ні, Дмитре! Несила моя...

Дмитро. Значить, годі! Ну що ж — радощів не зазна-ли, з лихом — приятелі... горювати — не привчатися! Та що про мене?.. Хоч би ти була щасливою!

Катря. Де вже? Кругом таке лихо... хоч би ти зненавидів мене — легше було б!

Дмитро. За що? Чим же ти винна? Така вже моя доля щербата: кого б'є, то вже не милує!

Катря. Коли б ти вийняв моє серце та розкрав надвоє!

Дмитро. І, вже! Дай Боже... щоб хоч тобі щастя, то хай вже тишиться ворог мій... а мені (*махнув рукою*) — утоплю десь своє горе!.. Але ж як він насміється над тобою, як потопче красу твою, кине тебе на зневагу, на горе, — то не сховається він від мене ніде: на краю світу знайду його, зо дна моря винесу, з-під землі викопую... і тоді вже з паничем побалакаю!

Катря (*хапає за руку Дмитра*). Що ти задумав, Дмитре?!

Дмитро. Не бійся... поки не кине... Ну, прощай! Напився вже я радощів! (*Обнімає Катрю*). Прощай! А! Не мені, злиденному — щастя! (*Втирає сльозу*). Бувай же ти щаслива! (*Йде*).

Катря. Дмитре! Не побивайся!..

Дмитро. Пропадай усе! (*Йде хутко*).

Катря, ламаючи руки, біжить до воріт і схилиється до них від знесилля.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Широкий рундук з ганком у панському будинку. Навкруги квіти, клумби, луговики; далі розкішний садок. Вікна деякі відчинені на рундук; на рундуці — стіл, самовар з причандалами, крісєлка. Вечір.

ЯВА 11

Михайло сам.

Михайло (*ходить по рундуці стривожений*). Який Микола щирий та добрий; я й не вважав його за такого, та то більше проти нього Павло настроював!.. Павло вже надто гострий, а Микола практичним своїм розумом ясно, логічно дивиться на все... Правда-таки, щоб послужити народові, треба собі здобути сили... От про Катрю тільки, щоб вона мене проміняла, — бреше, не повірю!.. А проте, може, вона зі мною й не буде щасливою? Коли б хоч на світ мене вивів! Коли б тільки в батька вдалася справа! Серце тріпочеться так, що аж у висках стукає... Страшно чогось... А як виклопоче й уладнає все? Господи, і не знаю я, на якому вже небі й опинюся!.. Зараз побіжу порадувати Катрусю. Миколо, брате мій, якщо вирятуєш мене із виру, де я потопаю, то станеш мені за батька!.. Поможі, Господи, Мати Божа! (*Ходить по кону й часами стуляє*

руки). Коли б же тільки мати не провідала! Борони Боже, як треба таїтися!.. Коли б хто не наплів, храни Господи! (Ходить з тривогою й прислухається до дверей).

ЯВА 12

Михайло й Катря.

Катря йде з садка, нап'ята платком, бліда, стривожена.

Михайло (*уздрівши Катрю, аж затрусився*). Катря? Тут? Пропав я. (*Збігає хутко по сходах з рундука й мерщій до Катрі; відводить її на передків*). Катре! Бога ради, чого ти сюди прийшла?

Катря (*припадає*). Скучила, занудилася, Михайле.

Михайло. Що ти задумала?

Катря. Ох, несила моя... нудьга мене точить... тебе не бачила... мати картають...

Михайло. Христа ради. Іди звідси!

Катря. Постой! Я щось мала тобі сказати...

Михайло. Що там? Кажі швидше!

Катря. Ох, не згадаю,— памороки забило.

Михайло. А! Боже мій! Іди-бо, Катрюсю, мерщій! Застукають,— то ми пропали! (*Відводить за рукав*).

Катря. Не жени мене, не випихай мене! Дай хоч гляну на тебе,— вимучилась, так вимучилась!..

Михайло. Зарізати мене хочеш? Тікай-бо, серце, кажу,— я мерщій вибіжу за садок!

Катря. А! Згадала! Не йди, борони Боже, не йди! Дмитро чагує тебе коло садка, коло будинку,— хоче вбити! (*Хапає руками Михайла, не пускає*). Не йди! Я за тим і прибігла! Він уб'є... страшний такий, очі горять...

Михайло. Що ж ти зі мною робиш? Мало мені й без того напасті, що й очей не знаю куди дівати, батька й матері цураюсь,— а тут іще розбишака? В Сибір його!

Катря. Він не винен: така вже йому кара. Любить без душі, серця свого не переборе, божеволіє...

Михайло. О-ох! Побий мене лиха та нещаслива година, що я й зв'язався з божевільними! Спокою ні вдень, ні вночі — і все через тебе...

Катря. Михайле! Ти мені дорікаєш? О, краще б ножем ти мене вдарив у груди, ніж почути оте слово! Мати Божа, чим же я винна? (*Плаче*). Що я вчинила? Душу й тіло віддала... (*Риде*).

Михайло. Коли віддала по любові, то чого ж по них тужиш? Та перестань, будь ласка,— мені твої сльози в печінках сидять!

Катря. В печінках? Більше не будуть: це вже останні, мабуть, з кров'ю ринули! І де вже вони взялися?.. Здається, лились, як той дощ осінній,— і по матері, і по

долі своїй щербатій, і по віку своєму молодому... та ще ось кілька крапель видавилось... Більше вже нема: там, мабуть, усе перетліло!

Аннушка (*відчиняє вікно й придивляється*). З кем то панич? З Катрею! Єй-богу, Катря Дзвонарівна!

Михайло. Катре! Заспокойся, серце! Ходім звідси: в мене душі нема, щоб хто не здивав... Я тобі розкажу: все владнається,— тільки ходім!

Катря. Боїтесь? Як побачать — сорому завдам!

Михайло. Я не за себе боюсь, а за тебе...

Аннушка. Побіжу сю минуту, одлепортую барині,— пушай полюбуються на рандеву!

Катря. Мені тепер однаково... Я як прочула, що Дмитро наміряється, то й не стамилася, кинулася мерщій... у саме пекло кинулася б, ніякі муки не спинили б мене!

Михайло (*ламає руки*). Боже мій! Час біжить... кожна хвилина мордує... От-от застукають...

Катря. Прощайте, більш не буду стояти... достоялась уже, доходилася до краю! В печінках не буду! Гріх тільки вам, Михайле, за мене, ох, який гріх!

ЯВА 13

Ті ж і Анна Петрівна.

Анна Петрівна (*бліда, злютована, прожогом біжить до Катрі*). Как? Сюда осмелилась прийти? Где эта шлюха?

Михайло (*з розпуки*). Мама! Пропало все!

Катря, як закам'яїла, дивиться на паню.

Анна Петрівна. А! Мерзавка! Потаскуха! Ты, подлая дрянь, посягнула на сына? Я тебя собственными руками разорву! (*Сікається до Катрі*).

Катря (*закриває руками голову*). Ой! Не бийте мене! Не бийте!

Михайло (*кидається до матері*). Мамо! Не троньте ее, Бога ради! Не оскорбляйте!

Анна Петрівна. Вен!.. Раскатать ее!.. Эй, люди!! Кто там?

Михайло (*хапає матір за руку*). Мамо! Ради Бога, не делайте скандала! Ради всего святого, пощадите меня!

Анна Петрівна. Нет!.. Нет! Такая дерзость!.. Я эту подлячку проучу.

Михайло хапає матір за руку й не допускає до Катрі.

Катря (*тільки несамовито тремтить і шепоче*). Не бийте мене! Не бийте!!

Ті ж та Іван Андрійович, Белохвостов, Харлампій, Аннушка й дворові.

Белохвостов (*показується на рундуці; за ним Іван Андрійович*). Боже мой, ma tante¹ все дело испортит! Накрыла их... Скандал!!

Іван Андрійович. Я ж просив, я ж молив її не мішатися! І хто ту впустив?

Обадва хутко збігають до Анни Петрівни.

Анна Петрівна. Эй, люди!

Іван Андрійович. Нюточко! Перестань, Бога ради! Йди звідціль!

Белохвостов. Кузина, ради Бога, уйдіте! Пожалейте Мишеля... Все дело погубите!

Анна Петрівна. Не могу!.. Убили! Эй, люди!

Михайло. Что же это? Насилие!

Катря (*несамовито*). Михайле! Рятуйте!!

Михайло (*кидається, ламаючи руки, то до матері, то до Белохвостова, то до батька*). Миколо, спаси! Мамо... Тату!.. Не руште її... Я не знаю, що з собою зроблю! Не оскорбляйте ее — я все сделаю, что вы хотите! Пальцем никто не коснись!.. Я все зроблю... Простите ее!

Анна Петрівна. За нее заступаешся! За мерзавку?

Белохвостов. Что вы! Бога ради, уйдіте!

Анна Петрівна (*скажено*). Отстаньте! Затронули чувство матери, и я, как тигрица, ее растерзаю! Позовите ее мать сюда, эту старую сводню! Тащите ее сюда за косы!! Пусть полюбуется!

Зам'ятя. Надбігають Харлампій, Аннушка, ще кілька дворових.

Катря (*несамовито*). Матір кличуть? І її катуватимуть? Зводниця, кажуть? (*Скидає платок і, мов не при собі, виступає наперед*). За що знущастесь? Що я вам учинила? Кого я зазнастила? Мене оганьбили, мене обікрали, а тепер привселюдно топчете в болото, як останню падлюку!!! Топчіть! Регочіть з дурної! Плюйте! Кличте всіх!! Мамо! Йди сюди! Дивися, любуй, на яку публіку поставили твою дочку єдину!!

Михайло (*кидається до Катрі*). Господи! Пощадите же! До исступления доведете меня!

Анна Петрівна. Какая смелость! Позор, позор!! Уведите ее! Завтра едем отсюда.

Белохвостов і Іван Андрійович уледують пані, яка ледве на ногах стоїть; Харлампій і Аннушка повертаються взяти Катрю, але через Михайла не наслідуються.

¹ Моя тітка (франц.).

Белохвостов (*набик*). Mais elle est charmante! ¹
Харлампій. Що ж з нею возжатися? Косу відрізати,
та й годі!

Катря (*божевільно обводить очима всіх, кинулася від Харлампія до Михайла*). Ріжте косу! (*Рве кісник, і розпущена коса хвилями спадає на плечі*). Тобі її різати, Михайле! Ріж! Чого ж зупинилися? Катуйте! Розшарпали серце — добивайте! Христа ради, добивайте, не пускайте живою! Топчіть ногами; давіть і дитину від вашого сина!

Анна Петрівна. Ай!! (*Зомліла*).

Михайла як громом ударило. Всі скам'яїли.

Завіса.

ДІЯ П'ЯТА

Хата Дзвонярихи зсередни. Праворуч піч і проміж неї вхід у ванькир; ліворуч вікна, лави. На переднім кону стіл та інше. Відні обставини. Ніч. На конні горять каганець.

ЯВА 3

Катря сама.

Катря. І чого те серце ще тріпочеться? Живуче якесь! Краяли його тупицею, давили кліщами, та ще не роздавили, — ворухиться... допевнитися хоче, чи зникла надія, чи ще за хмарами мріє? Дурне, дурне! Мало тебе вчора нівечили, в багні топтали? А ти знов-таки щемиш і допитуєшся чогось? Годі вже, — над силу муки!.. Треба тебе заспокоїти... Матері шкода, та їм легше буде, як я вмру, о, легше! Сира земля і гріх, і сором покрие; а так щодня — публіка, глум, зневага... краще, краще вмерти!.. Осьде мій рятунок! (*Бере пляшечку*). Тут якісь краплі. Лікар давав матері закроплювати у вічі, то казав, що страшна трутизна, — зразу може покласти... І нічого не болітиме, жалю не буде; душа пташкою полине... Полечу я зозулею до нього, до мого милого, край віконечка сяду, закую-застогну, тугою обійму йому серце, нехай згадає воно, як колись любилися, як з кохання того захмелилися... Побачити б тільки ще раз його на прощання та й випити... (*Думає*). А гріх? Свою душу самій загубити? Проклята я, проклята! Наїдуть станові, потрошитимуть мене привселюдно... як собаку, в землю закинуть... без хреста, без панахиди... могили навіть не насиплять... Ох, як мені тяжко!.. Несила ж мені й мук таких терпіти, несила! Ой!! (*Встає й, хитаючись, знову падає*). Гуде як! Чи буря

¹ Проте вона чарівна (*франц.*).

надворі? Чи в мене в голові? Хтось іде... іде!.. (Прислухається). Він, певно він! Я зараз. (Знов устає, падає на лаву, вхопившись за голову). Нічого не пам'ятаю! Га? Хто мене кличе?

ЯВА 4

Катря й Харлампій.

Харлампій (увиходить і стоїть у шапці коло дверей, оглядаючи хату). А що? Хто тут живий?

Катря (підвівшись трохи). Хто це? Гука щось...

Харлампій (увійшовши). А! Це ти тут, преподобнице? Чого ж мовчиш? Позакладало?

Катря (труситься, спершись обома руками на стіл). Дядьку...

Харлампій. Дядьку, та вже ж, розуміється, не батьку... Де стара?

Катря (не розбираючи добре). Не знаю...

Харлампій. Не знаю! А з паничем... знаєш?

Катря (якось не при собі). Панич! А!

Харлампій. Свята та божа! Ну, скоїла гріх там, прогрішилася значить, то й крилася б уже, сиділа б слідствено собі, в рот води набравши; з паничем невелика й біда; пани б пошти не зобідили, дали б там що; знайшовся б, може, й попихач, приміром, за яким би голову собі скрила,— а то ще й приндиться! Куди маха! Що собі в думку забрала? Тьху!

Катря широко дивиться йому в вічі, мов божевільна.

Чого ти на мене вирячилася? Чим ви панича обкурювали та обпоювали? Признавайся!

Катря. Добре...

Харлампій. Бач? Добре! Еге — да! Взяв би я вас, приміром, обох з матір'ю-чаклункою, та провчив би у волості поштительно, щоб знали, як господ, панів значиться, чарувати та зводити.

Горпина (з-за ванькира). О-ох! О-ох!!

Харлампій. Стогне! Постогнала б ти в мене не так! І не знаю, чого ще пани такі добрі, піклуються?

Катря (шепоче). Добре...

Харлампій. Добре... (Набік). Тут якось ніяково й стояти, доложу вам... (До Катрі). Не дивися, кажу, на мене! Пан оце послав мене тобі сказати, що як ти схаменешся, значить, і зараз, слідствено, без усякого бешкету, вийдеш заміж...

Катря (шепоче). Добре...

Харлампій. Не перебивай! Як вийдеш заміж зараз же за кого-небудь там, приміром, то вони простять тобі, ще й придане добре дадуть,— пару волів, корову, овечат

там і грошей на весілля, щоб, значиться, гріх твій покрити; тільки щоб після шлюбу й не смерділи тут, щоб і духу вашого не було!

Катря. Щоб і духу...

Харлампій. Еге — да! А якщо ти згедзькаєшся, то буде тобі й матері таке сумнительство, що й згниєте в тюрязі або й у Сибірію влучите! Ну? Чого ж мовчиш?

Катря. Га?

Харлампій. Що га?

Катря. Добре...

Харлампій. Значить, слідствено, безпримінно виїдеш?

Катря. Добре...

Харлампій. Ну, гляди ж! *(Набік)*. А ловко я обділав цю справу! Триста карбованців, що пан дав, значиться, благодареніє Богу, в кишені зостануться. Ловко, Харлампію Григоровичу, спроворили: що, значить, приміром, як голова не порожня, натоптана! Я знав, що вона согласиться, а тільки все думав, що побрикається, приміром, а воно вийшло — дешево; зараз і доложу. *(Зиркнув на Катрю, що вона хитаючись, почала наближатися до нього, пильно дивлячись)*. Свят! Свят! Чиста відьма! Тут, не при хаті згадуючи, страшно й зоставатися з ними! *(Йде хутко до дверей і, зачиняючи, гукає)*. Дивися ж мені! Цур тобі й пек!

ЯВА 5

Катря сама.

Катря *(хитаючись і обпираючись рукою то об стінку, то об лаву, йде до дверей)*. Стійте!.. Чогось приходили... лають, що не йду... кличуть кудись... мене й матір... Не можу ж я йти! Хата крутиться... червона така! Дайте-бо руку, голову мені піддержте... то я й піду... добре... піду!

ЯВА 6

Катря, Аннушка, Дзвонарха й дехто з дворі.

Аннушка *(скажено вбігає)*. А де тут та бариня-судариня? Осьдечки вони прогулюються! Що?! Думала помещицею бути? В чепчику ходити? А не діждеш! На смітнику повинчають!

Катря *(трохи опам'ятавшись)*. Хто прийшов по мою душу? Аннушка! Ай!!! Відступись!

Аннушка. Думала — любить? Йому тільки одного треба було... а він сміється, зі мною сміється над тобою, потаскухою!

Катря (спалахнувши, кидається). Брешеш! Брешеш!.. Ти кров мою прийшла пити!.. Відступись!

Аннушка. Не відступлюся! Натішуся над ворогом! Ей, хлопці, сюди! Давайте мазницю, — двері й вікна дьогтем вимазати!

Хлопці (з реготом вриваються в хату, в одного мазниця й квач). Давай, давай! Та разом їй і голову квачем!

Катря (несамовито кидається то до одного, то до другого). Ой!.. Змилуйтеся!.. Хто в Бога вірує! Не наді мною, над матір'ю: вона неповинна... вмере... Ой, простіть мене!

Аннушка (хапає Катрю за руки; та пручається несамовито). Не слухайте її. Мажте зараз дьогтем!

Дзвонариха (вибігає, хитаючись, з ванькира; божевільні очі, бліда, прстоволоса. Хлопці й Аннушка з жахом відступають до дверей; до Катрі). А! До чого довела?! Будь же ти проклята! Проклята! Проклята!..

Катря (кидається матері в ноги). Мамо! Не проклинайте мене!

Дзвонариха (відпихає). Щоб ти своїх дітей не діждала бачити! Щоб вони насміялися над тобою, заплювали тебе! Щоб ти не знала ні щастя, ні радості! Щоб моя смерть на твою голову впала!

Аннушка. Так її! Так її!

Катря (плазує за матір'ю, хапає за ноги). Мамо! Мамо! Не проклинайте!

Дзвонариха (скажено). Щоб ти вмерла без покаяння! Щоб тебе, як собаку, закинули! (Пхає Катрю ногою, та з криком «Ай!» падає на спину; зомліла).

ЯВА 7

Ті ж і Дмитро.

Дмитро (трохи п'янений, влітає в хату на те саме, коли мати, проклинаючи, пхнула Катрю). Геть звідціль! Іроди! Дияволи! (Кидається до Катрі й піднімає її). Вбили-таки! (Кладе на лаву). Ти матір'ю звелась? Над твоєю дитиною безневинно знуцаються ідоли, а ти ще проклинати її! Будь ти сама проклята, каторжна!

Дзвонариха (навіжено). Ха-ха-ха! Весілля! Ха-ха-ха! Мати в шапці! Піду приданок скликати... Ха-ха-ха-ха! (Вибігає).

Дмитро (до Аннушки). Це ти, гадюко, привела? Пропадай же!

Аннушка. Ой! Рятуйте! В'яжіть його!

Дмитро кидається на Аннушку, давить за горло та кричить: «Калавур!» Кілька хлопців сунулись обороняти, беруть ззаду Дмитра за руки. Той як струснувся, — хлопці одскочили.

Дмитро (кидається на того, що з мазницею). Тебе мені й треба було, щеня! (Кидає об землю).

Аннушка. Калавур! (Вибігає).

Хлопці (разом кидаються на Дмитра, щоб зв'язати). Крутіть його!

Дмитро (борюкається). Роздавлю, пси смердючі! (Далі, вислобонивши праву руку, виймає з-за халяви ножа). Ей!.. Зараз падлом запахне!

Хлопці (побачивши ніж — урозтіч). Не руште його! Ніж! (Вибігають).

ЯВА 8

Дмитро й Катря.

Дмитро (озирається). Втекли, дияволи! Щастя ваше! Попадетеся ще! (Підходить хутко до Катрі). Боже мій! Нежива? Катрусю, Катрусю! (Ховає за халяву ножа; сіпає її за руку, ворушить голову). Не ворухитесь... бліда, як з воску білого вилита! Катрусю! (Нахиляється). Дихає ще... (Більше сіпає, рукою тримає за чоло). Дихає... бліда, а тіло як вогонь... Господи! Чим би рятувати її? (Кидається по хаті, бере кухоль води й прискає або примочує голову; сливе кричить). Катре! Катре! Прочунься, прокинись, на Бога!

Катря (тихо відкриває очі, підвівши голову, неприємно обводить ними хату, а далі стихає). Не безчестьте мене!! Не проклинайте! Змилосердуйтеся! (Хоче на коліна падати. Далі всю сцену веде безсилим шепотом).

Дмитро (придержує її). Господь з тобою, Катре! Опам'ятайся! Ніхто тебе не проклинає, нікого й у хаті нема!

Катря. Нема?

Дмитро. Нікогісінько; тільки я.

Катря (кладає йому безсило руки на плечі й пильно дивиться в вічі). Хто ти?

Дмитро. Дмитро.

Катря. Дмитро?.. Який Дмитро?

Дмитро. Дмитро. Катруню! Невже не пізнаєш мене?

Катря (проводить рукою по чолі). А! Дмитро? Дмитро... згадала!

Дмитро. Що з тобою, зоре моя?

Катря (очунюється). Дмитре, ти?.. Ох, як мені тяжко! Пече мене... дай хоч краплину води!

Дмитро піддержує Катрю й напуває водою.

Не можу думок зібрати... тут страшне щось скоїлося... банітували, проклинали мене?!

Дмитро. Заспокойся! Не згадуй! Не варт вони всі й мизинця твого!

Катря (*ламаючи руки*). Дмитре! Брате мій! Що вони зі мною зробили?..

Дмитро. Тебе ж окривдили та ще й банітують!! Дитино моя, нещасна моя!

Катря. Де ж та правда?

Дмитро. Де хотіла ти правди, моя безталаннице? В кого ти шукала її? Споконвіку неправдою живуть! Насміялися, натішити свою пельку неситу — то так! А жалоців — у їх печінках не було звіку!

Катря. Що вони зі мною зробили? Оплювали, як послідню!

Дмитро. Горлице моя підбита! Нащо так сталося? (*Обнімає Катрю й страшно ридає*).

Катря. Прости мене, Дмитре! Занапастила я тебе! Бачиш, як караюся!..

Дмитро (*палко*). Забудь його! Забудь оте все!.. Вийди за мене! Хай мені мозок усохне, коли я згадаю що! Хай мені рот заціпить, коли я й словом одним попрікну! А всякому, хто тільки писне про тебе, — я вирву падлючого язика!

Катря. Ох! Тобі треба дівки чесної!..

Дмитро. Хто каже, що ти нечесна? Хто сміє? Ти нещасна, мучениця!

Катря. Так, мучениця... вже все перемучене...

Дмитро. Ти молодесенька, — ще все перемелеться... Коли несила, то й не люби мене; я тільки доглядатиму тебе, як свою рідну дитину, дивитимуся на тебе, горе ділитиму!

Катря. Як мені тебе шкода, Дмитре! Не судилось!! Глянь на мене — я труп... мені... о-ох! (*Хапаючись, звисає на стіл, а потім на лаву*).

Дмитро. Порвалася... остання порвалася! Де ж ворог мій? Де катюга неситий той, проклятий? Ще досі його носить земля? Іще не шматують чортяки його смердючого серця? Ні, годі! Досить тобі жирувати! Знайду тебе! Зубами перерву твоє горло... ногами розтопчу, як гадану! (*Скажено вибігає*).

Катря. Не бий!.. Не бий! (*Сунулася бігти й упала на лаву*). Ой!.. Обороніть! Обо-о-ро-ніть!.. Про-бі!..

За вікном чути гомін. Катря не може крикнути, а тільки стукає в вікно.

Голос Михайла. Та чого ж їй треба!

Катря. Він... він... прийшов! (*Підводиться*).

Голос Михайла (*під вікном*). Адже ж заміж іде!

Катря (*почувши*). А! Й ти знущаєшся? Годі ж! (*Хапає несамовито пляшку й всю випиває*).

Михайло й Катря.

Катря, спотикаючись, кидается до Михайла. Спочатку веде розмову, рвучи слова, а далі, під впливом атропіну, розпалюється і навіть підживляється на силах, поки трутизна не підрізує їх в корені. Михайло, ввійшовши, стоїть яку хвилину коло дверей.

Катря. Михайле!.. Світе мій!.. Доле моя!.. Ой, піддерж, бо впаду...

Михайло. Що з тобою? *(Трошки чуло бере її за руку)*.

Катря. Прийшов-таки... пожалував...

Михайло. Ти слаба? На тобі лиця нема!

Катря. Ні, ні! В мене вже нічого не болить... Я така рада, така рада, що тебе бачу... Господи, яка я щаслива, аж серце мало з грудей не вискочить!

Михайло. Та як же? А Харлампію що ти казала?

Катря. Харлампію? Зараз, зараз..., тільки постой... я Харлампія не бачила...

Михайло. Як не бачила? Так це він брехав, — що ти заміж ідеш і за мною не жалієш ні крапельки?

Катря *(пригадує)*. Не бачила... не бачила... Мене щось лаяло... Господи, все забула!.. Тебе? Ні, ні!.. Тебе не забула... не забуду, — мій ти, мій! *(Хоче обняти її, похитнувшись, трохи не впала)*.

Михайло. Що з тобою, Катре?

Катря. Нічого, нічого... то в мене щось у очах потемріло. Доведи мене до скамійки... Мені так весело, що ти зі мною!

Михайло. Так ти мене любиш, Катрусю?.. Так то набрехав ірод той? *(Веде її, обнявши, до скамійки, що коло столу)*.

Катря. Чи люблю тебе?.. Аж зотліла!.. Не бійся, не бійся! Плакати більше не буду... не засмучу тебе сльозою. Я така щаслива, така щаслива, що ти коло мене... в мене все аж кипить у грудях від... щастя... Сідай тут до мене ближче, близесенько!

Михайло *(зрушений, обнімає)*. Голубко моя, серденько! Ти вся тремтиш! Рученятка в тебе холодні, як лід, а з лиця аж пашисть...

Катря. Ні, ні! Я здорова... *(Дивиться на нього пильно)*. Який ти гарний, соколе мій! Світе мій, який гарний!

Михайло. Зіронько моя! *(Хоче обняти)*.

Катря *(бере за руку)*. Постой, постой! Дай я на тебе надивлюся, дай надивлюся... щоб ніколи не забути... Брівоньки мої шовкові! Очі мої ясні та прекрасні! Вустоньки мої лобі та милі! *(Цілує і в очі, і в уста, і припадає до Михайла)*. Не забуду вас!

Михайло *(палко пригортає її)*. Доле моя! Щастя моє! Я тебе кохаю так, як ніколи в світі! Всі вони брешуть!

Не хочу я знати — ні батька, ні матері! З твоєї хати не вийду! Ніхто не розлучить уже нас.

Вікна в хаті починають з цього часу світитися червоним вогнем, котрий до кінця дії розжеврюється більше.

Катря (якось непевно). Любиш? Ой!.. Кольнуло щось під серце!.. Дай мені до твоєї щоки притулитися...

Михайло (з страшною тривогою). Катре! Ти слаба! В тебе гарячка? (Цілує її руки і гріє їх духом).

Катря. Ні, ні!.. Нє рушся... мені відлягло. Господи, як хороше, яке щастя! Я не переживу його... (Важко дихає). Тепер уже не... відірве... ніхто мене... до самої смерті. Діждалася-таки і я долі!

Михайло (з жахом). Ти слаба! В тебе губи посиніли... Я побіжу за лікарем...

Катря. Ні, ні! Не пуцу тебе! (Пригортається). Раю мій! Осьде ти!.. (Яку хвилину сидить у щасливім забутті, а далі раптом зривається з місця). Ой, смерть моя! Давить мені під серце!

Михайло (піддержує її). Господи! Що з нею?

Катря (ламаючи руки). Ой, давить... давить... дух забиває... Рятуйте мене!!

Михайло (хапає кухоль води). Напийся води... Тітко Горпино! Хто там?

Катря (впускає кухоль; виривається, кидається на авансцену). Рятуйте! Михайле... я випила... трутизну оту в шкляночці... серце... ох!..

Михайло. Атропін? Пропав я!.. (Рве на собі волосся й кричить несамовито). Хто там? Гей! Сюди! Рятуйте! Отруїлась!..

Катря (вчепилася за Михайла, не пускає його). Не тікай! Не тікай! Христа ради!.. (З криком). Я не хочу вмирати!.. Не хочу! (Непритомно ридає). Таке щастя!.. Не віднімайте від мене!! Я жити хочу! Михайле, рятуй мене!

Михайло (примочує її водою голову, прискає). Катре моя! Що ти наробила? І через мене, проклятого!.. Гей! Сюди! (Держить Катрю, що б'ється в його руках, і стукає в вікно, аж вибиває шибку). Хто в Бога вірує!

ЯВА 10

Ті ж і Пашка.

Пашка (вбігає). Що тут таке?

Михайло. Катря отруїлась...

Пашка (сплеснувши руками). Лишенько мое! Там Дмитра ловлять... Панський двір горить... Мати її божевільна бігає!

Михайло. Біжи зараз! Клич лікаря, фельдшера...
Кожна хвилинка дорога... Рятуйте!

Пашка. Я за Павлом... він тут.

Михайло. Клич його, Христа ради, зараз!..

Пашка побігла.

Катря. Ой! Дай мені чим дихати... вогнем пече мене... каменюкою давить... Смерть? Уже смерть! *(Тиснеться до Михайла і божеволіє)*. Гуде! Ух, гуде як!.. То виють уже... по мою душу летять... Не дай мене, Михайле! Нічого не бачу! Де ти? Де ти? Ой страшно!

Михайло *(ридає)*. Я тут, Катрусю! Боже мій, зглянься!

Катря *(опускаючись на руках)*. О-ох! Як же тяжко!.. Ой!.. Несила... не можу вже більше... відпустіть мене!.. Смерть... смерть... *(Несамовито кидається на коліна)*. Мати Божа!.. Прости мені... не дай моєї душі!.. *(Хитається)*.

Михайло *(кидається, піддержує)*. Катрусю! Життя моє! Опам'ятайся!.. Павло прибіжить зараз!! Вирятує!!

Катря *(б'ється на руках у Михайла)*. Холод під серце підступає... туман застилає очі... Михайле! Де ти? Не зникай! Ой!! *(Витягується на руках у Михайла. Тим часом чути за вікном голоси й тупотню)*.

Михайло *(спускає її на долівку)*. Катре! Катре! *(Припадає до серця)*. Не б'ється? Вмерла!! *(Відскакує в непритомнім жаху на авансцену праворуч і стоїть каменем)*.

ЯВА 11

Ті ж, Дмитро, соцькі й люди.

Дмитро *(вбігає на останнім слові)*. Вмерла? Добивтаки! *(На хвилину остовнів над трупом; тимчасом соцькі й люди вриваються в хату)*.

Дмитро *(вихоплює ножа й кидається до Михайла)*. Здихай же, кате!!

Соцькі й люди *(кидаються на Дмитра і крутять йому руки)*. В'яжіть його!!

Дмитро *(борсаючись)*. А! Іроди! Не діждете! *(Б'є себе ножем; але як руки йому не вільні, то тільки ранить)*.

Соцькі. Віднімайте ножа!

Сцена така: праворуч — Михайло, скам'явілий; ліворуч — група з Дмитром; посередині — труп Катрі.

ЯВА 12

Ті ж і Павло.

Павло *(відчиняє раптом двері, з жахом зиркнувши округ)*. То така, паничу, ваша поезія?

Завіса.

ТАЛАН

Драма в 5 діях і 6 одмінах

ІЗ ПОВУТУ МАЛОРУСЬКИХ АКТОРІВ

(Скорочено)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Марія Іванівна Лучицька — молода драматична актриса; говорить по-українському чисто, а по-руському де-не-де помиляється.

Палажка — стара бабуся, її пня; вбирається по-міщанському.

Антон Павлович Квітка — панич з багатої фамілії на Україні.

Олена Миколаївна — його мати, стара вже пані.

Степан Іванович Безродний — середніх літ пан; спочатку антрепренер, а далі помічник режисера.

Юрій Савич Котенко — теж середніх літ драматичний актор; спочатку режисер, а далі антрепренер.

Марко Карпович Жалівницький — середніх літ актор.

Роман Михайлович Лемішка — старий суфлер.

Марика — дочка його, 17 літ, годованка Лучицької.

Катерина Григорівна Квятковська — молода актриса, теж на перші ролі, більш спізочі.

Кир Іванович Гирявий — помічник режисера.

Ганна Михайлівна Кулішевич — молода актриса на ролі молодниць і жвавих баб.

Рябкова }
Богданіха } молоді дівчата, хористки.

Романчук — лікар із земських, старий вже, з сивими бачками.

Андрій Віталійович Антипов — редактор газети.

Аврам Семенович Юркович — репортер, молодий хлопець.

Гаша — ключиця при дворі в пані Квітки; придзигльована, молода ще.

Парикмахер, машиніст, робочі, лакей при гостиниці, хористи 1-й і 2-й, молодь, хористки 1-ша і 2-а, хор.

Діється за наших часів¹. Між 2 і 3 діями проходить півроку, між 3 і 4 — теж півроку, між 4 і 5 — три тижні.

ДІЯ ТРЕТЯ

Кінець панського парку. Праворуч флігель з верандою, що заросла виноградом. Ближче до передкону з правого боку садові меблі. Посередині квітник. Ліворуч далі йдуть дві доріжки. Просто вглибні паркан з хвірткою, з-за неї видно село. Надвечір. З половини дії насувається хмара.

¹ П'єсу написано в 1892—1893 рр.

Лучицька й Квітка.

Лучицька (*прибігає весело*). Ось, ось і папіроси і сірнички! Ач, як рівнесенько поклала!

Квітка. Слухай, твоя няня всяку міру переступає своїми примхами та привередами. Хоч ти їй скажи, що терплять, терплять, та й перестануть...

Лучицька. Вибач їй, голубе, вона стара, звикла бурчати, а тут ще дратують її, ображають...

Квітка. Вона з усіма свариться і брехні точить.

Лучицька (*лагідно*). Брехень вона не любить, а... їй боляче стане... Їй можна пробачити... Ну, ну! Я їй сама скажу, тільки не суп брівок, не будемо затьмарювати ясного вечора. Нехай бурі й незгоди там далі, а ми від них сховаємось у наших захистку... (*Лащитьсь*).

Квітка (*цілує*). Ти все якась екзальтована, тривожна... Нудишся?

Лучицька. Я не за себе тривожуся, ні. Мені тільки й потрібне твоє кохання та віра, що я тобі щастя даю, а решта... Колишнє все мертве! Тут, коло твоїх ніг, лежить моя доля, все моє щастя!

Квітка. Спасибі, голубко, тільки ти брехень не слухай.

Лучицька. Ні, ні! Я тобі вірю, одному тобі! Я певна, що ти маєш і доказ!..

Квітка (*спалахнувши*). А, ти за шлюб?.. Ти мені очі колаш цією певністю?

Лучицька. Що ти? Ані в думці... Я сама не захотіла.

Квітка. То-то ж! При чім же я? Тобі захотілося цієї комедії... не знаю, для чого.

Лучицька. Любий мій, невже не знаєш? Та тим же, що мені твоя воля, твоє щастя ближче до серця, ніж моє; я заклялася, що тільки тоді зв'яжу тебе, коли впевнюся, розумієш, упевнюся, що не буду тобі каменем...

Квітка. Така жертва для мене тяжка, а особливо докори. Я думаю, що ти в мені певна, а про матір... Її не переробиш. Та, нарешті, пізно й питання ставити: я мушу... і ми перевінчаємось хоч завтра.

Лучицька. Ні, ні! Це зняло б неславу... Бога ради, про це більше ні слова. Я боюсь, щоб і няня не підслухала, не довідалася, що ми її ошукали. Це вразило б її смертельно. Схоронім поки нашу таїну, а прийде час — ми попра вимо.

Квітка. Як знаєш, твоя воля... А тільки мені не натякай: це образа моєї честі! (*Глянувши на годинника*). Ой-ой, одначе пізно! (*Встає*).

Лучицька. Куди ж ти знову? Щільний день не був...

Квітка. Хочу збігати з собакою в одне місце...
Куріп'ята...

Лучицька (*гірко*). Бачиш, як тобі зі мною скучно... Стий, стій, це не дорікання... а тільки, що ти собі діла не маєш, а без діла нудно жити на світі.

Квітка. Ет, не в тім річ: ти в мені зачепила болючу струну... Правда, нема більшої муки, як почувати в своїх грудях ціле море сили й жадоби мирові послужити і знати, що тієї сили нема куди кинути, нема до чого приладити; впевнятися щодня, що всі шляхи твої переорані і що деякі з них сам переорав...

Лучицька (*полохливо*). Невже не зміг би служити? І від матері так би не залежав.

Квітка. Де? Де? Не дратуй хоч ти мене! На казенну службу я не піду — нездатний.

Лучицька (*тривожно, зі сльозами*). Та й я на дорозі...

Квітка. Та перестань, з тобою й побалакати дружньо не можна, тільки себе гризеш і другого дратуєш!.. Що ж тут такого? (*Пауза*). В мене ще є надія... Я подався до земства і от-от жду відповіді.

Лучицька. Так ти будеш по земству служити? Яка я рада, яка я рада! Слухай, ти від мене ховався з цим... Розкажи, як, що й до чого? Мені хочеться знати всі твої думки, всі твої бажання і мрії, щоб разом жити, одним подихом дихати...

Квітка (*бере рушницю і встає*). Після, після... Тепер ніколи... побіжу!

Лучицька. Таки йдеш?

Квітка. Таки йду. (*Пішов*).

Лучицька (*довго стоїть нерухомо, заломивши руки*). Обридла! Йому нудно зі мною! Я йому чужою стаю, а може й поміхою... Ох, як швидко скінчився мій рай! Одцвіли квіти, і листя опало... (*Здргнувшись, провела рукою по чолі*). Невже кінець всьому? Ох, яким морозом мене обсіпало! (*Тремтить*). Справді, чи не слаба я і того мені вбачається все хмурим. Він же чесна, хороша, правдива натура!.. Е, поки голови не стяли, будемо думати про інше... (*Пройшлась коло клумб, зірвала стокротку й сіла на сходах веранди*). Няню, ви там, у покою?

Палажка. Тут, моя дитино!

Лучицька. Принесіть мені, будь ласка, мою шкатулку...

Палажка. Зараз.

Палажка приносить шкатулку.

Лучицька й Палажка.

Лучицька (*відімкнула, розглядає речі*). Ось браслет з дорогими самоцвітами: це мені, няню, перший подарунок піднесли... Скільки було щастя, землі під собою не чула!.. (*Зітхає*). А ці сережки брильянтові мені піднесли в столиці. Як я боялася там виступати! Все одно як на катування йшла. Як гляну на обширну ту залу, а там аж чорно від голів,— так у мене руки й ноги подубіли... голос тремтить. Як я почала — не тямлю, а потім розійшлася... І-і, Господи, який же гвалт знявся, а в мене від захвату так серце здавило, мало не впала... І цей вінок там же від молоді... (*Зітхає*). А ось дукач і ці перли від нього, від мого сокола... Який він тоді був захвачений, сп'янілий, аж божеволів! (*Притискає до серця й цілує*).

Палажка (*бурчить*). Всі вони — пси, поки оженяться!

Лучицька (*провела по волоссі рукою, мов бажуючи викинути думку*). А ось іще... ще... багато, багато... Мало чи не з кожного города пам'ятка...

Палажка. А там іще в тій скрині скільки срібного посуду й вінків!

Лучицька. Бачите, моя рідненька, ми не злидні, і в нас є своє, надбане чесно,— так ви отій причепенді й відкажіть, що я не від нужди на їх гіркий хліб перейшла.

Палажка. Ох, якби було знаття, що так станеться, краще було б на своїх хлібах.

Лучицька. А ви ж, бабусю, казали, що гріх!

Палажка. Ото ж тільки й горе! (*Вийшла*).

Лучицька (*уклавши речі, виїняла засушені листки із зшитка*). Ох, оця квіточка! Скільки було щастя, а тепер зав'яла... А цей листик зелений... Першу роль з ним учила!.. Ах, минуло, минуло!.. А ви, мої ріднесенькі: почеркані, пописані! (*Розбирає аркушки, цілує*). Ось Катря! Як я тоді над її долею плакала, як за неї боліла душею... І не сподівалася тоді, що сама стану Катрею, сама буду переживати її нестерпні муки... Ох... (*Замислюється й тихо неспогадано співає, немов з ролі*).

Тяжко, важко, а хто кого любить,

А ще тяжче, хто з ким розстається!

Лучицька й Олена Миколаївна.

Олена Миколаївна (*зупиняється, слухаючи спів, і тихо підходить*). У тебе, невестушка, прекрасний голос... Тільки все грустишь, все тоскуєшь, словно несчастлива!

Лучицька (*заметушившись, закриває листки*). Ах, маменька... Это вы? Я и не заметила. Садитесь! (*Підкочує її крісло*).

Олена Миколаївна. Стой, милая! Что это, старые или новые письма перечитываешь? Любопытно.

Лучицька (*змішавшись*). Нет, маменька, это я так себе, от нечего делать... Тетрадки старые пересматривала...

Олена Миколаївна. Какие такие тетрадки?

Лучицька. Пустяки... роли прежние... (*Подає*).

Олена Миколаївна (*поглянувши*). А! Хе-хе-хе! Вот оно что удостоилось лобзаний! (*Повертає з презирством*). Ну, не правду ли я говорила: тянет прежнее, тянет! Уж не маши головой, не поверю: тянет, тянет!

Лучицька. Нет, это хоть и близко сердцу, а заброшено мною навеки.

Олена Миколаївна. Не поверю, не поверю! (*Мотає головою*). Ты сама себя, бедная, обманываешь: тоскуешь не даром...

Лучицька. Да с чего же мне, маменька, тосковать? Всего вдоволь, муж меня любит, вы жалеете...

Олена Миколаївна. Видно, мало этого, видно, есть за чем тосковать...

Лучицька. Что вы, маменька?

Олена Миколаївна. Не тревожься, милая, я любя говорю... Я понимаю, какую ты жертву принесла: и славу, и карьеру бросила для моего сына, да только впрок ли? (*Гладить її по голівці*). Таешь ты здесь, горемычная, и за своим прежним развеселым житьем, и за всем...

Лучицька (*глибоко зітхнувши, болісно здригнулася*). Мне все ничего, лишь бы Антось!

Олена Миколаївна. Антуан.

Лучицька. Лишь бы Антуан... Люблю я его, маменька, больше всего на свете, вот хоть сейчас в могилу лечь...

Олена Миколаївна (*поморщилась*). Верю! А все же и муж тоскует, одичал совсем...

Лучицька. Чем же он одичал? Неужели я зверь дикий?

Олена Миколаївна. Одичал, бирюком стал, нигде не бывает... Да и трудно: от нас все отшатнулись... Хозяйство его тоже не занимает. Все норовит, как бы из дому бежать...

Лучицька (*ламає руки*). Маменька, мне страшно!..

Олена Миколаївна. Мой-то, может, и полюбил тебя за талант, что вот-де все перед ней ничком падают, а я подхвачу. И такая это запальчивость его взяла, что и на мать плюнул... Ну, а как пришлось без сцены с молодой женой время коротать, так и вышло, что с зайцами веселее...

Лучицька. Боже мой! Да коли это так — умереть легче! (Плаче).

Олена Миколаївна. Перестань, моя сиротка! (Цілує). Ну как же мне тебя не любить? Несмотря на то, что ты сломала карьеру ему и жизнь, а сердце поневоле к тебе.

Лучицька (скрикнула). Так я Антосю сломала жизнь?

Олена Миколаївна. Успокойся, моя несчастная! Не ты... Но всех людей не переделаешь. С нами ведь знались все люди именитые, ну, а теперь и оскорбились на Антуана, что унизил себя перед ними: у всякого ведь семья есть — у кого жена, у кого сестра, у кого дочь; ну, а тут такое... Еще и по земским прокатят...

Лучицька. Так это через меня он все терпит? Господи! Какая ж я несчастная! Яка я безталанна! (Вибігає, ридаючи).

Олена Миколаївна (вслід). Доняла!.. Ты еще у меня погоди, актриска поганая!.. (Нишком викрадає клаптик з ролі й ховає його в кишеню).

ЯВА 6

Олена Миколаївна, Палажка, потім Квітка.

Олена Миколаївна (до Палажки, що проходить). Снеси-ка своей барыне воды.

Палажка. Що таке? (Біжить). Матінко! Дитино моя!

Олена Миколаївна (побачивши сина). Антуан! Куда это?

Квітка. В прорубь... А вы к нам?

Олена Миколаївна. Была уже. Полюбилась мне твоя женушка: вот как сначала была против нее, а теперь полюбила, — славная она...

Квітка (цілує їй руку). Благодарю, маман! Она — ангел, это — беззаветная любовь и преданность...

Олена Миколаївна. Беззаветная? Вот это мне немного сомнительно... Она все у тебя печальна: она о чем-то горюет, ее, видимо, гложет тоска...

Квітка. О чем же ей тосковать? Она так счастлива, так меня любит...

Олена Миколаївна. Ah, que tu es simple! ¹ Всему веришь! Вот дитятко! В глаза-то она смеется, прикидывается, а за глаза плачет.

Квітка. Да о чем же, маман?

Олена Миколаївна. А может быть, и о ком?

¹ Ах, який ти простодушний! (Франц.)

Квітка. Маман!

Олена Миколаївна. Почем я знаю. Что по театру, по цыганской жизни тоскует, так и неудивительно: уж кто раз попробовал этого яду, тот безнадежен; с омутом сжил-ся, ну, омут и тянет...

Квітка. Она и забыла про все это; она сейчас мне говорила...

Олена Миколаївна. Ха-ха-ха! Да ты просто смешон! Что она, дура такая, что ли? Станет она муженьку высказывать, что ей с ним скучно, что ее тянет в богему? Да ведь она актриса, да еще, ты говоришь, порядочная...

Квітка. Обворожительная!

Олена Миколаївна. Ну так что ж? Не сумеет она перед тобой сыграть роли? Чужими ролями заставляла, небось, плакать, так свою-то собственную уж и как проведет! Разве мне бы хотелось, чтобы она тебя обманывала? Она и славная, и умница, да вот беда, — думаю... даже уверена, что не из любви она тебя околпачила, а из расчета, да-с!

Квітка. Маман, что вы? Это невозможно: вы взгляните ей в глаза, ведь сама правда светится в них!

Олена Миколаївна. Нет, pardon, ты просто imbécile¹. Да какой бы она была актрисой, если бы не умела глазами владеть? Я скажу больше, она изнывает по старой зазобе.

Квітка. Что-о? Этому не поверю!

Олена Миколаївна. Да мне сама няня говорила, что у нее до тебя был какой-то актеришка, с которым ты чуть было не подрался!..

Квітка. Это друг ее.

Олена Миколаївна. А! Ami de la maison!² У них, кажется, все эти... называются друзьями?

Квітка (запалившись). Маман! Это бесчеловечно!.. В невинную бросать грязь!.. У вас, кроме каких-то подозрений, ничего нет...

Олена Миколаївна. Стой, не горячись! Ты всю жизнь поступал на основании минутных раздражений. Мне ведь самой хочется увериться в чистоте ее душевных стремлений, потому что, повторяю, она мне полюбилась; но я не ослеплена, как ты, а оттого и спокойна для наблюдений. Я боюсь, чтобы она попросту не сбежала...

Квітка. Что-о?

Олена Миколаївна. Ведь она переписывается с кем-то...

Квітка (враженный). Она не переписывается ни с кем.

¹ Недоумкуватий (франц.).

² Друг дому (франц.).

Олена Миколаївна. Ха-ха! Ты уверен? Это даже трогательно!..

Квітка (*кидається до кімнати*). Я сейчас у нее спрошу.

Олена Миколаївна. Стой! Ты только напортишь! Я тебе покажу отрывок. Остальное выследим. Только немного нужно хитрости и un tout petit peu de prudence ¹.

Квітка (*розгублено*). У меня голова кружится... Чтобы этакая гнусность? Нет! Это было бы чудовищно! Я бы ей и себе пустил пулю в лоб! Ведь я люблю ее, поймите!

Олена Миколаївна (*здвигнула плечима*). Сумасшедший.

ЯВА 9

Лучицька й Квітка.

Грім. З цього часу блимає блискавка. В кінці дії буря й дощ.

Лучицька. Ай! (*Закрила очі*).

Квітка (*підходить*). Марусю!

Лучицька. Ай! Ти? Ах, як мене грім налякав!

Квітка. Чистим душам грім не страшний... Поясни мені, Бога ради, щиро... (*Голос тремтить*). Від кого цей лист? Тут написано: «Прости, я розлюбив тебе, а покохав другу... ти собі знайдеш...» І так далі... грубо, цинічно!..

Лучицька. Що-о? Я не розумію нічого... А дай!

Квітка (*показує уривок*). Читай — я не прибавив!

Лучицька (*придивляється й сміється*). Це ж не до мене лист!

Квітка. У тебе знайшли... Тут нема сміху... тут жах!

Лучицька. Ні, голубе мій, один лиш сміх!.. Знаєш, що це таке? Це моя роль з «Глитая»: це той лист, що Глитай підробив і приніс Олені.

Квітка. Може... Однак все-таки... странно! Я хорошо не помню... Какое ужасное недоразумение! Я не могу прийти в себя!..

Лучицька. Ти мені не ймеш віри? Невже ти зміг про мене так чорно помислити? Антосю, що ж це?

Квітка. Прости! У меня расшатаны нервы... какая-то тупая боль... Да, все одно к одному... кругом разочарования, неудачи, неприятности!

Лучицька. Ти мене лякаєш... Що ж скоїлось?

Квітка. В земство нема чого й думати: остання стежка закопана!

Лучицька. Чого ж? З якої причини?

Квітка. Одна причина, одна.

Лучицька. Все я?

¹ Зовсім трошки розсудливості (*франц.*).

Квітка. Що ж ти з ними вдієш? І кланятися перестали... Нема просвітку: руки складай і лежи нікчемною колодою, поки не згниєш.

Лучицька. Я? Я тобі світ заступила?

Квітка. Не ти, а панські привереды... А!

ЯВА 10

Ті ж і Гаша.

Гаша (*вибігає*). Бариня на минутку зовуть вас... сюда!

Квітка. Сейчас! (*Іде за нею*).

При світлі блискавки видко в гущавині Олену Миколаївну й Квітку.

Лучицька. А коли я поміха, коли я всім тут каменем на ший — то ясно, що зайву личину треба набік!

Квітка (*вбігає хутко, сказано*). А! Наконець-то комедію розоблачу! (*Хпає Лучицьку за руку*). С кем это вы изволили любовные переписки вести? (*Лучицька тремтеть. Пауза*). От кого не роли, а любовные письма получаете?

Лучицька (*змертвілим голосом*). Антось! Не оскорбляй меня!

Квітка (*напружено*). С кем обниматься изволили?

Лучицька. Не оскорбляй! Что это? Насилие?

Квітка (*несамовито*). С кем обнимались?

Лучицька. З Лемішкою... отцом Маринки... Спроси няню...

Квітка. Одна шайка!.. Где бы он взялся здесь?

Лучицька. Проездом... Клянусь Богом!.. Опомнись!..

Квітка. Где письмо? Отдайте его мне!

Лучицька. Вот оно. (*Дістає*).

Квітка (*вирвав*). От какого-нибудь поганого актеришки и у сердца хранить!.. А, знаю, от какого мерзавца это письмо!

Лучицька (*захиталася і вхопилася за спинку стільця; коси від руху впали*). Не от мерзавца, Антон Павлович, а от честнейшего и преданнейшего человека...

Квітка (*сказено*). От преданнейшего? Так у вас там, между этой... этой... преданнейшие люди?

Лучицька (*ніби відганяючи образу рукою, а другою — за голову*). Остановитесь!.. Не оскорбляйте!.. Пощадите!

Квітка (*ловить слова в листі*). А-а, вот оно: «богорівна», «неспогадана», «верніть мирові дар божий»! Так вот в чем дело? Так это все была жалкая комедия... водевиль с переодеванием?.. Вы разыгрывали угнетенную невинность, я получил роль простака, дурачка-буф, а настоящий герой был за кулисами...

Лучицька (*задихаючись*). Остановитесь!

Квітка. Туда вас тянет, манит цыганская жизнь, а здесь — тоска, разойтись негде... Обманулись в расчетах!.. Что ж, вы здесь не пленниця... насиловать воли не будем! (*Виходить, кричить убік*). Коня мне!

Лучицька. Ай! Бесчеловечно! Безбожно!.. За что же? За что? (*Ридає*).

ЯВА 11

Лучицька й Палажка.

Палажка (*підбігає*). Що, знов? Що?

Лучицька (*кидається до неї з риданням*). Вигнав!.. Дочекалася! І за що? Обридла, світ заступила... в тім і винна! (*Ламає руки*). Дайте мені чогось... щоб я... навіки забулася... Тільки далі від цього місця, далі!

Палажка. Заспокойся, ріднесенька! Будь вони прокляті, іроди!

Лучицька (*збентежено*). Тікати, тікати звідсіль! Няню, берить... тільки мою шкатулку... а їхнього — ні рубця... Підводу найміть...

Палажка. Та хай їм усе завалиться! Я зараз!.. Тільки надворі горобина ніч.

Лучицька. Пішки піду! Туча, няню, не така жорстока, як люди; буря порве все, та хоч серця не займе... Грім відразу вб'є, та катувати не буде... А тут катують і не докатовують!.. Ходім! (*Няня її піддержує, вона слизе падає*). Боже! (*Сповзає з рук няні на коліна*). Скінчи мої муки... Над силу кара, над силу!

Грім, дощ, буря.

Завіса.

ДІЯ П'ЯТА

Убога, але чиста кімната. Прямо — двері; праворуч — два вікна, ліворуч — ліжко, заставлене від дверей ширмами. На вікнах фіранки. Заду, коло образів, лампадка. Праворуч, за вікном, ще маленькі двері.

ЯВА 1

Палажка, Маринка, Лучицька.

Палажка (*дивиться на Лучицьку, яка спить*). Ох-ох-ох! Нема вже нашої Марусі, тільки тинь одна; тане вона, як віск!

Маринка. Тане, бабусю, тане! Як стривожили її тоді на спектаклі, як упала й залилася кров'ю — ледве сюди донесли!

Палажка. Господи Боже мій! Що вона їм учинила, кого зобидила моя дитиночка, моя упадниця, що так жорстоко... (Плаче). Зарізали, зарізали!

Маринка. Бог покарав і злобителів. Квятковську обікрали. Котенко горить, а Квітка в жовтий будинок улучив: того ж таки вечора збожеволів!..

Палажка. Прости йому, Боже, а на душі в нього великий гріх, а надто в тії пані, його матері.

Маринка. Від неї оце одержала листа Маруся.

Палажка. Що ж їй ота пані пише?

Маринка. Прощення просить, і за себе й за сина, кається!..

Палажка. І-і! Вже пізно! А Маруся не забува його, як помічаєш?

Маринка. Де там! І на тім світі не забуде!

Палажка. Ох, горенько, горенько! Оцю ладаночку від угодника нехай надіне на себе зараз: я покладу її на подушці! (Встала).

Маринка. А ви ж це, няню, куди знов?

Палажка. Піду ще до церкви, на часточку подам і проскурку принесу: сьогодні ж її святого янгола.

Маринка. Ага! А я й забула! А не забаритесь?

Палажка. Ні, вже й без того пізно, коли б і застала. (Хрестить Лучицьку). Спить собі янголятко тихо, так тихо, а душа вже, бачу, під самим горлечком б'ється!.. Спи, моя зіронько, моя стоптана квітко! Нехай тебе, безталанну, святі янголи хоронять від лиха! (Виходить, поцілувавши Марусю).

Маринка (зачиняє двері, підходить до вікон). Треба одначе фіранки спустити, щоб світ не розбудив Марусі!..

Стук у двері.

Хто там?

ЯВА 2

Маринка й Жалівницький.

Маринка. Ти? Любий мій! (Цілує Жалівницького, що увійшов через бокові двері).

Жалівницький. Слухай, голубко, вийми мені зі скриньки свій браслет і сережки, а я додам ланцюжок з годинником, то, може, під заставу роздобуду карбованців із сотню; наші всі складаються, навіть і Котенко... Йй тепер треба грошей!

Маринка (виймає). На, на! Це гаразд ти придумав!..

Жалівницький. Ну, то прощай на час! (Пішов).

Маринка (проводжає). Не забудь же — сьогодні її іменини.

Жалівницький. Пам'ятаю, пам'ятаю!

Лучицька (*прокидається*). Хто там?

Маринка. То чоловік приходив...

Лучицька. А, Марочка? Що ж, цілувала?

Маринка. Цілувала, цілувала!.. Ну, а як же вам?

Лучицька. Лучче, лучче! Певно, пізно? Я дуже за-спала.

Маринка. Ще рано, ще спить; лікар казав — чим більше спатимете, тим швидше встанете!..

Лучицька. А він надіється... Я видужаю, правда?

Маринка. Видужаємо, видужаємо і будемо щасливі!.. То ви тоді на тому клятому спектаклі якусь жилу порвали, а заживе, то й по всьому!.. Ось мікстурки випийте!..

Лучицька (*п'є*). Мені хочеться так ще пожити!.. Я ж виплакала, вимучила оте право!

Маринка. І поживемо ще, порадіємо!.. От тільки краще спати! Засніть ще! (*Вкриває її*).

Лучицька. Добре. Я буду все, все робити, аби швидше одужати!

Маринка закриває її ширмами.

Я В А З

Ті ж і Лемішка, а за ним дві хористки.

Маринка (*на стук схоплюється. Обнімає батька й хористок*). Таточко! Любий мій! Маруся ще спить, а ви, сестрички, погуляйте поки в садочку! (*Хористки кивають головами й виходять*).

Лемішка (*дає гроші*). На, дитиночко моя: це я й голота для нашої благодієчки... для нашого янгола; ми спромоглися!.. Вона все для нас трудилася... віддавала послідні... а тепер лежить безпомічна... на Божих руках!.. (*Плаче*).

Маринка. Тату мій... Золотий! Який ви! (*Утирає очі*).

Лемішка. Тільки не кажи їй, — не прийме: я знаю її! Кажи, що це від Котенка.

Лучицька. Маринко, хто там?

Лемішка. Тихо! Я тікаю! (*Виходить навипинячки*).

Маринка. Та то я сама...

Лучицька. А мені почулось було...

Маринка. То вві сні, певно! Заспокойтесь, спить ще!..

Лучицька. А мені й справді щось снилося, чи то сніг, чи свічки!.. (*Говорить халливо, жваво, тільки з задишкою, і чим далі, то більшою*).

Маринка. То добрий сон, моя лелечко, він вам віщує несподівану радість якусь...

Лучицька (*обнімає Маринку*). Може, швидко Антось прибуде?

Маринка. А може... Лікар казав, що йому зовсім гаразд, що швидко вийде, що ваша хвороба йому на користь пішла.

Лучицька. Господи, яке щастя!.. А я мучилась, що через мене... *(Сідає)*. Яка я щаслива!

Маринка. Тільки не хвилюйтесь: вам і радість і горе — одна вада!

Лучицька *(складає руки)*. Боже! Милосердю й любові Твоїй краю нема!

Маринка. Знов бентежитесь? Ну, й не пущу його!..

Лучицька. Ні, ні! Я буду все робити...

Маринка. Так от і засніть!

Лучицька. Не хочеться, рибонько!.. Я після, після засну!.. Слухай, я оцеї час, як злягла, все думала про себе й про нього. І знаєш, на чім упевнилась? Що винувата я, а не він.

Маринка. Це якраз по-вашому.

Лучицька. Далєбі! Я занадто кохала, стала відразу рабою, собакою вірною... Вдарило лихо, а я, замість того щоб підняти крила і його піднести, сама їх опустила... і впала!..

Маринка. Годі, Бога ради, годі! Вже знову он колоється серце!.. Ну, нехай він зовсім правий, нехай!

Лучицька *(всміхається)*. Так! Перевірівшись у мені, він почав світом нудити... А тут ще приревнував!.. Лихі люди підстроїли!.. Але вірю — кохання!

Маринка. Так, вірю, вірю!.. Тільки мовчіть: бачите, і духу не вберете.

Лучицька. Не буду більше, не буду!

Маринка. Ось надіньте ладаночку — бабуся принесла.

Лучицька. Де, де? *(Цілує й надіває)*. Так бабуся моя сивесенька вернулася? Де ж моя ненечка?

Маринка. В церкві, зараз прийде: сьогодні ж — вашого янгола! *(Обнімає)*. Всього, всього, найбільше здоров'я!

Лучицька. Правда, а я й забула. Відсунь, серце, фіранки й відчини віконце... а то так темно.

Маринка. Добре. *(Піднімає фіранку)*.

Лучицька. Ах, як гарно! Яке сонечко ясне та веселе! Підведи мене та посади коло вікна: мені так хочеться на Божий світ глянути!

Маринка. А ви не втомитесь?

Лучицька. Ні, ні! Мені сьогодні дуже легко... і серце перестало боліти... Переведи тільки мене до вікна.

Маринка. Стійте ж, я крісло поставлю *(ставить до вікна)* та накрию ще вас теплою хусткою, отак! А тепер беріться мені за шию.

Лучицька *(встала, хитається)*. Ой, хата крутиться!..

Маринка. Бачите!

Лучицька. Ні, тепер легше!.. То зразу якось у голові загуло!

Маринка. Ну, держіться ж міцно! *(Веде)*.

Лучицька. Бачиш, сама йду... О, я швидко видужаю! *(Цілує Маринку)*.

Маринка. Ну, сідайте ж тихенько; я ще подушечку підкладу під спину. *(Кладе)*. Добре сидіти?

Лучицька. Добре, добре! Маринко, голубонько, відчини ще й вікно!

Маринка. Боюся, щоб, бува, вітрець не пройняв!

Лучицька. Ні, надворі тихо. Он бузок весь розвився, а листом ані колихне... Можна!

Маринка. Та воно надворі аж душно, а ви все-таки накрийтеся хусткою! *(Відчиняє вікно)*.

Лучицька *(дихає коротко й часто)*. Ах, ах! Яке пахуче, тепле повітря... Аж дихати легше... Аж лоскоче. *(Розглядає)*. Он на грядках і черевички зацвіли, і зірочки мріють... а собача рожа як вигналася високо,— пишається! Садочку мій любесенький, так би й полинула... А то хто там?

Маринка. Наші хористки. *(Кричить)*. Агов! Сюди!

Лучицька. Нехай квіток...

Маринка. Стійте! Нарвіть квіток!

Лучицька *(виглядає)*. Он троянда, а далі ген любисток, канупір, зірочки... *(Голосно)*. Та наламайте бузку! *(Закашлялась)*.

Маринка. Що ви? Бога ради! Кричати проти вітру... Щоб знову жила... *(Зачиняє вікно)*.

Лучицька. Не буду, більше не буду!

Маринка. Коли хоч раз крикнете, то зразу покладу!..

ЯВА 4

Ті ж і Рябкова та Богданька.

Рябкова й Богданька *(вбігають з букетами, з квітами й з початим вінком)*. Віншуємо, віншуємо нашу ненечку!

Богданька. Вже сидите? Слава Богу! Дай Боже здоров'я й здоров'я!

Рябкова. І здоров'я, і щастя, і всякого добра! *(Цілує Лучицьку в руку)*.

Лучицька *(обнімає їх)*. Спасибі, мої діточки любі, за пам'ять, за ласку, за щире бажання. Вже мені далеко краще... Вже сиджу, а швидко ходитиму!.. *(Любується квітами, нюхає)*.

Маринка. Дай Боже! Ану, висипайте квіти... А бузок я в воду поставлю.

Лучицька. Ах, які квіточки, які милі... Як пахнуть, а надто троянда...

Маринка. Дайте я вам її от сюди приколю.

Лучицька. З любистком, з любистком: я хочу, щоб мене любили... Отак! І бузку мені дай, щоб не забували... Я так бузок люблю!

Маринка. Натє, натє!

Лучицька. А цей вінок ми закінчимо: допоможіть мені. (*Починає з Богданихою радісно плести*).

Рябкова (*осторонь, Маринці*). А що, як їй?

Маринка. Лікар каже, якби спокій їй повний та теплі краї... то ще була б надія, а то нема ради! (*Витирає очі*).

Рябкова. Жалібниця наша, заступниця наша!

Лучицька (*підозріло*). Про що ви там шепочетесь? Про мене?

Маринка. Ні, то вона мені новини розкажує. (*Штовхає ліктем*). Та аж насмішила до сліз.

Лучицька. Розкажи й мені!

Рябкова. Та то вчора Квятковська хотіла похвастатись вашою пісенькою — «Пруднусом»; товкла її, товкла, та все ні в тин ні в ворота! А таки наважилася співати!.. Ну й утяла до гапликів. Музика — одне, а вона — друге... Ні «тпру» ні «но»! А все ще дметься... Аж поки з гальорки не крикнули: «Годі!»

Лучицька. Невже їй трудно? Простий мотив... (*Починає наспівувати*).

Як поїхав мій миленький до млина, до млина,

А я собі пруднуса пайняла, пайняла... і т. д.

Спочатку співає боязко, тихо, з паузами, а потім з запалом, поки не схопилася за серце, аж закашлялася.

Маринка (*хотіла раніше спинити, та Лучицька очима просила дозволити їй*). Боже мій! Кашель! Задишка! Що ви нарobili? Води, води напийтесь!

Лучицька (*ледве вимовляє*). Мікстуру...

Маринка (*дає*). Лишенько тяжке! А казали, що слухатиметесь!.. Так-то ви хочете стрінити вашого любого?

Лучицька. Не буду, не буду! Так хотілося... згадати минуле... і похлинулася! Мовчатиму!

Богданиха. Ви мовчіть та дивіться! Ось і вінок зараз буде готовий!..

Лучицька мовчить, важко дихає і мімікою показує, щоб їй наділи дукачі й намисто. Її наряджають. В мімічній грі спочатку видно, що Лучицька страждає, хапається за серце, за груди, а потім її муки стихають, і вона вже грає мімічно з дитячим усміхом.

Богданиха. Ось і віночок готовий. Бачите, який славний? От надінемо. *(Надіває)*. Як вам у ньому любесенько!

ЯВА 5

Ті ж і Палажка.

Палажка. Сидить уже дитиночка моя! Прибирається? Мати Божа, вчула ти молитву мою!

Лучицька. Ай! *(Обнімає няню)*.

Палажка. Ріднесенька моя, ось проскурка тобі з часточкою за здоров'є! Молилася за тебе і в монастирі, і тут!

Лучицька цілує її, показує, що мусить мовчати, бо Маринка заборонила; показує, як любить няню, і на ноги показує, що няня для неї потрудилася.

Що там ноги, що мої кості? Аби ти, моє янголятко, була здорова!.. І будеш — я знаю, що Господь зглянеться на наші сльози!

Лучицька показує жестами, щоб няня сіла, відпочила, цілує проскуру й передає, щоб коло ікони поставили. Палажка кладе, йде повз. Глянувши на Лучицьку, махнула в розпачі рукою і з риданням пішла в бокові двері.

ЯВА 6

Ті ж і Безродний.

Безродний *(входить з вінком)*. З новим здоров'ям, з новим щастям, з новими силами! На втіху нам і на красу світові! *(Кладе вінок до ніг Лучицької й цілує її руки)*.

Лучицька *(обнімає)*. Друже мій! Єдиний мій! *(У відповідь на міміку Маринки)*. Я трішечки, трішечки!..

Безродний. Ми встали вже? Прибираємося! То-то сьогодні й день такий, — не нарадується світ Божий!

Лучицька. Встала. Мені лучче... Я така щаслива... Так вам рада! *(Знову обнімає)*. Єдиний мій!

Безродний. Боже мій! Як я вас... *(Утирає очі й відходить, передає Маринці гроші. Мімічна сцена)*.

Лучицька *(розчулено)*. Знаю, знаю... *(Пауза)*. Ану, підведіть!.. З вами пройдуся, мені легше!.. Мені так радісно, мов п'яна!..

Маринка *(злякано)*. Не треба, не треба!

Лучицька. Ні, ні, я пройдуся!

Безродний. Постійте ж!

Маринка. Беріть її під руки.

Лучицька *(встає, хитається)*. Ох, слаба ще, втомилася!.. *(Задишка)*.

Маринка. Лягли б краще... А то все хвилюєтесь та надриваєтесь...

Лучицька. Ні, перемогла вже... О, бачите? Іду, іду, іду!.. Швидко... Сама!

Безродний. Ви тільки скудли... Але то пусте!

Лучицька *(хапається за серце)*. Ай! Не можу! Смерть тут... Смерть! *(Кинулась і повисла на руках Безродного)*.

Безродний. Заспокойтесь, голубочко... То все наживете! Не можна ж зразу! *(Показує очима, щоб підкотили крісло; його тепер ставлять на середину кону)*. Може, ляжете?

Лучицька *(махає головою, що не хоче; її садять у крісло)*. Смерть!.. Сила зникла!.. Нема чим жити!.. *(Звішує руки й голову безсило)*.

Безродний. Надбаєте... буде чим жити... *(Втирає крадькома очі)*.

Лучицька *(всміхаючись журно)*. Ви самі тому не вірите... друже...

Безродний. Такої кривди там *(показує на небо)* бути не може!..

Лучицька *(все тяжче дихає)*. Не нам розуміти святу волю!.. Мені тільки тим журно вмирати, що життя.. марно пройшло... Не справдилася ні мрія... ні надія!.. Навіть рідна сцена, якій я Боже як вірила... теж хитається,— мій талант не дав їй нічого... і серце коханому не дало втіхи... і ви, мій найкращий друг, з своїми широкими думками віддали себе цілком... і опинилися марно край ями!

Безродний. Що я? Може, й слід було, щоб так сталося: лихо поновлює душу й гартує думки... А ви до себе несправедливі: не марно пройшло молоде ваше життя, недарма талант просіяв, не порожньо й серце любило. Хай ми і не тішимо тепер слухача новинкою та дивовинкою, але наше народне життя з його радощами і горем великим з'єднало його з меншим братом, прихилило серце його... І поміг цьому й ваш талант: він окрасив сцену, освітив її сяйвом яскравим і привабив до себе весь люд. Що в сім'ї нашій, яка розрослася й розвилася,— не без лихих людей, то де їх нема? Де люди — там і гріх! Але скільки під вашим крилом виховалося і чесних, і добрих, і милостивих. А серце ваше всіх гріло, всім давало і світло, і тепло!

Лучицька *(розчулена, всміхається, сльози течуть)*. Хороший мій... дорогий... *(Тисне руку)*.

Безродний. Ви любили багато і все віддали тій любові; а любов — найбільша на землі сила, найвища сила й на небі: вона ніколи марно не гине, вона — і джерело, і весь розум життя!

Лучицька *(щасливо всміхається)*. Так, так... Ви примирили мене. Розважили...

Безродний. Та й ще жити будемо... Он і я, який дохлий, а ще сподіваюсь потрудитися... Вірте, вірте!

Лучицька. Ох, коли б! Як мені хочеться жити, серцем радіти... Господи, не вкороти мені віку! (*Стає на коліна*). Пошли мені хоч хвилинку щастя... Я не зазнала його... Я нікому зла не вчинила...

Безродний і Маринка (*підводять її*). На Бога надійтесь!

ЯВА 7

Ті ж, Жалівницький, Лемішка й хористи.

Жалівницький (*кладає до ніг Лучицької вінок*). На довгий вік! На наше всіх щастя!

Лучицька. Друже мій! Вірний мій! (*Обнімає*).

Жалівницький. Ось і Котенко... (*Дає гроші*).

Лучицька. Спасибі йому... І в нього добре серце... Відслужу... (*Маринці*). Сховай! (*Передає гроші*).

Лемішка (*теж з вінком*). Благодійниці нашій!.. Неньці нашій!.. Сонечку нашому!

Лучицька (*обнімає його, не допускає до руки*). Таточку мій, ріднесенький! Мені у вас... цілувати руки!.. Спасибі, спасибі!.. Стільки мені радості! (*Дедалі більше хвилюється, швидше дихає, дуже захоплюється радістю*).

Хористки й хористи (*з тортами й рушниками*). Від хору з повиншванням і пожаданням усього кращого, а найпаче здоров'я! (*Передають Маринці*).

Лучицька. Спасибі, спасибі!.. І дітки не забули... Всіх, всіх обнімаю! (*Цілує всіх*).

ЯВА 8

Ті ж і Юркович.

Юркович (*вбігає, весело*). Непорівнянній диві нашій до самої землі! (*Цілує руки*). Хворобу — набік, ворогів — під ноги, а славою покотити по всьому світу!

Лучицька. Спасибі... І цей згадав!.. Тільки ворогів не топтати... а добром вітати... то їх не буде!..

Юркович. Ну, не кажіть: ось я свого хазяїна як не вітаю — не прибавляє копійки на строчку та й не прибавляє.

Лучицька. Вже з своїми... строчками... і мене розсмішив!

Юркович. Ще й не так розсміємося!.. Ще гопака з вами вшкваримо! Як маму кохам... А може й я свого кину... та до вас? (*Запримітивши загальний настрій, замовкає*).

Маринка знову дає Лучицькій ліки.

Юркович (*відходить убік, виймає зошит і починає щось там писати*). Матеріал хороший: два фельетона і три воспоминання.

ЯВА 9

Ті ж і студенти.

1-й студент (*кладає до ніг Лучицької вінок*). Від усіх товаришів українців вітаю наше сонце, що зійшло й освітило славою рідний край! Хай же воно сяє ще довго і огріває теплом усіх обійдених і задубілих! (*Цілує шанобливо їй руку*).

Лучицька. Дякую... всіх обнімаю... не можу вимовити... радість забиває дух... (*Усміхається щасливо, плаче, частіше хапається рукою за серце*).

2-й студент (*кладає до ніг Лучицької вінок*). От имени товарищей великороссов приношу дорогому и родному всем нам таланту искренний привет и наилучшие пожелания! Работая на благо нашей возлюбленной родины, вы тем самым украшаете и венки отечественной славы. Живите же и пленяйте нас и наших южных братьев вашей дивной игрой, вашим симпатичным призыванием!

Лучицька (*задихається*). Над міру... над силу... сьогодні мені щастя... Благодарю... всіх, всіх... Видите, как я тронута! (*Хапає за руку Безродного*). Так, ви праві... ось вона, любов!.. Ось воно... найвище щастя!

ЯВА 10

Ті ж і Кулішевич та Палажка.

Кулішевич (*з галасом*). Зозуленько моя! Сидиш? (*Обнімає*). Поздоровляю, поздоровляю з іменинами! Будь здорова, як вода, а багата, як земля, а щаслива, як... знаєш хто? (*Підморгує*). Ось тобі від мене! (*Надіває на шию хреста*).

Лучицька. Сестрице!.. Ріднесенька!.. (*Обнімає*). Не забула... Яка я сьогодні щаслива... Так легко тут... Нічого не чую... Я ще з вами... поживу!

Кулішевич. А ось ще й кращий подарунок. (*Подає листа*). Глянь!

Лучицька (*аж здригнулася*). Лист?.. Ай! Від нього... (*Цілує*). Я не переживу такого щастя!.. Над силу... (*Читає*).

Безродний і Жалівницький з докором до Кулішевич, що така не обачна.

Присутні групуються круг Лучицької. Вона напівлежить у кріслі, вся вкрита вінками, тяжко дихає, страшенно збентежена. справа й зліва на

колінах припали до неї Маринка й Палажка, решта — півколом заду,
Безродний — посередині. Юркович упустив зошит і остовпів.

Лучицька (з останнім зусиллям, втрачаючи свідомість). Ах, який рай!.. Пише: «Здоров... Лечу до тебе... Тепер ніхто не розраїть... Все життя тобі, твоєму таланту... Все моє добро твоїй рідній сцені...» (Цілує листа). Тепер я з ним!.. (До Безродного). Заживемо... Всіх вас підніmemo!.. Ах, яке щастя! Чого ж ви плачете? Тепер будемо щасливі... Господь зглянувся...

Безродний (через силу). Будемо... Будемо!..

Лучицька (блаженно простягає вперед руки). Боже, яка радість! У грудях дзвенить... Яке щастя огортає... Он і коханий... Летім... Як ясно, як сонячно там... Ах! (Зразу опускає руки і, звисивши голову, посувається вниз, під вінки).

Жалівницький. Що з нею?

Маринка (припадає). Не б'ється серце!..

Палажка. Вмерла? Дитино моя! (Ридає).

Безродний. Зайшло наше сонечко!..

Всі опускаються на коліна.

Завіса.

ІВАН ФРАНКО

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ СТАРИЦЬКИЙ

В оцю-то незвичайну, гарячу і плідну добу, під впливом сеї плеяди і пройнятий її ідеями, виступає на літературну ниву Михайло Старицький. Хоча його літературна діяльність розпочалася вже давніше, 1865 р., то були се лише переклади, переважно з російських поетів, з якими він виступав перед публікою. Тільки 1868 р. він виступає уперше з оригінальними поезіями в львівській «Правді».

Хоча в тих поезіях мало ще власного, пережитого і перечутого, то проте і в формі і в змісті їх бачимо заповідь чогось нового, бачимо перші признаки виходу української поезії з доби епігонства, з наслідування Шевченкової манери. Бо коли в добі епігонів майже обов'язково було дивитись на світ і на людей очима співучого селянина, афектувати селянську наївність, починати поезію від зір, вітру, сонця, хмар або соловейка і потім більше-менше ех абгурто¹ перескакувати на індивідуальне поетове «горе» або «щастя»; коли там усі людські відносини і вся природа

¹ Не закінчивши (латин.).

мусили бути стилізовані, позбавлені реальних прикмет і деталей, більше-менше в такому самім розмірі, як у орнаментах народних вишивок являються стилізовані квітки та листки, то Старицький відразу відкидає той конвенціональний стиль, кермуючись тим вірним почуттям, що той стиль був природний і поетичний в устах Шевченка, але не може бути тим самим в устах Куліша або пізнішого укр[аїнського] поета. В тих перших поезіях Старицького і у всіх пізніших бачимо виразно, що се говорить український інтелігент не до фікційного укр[аїнського] народу, який з елементарних причин не міг ані слухати, ані розуміти його,—але до своїх рівних інтелігентів, про свої інтелігентські погляди та почування. І спеціально — се уперше заговорив українським поетичним словом російський інтелігент, який почував себе ближчим духовно до загалу російської інтелігенції, ніж до маси темного українського люду, і який, виходячи із основної течії думок і поглядів тої російської інтелігенції, доходив зразу до спочування недолі та соціальному покривденню українського люду для того, що він частина робучого люду загалом, а тільки з часом здужав докопатися до глибшого, ніжнішого чуття для сього люду з тої причини, що він рідний, свій, український. Настрій нашого поета сумний, думи важкі, але, шукаючи їх причин, ми віднайдемо їх не в якихсь місцевих обставинах, властивих лише українському окруженню, не в поетових особистих пригодах, а в настрої всеросійського інтелігента того часу.

...Старицький яко лірик займає в нашій літературі далеко не таке невидне місце, яке признавав йому Огоновський. Навпаки, згадавши, що він був першим із тих, кому доводилось проламувати псевдошевченківські шаблони і виводити нашу поезію на ширший шлях творчості, і що тільки за ним пішов Куліш у пізнішій добі свого віршування («Хуторна поезія», «Магомет і Хадиза», «Дзвін», «Маруся Богуславка» і т. ін.), а далі Грінченко, Самійленко, Леся Українка, Кримський і ціла фаланга молодших, ми мусимо признати немало його заслугу. Та й лишаючи набоці той історичний момент і роздивляючи його ліричні поезії з чисто артистичного погляду, ми мусимо признати авторові немалий, хоч, розуміється, й не першорядний талант. Є щось форсоване, роблене в його версифікації; пафос у нього не все ширій, вірші, хоч старанно змайстровані, плывуть важко; тої легкості й грації, якою визначаються твори першорядних ліриків, у нього нема (не забуваймо, що якраз такими самими хибами визначається в значній часті й лірика геніального німецького поета Шіллера!) — се так. Та проте ніхто не

відмовить поезії Старицького ані серйозності її змісту, ані артизму в виконанні, ані глибокого почуття громадських потреб та хиб. Можна сказати навіть, що його лірика більше громадська, ніж індивідуальна, що він висловлював переважно погляди та почуття, якими одушевлялася тодішня київська Громада передових українців. Може, власне для того його лірика й не має того блиску безпосередності та індивідуальності, що була рефлексом загальнішої, громадської думки; та власне тому для історика нашої літератури вона подвійно цінна, бо, крім артистичної, вона має й документальну вартість.

1902 р.

Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 33.— С. 238—239, 259.

ЛЮДМИЛА ДЕМ'ЯНІВСЬКА

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ СТАРИЦЬКИЙ

Актуальна, вагома проблематика, психологічна достовірність характерів, що водночас є й виразними соціальними типами доби, природність конфлікту, викінчена форма кожної сцени, п'єси в цілому — все це ставить на перше місце у спадщині митця драму «Не судилось» (1881), засновану на дійсних фактах. «Факт, що послугував темою у моїй драмі,— зазначав М. Старицький,— факт правдивий, з щирого життя, з сусіднього нашого села, якому я був свідком... У драмі навіть всі фамілії з малими одмінами,— так замість Ілляшенків — Ляшенки, а решта ті ж самі».

Під первісною назвою «Панське болото» п'єсу не дозволили виставляти. Висновок Петербурзького цензурного комітету був такий: «Через усю п'єсу проходить та думка, що пани безкарно можуть глумитися над чесними селянськими дівчатами, а потім безжалісно залишати їх. Зважаючи на ще не зміцнілі моральні відносини між селянами і колишніми їх власниками, здається, на думку комітету, несвоечасним і незручним виводити на сцену ті сумні моменти з минулого селянського побуту, які можуть породити або підтримати пристрасну упередженість між вищими і нижчими станами».

Драма побудована на контрастному зіставленні світоглядних позицій інтелігента-демократа (Павло Чубань) і ліберала з поміщиків (Михайло Ляшенко), а ширше — українського панства і трудового народу. У п'єсі тісно,

в межах одного дому, зведено представників різних соціальних груп, виразників різних життєвих принципів. І це була не художня умовність, а відображення тогочасного життя, коли зруйнувався феодально-патріархальний лад, але лишилися в силі його визначальні засади — велике землеволодіння, приватновласницька ідеологія і мораль, коли почало виразно вимальовуватись огидне лице капіталізму. Ця доба позначена змішуванням станів і класів, ширшим їхнім взаємопроникненням. Класові, кастово-дворянські межі були порушені, а нові ще не чітко окреслені. Побачити за ліберальною фразою обличчя нового класового ворога, викрити його — таке було завдання демократичного мистецтва. Це високе завдання часу виконували І. Карпенко-Карий, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, інші талановиті митці. З успіхом виконував його і М. Старицький — у першу чергу в тому літературному роді, в якому був найсильніший і який мав найширшу аудиторію, тобто у своїй драматургії.

Дія драми починається природно, конфлікт виникає і розвивається цілком вмотивовано, логічно, без жодних натяжок і умовностей. На вакаціях у селі, в панському маєтку, відпочивають два юнаки, студенти університету — поміщицький син Михайло Ляшенко та його приятель із різночинців Павло. Панич Михайло, «чистюк і джиґун», під впливом ліберально-культурних ідей пробує слідом за Павлом у своєму маєтку збирати і вчити сільських дітей грамоти, але вистачає його запалу ненадовго. З більшою охотою він відвідує сільські вечорниці. Вже на початку п'єси, в першій ремарці і фразах, ми бачимо неприховану авторську іронію щодо його «великодушних поривань» і праці на користь народу. Михайло, «розкішно по-українськи одягнений», лежить без жупана у садку і курить сигару, розмірковуючи: «... Чорт його зна, якісь мене лінощі обсіли: сьогодні уже й до школи не пішов. *(Потягається)*. Та з цією дрібнотою нудно й володитись... Тільки Павло й зможе!»

«Програма», яку він проголошує в розмові з дядьком, запеклим ретроградом, кріпосником і монархістом Белохвостовим, досить-таки розпливчата і невизначна. Тож недаремно з приводу всіх «ідейних» тирад Михайла, його заклик: «Ні од кого не залежать, а працювати там, де мені мило,— на користь народів!» — Белохвостов нашішкувато зауважує: «Очень укорительно, но не вразумительно!» І, розуміючи, що запальні промови Михайла не більше як поза, данина моді, він зневажливо-іронічно кидає: «Мы еще на эти темы почешем языки. Вот костюм этот в деревне — одобряю». В кінці п'єси відбувається

повне примирення молодого «демократа» з Белохвостовим, що належно прокоментував Павло Чубань: «Одним ви миром мазані. Обтешетесь зверху культурою, приберетесь у ідеальні химороди та й красуетесь; а дмухні тільки на вас, подряпай трішки,— то такі ж жирюди у ґрунті!»

Обидва конфлікти — ширший, класовий (поміщики і селянська маса), і вузчий, світоглядного і морально-етичного планів (Михайло і Павло),— завершуються остаточним розходженням сторін. Випробування життя, потреба активно діяти, ствердити свої слова вчинками зробили наявними те, що з певних міркувань приховувалося, затушовувалося. Особливо огидно розкриває своє нутро панство у ставленні до селян (сцена у маєтку, куди Катря приходить побачитися і поговорити з Михайлом).

Представником нової демократичної інтелігенції є Павло Чубань — натура послідовна, дійова, рішуча. Цей образ споріднений з образами Тимофія Жука («Лихі люди» Панаса Мирного), Рахметова («Что делать?» Чернишевського), низкою постатей «нових людей» у російській та українській прозі кінця XIX — початку XX ст. Але драматургія таких героїв на той час ще не показувала (образ Мирона Серпокрила з'явився у драмі І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром» у 1897 р.). Отже, Старицький виступив тут у повній мірі новатором. Новим було для української драматургії і таке точне, виразне змалювання підпанків, людців з лакейською психологією — огидного породження панської розтлінної моралі. Добровільні шпигуни, донощики, пліткарі й злодії, істоти, що втратили людську душу,— мабуть, найстрашніший результат лицемірства, розбещеності, що панують у цьому середовищі, прикриті чемною фразою і респектабельною, про людське око, поведінкою. З такою силою, як зобразив О. Островський купецтво (через докладний показ середовища, в якому воно діє й живе, їх повсякденний побут й поведінку),— М. Старицький показав українських поміщиків і їх ближче оточення.

Реалістично відтворив драматург і наростання селянського протесту проти панської сваволі,— так само, як і гостре незадоволення трудових мас реформою 1861 р., що, по суті, нічого не змінила у становищі народу. Як і раніше, селянство у рабській залежності від панів. Чого вартий вигук пані Ляшенкової на адресу Катрі, яка «посягнула» на її сина: «Раскатать ее!»?!

Драма «Не судилось» є вершиною критичного реалізму в творчості М. Старицького. Автор «Очерков истории украинской литературы XIX в.» М. Петров вважав,

що п'еса є етапною у творчості письменника, як і в українській літературі загалом. «Прегарною» вважав драму й І. Франко.

1989 р.

Дем'янівська Людмила. Старицький Михайло. Твори: У 6 т.— К., 1989.— Т. 1.— С. 20—23.

ЛЕОНІД СТЕЦЕНКО

ДРАМАТУРГІЯ М. П. СТАРИЦЬКОГО

Перу Старицького належить драма «Талан» (1893), цілком присвячена інтелігенції. Зображені в драмі події відбуваються у добре знайомому драматургові театральному середовищі, розкривають складний і хвилюючий світ духовного життя провінціальних акторів. Письменник показує їх побут, важкі умови праці, взаємини між собою і з можновладними представниками панівних верхів. У центрі уваги Старицького — становище митця в дворянсько-буржуазному суспільстві, питання про місце й роль мистецтва в житті народу, про шляхи його розвитку і ставлення до нього різних класів і прошарків на Україні в кінці XIX ст.

У центрі драми «Талан» — обдарована артистка Марія Лучицька, на прикладі життя і мистецької діяльності якої драматург підніс і розв'язав з демократичних позицій ряд найважливіших питань, які хвилювали громадськість в часи створення п'еси. Любов до театру в Лучицької спалахнула тоді, коли в її серці пригас вогонь кохання до молодого поміщика Квітки — людини багатой і впливової в своєму середовищі. Вступивши на сцену з найбагроднішим наміром служити народній справі, Лучицька стає свідком брудних інтриг та повсякденної боротьби, що точиться в театрі і навколо нього. Одні вважали, що театр — це тільки джерело прибутку. Інші були переконані, що театральне мистецтво повинно бути виключно розважальним, що не його справа нести в маси глядачів серйозні думки, високі ідеї. Треті — а серед них і Лучицька — вірили у високе суспільно-виховне призначення театру. «Хай ми й не тішимо тепер слухача новинкою та диковинкою,— говорить колега, щирий приятель і однодумець Лучицької Безродний,— але наше народне життя з його радощами і горем великим, наша рідна мова з'єднала його з меншим братом, прихилили серце до його».

Ця принципова протилежність у поглядах на роль мистецтва в суспільстві лежить в основі конфлікту драми

і пронизує весь її зміст, хоч прямих дискусій чи хоч би розмов на цю тему між дійовими персонажами, власне, немає.

На ниві мистецької діяльності Лучицька знову зустрічається з тими самими підступами і злощастями, котрі отруювали їй життя до вступу в театр. Першим її ворогом стає суперниця по сцені бездарна акторка Квятковська, яка раніше виконувала перші ролі і небезуспішно залицялась до Квітки, а з появою в театрі Лучицької мусила відійти на другий план.

Деспотичний і грубий антрепренер Юрій Котенко, продажний писака-репортер газети Аврам Юркевич та їхні прихильники підтримують колишню примадонну і створюють нестерпні умови для творчої роботи талановитої артистки. Задушлива атмосфера в театрі призводить Лучицьку до розчарування й зневіри, знесилоє її в боротьбі за високе мистецтво. Тим часом до неї повертається Квітка, клянеться в щирості свого кохання, благає простити йому колишні провини, просить згоди одружитися з ним, погрожуючи, що в разі її відмови він вкоротить собі життя.

Після тривалих вагань, тяжкої душевної боротьби, під тиском жалю і не згаслого почуття кохання до Квітки, Лучицька повірила його запевненням, зважилась залишити сцену і стати його дружиною.

Та не знайшла вона щастя серед розкоші й блиску, якими оточив її Квітка. Наболілу душу в'ялила журба, негасима дошкульна туга за сценою, за товаришами по мистецтву. Зла свекруха при кожній нагоді намагалась очорнити її перед сином. Безвольний чоловік, що швидко збайдужів до дружини, все більше піддавався намовам матері. Вирвану нею сторінку з переписаної колись ролі Квітка вважає листом коханця до дружини, ревнує її до літнього суфлера, який проїздом завернув у його масток, щоб подякувати благодійниці — колишній товарищі по праці в театрі — за турботу про його дочку. Зрештою Квітка, який не так давно присягався Лучицькій кохати до останньої хвилини життя, заявив їй, що вона може йти куди хоче. В горобину ніч зневажена і скривджена Лучицька залишає осоружний їй поміщицький дім. «Пішки піду! — говорить вона рішуче. — Туча, няню, не така жорстока, як люде: буря порве все, та хоч серця не займе. Грім одразу уб'є, та катувати не буде... А тут катують і недокатовують... Ходім!»

Марія Лучицька повернулася на сцену, і знову розквітнув її блискучий талант. Але фізичні й моральні сили артистки ослабли, здоров'я було підірване. В день вистави, в якій Лучицька мала виконувати головну роль,

перед самим підняттям завіси вона знепритомніла. Квітка тоді був у театрі, сидів разом з Квятковською в одній ложі. При появі на сцені Лучицької він втратив рівновагу, зірвався з місця, вигукував образливі слова. Почувши його голос, вона непритомніє вдруге, на цей раз уже на сцені.

Закінчується трагічна історія життя артистки хвилюючим епізодом: тяжко хвору Лучицьку прийшли привітати українські і російські студенти — палкі шанувальники її таланту, відданого театру, народові.

Марія Лучицька помирає, оточена вірними друзями — товаришами по мистецтву, з думкою про долю рідного театру, з вірою у його велике майбутнє.

Драму «Талан» М. Старицький присвятив геніальній українській артистці Марії Костянтинівні Заньковецькій, до якої ставився з великою шаную. Вона ж певною мірою була прототипом Лучицької. Ряд епізодів п'єси автор взяв з біографії Заньковецької, навіть не дуже змінивши їх. Так, наприклад, розмова Лучицької з редактором газети Антиповим досить точно відтворює спробу редактора реакційної газети «Новое время» О. Суворіна переманити Марію Костянтинівну на сцену імператорського театру. В образі Ганни Кулішевич не важко впізнати артистку Ганну Петрівну Затиркевич-Карпинську. Степан Іванович Безродний — «середніх літ пан, спочатку антрепренер, а далі помічник режисера» — своїм характером, поглядами, ставленням до театру і до акторів, нарешті, низкою біографічних моментів нагадує самого М. Старицького. Проте це не звужує типовості образів драми і не зменшує сили її реалізму. Драма «Талан» належить до кращих зразків української реалістичної драматургії.

Сценічне життя п'єси розпочала в бенефіс М. К. Заньковецької в Москві 26 березня 1894 р., де в той час гастролювала трупа М. Садовського. Роль Лучицької бенефіціантка зіграла тоді з величезним успіхом, але пізніше відмовлялась від неї, мотивуючи це тим, що їй тяжко грати саму себе.

1969 р.

Стеценко Леонід. Історія української літератури: У 8 т. — К., 1969. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 306—312.

З а п и т а н н я і з а в д а н н я

У чому полягає гострота конфлікту драми «Не судилось»?

Як оцінює Л. Стеценко новаторські пошуки М. Старицького у драмі «Талан»?

Іван КАРПЕНКО-КАРИЙ

(1845 — 1907)

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ІВАН ТОБІЛЕВИЧ

Іван Тобілевич з своїми драматичними творами виступив власне пізніше, вже на початку 80-х років, але настроєм і світоглядом своїм, як і взагалі характером своєї літературної діяльності, і цей письменник-драматург належить до того початкового періоду українського народництва, коли нові обставини життя після реформ 60-х років та політично-громадська реакція поставили перед громадянством велику силу нових питань. До них підходили й попередники Тобілевича, Старицький та Кропивницький, але найбільш виразну відповідь на них у драматичній формі дав таки Тобілевич. Власна його в історії українського драматичного письменства стежка лежить у тому, що він перший виступив за межі шаблону — отієї етнографічної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду, як галерея типів, як образ справжнього, невідсолоджене життя, перетвореного глибоким і дужим талантом. Як письменник, Тобілевич одразу дебютує такою сильною й викінченою драмою, як «Бурлака», і вже тут показує кращі ознаки свого літературного таланту, котрі опісля розгорнув у своїх драмах і комедіях, гарно змалювавши широку картину українського, переважно народного, життя. Найбільш характерною прикметою Тобілевича можна вважати те, що він не розмінюється вже на окремі малюнки, а дає цілу картину, в якій поодинокі частки зв'язано внутрішньою єдністю й цільним світоглядом.

Так само вдумливо він ставився й до тих психологічних проблем, яких йому доводилося торкатись у своїх творах («Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля»), або до минулого життя нашого народу (найкраща у нас історична драма «Сава Чалий», «Гандзя», «Бондарівна» і ін.). І тут

громадсько-соціальний елемент буває у Тобілевича звичайно тим фоном, на якому він і свої психологічні проблеми розв'язує, і минуле життя малює. Кількома рисами Тобілевич зуміє поставити перед читачем той фон і на ньому розгортає вже дію, здебільшого живо, цікаво, колоритно, з широким розмахом справжнього таланту. Можна іноді не згоджуватися з тим, як автор розв'язує питання, але ви раз у раз з інтересом його слухатимете. Це одно вже показує, що в особі Тобілевича маємо неабиякого художника, що вміє грати на струнах людської душі й держати її під чарами свого творчого натхнення. Твори його не перестаріли та, певне, й довго ще не перестаріють, незважаючи на прудку зміну інтересів і подій у сучасному житті: є в них дещо таке, що виносить їх поза сферу біжучого життя з його хвилинними настроями та скороминущими інтересами. До тієї галереї живих образів, що змалював у своїх творах Тобілевич, довго ще доведеться звертатись не тільки історикові письменства, а й дослідникові життя нашого.

1911 р.

Ефремов Сергій. Історія українського письменства.— К., 1995.— С. 477, 480.

ХАЗЯЇН

Комедія в 4 діях

(Скорочено)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Терентій Гаврилович Пузир — хазяїн, мільйонер.

Марія Іваківна — його жінка.

Соня — їх дочка.

Феноген — права рука хазяїна.

Маюфес — фактор.

Павлина — кравчиха з города.

Зеленський }
Ліхтаренко } економн.

Куртц — шахмейстер¹.

Петро Петрович Золотницький — родовитий багатий пач

Калинович — учитель гімназії.

Зозуля — помічник Ліхтаренків.

Лікар.

Харитон — розсильний.

¹ Шахмейстер — спеціаліст з візчарства.

Петро.
Дем'ян.
Дівчина.
Юрба робітників.

ДІЯ ПЕРША

Кабінет.

ЯВА XIII

Феноген, Золотницький і Пузир. (Феноген цілує Золотницького в руку).

Золотницький. Здоров, здоров, Феноген! А ти, Крез¹, як поживаєш?

Пузир. Вашими молитвами.

Чоломкаються.

Хоч і не такий кремезний, як вам здається.

Золотницький. Не кремезний, а Крез! І все в тім же халаті! Пора тобі його скинути!

Пузир (сміється). По-домашньому, по-хазяйськи!

Золотницький. Давно я тебе не бачив. Що ж, багато ще купив землі?

Пузир. Нема підходящої!

Золотницький. Все скупив?

Пузир. Ні, ще не все! Може, продає Капустяне?

Золотницький. Дай віку дожить, не виганяй ти мене з Капустяного! Потомствених обивателів і так небагато в околиці осталося, все нові хазяїни захопили, а ти вже й на мене зуби гостриш. Успієш ще захватить і Капустяне, й Миролюбівку.

Пузир. Ні, мабуть, не доживу до того часу!.. А скільки б ви, справді, взяли за Капустяне? Я не куплю, я тільки так цікавлюсь!

Золотницький. Приціняєшся на всякий случай! Ха-ха-ха!.. Два мільйони! А? Не по зубах?

Пузир. Продавайте, то й побачите, чи по зубах, чи ні!

Золотницький. Не можна разом усе ковтнуть, подожди трохи! От я строю сахарний завод, завод лопне — Капустяне твоє! Ха-ха-ха! Слухай, поки там що, приставай в компанію, три чоловіка уже есть, давай чотириста тисяч — будеш четвертий, і поставим на Капустянім сахарний завод!

Пузир. Не мое ремесло! Я цього діла не знаю, а коли не знаєш броду — не лізь прожогом в воду! Стайте самі,

¹ Крез — цар стародавньої держави Лідії, що була в Малій Азії за півтисячі років до нашої ери. Він славився надзвичайним багатством.

а мені дасте сто тисяч авансу, то я вам на увесь завод постачу буряку, як тепер постачаю на Кульпинський завод!

Золотницький. А ти все-таки обдумай. Буряки буряками, а прибиль від заводу само собою. От поїдемо зараз у город, там тобі все викладуть, як на долоні, і ти побачиш, що діло корисне. Заводський промисел — велика річ!

Пузир. Я ще до цього не дійшов!

Золотницький. Пора вже. Поїдемо зараз в город, я тебе ознакомлю з ділом, а ти, прислухавшись, обдумаєш.

Пузир. Це можна. До речі, мені треба орден получить.

Золотницький. Який?

Пузир. Станіслава другої степені на шю!

Золотницький. В такім разі шампанського став!

Пузир. А де я його вам візьму?

Золотницький. Так у городі поставиш, там найдем.

Пузир. Та може я ще і не поїду, бо діла у мене дома є й трохи нездужаю.

Золотницький. Уже злякався, що шампанського треба ставить. Ну, я сам поставлю; а тим часом давай чого-небудь попоїсти, бо ти не догадаєшся нагодувати, а я голодний!

Пузир. Зараз будемо обідать. Тільки вибачайте — у мене фрикасе нема, а по-хазяйськи: солонина до хрину, борщ, заварювана каша до сала та пиріг може є з яблук.

Золотницький. Чудово! Аж слина котиться! Слухай, ти ж, здається, земський гласний?¹

Пузир. Торік вибрали. Тільки я ще ні разу не був. (Сміється).

Золотницький. Нічим хвастать, це тобі не робить честі. От поїдемо, так будеш і на собранії — завтра почнешся. На черзі важне питання: продовольствіє голодного люду до урожаю.

Пузир. Це до мене не тичеться. Це химера! Голодних буде тим більше, чим більше голодним помагать. Он у мене робочим поденним платять тридцять п'ять копійок. Нехай голодні йдуть до мене по п'ятнадцять копійок на роботу.

Золотницький. Діло. От ти це саме скажеш на собранії, і тобі привезуть тисяч двадцять робочих.

Пузир. То вони мені й голову об'їдять!

Золотницький. Ото-то бо й є! Виходить, треба щось інше придумати, треба обсудить, душею увійти в станови-

¹ Земський гласний — виборний представник до земства — місцевого самоврядування в царській Росії.

ще голодних, не дати їм загинути, не дати розповсюдитись цинготній болізни¹.

Пузир. Це не моє діло!

Золотницький. Як?

Пузир. Чудні люди! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, пам'ятники якісь став!.. Повигадують собі ярма на шию і носяться з ними, а вони їх мулять, а вони їм кишені продирають. Чудні люди!

Золотницький. Які пам'ятники? Не розумію. Причому тут пам'ятники?

Пузир. Не розумієте? Так от, поки ще до обіду, прочитайте оцей лист. *(Дає лист)*.

Золотницький *(читає)*. «В Полтаві дозволено поставити пам'ятник першому українському поетові Івану Петровичу Котляревському. На цей пам'ятник гроші збирають формально в Полтавщині, але приватно можна жертвувати звідусіль. В числі жертвувателів і досі вашого імені нема, але це, певно, від того, що ви не знаєте про таке благородне діло. Так от я і оповіщаю вас про це, щоб доставити вам приємність, разом з другими земляками, пожертвувати на пам'ятник поета. Гроші висилаються полтавському голові. Готовий до послуги Храменко». *(Прочитавши, дивиться на Пузиря і говорить)*. Ну?

Пузир. І я кажу — ну? Чого їм треба?

Золотницький. Ти хто такий? Малоросіянин?

Пузир. Не криюсь. Прирожденний хохол!

Золотницький. Так от, і пожертвуй на пам'ятник народного поета.

Пузир. З якої речі? Я жертвую на прикоти...

Золотницький. Ждучи нагороди.

Пузир. Не криюсь. А Котляревський мені без надобності!

Золотницький. І як тобі не сором отаке говорить? Такий хазяїн, такий значний обиватель, ще й кавалер², а говориш, як дикий, неосвічений мужик: «Котляревський мені без надобності!» Противно й слухати! Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з'явилися; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ... Всі народи своїх поетів шанують, почитують і ставлять їм пам'ятники!!!

Пузир. То, виходить, ви пожертвуете?

Золотницький. Аякже! Завтра вишлю триста рублів!

¹ Цинготна болізня — цинга, хвороба ясен, що виникає в організмі людини через відсутність вітаміну С в продуктах харчування.

² Кавалер — особа, нагороджена орденом.

Пузир. Ну й буде з них, а від мене не поживляться!

Входить дівчина.

Дівчина. Пожалуйте обідать!

Золотницький. Прощай!

Пузир. А обідать?

Золотницький. Обідать у такого хазяїна важко, тут і кусок в горло не полізе. До земських діл тобі нема діла, луччих людей свого краю ти не знаєш, знать не хочеш і не ціниш — я соромлюсь сидіть поруч з тобою за столом!

Пузир. Та чого ви так ображаєтесь за того Котляревського, хіба він вам брат чи сват?!

Золотницький. Ах ти, нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею, і розвіє, не проливши і краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народу!!!

Пузир. Та це ви щось таке говорите, що я не розумію. Милості прошу обідать!

Золотницький. Ні, поки не даси мені слова, що пойдеш в земське собрание і пошлеш гроші на пам'ятник Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл!

Пузир. Та вже для вас і поїду, й пошлю! (*Бере його під руку*). Не робіть же мені безчестя! (*Веде його*).

Золотницький. Ах ти... хазяїн та й більш нічого!

Завіса.

ДІЯ ДРУГА

Сад, гаєнок, клумби, осливи.

ЯВА V

Пузир несе покупку. Фенгея, поцілувавши його в руку, бере покупку. У Пузиря борода підстрижена і видно на шиї орден.

Марія Іванівна. Не говори, дочко, про хліб, може, тато з дороги гнівний, а ми виберем час і скажем йому.

Соня. Не можу, мамо, ждять! Треба зараз говорить, щоб люди завтра їли і добрий хліб, і краший борщ!

Пузир. Здорові були! Грієтесь на сонечку, ну й я посидю з вами!

Соня (*цілує його в руку*). Як вам їздилося, таточку?

Пузир. Нічого, добре.

Марія Іванівна. Що це ти зробив?

Пузир. А що?

Марія Іванівна. Бороду підрізав, чи що?

Соня. І справді... Для чого ви, таточку, підрізували бороду?

Пузир. Для чого підрізав? Ха-ха-ха! Хіба ви нічого не бачите?

Соня і Марія Іванівна. Ні, нічого!
Пузир. Ото сліпі! Так гляньте сюди. (*Показує на шию*). Що це?

Марія Іванівна. Хрест!

Пузир. Хрест. Та який хрест?

Соня. Орден.

Пузир. Станіслава другої степені на шию!

Феноген (*підходить*). Дозвольте поцілувати!

Пузир. Цілуй.

Феноген цілує орден.

Получив нагороду за приют.

Марія Іванівна і Соня. Поздравляємо! Поздравляємо! (*Цілють*).

Марія Іванівна. І все ж таки я не розумію: для чого ти бороду попортив?

Пузир. Ніколи ти не догадаєшся, все тобі треба в рет покласти. Орден на шию — розумієш?

Марія Іванівна. Розумію і бачу, що на шиї...

Пузир. Тепер і ти бачиш, і всяке побачить, що на шиї орден: а як була довга борода, то закривала, і ніхто б не побачив! Для чого ж його носить, коли його не видно? Прийшлося підрізати трохи бороду. Розумієш?

Марія Іванівна. Тепер розумію, — щоб видно було орден!

Пузир. Так. Ну, а як вам здається: личить мені орден?

Марія Іванівна. Боже, як гарно, зовсім другий чоловік!

Феноген. Так наче ісправник!¹

Пузир. Ха-ха-ха! О, я й забув. (*Показує покупки*). Це тобі, доню, на плаття купив. Будучи оце в городі, зайшов по ділу в магазин до Петра Тимофійовича... От де торговля, так торговля: людей, людей — протиснутись не можна... п'ять магазинів, гуртовий склад — і скрізь повно купця.

Марія Іванівна. Щасливий Петька!

Пузир. Еге... І в магазині зустрівся я, знаєте, ненароком, з начальницею гімназії, купувала своїй дочці на плаття і причепилася, щоб і я тобі купив такого самого. Якесь дуже новомодне, каже, розхватають, а я, каже, хочу, щоб у Сонічки було таке саме плаття! Вона тебе дуже любить. Найкраща й найрозумніша, каже, моя вихованка!

¹ Ісправник (справник) — царський чиновник, який видає поліційно-адміністративними справами в повіті.

Марія Іванівна. А як же не краща, коли по скінченню дали золоту медаль!

Пузир. Петрушка!

Входять хлопець.

Візьми і віднеси в кімнату. Ми потім роздивимось.

Хлопець бере у Феногена покушку і пальто та й несе в хату.

Соня. Спасибі, тату! (*Цілує його*).

Пузир (*гладить по голові*). Розумна голівка!.. Ну, що ж тут нового?

Феноген. Все благополучно.

Пузир. Слава Богу!

Соня. Ні, тату, не все благополучно!

Пузир. А що тут сталося?

Соня (*подає йому хліб*). Гляньте!

Пузир (*розглядає*). Хліб!

Соня. І таким хлібом, тату, у нас робочих годують!

Пузир. Скрізь у хазяїнів, по всіх ікономіях, дочко, однаковий — отакий, як бачиш!

Соня. Нехай другі годують, чим хочуть! Це не може бути для нас зразком! Таким хлібом гріх годувать людей, тату!

Пузир. Робочого чоловіка не можна, моя дитино, нагодувать іншим, білішим хлібом: він буде раз у раз голодний. Робочий чоловік, мужик, не любить білого хліба, бо він і не смачний, і не тривний. Оце самий настоящий хліб для робочих! Питательний, як кажуть лікарі!

Соня. Та це не хліб, тату, це кирпич! ¹

Пузир. Бог зна, що вигадуєш! Якого ж ще хліба треба? (*Хоче обламать — не ламається, хоче одкусить — не вкусе*).

Соня. Бачите: ні вломать, ні вкусить!

Пузир. Треба розмочити!

Соня. Тату, мій лебедик, не дозволяйте людей годувать таким хлібом. Не дурно казали в гімназії, що у нас годують людей гірше, ніж свиней; насміхались, я плакала і запевняла, що то неправда, а тепер сама бачу, і вся моя душа тремтить! Тату, рідний мій, коли ви любите мене, шануете себе, то веліть зараз, щоб людей краще харчували! А поки я буду знать і бачить, що у нас така неправда до людей, що нас скрізь судять, проклинають, мені ніщо не буде миле, життя моє буде каторгою!!

Пузир. Ну, годі, годі! Заспокойся. Я звелю, щоб харчі були кращі. Іди, проходись по садочку, заспокойся, заспокойся! Стара, йдіть удвох...

Соня і Марія Іванівна пішли в палісадник і зникли в саду.

¹ Кирпич — тут не цегла, а сухий кізьяк, яким топлять в печі.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Кімната та ж.

ЯВА І

Соня, Феноген, Марія Іванівна і Пузир.

Соня (*одчинивши обидві половини дверей, стоїть на порозі. Після паузи*). Помалу, помалу...

Марія Іванівна і Феноген ведуть Пузиря під руки і садовлять у крісло, обложивши подушками.

Таточку, голубчику, краще б ви лежали. Лікар говорив, що вам потрібен спокій, щоб вас ніщо ані крапельки не тривожило!

Пузир. Хазяйство, дочко, не можна лежать.

Соня. Здоров'я дорожче хазяйства.

Пузир. Мені легше.

Соня. То й добре, а як розтривожите себе ділами, то знову буде гірше.

Пузир. Поки не зроблю всіх розпорядків по хазяйству, то ще гірше тривожусь... Я недовго... Побалакаю об важнім ділі і ляжу. Доню! Напиши Петру Петровичу, щоб приїхав. Він сердиться на мене, а ти напиши: при смерті, хоче помириться.

Соня. Я вже, тату, написала.

Пузир. Хіба ти думаєш, що я справді помру?

Марія Іванівна. Господь з тобою... Ніхто не думає. Що ж з нами, сиротами, станеться, а з хазяйством? Краще нехай я помру.

Пузир. Годі, стара! Я так спитав. Я й сам знаю, що не вмру. Рано ще, рано — хазяйство не пускає.

Соня. Я, тату, і сама нічого такого не думала, а просто догадалась, що вам би хотілось бачитись з Петром Петровичем, і написала.

Пузир. Іди сюди.

Соня підходить. Пузир гладить її по голові.

Розумна голівка. Я не вмру, не бійтеся — чого я буду умирати? Завтра або післязавтра поїду з Феногеном вівці купувать... Феноген! Поклич Маюфеса.

Феноген вийшов.

Капосна хвороба причалила мене до ліжка, а тепер кормів нема, можна купити по сімдесят п'ять копійок... вівцю... ох.

Марія Іванівна. Бог з ними, старий, з тими вівцями!

Пузир. Що ти тямиш! Феноген купив три тисячі по карбованцю, а Куртца й досі нема... Вони переплачують... Я б купив по сімдесят п'ять копійок!

Марія Іванівна. Бог дасть, поправишся, тоді й сам поїдеш та й купиш, скільки схочеш.

Пузир. Пропустимо гарячий час, і Чобіт все скупить; а коли ти діждешся, щоб вівця була сімдесят п'ять копійок? При такій ціні два карбованці чистої пользи на штуці.

Марія Іванівна. А може, і на той рік буде недорід.

Соня. Ох, як тяжко слухать таку розмову і мовчать.

Пузир. Ой!!

Соня. Лягли б ви краще, тату.

Входять Маюфес.

Пузир. От побалакаю з чоловіком і ляжу. А ви йдіть.

Марія Іванівна. Ходімо, дочко.

Вийшли.

ЯВА П

Пузир, Маюфес і Феноген.

Пузир (*до Маюфеса*). Ну, що? Кажі коротко, я нездужаю, довго не можу сидіть.

Маюфес. Ваше заявлення слідователь уже одібрав з пошти. Писар його мені казав, що поки на слідстві не буде доказано, що вівці взяті на випас, заявлення не допоможе!

Пузир. Ох! Як страшенно заболіло у спині, мов огнем пече! Ну?

Маюфес. Всі кажуть, що треба адвоката, а без адвоката — швах!

Пузир. Ох! А скільки адвокат візьме?

Маюфес. Я ходив до найкращого, діло він знає.

Пузир. Ну, скільки ж?

Маюфес. Десять тисяч!

Пузир. Що?

Маюфес. Десять тисяч.

Пузир (*тяжко переводить дух*). Не дам!

Маюфес. Щоб потім не каялись.

Пузир (*крутить головою*). Не дам!

Маюфес. Ваше діло!

Пузир. Нехай триста!

Маюфес. Це йому на один сніданок.

Пузир. Ну, п'ятсот.

Маюфес здвигає плечима.

Тисячу!

Маюфес, скривившись, чуває голову.

Більше не дам!

Маюфес. Ваше діло. А тільки менше десяти тисяч не візьме.

Пузир. Бійся ж ти Бога! Тепер за ці гроші можна купить десять тисяч овець!

Маюфес. Це правда. А тільки вівця тут не допоможе, треба адвоката.

Пузир. Господи Боже мій — десять тисяч! Це грабіж! За віщо ж, за віщо?

Маюфес. Таке діло!

Пузир. Яке ж діло?.. Ти покажеш, що я нічого не знав і прийняв овець тільки на випас, покажеш?

Маюфес. Покажу.

Пузир. От і все діло!

Маюфес. А скільки ж ви мені дасте за таке пока-
заніє?

Пузир. Тобі? Сто карбованців дам!

Маюфес. То краще мені сказать, що я нічого не знаю. Навіщо мені клопіт: будуть тягати на допроси, на слідствіє, на переслідствіє. Я чоловік, занятий ділами — одна потеря.

Пузир. Двісті дам!

Маюфес. Ні, Терентій Гаврилович, не таке діло.

Пузир. Триста!

Маюфес. Як я візьму за таке діло триста карбо-
ванців... ви самі скажете, що я дурень.

Пузир. Ну, п'ятсот!

Маюфес. Як не дасте тисячу, то я не свідок.

Пузир (*тяжко переводить дух*). Ох! (*Звісивши голо-
ву, мовчить. Після паузи тихо, страждущим голосом*).
Дам тисячу!

Маюфес. То давайте зараз!

Пузир. Ти ж ще не показував!

Маюфес. Бо ще ж не питали. А спитають, покажу
у вашу пользу.

Пузир. Так тоді й дам.

Маюфес. Як не дасте зараз, я не свідок.

Пузир. Хіба ти мені не віриш?

Маюфес. Таке діло.

Пузир. Ідол же ти проклятий... Феноген! Вижени
його в шию!

Маюфес. Зачім же у шию? Я і так піду.

Пузир. В шию! Ой... в шию його! В шию! Ой, ой, ой!
(*Хапається за поперек*). Наче щось порвалось усередині.

Феноген робить ступінь.

Маюфес (*одходить до дверей*). Феноген Петрович,
ви чоловік розсудливий, не сделайте скандалу! (*Зникає
за двері*).

Пузир. Ах ти, ідол проклятий!..

Маюфес (*виглядає у двері*). Я, навпроти, покажу теперечки, що ви вівці ховали і помагали злосному банкротству.

Феноген (*кидається до дверей*). Та йдіть ви к бісовому батькові.

Маюфес зникає.

Пузир (*втирає ніт*). Ах ти, гадина... Ах ти, грабитель! Ріже живого чоловіка і в рану пальцями тикає.

Феноген. Заспокойтесь. Я вам пораю таких свідків, що під присягою скажуть усе, що вам завгодно: і що бачили, і чого не бачили, і що знають, і чого не знають. А ви їм дасте тільки по двісті карбованців.

Пузир. Дам, зараз дам, з радістю дам! Кажі, хто вони?

Феноген. Я і Ліхтаренко.

Пузир (*через сльози*). Вірний слуга!.. Спасибі тобі! Кращих свідків і не треба. (*Втирає очі*). Ти і дурно покажеш, щоб врятувать свого хазяїна від сорому, я тебе знаю.

Феноген. Покажу, ей покажу, дурно покажу... А ви свого вірного слугу подаруете, — дасте на дорогу до слідователя двісті карбованців.

Пузир (*зітхає*). Дам! Посилай за Ліхтаренком! І сам з ним побалакай, бо я не можу.

Феноген (*у двері*). Петрушка! Звели, щоб Харитон зараз їхав у Мануйлівську економію і покликав сюди Ліхтаренка.

Пузир. Каторжний єврей — жили вимотав... Де ж? Тисячу карбованців! А? Люди вдвох за чотириста карбованців хрест поцілюють, а він один хотів зцупить тисячу. Дай води!..

Феноген подає. Пузир п'є. Входять Марія Іванівна і лікар.

ЯВА VII

Соня, Золотницький, Калинович і лікар.

Лікар чоломкається з Золотницьким і Калиновичем.

Золотницький. Як же здоров'я слабого?

Лікар. Здоров'я його тепер цілком залежить від операції, я вже два рази йому говорив, а він і слухать не хоче про операцію. Зараз страшенно тривожиться, що шахмейстера нема з вівцями, а післязавтрього збирається їхати купувать вівці... Мені нема чого тут робить, прощайте!

Соня. Я вас не одпустю! Прошу остатись. Ми тата умовимо, і він згодиться на операцію.

Лікар. Навряд. Страшенно упертий чоловік.

Соня (*до Золотницького*). Може хоч вас послухає, бо ми й справді не можемо нічого подіять.

Золотницький. Попробуємо разом всі умовлять.

Соня. Так ви зостанетесь? Прошу!

Лікар. Ради операції зостанусь. Операція — єдиний порятунок.

Соня. Спасибі. Поки лікар біля слабого, всі надіються, всім легше. (*Простягає руку лікареві*). Спасибі, велике спасибі.

Лікар. Дозвольте ж мені, поки що, де-небудь одпочити, бо я сьогодні мало спав.

Соня. Я зараз вам приготую кімнату. (*Вийшла*).

Золотницький. Скажіть, будь ласка, єсть надія?

Лікар. У нього нарив біля почок і вже назрів. Треба сьогодні ж зробити операцію, бо коли прорве нарив всередину — зараження крові і мортус!¹ Я йому казав про це, а він нізащо не хоче операції, не вірить.

Золотницький. Що ж за хвороба, від чого?

Калинович. Пам'ятаєте, поїхав на іменини копн оглядять?!

Золотницький. Ну?

Лікар. Гуси скубли копу пшениці, він страшенно озлився на гусей, що таку потерю роблять, схопився з бігунків і побіг за ними по уклону — хотів убить гуску... Біг, себе не тямлячи, та через ритвину схибнувся, упав з розмаху навznak і одбив почки! От що гуси зробили!

Золотницький. Класична птиця! Рим спасла, а хазяїна погубила².

Калинович. Знаєте, таке нещастя. Якось не приходиться висміювати!..

Золотницький. Повірте, Іване Миколайовичу, що мені страшенно жаль Терешка, а разом з тим я ледве здержую гомеричний сміх³, коли намалюю перед собою картину погоні за гусьми!

Калинович. Та Бог з ним! Такий тяжкий акт твориться в сім'ї, що трагічністю своєю переважає сміх!

Золотницький. Воля ваша, а я не можу не підкреслити: у чоловіка двадцять дві тисячі кіп однієї пшениці,— ну і треба ж йому гнатись за гусьми, що скубли одну копу!

Лікар. Типічно!

Калинович. Лишім цю розмову, прошу вас. (*Входять Соня і дівчина*).

¹ Мортус — мертвий (*латин.*).

² За давньою легендою, під час нічного нападу ворогів на Рим гуси голосно загелготіли і тим самим нібито розбудили римське військо, що відбило напад.

³ Гомеричний сміх — нестримний, голосний сміх.

Соня, лікар, Калинович, Золотницький, а потім Феноген.

Соня. Кімната ваша готова. От дівчина покаже.

Лікар. Спасибі. *(Пішов за дівчиною)*.

Соня. Говоріть, що розказував без мене лікар?

Калинович. Одно: треба зараз операцію, а тато не хоче.

Соня *(до Золотницького)*. Ходім до тата, будемо умовлять.

Золотницький. А може, заснув.

Входить Феноген.

Здоров, Феноген.

Феноген *(цілує в руку)*. Приїхали, благодітель.

Золотницький. Ну що, Терентій Гаврилович спить?

Феноген. Де там, такий хазяїн засне! Тривожиться то тим, то сим. От Ліхтаренко їм потрібен, я послав уже давненько, а його нема. Знову Куртца ждуть, і оце зараз, на лихо, почули, що вівці замекали, і хочуть сюди вийти подивиться з вікна на овець, бо в ту кімнату, де вони лежать, не видко, а перед цими вікнами раз у раз проганяють шматки овець *(підходить до вікна)*, коли починаються салгани. Он гляньте: справді Куртц пригнав на показ овець.

Золотницький. О! Хазяйське ухо і за стінами почуло любові серцеві овечу розмову.

Феноген. Ходім, Софія Терентіївна, виведемо їх сюди.

Соня. Боже сохрани! Татові спокій нужен. Лікар забороняє йому вставать! Зараз треба операцію робить!

Феноген. Не знаєте ви тата! Ніхто його не вдержить на ліжку, поки ноги дигають. Десять літ тому назад Терентій Гаврилович весь октябрь місяць був біля отар, жив в курені, на дощі і сильно простудився: кашляв, голова боліла, пропасниця біла, гірше, ніж тепер, так біла, що від землі підскакувало все тіло; а ми таки поїхали на ярмарок гурт скуповувать і тисячу биків купили. Та хіба це раз було. Ех, не знаєте ви тата. *(Утирає сльози)*. Таких хазяїнів мало світ родить.

Соня *(до Золотницького)*. Ходім до тата... Ні, ви ідіть, а я покличу лікаря, та разом не пустимо й умовимо згодитись на операцію.

Золотницький. Добре. Я уговорю його. *(Пішов в одні двері, а Соня в другі)*.

ЯВА ІХ

Феноген (*сам*). Вони умовлять, вони не пустять! Діти! Щоб Терентій Гаврилович не побачив новий товар? Ха! Та він рачки сюди прилізе, та скоріше він умре. Де ж таки? Жде тих овець, як свята, зна, що вони тут, і він їх послухає, буде лежать! Ніколи в світі!

Входять Соня і лікар.

ЯВА Х

Феноген, лікар і Соня.

Лікар. Я, їй-богу, не знаю, що робить з таким чоловіком, як ваш тато! Не пускають його, коли він так уперто хоче вийти, це для його натури однаково, що навмисне дратувать, тривожить, і він цим самим ще гірше себе розіб'є, ніж тим, що вийде.

Феноген. Свята правда! Їх удержать не можна... Я тридцять п'ять літ з ними не розрізнявся і знаю їх більше, ніж себе.

Лікар. От бачите!

Соня. А Господи! Невже ж вівці йому миліші, ніж життя?

Лікар. Хазяйство або смерть — такий девіз!

Соня. Там Петро Петрович, тато його послуха, ходім, попробуємо умовить!

Лікар. Попробуємо!

Вийшли.

ЯВА ХІ

Феноген (*сам*). Розумні слова: або хазяйство, або смерть! Велика правда! Земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші — оце життя! А для чого ж тоді, справді, і жить на світі, коли не мать цього нічого? Та краще хробаком нечувственим родиться, аніж такою людиною, що про хазяйство не дбає! Нехай Бог боронить, коли б у мене пропали ті гроші, що я маю, — зараз би повісився.

Входить Куртц.

ЯВА ХІІІ

Феноген, Куртц, Золотницький і лікар, а потім Соня, Марія Іванівна ведуть Пузря.

Золотницький. А?! Смерть за плечима, а він плаче, що його не пускають подивитися на овець.

Лікар. Воюючий мечем од меча гибнет. Хазяйство його меч, від нього й смерть. Так мусить бути, і не варт сперечатись!

Соня, Марія Іванівна ведуть Пузиря.

Пузир. Бог з вами, що ви собі вигадали: лежи, коли вівці пригнали? Я не смертельний.

Золотницький *(до лікаря)*. Ходім до Калиновича, він там скучає.

Хочуть іти.

Пузир. Петро Петрович! Хіба вас не кортить подивитися на овець?

Золотницький. Я зараз прийду.

Виходять з лікарем.

Пузир. Здорові були, Карло Карлович!

Куртц. Еті — я здоров, ошінь здоров. Спасибі! А ви еті — нет... еті — пльохо...

Пузир. Пройде! Ідіть до гостей! Соню, попроси Петра Петровича!..

Соня і Марія Іванівна вийшли.

Багато купили?

Куртц. Еті — восьмсот.

Пузир. Вісімсот? Тільки? Чого ж так мало?

Куртц. Я еті не можіт покупал. Ярмарка, еті — да, село, еті — нет. Дома, еті мушік продал, руб десять овса, а еті берьот овса! Мушік берьот руб десять, плачіт, жена — плачіт, діті — плачіт.

Пузир. Як, по рублю десять? Феноген купив — руб, а Чобіт он купив — сімдесят п'ять копійок.

Феноген. При мені багато купця наїхало, і ціна піднялась, тепер, певно, понижчала, бо вже накупились. Піду подивлюсь овечок. *(Вийшов)*.

Куртц. Правда. Купса еті — нет! А только я не мошіт торговался: сказаль мушік руб десять, я еті платіл; сказаль мушік еті руб двадцать, я еті платіл! Зашем торговался, когда руб двадцать — еті зовсем ніпочем. Еті... еті...

Пузир. Ну, а якби сказав п'ять рублів?

Куртц. Да! Да! Еті... Еті... да! П'ять не сказаль, еті нет, сказаль руб десять, руб двадцать — більше не сказаль. Еті ніпочем. Мушік еті плачіл. Я не торговал, еті нет, еті нікогда!

Пузир. Е, вже як такий купець, то краще не купуй овець!

Куртц. Еті да! Я не купіл.

Входять Феноген.

Пузир. Післязавтрього сам поїду з Феногеном.
Куртц. Сам, еті — да!
Пузир. Нехай проганяють овець. Мені важко сидить.
Куртц. Еті — да! Болной зовсем, не надо сматрил.
(*Пішов*).

ЯВА XIV

Феноген і Пузир.

Феноген. Там приїхав урядник, хоче вас бачити.

Пузир. Підожде. Оберни крісло до вікна. Так. О овечки! Хороші... Єсть з кордюками... Худі, бідологи. Нічого, одгодуємо. Восени чистої прибили два карбованця на штуці... Так, Феноген?

Феноген. Шерсть, сало, солонина і шкури — так думаю, що більше двох!

Пузир. Бирі мої, бирі! Цкелей! У, ви славні, биречки мої. Іч, як ідуть, мов військо перед генералом. Недурно Петро Петрович звав мене овечим генералом. Поклич Петра Петровича.

Феноген вийшов.

Ху-у-у! (*Витирає ніт*). Слава Богу, хоч у спині не болить так, як боліло, — певно, нарив прорвало всередину, і легше стало. Бирі, бирі, бирі... Мало купив дурний цей Карло.

Входить Харитон.

Харитон (*з дверей*). Феноген Петрович!

Пузир. Чого тобі? Лізеш, не спитавши, чи можна.

ЯВА XV

Пузир, Харитон, потім Золотницький і Феноген.

Харитон. В передній нікого нема, я думав, я поспішав...

Пузир. Підожди, нехай вівці пройдуть. Не перебивай мені любитися.

Входять Петро Петрович і Феноген. Феноген тихо розмовляє з Харитоном.

Чого ви там сидите, Петро Петрович, подивіться, які овечки і по рублю десять. Мерщій же, послідні проходять. Бирі, бирі, бирюшечки, биречки!

Золотницький. Худі дуже.

Пузир. Нічого, зате молоді. Одгодуємо, два рублі на руб пользи. Отак треба хазяйнувать.

Входить лікар.

Золотницький. Правда!

Пузир (*тяжко переводить дух*). Феноген, поверни мене на хату.

Феноген (*повертаючи крісло*). В Мануйлівці нещастя!

Пузир. Що, тік згорів?

Феноген. Ні.

Пузир. Слава Богу. А що ж там сталось?

Феноген. Бунт. Робочі Ліхтаренкові голову розбили.

Пузир. Як?

Феноген (*до Харитона*). Розкажи, що знаєш.

Харитон. Почалось, кажуть, зранку. Мануйлівці, бачите, хотіли, щоб брали їх усіх щодня на роботу по такій ціні, як договорилися тоді, коли взяли в оренду їх наділи. А Ліхтаренко ніби ціну зменшив і тільки половину людей взяв на роботу. Ну, почався гвалт! А тут строкові робочі за харчі почали ремствувать. Слово по слову, хтось налаяв поганим словом Ліхтаренка. Ліхтаренко вистрілив з револьверта. Чи ранив, чи вбив — не знаю. Тоді кинулись до Ліхтаренка, він не встиг утекти в контору, і хтось каменем розбив Ліхтаренкові голову. Тепер Ліхтаренко заперся в конторі і щохвилини палить в вікно з револьверта. Люди одступили, але похваляються підпалить двір і тік.

Пузир. Ідоли! Пси! Феноген! Нехай зараз пошлють від мене телеграму губернаторові і ісправникові так: бунт робочих, убили управляючого, підпалили двір. Налякають їх — скоріше виїдуть. До речі, тут урядник¹, клич його сюди. А ти, Харитон, бери другого коня, скачи в Мануйлівку і вкруть назад, щоб я знав, що там робиться.

Феноген і Харитон виїшли.

Бачите, ви кажете лежать. Де ж мені влезать? От усе сам зробив, і тепер аж легше. От урядник поїде в Мануйлівку, тоді я ляжу, спочину і завтра видужаю. Побачите!

Золотницький (*до лікаря*). От натура!

Лікар. Нерви страшенно напружені. Я певен, що в нього налив лопнув і почалося зараження крові, замітьте — пропасниця б'є.

ЯВА XVI

Пузир, лікар, Золотницький, Феноген і урядник.

Пузир (*до урядника*). Чули, певно, про бунт в Мануйлівці?

Урядник. Чув зараз.

Пузир. Прошу вас, беріть людей звідсіля і їдьте, будь ласка, в Мануйлівку зараз. Губернаторові і ісправникові посилаю телеграму.

¹ Урядник — старший поліцай у сільській місцевості.

Урядник. Мануйлівка не мого участка. Крім того, я маю друге важне порученіє. По ділу злосного банкрута Михайлова слідователь постановив сьогодні привести вас для допроса як обвиняємого в сокритії дванадцяти тисяч овець. Получіть повістку. *(Подає)*.

Пузир. Сокритіє?! Яке сокритіє?

Урядник. Не знаю.

Пузир. Я прийняв вівці від Петьки Михайлова на випас!

Урядник. Не знаю.

Пузир *(втирає ніт)*. Я вам кажу. У мене свідки єсть.

Урядник. Предписано вручить повістку і сьогодні привести для допроса як обвиняємого...

Пузир. Як привести?!

Урядник. Під караулом.

Пузир *(піднімається)*. Під караулом?! Що ж це? *(Опускається в крісло)*. Світ перевертається, послідні часи наступили. *(До всіх з одчаєм)*. А? А? На випас дав дванадцять тисяч овець, а слідователеві показав, що я переховую його вівці!.. Ах ти ідол, ах ти прохвост!

Золотницький. Так у тебе ж свідки, певно, єсть?

Пузир. Аякже! Ах ти ідол! Феноген, чуєш? Ти ж свідок?

Феноген. Своїми вухами чув, своїми очима бачив і знаю... Я присягну, що на випас...

Пузир *(нервово часами втирає ніт)*. Чуєте? Он які люди понаставали: прахвости із прахвостів, анафеми із анафем! Обмане, обікраде, заріже, ограбить, чортові душу продасть — аби гроші! Ні сорому, ні честі!.. Чи чувано коли про такі діла? Голяк масті Петька Михайлов, не маючи ні шеляга в кишені, умудряється брать гроші в банках, без грошей бере товари на фабриках, скрізь позичає, і всі дають! Багатіє не по днях, а по часах, тисячі бідолаг несуть йому гроші, як у банк, на проценти, а потім раптом шарах: банкрут! І такий злодій, мошеник, грабитель тягне за собою в тюрму чесного, ні в чім не винува того хазяїна. Ідольське... Прокляте діло.

Золотницький. На тобі лица нема, іди приляж, ми діло обміркуємо.

Пузир *(через сльози)*. Петро Петрович! Рятуйте, рятуйте мою честь! Честь, честь мою топчуть в болото! Я двісті, триста тисяч дам залогу!

Золотницький. Все зроблю, заспокойся!.. *(Тихо)*. Брат Калиновича прокурор, він допоможе, справедливо полегшить твоє становище.

Пузир. Так? Ох!.. *(Тихо)*. Скажіть, нехай рятує... Я надіюсь, я певен.

Золотницький. Зараз візьму Феногена і йду до слідователя. Що можна, все зробимо.

Пузир *(тихо)*. Просіть від мене Калиновича... Нехай вибачить... Я дам благословення на шлюб з дочкою... *(Тяжко переводить дух, пропасниця його б'є, він витирає піт і говорить про себе)*. Обіцать можна все, аби вирятував... Обіцянка — цяцянка. *(До всіх)*. А, будь ти проклят, вельзевулів ти син, Петька ти Анафемович, бодай твоє діло так розпалось, як твоє крадене багатство.

Лікар. Годі вже! Ідіть приляжте і заспокойтесь.

Пузир. Піду, піду! *(Опираючись на Феногена, підводиться)*. І ви заспокойтесь, обійдеться без операції — нарив прорвало. Одно погано: пропасниця причепилась... Нічого, пройде, і завтра я таки поїду з тобою, Феногенушка, вівці купувать.

Феноген. Поїдемо, поїдемо!

Пузир *(іде й стає)*. Ага!.. Скажи, Феноген, Карлу, що одна овечка з послідніх, біленька з кордючком, має поранений хвостик; друга, чорненький лоб, шкандибає на праву задню ножку. Нехай Карло обдивиться, щоб часом не згинули — шкода худоби і потеря...

Пішли.

Лікар *(до Золотницького)*. Два, три дні — і смерть!

Урядник. А що ж мені робить, що я скажу слідователеві?

Золотницький. Скажіть слідователеві, що Терентій Гаврилович одібрав повістку від смерті і скоро дасть показаніє перед Богом.

Завіса.

САВА ЧАЛИЙ

Трагедія в 5 діях і 7 картинах
(Скорочено)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Потоцький — коронний гетьман.

Шмигельський

Жезницький

Яворський

Качинська

Кася, її дочка

Зося Курчинська, потім жона Чалого.

Сава Чалий.

Гнат Голій — його побратим.

} шляхта.

1-й	}	запорожці.
2-й		
3-й		
Гайдамака.		
1-ша	}	баби.
2-га		
Нянька біля дитини Чалого.		
Кульбаба	}	гайдамаки.
Кравчина		
Яків		
Молочай		
Микита		

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА 2

Середина куреня. Вигляд конуса; дерева підрізано і верхи їх зведено до купи, потім зав'язано. Зверху навалено хворосту, трави, листя; замість стола великий круглий пеньок, замість стільців малі пеньки навколо. В глибині ліжка з дровеняк заслапо воловою шкурою, в головах сідло.

ЯВА I

Чалий і Шмигельський.

Чалий сидить біля стола, схиливши голову на руки. Шмигельський стоїть. Мовчать.

Чалий. Все пропало!.. Немає згоди, немає одностайності між нами. Одна біда повинна б всіх єднать до купи, а ми йдемо урозтіч!.. Нічому лихо нас не навчило!..

Шмигельський. Біда, що кожний хоче старшим бути і керувать, а через те один — будує, другий — руйнує!

Чалий. І от усе зруйновано, усе пропало.

Шмигельський. Ні, ще не все пропало, Саво!

Чалий. Все, все, все! (*Встає*). Жадоба помсти в них така велика, що здержати її, як здержать воду ту, що ринула крізь прорвану греблю, нема у чоловіка сили! І понесуть вони тепер на Україну і смуту, і пожежу, і кров прольють ріками, без жодної користі для народу, а потім і самі на палях всі скончають.

Шмигельський. Так будем рятувать Україну від гайдамацької руйни!

Чалий. Як же ти її, сердешну, порятуєш?

Шмигельський. Поїдемо до гетьмана Потоцького в Немирів! Він дасть усю міліцію свою під твою руку, і ми

поможемо йому прогнати гайдамацькі купи, що лиш озвірюють панів проти людей, а люд проти панів. Коли ж настане мирнеє життя, тоді лиш процвіте наш край! Споглянь: під панською рукою за час короткий пустиня стала оживать, життя на ній в громадський стан складатись почало; не руйнувать же його нам, а і самим сприять такій будівлі треба.

Ч а л и й. Це ти придумав гарну річ: рятувать народ від нього самого і помагать ляхам для себе лиш життя спокійне будувати з кісток і людської крові! Що то шляхтич! Заговорила лядська кістка, проснувсь мостивий пан і зуби показав.

Ш м и г е л ь с ь к и й. Ні, Саво! Ти помиляєшся! Я лях лиш через те, що ним родився; а серце, розум і душа ведуть мене не тим шляхом, яким ідуть усі ляхи, бо я бажаю рівності, спокою, щастя і добра не тільки шляхті, але всім людям!

Ч а л и й. Ти солодко говориш так, що вірить хочеться тобі, і боязко стає, щоб ти медовими речами не отруїв душі.

Ш м и г е л ь с ь к и й. Коли ти вислухаєш все, що я тобі повідаю, і коли в чім побачиш мою кривду, віддай мене на суд громаді, спали живого на вогні, на палю посади, як схочеш, так і покарай: в твоїх руках і смерть моя, й мое життя, тобі його безпечно довіряю; та й страху я не знав ніколи і не знаю, бо раз у раз робив і говорив я те, що правдою вважаю!

Ч а л и й. Говори, послухаю, що хочеш ти сказать,— цікаво.

Ш м и г е л ь с ь к и й. Послідній час я у Потоцького, у гетьмана, в Немирові служив, і він послав мене шукати Саву Чалого, щоб привернуть його на панську руку, як лицаря, для помочі, щоб лад дати на Україні і вгамувати гайдамацький рух!

Ч а л и й. Так ти пристав до мене, зробивсь приятелем моїм, заліз в саму душу для того, щоб струїть її?

Ш м и г е л ь с ь к и й. Свідчусь Богом, нічого я не мав лихого на меті, а щиро те робив, що за добро лічив! Слухай! Я бачив, як бачу і тепер, що гайдамацький рух лиш край руйнує, без жодної користі для народа,— це й сам ти зараз тут сказав,— і взяв на себе я порученість Потоцького в надії тій, що чесно я тебе умовлю покинуть гайдамаків, щоб рятувати край наш від руїни! Коли ж я зрозумів твій лицарський замір добути народові права справжньою війною і сам побачив власними очима, що ти готуєш певнеє повстання, що ти не простиї ватажок, яких чимало, а лицар, воевода, я серцем і душею став певним другом твого діла, бо відаю, що тільки силою одняти

можна те, що силою у тебе одняли! Я залишив Потоцького замір і, все життя своє зламавши, в думках я вже з магнатством воював і ждав тієї хвилини, коли на ділі зміг би показати, що вірний син я України! І що ж? Замір великий твій, як дим в повітрі, розлетівся! Замість війни — безладний рух піднявся знову; біля стерна став Гнат Голий, чоловік без жодної освіти, і поведе братів на страту, а край на певну гибель! Тепер залишилося одно: пристати до гетьмана Потоцького, і я тобі це прямо говорю!

Чалий. Ти щиро кажеш, чую серцем! І правда те, що все пропало; для мене ж шлях другий залишився: подамся в гетьманщину, на той бік України, і там пожду слушного часу! Жалкую я, що бранку Зосю одпустив... Тепер би одружився з нею і всі вояцькі заміри кинув. Її хороша врода, і стан гнучкий, і чорні брови, і русая до пояса коса, і очі, мов неба чистого блакить, — стоять і день і ніч передо мною. Вона б тепер своїм коханням мої всі рани залічила, і повернув би я своє життя на мирне, тихе господарство.

Шмигельський. Там, біля Немирова, живе й вона...

Чалий. Тепер не пара ми. Тут ми були вільні й рівні; а там нас розділя глибоке провалля: шляхтянка й гайдамака-хлоп!

Шмигельський. Гетьман сам вельможний посватася за тебе Зосю, й не посміють її батьки на тебе не згодиться, коли вона тебе кохає! Там заведем ми господарство і заживем як слід людям; годі нам хижими вовками тинятись по лісах!

Чалий. Думка хороша і принадна, але диявольська спокуса в ній сидить! За всі оці принади повинен буду я товаришів своїх ловити і віддавати їх на палі!

Шмигельський. Чого ж на палі? Це й від тебе й від умов залежить.

Чалий. Умови?! Ха-ха! Які з панамі там умови? Я знаю добре ті умови й сам! Приставши до панів, я мушу й серцем, і душею таким же паном бути, як і усі. Без милосердя і жалю до хлопа повинен зрадити віру й унії сприяти зо всієї сили!

Шмигельський. Нехай тебе боронить Бог від цього! Я сам з презирством одвернусь тоді від тебе! Зостанься вірним ти народові своєму; ніхто тебе не силує його зражати, а лиш користі його ради мир і спокій насади, прогнавши гайдамацькі купи! А потім, ставши рівним шляхтичам усім на Україні, ти гнатимеш і унію, й злочинну шляхту так само, як гайдамаків з України, і тим народні біди поменшиш. Та й сам з коханою дружиною ти заснуєш своє гніздо і поведеш свій рід на щастя і добро усього краю.

Чалий. Думки твої летять, мов ластівка, легенько й прудко, немовби й справді легко так все те зробити, про що так гарно ти говориш!.. О, коли б я певність мав, що полегчу народні біди і що умовини мої пани додержать, то, не вагаючись, пристав би до Потоцького я зараз.

Шмигельський. Які ж твої умови?

Чалий. Щоб грецька віра благочесна на Україні лиш цвіла, а унія щоб і не пахла; щоб, замість панщини, платили люде чинш такий, який умовились платити, на слободи йдучи, і суд щоб рівний був для всіх!

Шмигельський. Такі умовини я сам Потоцькому поставив, коли згодивсь тебе до нього кликати. І ось ти маєш лист від гетьмана самого, в котрім умови ці він власною скріпля рукою. А крім того, сто тисяч злотих він тобі дає, маєтками значними наділяє і обіща шляхетство від короля. На лист — читай!

Чалий (*читає*). Так... лист з печатію гербовою... Правда, лист обіщає те, що кажеш ти! Що ж це зо мною? Мені здається, що я на матір руку піднімаю! Страшно мені стало, а лист цей пече мою руку!.. На, візьми його назад!

Шмигельський (*бере лист*). Тобі дають такі умови, яких би ти й, війною, певно, не добув, і ти вагаєшся? Не хочеш край оборонити від руїни, не хочеш сам з коханою дружиною своєю ізвести гніздо, не хочеш рід свій повести на щастя і добро усьому краю?! Ну так скажи ж, чого ти хочеш? Я твій, куди мене ти поведеш, я з тобою скрізь піду; і тут, і там я — вірний твій слуга! Веди мене ти сам, куди ти хочеш!

Чалий. Не знаю, не знаю, не знаю! І там, і там провалля! Немає рівного шляху, яким привик ходить я!.. О ненько, моя Україно! Невже ж тобі судилося весь вік топить своїх синів у братній крові, палить і нищить все вогнем затиш, щоб, утопившись і потерявши діток славних, ти надівала знов ярмо і тяжко знов під ним щоб ти стогнала?.. Чи я ж того хотів, що сталось?.. Я керував стерном, до певної мети мій човен плив, а хвиля нависна стерно те вирвала із рук моїх і понесла на скелі гострі човен мій, розіб'є на тріски його і всіх братів потопить!.. Що ж мені тепер робить? Чи й мені сидіть на човні, щоб разом з другими втопитись, а чи боротись з хвилею і власними руками достати берега другого? Боротись! Боротись!.. Коли стерно із рук моїх однято і другому до рук оддано і бачу я, що човен поведуть на неминучу гибель, — я кидаю свій човен і виплину на другий берег сам! Так, так! На берег, на другий берег! І там ми будем рятувати віру, народ і край від нової руїни! Давай сюди Потоцького умови! Я... їду! (*Бере листа*). Там кохання, там слава мене жде!.. Прости мене, моя Україно, коли я помиляюся,

а помиляючись, тобі печаль і горе нове принесу! Що хочу я народові бездольному служити — я в тім клянусь; коли ж помилку сам свою побачу, до тебе, нене, я вернусь таким же щирим сином, як і був, і всі гріхи спокутую я кровію своєю!..

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Пуща. Печера в скелі.

ЯВА V

Медвідь на кону, голос на дереві.

Медвідь. Якове! А що тобі видко?

Голос. Місяць вплив з-за дерев і гарно гору освітив... Ой, ой, ой! Багато кінних вискочило з балки... Всю гору вкрили — такого їх.

Медвідь. Виходить, наші засіли в балці, а там скелі й болото — туди на конях не під'їдуть.

Голос. Позлазили з коней. (Пауза). Піші відділились від кінних.

Медвідь. Ой, поможи ж, Боже, нашим добратись до гори. Не видко наших ще?

Голос. Не видко.

Медвідь. Ото як довго! А Боже мій!

Голос. Піші кинулись бігом у балку. І наші вилізли уже на гору.

Медвідь. Ага!

Голос. Наші щезли за деревами.

Медвідь. Перебігають прикриваючись... Ну, що?

Голос. Наші кинулись бігом до коней. Близько вже... Блиснули шаблі. Ай, що там робиться?.. Коні стають на диби... розбігаються.

Медвідь. То колють коней шаблями в морди і під боки, щоб роз'ярить...

Голос. Коні вже розбіглись врозтіч, а деякі на землі лежать і б'ються...

Медвідь. Перерізали вожатих і покалічили, виходить, коней, щоб решта ворогів зосталась піша...

Голос. Наші кинулись бігом у балку... Нічого не видко, тільки гуркотить!

Медвідь. О, тепер піші на піших, вони цього не ждуть! От де пекло буде! Певно, Якове, зостанемось ми вдвох з тобою, бо всі поляжуть.

Голос. У балці аж клекотить.

ЯВА VI

Ті ж і Молочай ранений.

Медвідь. Молочай! А що там, як?

Молочай. Я тебе одразу й не пізнав... Дай води напитись... Умираю!..

Медвідь (*подає воду*). Давай перев'яжу тобі я рани.

Молочай. Де там їх перев'язати! Весь покарбований і у дірках, як решето! Подумай, брате, тільки що виїхали ми за корчму, наскочила їх ціла сотня при гарматі, а нас лиш тридцять. Одначе вистрільть з гармати ми їм ні разу не дали. Три рази на скаку ми коней повертали вкруть і кидались їм вбік — прорізували наскрізь і знов тікали. Вернигора, як і Вовк, перед вели, і в перший же наскок поліг Вернигора під шаблюю Івана Найдиди, того, що з Савою утік. Він, певно, старший тут, бо Саву я не бачив. Так одбиваючись, добрались ми до лісу, коней покидали і на болоті всі засіли. Вони вернулись на гору, бо кіньми у болото не полізеш. Отут своїх покинув я і ледве жив болото переліз, і от таки добрався до коша, а наші там zostались, щоб не показати сюди шляху, і, певно, всі поляжуть, бо їх zostалося менш десятка!

Медвідь. На поміч їм усі пішли і там, у балці, вже зчепились в ручки.

Молочай. Не подоліють, бо їх багато... Ох, чую, що сила мене кида.

ЯВА VII

Ті ж і дід-знахар.

Знахар. Що тут робиться? Либонь, весілля десь кри-
вавее справляють? Лежу в своїй норі, і щось мені не
спиться, а все здається, що в лісі клетотить і брязкотить.
Так я й пішов сюди.

Медвідь. Батава страшна йде. Ось обдивіться лиш
Молочая.

Знахар (*полапав Молочая за руки, за голову*). Ти,
сину, зараз помреш, бо кров'ю стік.

Молочай. Одведи мене, мій брате, у печеру. Прощай!
Прощайте, діду!

Знахар. Поклонись там нашим всім лицарям, що
полягли за віру православну.

Молочай (*до Медведя*). Може, доведеться тобі, якщо
жив будеш, побувати у Медведівці. Спитай там про Мари-
ну Житню, то мати моя... Поклонись їй і віддай ці гроші.
(*Дає*). Та розкажи, старій в утіху, все те, що знаєш сам
про мене; а коли матері не знайдеш, то на громадське діло
гроші поверни. Веди мене мерщій — я смерть вже чую.

Медвідь повів його в печеру.

Г о л о с. Наші повертаються, тільки щось мало їх.

Знахар. Косить кирпата завзятих, а вони знову нарастають. Коли цій різні буде край?

Медвідь (*виходить з печери*). Помер. Ще одного велетня не стало...

ЯВА VIII

Ті ж, Гнат, Шмигельський і решта.

Гнат. А скільки нас зосталось?

1-й запорожець. Лиш п'ятнадцять, батьку, та й ті каліки всі.

Гнат. Дорого ж ми заплатили! Сорок п'ять лягло!

Гайдамаки всі п'ють воду. Дід роздивляється, перев'язує, шепче, дає п'ять зілля.

Дай і мені води, мов у пропасниці увесь горю. (*П'є*). Сорок п'ять таких лицарів... Ох! Нема Вернигори, Молочай... Вовка.

Медвідь. Молочай дійшов сюди і там з Микитом рядом помер.

3-й запорожець. Вернигору оцей (*показує на Шмигельського*) проткнув!

Гнат. О, цей багатьох поклав, він Вовкові у мене на очах голову розвалив. Я думав, Сава, і, кинувшись на нього, звалив на землю, але і тут ми довго ще боролись, поки йому я рота не затнув своїм кисетом з тютюном!

Запорожець. Це старший! Чого ти куняєш?

Гнат. Дайте йому води. А я й не бачу, що тут наш лікар нагодився.

Медвідь (*дає Шмигельському води*). Напився?

Шмигельський (*напившись*). Спасибі.

Гнат. Ну, діду, перш усього до цього приступи, бо вже віша голову, а мені б хотілося з ним побалакати, а потім повісить його.

Знахар (*огляда Шмигельського*). Він увесь рана. Тільки в однім ось місці з правої руки найбільш юшить, а то скрізь зашкорубло. (*Шепче*). Ковтни. (*Дає склянку*). Три рази...

Шмигельський п'є.

Гнат. А тепер дай і мені доброго чого напиться, бо всього пече.

Знахар. Стривай, давай руку. О, тут ще багато крові. А не чуєш, ніде тепленька не тече?

Гнат. Не чую. Певно, рани невеликі й зашкорубли. Обдивимось завтра.

Знахар. На, пий. Це зілля тебе зараз підтримає і сон добрий дасть.

Гнат (*п'є*). Ну, пане-ляше, давай побалакаєм, бо скоро тобі стане легш — я тебе повісю.

Шмигельський. Я не собака, щоб мене вішати! Хіба немає інших кар? Посади на палю або шкуру здери з живого.

Гнат. Знайомий голос і балачка чисто запорозька. Хто ти?

Шмигельський. Іван Шмигельський, приятель твого найпершого друга й побратима.

Гнат. Сави??! Пізнав! О, чом же ти не Сава! Я б тебе не вішав, а на цєну водив би за собою, а потім вимотав би жили з тебе.

Шмигельський. Мотай і з мене жили. Роби зо мною все, що з Савою б робив, і заспокой свою ти наболілу душу. Ні ти, ні я, ні Сава в тім не винуваті, що йшли ми різними шляхами... А якби Сави слухав ти, не так би склалося, як зараз є.

Гнат. Найшовся б інший Сава! Багато зрадників на- стало, що за панські ласощі й принади свій кидають народ і віру, до іншого люду пристають та й ворогують там проти братів своїх далеко гірше й більше, ніж сам ворог!.. Скажи мені: що Сава, як живе? Чи простим козаком, яким і був, чи паном став, як і усі пани?

Шмигельський. Для всякого створіння назначено, де й як йому слід жити!.. Риба живе у чистій воді, птиця в повітрі, звір в норах, а чоловік повинен жити так, як йому здається краще! Сава живе як Сава; Гнат живе як Гнат; Потоцький як Потоцький.

Гнат. В розкошах один, а тисячі без хліба? На палю б вас усіх!

Шмигельський. І тебе на палю треба посадить за те, що ти не знаєш, чого хочеш.

Гнат. Рівності!

Шмигельський. Однакових листів на дереві нема.

Гнат. Будь собі хоч семи п'ядей у лобі, носи на плечах скелі, але на мене й на мое руки не піднімай!

Шмигельський. Одначе ти піднімаєш руку на мое життя, а хто ж тобі на це дав право?

Гнат. Ти — зрадник! А поки душа моя живе у моїм тілі, ніхто не спинить мої руки. Вони не перестануть тих карати, що зрадили народові своєму і одсахнулися від нього за панські ласощі й принади.

Шмигельський. І ти зрадник! Зрадив ти законам Речі Посполитої! Ти проливаєш кров і винуватих і невинних; ми ж винні тільки в тім, що думали не так, як ти, а все ж таки служили краю.

Гнат. Панам!

Шмигельський. Тобі здається так, а нам інакше. За кривди панські ти хочеш помстою платити, шукаючи у тім для ран народних ліків: а ми лічить хотіли тим народне лихо, щоб гайдамацтво знищить і дати спокій Україні!

Гнат. Панам!!

Шмигельський. Нас Бог розсудить там, а поки що суди мене, як хочеш сам!

Гнат (мовчить). Жаль твого розуму. Я б тебе не покарав, якби був певен в тім, що до моїх думок пристанеш і Саву покарати мені допоможеш!

Шмигельський. Ні, Гнате! Як сонце й місяць ніколи не зйдуться на своїй путі, так ми не зйдемося думками.

Гнат. Правда! Нас порівня лиш домовина. Пани браття, виведіть пана Івана за кіш і там прострельте йому лоба. Та викопайте яму для Микити, Молочая й для пана Івана; він варт того, щоб поховать його з січовиками вкупі.

Шмигельський. Спасибі, пане отамане, за честь! Ще ласки я прошу: звели, щоб по мені стріляли три або чотири — певніша смерть, бо коли один добре не влучить, прийдеться знову добивать, як собаку.

1-й запорожець. Я в ухо тобі стрельну, і зразу смерть.

Шмигельський. Ну, гаразд... Прощай, Гнате!.. Ходім, пани браття.

Пішли.

ЯВА ІХ

Ті ж, без Шмигельського.

Гнат. Ти знаєш, діду, що громада присудила предати смерті Саву. Послали двох на цеє діло: один, Кульбаба, зрадив; другий, Горицвіт, сам смерть прийняв! Порай мені: кого тепер послати, щоб Саву смерті він предав?

Знахар. Сави ніхто не візьме, ніхто не стратить. Тільки ти візьмеш, тільки ти стратиш, Гнате! Йому призначено, щоб згинув він від братньої руки за гріх великий свій! Та ще візьми Кравчину: при ньому смерть до вас не доторкнеться!

Гнат. Коли призначено — то й станеться! Візьму Медведя і Кравчину, та й зараз же піду.

Знахар. Іще моя вам рада: покладіть у чоботи своєї ви-землі, щоб ніхто не знав вашої підмови.

Вистріл.

Гнат. Пропає зрадник! Так пропаде і Сава без пуття, без слави, так пропадуть всі зрадники свого народу!..

Готуйтеся, товариші, підем в дорогу... Лісами, ярами я приведу вас в палац Сави і сам своєю власною рукою його скараю!

Завіса.

ДІЯ П'ЯТА

Світлиця Сави, гарно убрана килимами. На стінах зброя. Під стінами турецькі канапи; напереді стіл. В глибині колицка.

ЯВА ІХ

Сава один, сіда до столу.

Сава. В Немирів завтра не поїду, а напишу ясновельможному листа, що повертатъ свій рід у католицьку віру я не згоден, бо це б зневажило мене перед очима всіх панів, яко одступника від предківської віри, за котру вчора ще боровся з ними! *(Пише, потім перестав, піднімається і слуха)*. Проклятий пугач, як засміявся погано!.. *(Сіда і пише)*. І де він взявся? Учора двох убив, і більш, здається, тут їх не було. *(Пише, по хвилі здригнув, підняв очі на вікно і слуха)*. Що це? Здалося, наче знову хто сказав «добривечір»! А, дурість! Ну, добривечір, то й добривечір... Коли б мерцій вертався Шмигельський. Я цілий день сьогодні жду його і тим себе так розтривожив, що ніяк не віджену тяжких думок, все більше й більш нагнічують вони мій мозок... Дивна річ... Коли я жив в степу, в норі, у лісі, не знав тоді такої я тривоги... А тепер, от як не силкуюсь, нічого не зроблю з собою!.. Особливо сьогодні. Оці награди мов ранили чим гострим і отруїли мою душу... От чую, наче хто шепоче мені і зараз, що праця та, яку я у своїх думках лічив корисною народові, була і єсть на користь лиш панам! І чую я, що єсть тут правда — страшна, страшна правда!.. За те, що гайдамак, своїх братів, ловив і смерті предавав найкращих оборонців прав народних, за те, що церкву Божую спалив, — полковник я і шляхтич!.. Шляхтич? Рідня, виходить, всім панам!.. Ох, як мені нудно і на серці трудно! Здається, зараз би вернувся до своїх у ліс, у нори... Зося піде скрізь за мною... А там я вигодую сина свого Саву козакам на славу! І він закрие батькові гріхи! Ох, ні!.. Заросли мої шляхи тернами — немає повороту... Нема! Нема! *(Б'є кулаками об стіл, говорить нервно, ніби хоче заглушити тривогу души)*. І не треба! Дитячий страх напав на мене, і я себе мордюю. Щоб край утихомирить, то треба припинити дику волю гайдамацьку, поки не захопив цей рух увесь народ!.. Так... так!.. Як море зрадливе сьогодні на лоні

своїм гойдає тихо байдак і мов присипляє плавця, а завтра в мент один скаженіє, і б'є на тріски той самий байдак, і топить у хвилях своїх навісних необачного плавця — отак і народ: коли розірве ланцюг покори, подібен морю навісному! Покірний ще сьогодні й тихий, він в мент один страшну підніме бурю і Посполиту Річ потопить в крові і все оберне у руїну! Пріч же сумні думки, пріч! Не проти народа я воюю, а проти гайдамак; народові ж бажаю миру і спокою, щоб він під панською рукою добув широкої освіти і прав на вільне й корисне життя для всього краю. *(Здригнув і прислухається)*. Знову хтось сказав «добри-вечір»! *(Іде до вікна і, заглянувши, одскакує)*. Що це? Ввижається мені! Чи й справді то Шмигельський?! *(Підходить до вікна)*. Пан Шмигельський, блідний і в уха кров дзюрчить! Пане Іване. Чого ж ти... Щез!.. Це мана... Це так мені здалося...

ЯВА X

Чалий і джура.

Чалий. Це ти в вікно заглядав?

Джура. Ні.

Чалий. Нема нікого?

Джура. Ба, приїхав зараз козак з хоругви пана Шмигельського.

Чалий. Де він? *(Хутко, не діждавшись відповіді, виїшов)*.

З других дверей виходять Зося.

ЯВА XI

Зося. Джура, що там сталось, що пан так прудко виїшов? Мені здалось, що пан Шмигельський приїхав.

Джура. Ні, пані, козак з його хоругви.

Зося. То, певно, він вернувся?

Джура. Не знаю.

Зося. Здається, йдуть! Ти не кажи, що я виходила, щоб пан не гнівавсь.

Джура. Слухаю, пані.

Зося зникає за двері.

ЯВА XII

Чалий і надвірний козак. У козака голова перев'язана.

Чалий. От через що я так тривожусь, цілий день душа нещастя чула! Ну, ну, далі розкажуй...

Козак. Я певен, що всі там полягли, до одного усі. І їх там полягло багато. Коли уранці після бою до мене знов вернулося життя; то я побачив, що балка вся завалена

була козачим трупом, немовби хто позвозив їх багато так навмисне. Шукав між трупом я сотника пана Шмигельського, але його там не було. Коли на гору вийшов, то на горі з десяток наших коней уже здихало, бо в них розпороті були їх животи, а далі паслось скілька коней, так я піймав одного і от до тебе прискакав з цією звісткою лихою.

Чалий. О Боже мій, яка потеря! Це Гнат, його робота, бачу... Ти знаєш місце добре?

Козак. Знаю.

Чалий. Так ти нас проведеш туди. Іди тим часом спочивай, обмий і перев'яжи свої рани. Джуро, дай йому добрий кухоль меду, скажи, щоб зараз коней трьох сідали, і сам вертайсь сюди.

Джура й козак вийшли.

(Сава сідає і пише лист). Сто душ лягло на полі і з ними кращий друг! Друг, котрий підтримував всяк час мій дух, друг, що вмів розгонити найтяжчі хмари життєві, які гнітили часто мозок мій, і душу, й серце!.. О, тепер я попалою усі ліси, я виверну все гайдамацьке гніздо, я заплачу за смерть Шмигельського вам всім сторицею, страшно, страшно заплачу!

Входить джура.

ЯВА XIII

Чалий і джура.

Чалий. От три листи: один, що згорнутий удвоє,— в Немирів! Другий, що край один заламаний,— у Тульчин; а третій, одкритий,— в Рубань! Птицями нехай летять всі три!

Джура. Тоді у нас нікого не останеться в дворі, бо Харко й Трохим пішли на слободу і досі не вернулись.

Чалий. Так ти на слободу йди зараз і в двір до мене поклич Кульбабу; скажи йому, щоб він узяв з собою всіх своїх товаришів, що колись були у гайдамаках. Вони мені потрібні і за послугу будуть мати добру плату. Іди ж мерщій! А не забув, куди який послати лист?

Джура. Цей — в Немирів, цей — у Тульчин, а цей — у Рубань.

Чалий. Так.

Джура пішов.

Годі вагатись, годі!

Входить Зося.

І ти не спиш ще на лихо?

Зося. Яке там лихо? Я чую тривогу; скажи, що сталось? Я ні жива ні мертва!

Чалий. Молю тебе, не заважай мені! Сотня Шмигельського пропала, і я піду шукать її. Скоро збереться сюди вся близька міліція, і я виступлю зараз, по дорозі захоплю решту — і в похід!

Зося. То нехай коней зараз запрягають, і я поїду у Немирів з сином, бо тут без тебе я не зостанусь.

Чалий. Я вже послав на слободу, і зараз сюди прийде Кульбаба, а з ним п'ятнадцять таких молодців, що і на сотню підуть. Для всіх роздам я списи, порох, кулі і мушкети. Це буде твоя варта. Коли ж захочеш їхать, то завтра вже поїдеш у Немирів; а варта все ж таки нехай стоїть в дворі... Іди ж, моя голубко, і спи спокійно, тебе одну я не покину! Знай, що у дворі у тебе буде п'ятнадцять добрих молодців! Іди і спи спокійно. Мені немає часу, треба ще написати ясновельможному, бо все, як бачиш, раптом перемінилось.

Зося. Я слухаю тебе, і спокій мов росте в моїй душі. Прощай, мій сокіл ясний! Боже, як не хочеться з тобою розлучатись. Згадуй свою Зося, а я щохвилини буду з тобою розмовлять, бо біля мене малий Сава! Прощай!

Сава. Будь здорова, моя зоре. *(Цілує її)*.

Зося. Зайдеш же сина перехрестиш. *(Вийшла)*.

ЯВА XIV

Сава один, пише.

Сава. Увесь тремтю від злості... Коли б мерцій міліція... *(Пише)*. Кипить моя душа!.. Я не так до вас приймуся... Коли б піймався мені тепер сам Гнат — я і його без жалю на палю посадю! *(Пише)*.

По хвилі входять тихо Гнат, Медвідь і Кравчина.

ЯВА XV

Чалий, Гнат, Медвідь і Кравчина.

Гнат. Добровечір!

Чалий повертається і схоплюється з крісла.

Здоров, здоров, пане Саво! Здалека ти нежданії гості маєш, чим будеш вітати?

Чалий *(шука очима броню)*. А чим же я таких гостей привітаю... Послав мені Господь сина, буду в куми звати.

Гнат. Не кумувать тобі, Саво, з нами, не пий горілки та медів з преславним товариством, а заплатити перше треба за сукні та за адамашки, що ти нажив, пане Саво, з козацької ласки...

Чалий хоче взяти шаблю. Медвідь йому дорогу заступає. Сава хоче взяти рушницю, що в другім кінці стоїть,— Кравчина заступа йому дорогу.

Сава, захиливши голову, хвилю мовчить.

Чалий. Чого ж брати мої хочуть? Чи битись, чи миритись?

Гнат. Прийшов час, Сава, розплатитись за кривди ті, які ти нам і людям всім своїм зробив.

Чалий. Я лиш обороняв від кривди вашої весь край. Один проти другого ми у поле виступали, озброєні, мов лицарі на герць! Тепер же ви утрьох на мене, безоружного, напали,— цього не дозволя честь лицаря такого, як ти, Гнате! Коли вже воля Божа є на те, щоб з вами розплатився я, дозволь же і мені мою ти шаблю взяти, тоді один я проти трьох кривавий бой прийму, а Бог нехай рішить, і мертвий той нехай поляже, хто кривди більше наробив!

Гнат. На поєдинок ти не маєш права з нами, бо потеряв козацьку честь! За те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, напавши зрадою на нього; за те, що ти ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав; за те, що церкву ти спалив,— тебе громада наша смерті присудила, і виповнить присуд громадський ми взялись... Проти громадського суду оборонятись шкода!.. Колись, хрестами помінявшись, ми перед образом дали присягу оборонять людей своїх від людської кривди і напасті; присягу ту зламав ти, брате, тепер вона тебе вбиває!

Всі троє обступають Чалого і проколюють його шаблями, проколовши, одступають.

Чалий *(падає)*. Простіть... Я смерть прийняв за рідний край... Я кров'ю змив свою вину... Прощайте. *(Умирає)*.

Гнат. Прощай!.. Краще, брате, гнить тобі в землі, аніж з ляхами вкупі на нашні голови козачі меча здіймать і на безчестя козацеству всьому свій людський рід тут розмножати.

Завіса.

ІВАН ФРАНКО

ІВАН ТОБІЛЕВИЧ (КАРПЕНКО-КАРИЙ)

І знов наше письменство понесло велику страту. Д[ня] 2 (15) ІХ б[іжучого] р[оку] вмер у Берліні від тяжкої недуги Іван Карпович Тобілевич, широко відомий під своїм артистичним і літературним прозвищем Карпенко-Карий. Чим він був для України, для розвою її гро-

мадського та духового життя, се відчуває кождий, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кождий, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література та якому щодо ширини і багатства творчості, артистичного викінчення і глибокого продумання тем, бистрої обсервації життя та ясного і широкого світогляду не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, але й інших слов'янських народів.

Його техніка, завсігди проста і подиктована самою натурою представлених у ній життєвих фактів, з часом під впливом театральної практики набирає ширини й концентрації; його талант плодить чимраз кращі цвіти і не виявляє ніде так частої у інших авторів втоми. Він міцно держиться рідного ґрунту, розбирає в своїх драмах насущні потреби й вищі духовні інтереси українського села в сучасну добу і в минувшині. Цензурна заборона, що не допускала на українську сцену інтелігентів і змушувала письменника обертатися виключно в селянській сфері, та заборона, що стількох українських драматургів звела на пусті шаблони, на пережовування все тих самих мотивів кохання, співів, танців та пиття горілки, була для Івана Карповича принукою до заглиблення в душу народу, до зусильної обсервації найрізніших сторін народного життя, розкривала перед ним щораз інші, щораз ширші перспективи того життя і надавала кожній його драмі більший, пекучий інтерес.

Свою творчість розпочав Тобілевич драмою «Бурлака», написаною 1883 р. в Єлисаветграді. Всім пам'ятна та драма з театральних вистав, сей образ могутнього народного борця, що твердо і з нараженням своєї особи стоїть за правду, против визиску і кривди з боку всякої старшини. Всім пам'ятний також скандальний присуд галицького театального журі, яким надгороджено одну зовсім недоладну п'єсу і одну переробку, а усунено між речі, не варті премії, талановиту і наскрізь оригінальну креацію Тобілевича. Написана в Новочеркаську 1884 р. «Бондарівна» була першою його екскурсією на полі історичної драми. Автор дозволив собі з основою драми, відомою народною піснею, обернутися зовсім свобідно, переніс акцію з кінця XVIII на середину XVII в., намалював старосту й Герцеля зовсім фантастичними та невірними рисами, та зате в фігурах Бондаря, Тетяни та запорожця Тараса дав гарні, індивідуально забарвлені типи. В р. 1885 постає в тім же Новочеркаську комедія «Розумний і дурень». - І знов контраст між практично-розумним

чоловіком і його братом-ідеалістом. Малюнок взагалі досить блідий, композиція зовсім примітивна. Зате той самий рік дав нам майстерний твір, драму у п'яти діях «Наймичка», з такими типами, як Василь Микитович Цокуль та наймичка Харитина, незабутніми для кожного, хто бачив їх на сцені. Дальшого, 1886 року був у тім же Новочеркаську написаний «Мартин Боруля», одна з найкращих українських комедій, та глибоко трагічна історія «Безталанна», малюнок родинного безладдя в селянській хаті.

Заняття театром викликали довшу паузу в драматичній творчості Тобілевича; аж 1890 р. він знов обізвався і знов прегарною комедією «Сто тисяч» з безсмертними типами Герасима Калитки та Бонавентури Копача. В хуторі Надеждовці, там же, де й попередня п'єса, була написана 1892 р. «Батькова казка, гріх і покаєння», драма в 5 діях, знов образ родинного розладу з добрим кінцем, узятий із життя панських двораків. В р. 1893 в тій же Надеждовці був написаний «Паливода XVIII століття», жарт в 4 діях, оснований на забавних анекдотах про пана Каньовського, твір, не продуманий основно, та все-таки досить сценічний.

Остатні роки життя Карпенка-Карого, починаючи 1897 роком, дали нам ще дев'ять драм, на жаль, не датованих, у яких автор осягає вершини розвою свого таланту, та деколи виявляє також сліди вичерпання і занепаду. На першій місці стоїть тут драма «Понад Дніпром», у якій влучно і з великою симпатією схарактеризовано той артільний рух між лівобережним селянством, який узявся був пропагувати д. Василь Левитський, а контрастом того руху, пройнятого гуманними ідеями і при тім дуже корисного для життя й економічного стану зубожілого та темного селянства, являється, з одного боку, еміграція селян на оренбурзькі степи або аж на Зелений Клин, себто в Уссурійський край, а з другого боку, малюнок сільських дуків — кулаків, що всею силою свого галапасного нутра, всякими брехнями та безглуздими лайками реагують проти немилого їм артільного руху. Характерно і те, що репрезентант уряду, волосний старшина, переконавшись власними очима про корупцію і брехливість тих сільських дукарів, стає по стороні артільного руху. Центром драми являється Мирон Серпокрил, син заможного селянина Павла, чоловік високоінтелігентний і пройнятий глибокою любов'ю до селянства та жалощами до його занепаду, який покидає своє урядове становище і йде на село, щоб рятувати те селянство власним поученням і прикладом. Йому доводиться ламати перші льоди у власній сім'ї, бо

батько, чуючи безвихідне положення в наскрізь деморалізованій селянській сфері, рветься емігрувати в Оренбурщину, де йому всміхається перспектива 100 десятин на власність і необмеженої волі на непроглядних степах. Конфлікт між батьком і сином вибухає зараз при їх першій стрічі в такій острій формі, що батько готов прогнати сина з хати. Остаточна драма кінчиться повною перемогою Мирона: він здобуває собі прихильність і довір'я біднішого селянства, засновує артіль, що швидко починає розвиватися, вчить селян і селянок грамоти і взагалі проявляє таку кипучу і невтомну діяльність, що вона по коротким часі вичерпує його сили і доводить його до смерті. Пізніше автор доробив інший кінець, у якому Мирон доживає повного тріумфу: його батько вертає з Оренбурщини зруйнований і знаходить підпору і заспокоєння в тій самій артілі, на яку зразу ворогував так завзято, а Мирон жениться з дівчиною-селянкою, якій сам дав освіту і в якій розбудив для себе ентузіастичну любов. Це найкраща, найідеальніша драма Карпенка-Карого, в якій поза стрічками вичитуємо науку всій радикальній частині російської суспільності, в якій спосіб треба б починати її високим почуттям диктоване, але ніякою підготовкою не скріплене трагічне «хождение в народ».

Грандіозну по своїм замислі й по майже бездоганним обробленні картину великого промисловця і глитає з селян з його могутніми впливами і чисто селянською вдачею дає нам Карпенко-Карий у своїй дальшій драмі «Хазяїн». Постать Терентія Гавриловича Пузиря, представлена на фактичній основі українського мільйонера-мужика Харитсенка і його оточення, змальована більш епічним, ніж драматичним стилем. Та проте майстерна драматична техніка надає тій драмі велику сценічну вартість і забезпечує їй довговічність на сцені. Облік Пузиря змальовано майстерно людей його оточення, такого Феногена та Ліхтаренка, а на фігурі Золотницького, родовитого і багатого пана, автор подав різкий контраст між давнім панством і новою плутократією.

Порівняння Карпенка-Карого в історичну сферу, не дуже добре знайому йому, довело його до написання після «Хазяїна» зовсім слабкої драми в XVII в. «Лиха іскра поле спалить і сама цезеє». Драма породжена більше жорсткою фантазією, ніж артистичним почуттям, робить дуже прикрі враження і належить до поронених творів нашого великого драматурга.

Та слідом за сим ідуть два твори, з яких один малює недавно минуле чумацтво, важний і характерний об'яв українського народного промислу («Чумаки»), на тлі

чудової галереї щиро народних типів, таких як Настя, що не любить сварки, а всякими брехнями та видумками старається заводити її в своїм найближчій околі, як баба Бушля і два мандровані дяки-пиворізи, Шкварковський і Мичковський, комічні два Аякси української комедії. Другий твір, гідний стати у ряді архітворів нашої літератури, се «Сава Чалий», трагедія з XVIII в., основана на часах занепаду і хитання українського національного почуття, трагедія перевертня, що для особистої користі йде на службу до ворогів і наслідком натуральної реакції здорових останків національного життя гине в хвили, коли його зрадницькі плани, здавалося, були близькі здійснення. Невважаючи на історичний колорит, сим разом ухоплений автором дуже добре, драма мала велике значення для сучасної України, плямуючи інтенції сучасного національного ренегатства, і покотилася по театральних дошках як могутня проповідь повороту ренегатів до служіння своєму рідному народові і його кровним інтересам.

Прецікава і високодраматична картина «Підпанки» малює остатні часи кріпацтва і панський двір як центр страшної деморалізації та самоволі. Пан сам не виступає на сцені, а тільки його двораки та селяни, але проте роль пана і його власті над людськими душами й їх честю та сумлінням змальована глибокоправдивими і влучними рисами. Подія розвивається надзвичайно живо і драматично.

Ще раз потягло Карпенка в історію XVII віку, в часи ославленої руїни, і плодом його студій явилася прекрасна трагедія «Гандзя», символіка України, шарпаної з усіх боків і доведеної тими, що її люблять, на край погибелі. Невважаючи на деякі хиби композиції, драма робить велике враження.

Дві остатні п'єси Карпенка, «Суєта» і «Житейське море», мають в значній мірі автобіографічний характер. Автор малює в одній драмі сім'ю багатого селянина, якого діти подоходили значної освіти, деякі дійшли до поважних становищ і всі, крім найстаршого Карпа, відбилися від села. Дія драми показує нам ту сім'ю, зібрану під час ферій у батьковім домі. Три перші дії — верх артистичної досконалості в композиції і переведенні теми, зате четверта сходиться до ступеня немудрої карикатури, нагадує Цеглинського «Тата на заручинах» і псує враження цілості. Драма «Житейське море» далеко слабша і показує значний упадок артистичних сил автора.

Та проте цілість драматичної творчості Карпенка-Карого наповняє нас почуттям подиву для його таланту.

Обняти такий широкий горизонт, заселити його таким множеством живих людських типів міг тільки першорядний поетичний талант і великий обсерватор людського життя.

1907 р.

Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— Т. 37.— С. 374—380.

ЯКІВ МАМОНТОВ

ДРАМАТУРГІЯ І. ТОБІЛЕВИЧА

Тема «землі» становить кульмінаційну точку драматургії І. Тобілевича, бо вона була найближча йому в розумінні соціальному (див. його біографію) і в розумінні моральному, цебто вона найщільніше пов'язана з цілим світоглядом його. Українська критика не раз відзначала велику спостережливість І. Тобілевича в галузі аграрних процесів та влучність і соковитість його характеристики нових українських землевласників, що відігравали роль акумуляторів аграрного капіталу після реформи 1861 року. Дійсно, в п'єсах першої групи І. Тобілевич дуже яскраво відобразив еволюцію цього персонажу, а разом з ним і теми «хазяйського колеса» або землі. Волосний старшина, Михайло Михайлович («Бурлака» 1883 р.) і старший син Окунів, Михайло («Розумний і дурень» 1885 р.), це — здирички й шахраї невеликого, так би мовити, волосного (районового на сучасну термінологію) масштабу. Вони наживаються, головно, з того, що використовують своє становище (старшина, старший син) та свою здібність до всіляких «комерційних справ»: гендлюють, шинкарюють, орендарюють тощо. В їхньому збагачуванні (капіталістичному рості) ще надто велику роль відіграє особиста вдача їхня та щасливий випадок. В цих п'єсах І. Тобілевича ще не видно закономірного ходу «хазяйського колеса», тут новий аграрій ще не визначив ні системи, ні методи свого безупинного зростання. Тема землі в цих п'єсах ще не поставлена на всю широчінь її. Разом з «героєм» тут ліквідується і його «соціальний еквівалент», його майно, а засоби цієї ліквідації такі ж незакономірні, випадкові, як і засоби набування: ревізія («Бурлака»), штрап («Розумний і дурень») тощо.

Далеко ширше розгортається тема землі в «Ста тисячах» (1890 р.). Герасим Калитка — це вже визискувач повітового масштабу: сьогодні в нього 200 десятин, а завтра буде 450, бо він неодмінно привласнить той круглий

шматочок (250 десятин), що його панок Смоквинов «заложив і перезаложив». І патос у Калитки не той, що у його попередників: ті захоплюються дрібною спекуляцією, шахрайськими вчинками, а Герасим Никодимович — поет земельної власності: «Ох земелько, свята земелько — Божа ти дочечка! Як радісно тебе загрибати до купи, в одні руки... Легко по своїй власній землі ходить»... і т. д. Звичайно й він користується усяким випадком, щоб добути «грошей, грошей, грошей», бо без них «земельки не купиш»; але в нього вже є певна метода визиску, як головного, систематичного засобу наживи: праця в нього починається, «тільки на світ благословиться», а кінчається, коли сонце заходить. При тяжкій праці він не дозволяє робітникові з'їсти зайвий шматок хліба; він максимально економить на витратах на робітню силу, і все ж таки йому здається, що як «настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають». Саме ця сувора експлуатація і жорстокий щоденний визиск і є постійним джерелом його капіталістичного надбання, а випадок з «сотнею тисяч» — це лише нещасливий епізод на переможному шляху нового аграрія. Проте тема землі в «Ста тисячах» ще не виходить за повітові межі.

На всю широчінь ця тема розгортається лише в «Хазяїні» (1900 р.). Терентій Пузир — це вже хазяїн того масштабу, що про нього лише марить Калитка: «Їдеш день — чия земля? Калитчина. Їдеш два — чия земля? Калитчина» і т. д. Пузиря вже знають далеко поза своїм повітом, він — мільйонер, у нього вже «орден Станіслава 2-ї степені на шию» і лише «в близьких трьох економіях» — 22 000 кіп пшениці. Тут «хазяйське колесо» вже крутиться з максимальним розмахом. Пузир — це справжній командарм: у нього цілий штат визискувачів різних рангів і фахів, що ретельно працюють за його системою і методою. Один із них, Ліхтаренко, підносить цю систему Пузиреву майже на філософічний ступінь: «Колись, кажуть, були одважні люди на війні: бились, рубались, палили, голови котились з плеч, як капуста з качанів; тепер нема таких страховин і вся одвага чоловіка йде на те, де б більше зачепить... Колись бусурманів обдирали, а тепер своїх рідних. Як на війні нікого не жаліли — бо ти не вб'єш, тебе вб'ють — так і тут нема чого слини розпускать: не візьмеш ти, то візьмуть з тебе». Пузирева система визиску та наживи значно ширша за Калитчину, а метода — далеко складніша. Правда, Пузир теж не цурається «комерційних справ» (як от фіктивне банкрутство Петьки Михайлова, що мусить дати йому за переховування Петькиних отар 20 000 прибутку), але це — дрібничка, це — між іншим. Далеко важливішу

ролю в Пузиревій системі відіграють такі засоби, як «створіння бідности», цебто пролетаризація селянства через орендування надільних земель, скуповування в голодних місцях худоби й т. інш. Бо саме ці засоби дають йому дешевого робітника і розпирають Пузиреву маєтність до розмірів цілого «герцогства». Одного лише не засвоїв ще Пузир: індустріялізації сільського господарства. На пропозицію пана Золотницького — будувати на паях цукроварню — він відповідає: «Я ще до цього не дійшов». І береться лише постачати буряки на завод. Це, безперечно, помилка: мільйонер-плянатор 900-х років мусів мати цукроварні, як один з найбільших засобів нагромадження аграрного капіталу на Україні. В устах Пузиря така відповідь — анахронізм і непослідовність.

Українська критика правдиво також відзначила, що в розглянутих перед цим чотирьох п'єсах І. Тобілевича тема землі подається однобічно: автор з великою майстерністю і в найменших деталях показав експлуататорів, нову земельну буржуазію і майже зовсім не вивів на кін тих, кого давить це «хазяйське колесо» і чиєю працею воно крутиться: павперизованих та пролетаризованих селян. Епізодичні постаті батраків чи навіть юрби робітників (у «Хазяїні») дуже мало репрезентують цю частину села й зовсім не висвітлюють той другий бік аграрних процесів 90-х та 900-х років, що ще за життя І. Тобілевича вибухав у селянських повстаннях.

1931 р.

Карпенко-Карий Іван (І. Тобілевич). Твори: В 6 т. — Х. — К., 1931. — Т. 6. — С. 193—195.

СТЕПАН ЧОРНИЙ

ІСТОРИЧНІ ДРАМИ

Деякі факти використав Карпенко-Карий з праці М. Костомарова «История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества». У праці Костомарова говориться про те, що дід Сави Яків Чалий був кошовим на Запоріжжі. Коронний гетьман Йосиф Потоцький подарував Саві Чалому села Рубань і Степашки. Сава нападав і руйнував запорозькі зимівники і навіть спалив православну церкву. Вивчаючи історичні матеріали, Карпенко-Карий бачив, що зрада була досить поширеним явищем серед козацької старшини, і запорозьці

вважали зраду найбільшим і найтяжчим гріхом. І тому драматург устами Гната Голого каже:

Найшовся б інший Сава! Багато зрадників настало, що за панські ласощі й привади свій кидають народ і віру, до іншого люду пристають та й ворогують там проти братів своїх далеко гірше й більше, ніж сам ворог!..

Карпенко-Карий був також ознайомлений із тим, про що розповідав польський історик І. Ролле в нарисі «Сава Чаленко». Нарис цей був надрукований у перекладі на сторінках «Київської старини», про що вже була згадка. У цьому нарисі читаємо:

Назвали Гната Голем тому, що при пануванні награбованого брав він собі незначну частину, решту ж роздавав підвладним; взагалі не любив зайвого і задовольнявся будь-чим: куртка з телячої шкіри, бараняча шапка, прості козлові чоботи; одна сорочка, вимазана у жир та дьоготь, служила йому цілий рік; ... подільський кінь, самопал, трохи ольва в торбі, в кшнені тютюн та люлька, що без неї не міг обійтись більш, ніж без хліба та горілки... От і все його багатство... Ще 1737 року підібрав він собі деяких товаришів і «засікся» в Чорному лісі. А потім стільки охочих зумів склякати, що швидко «засіку» повернув у «кіш». Пограничні (польські) команди хоч і назвали пташку, та підійти до неї не могли; навкруги пуща непрохідна, а пкети гультяїв на деревах, сховані між гіллям, стріляли по сміливих, як по качках, самі ж не зазнавали жодної небезпеки.

Зберігаючи точність у відтворенні конкретних історичних фактів, вірність народного погляду на зраду і на повстання, Карпенко-Карий малює широку картину визвольного руху українського народу у XVII ст. проти чужоземних поневолювачів України.

Твір цей історично правдивий, глибокопатріотичний. Ідея твору — відданість народові, уславлення боротьби проти соціального і національного поневолення, засудження зради.

Сава Чалий спочатку співчуває стражданням селянства, бере участь у боротьбі проти польських магнатів, але згодом стає на шлях компромісу й зради. Драматург продумано й глибоко розкриває причини угодовства. Сава стає на шлях угодовства передусім через те, що не бажає широкого народного руху, не вірить у його перемогу, не вірить у народ. Повстанці, на його думку, — це темна і загрозлива стихія, здатна принести тільки «смуту і пожежу, і кров».

І понесуть вони тепер на Україну і смуту, і пожежу, і кров проллють ріками. Без жодної користі для народа, а потім самі на полях всі сконають.

Сава Чалий обстоює згоду, примирення з польськими магнатами — смертельними ворогами України, а не

рішучу боротьбу. Не маючи змоги стримати рух селянства, що все більше й більше розгортався, Сава зраджує його. Він переходить на службу до магната Потоцького за маетки і шляхетство. Зрадництво Сави, його запродаństwo зумовлюють і його загибель, що показана в трагедії як кара іменем народу.

Саві Чалому протиставлено повсталих селян, козаків і їх ватажка Гната Голого.

В образі Гната Голого Карпенко-Карий втілює кращі риси українського народу: вірність батьківщині, мужність і відвагу, рішучість у боротьбі проти ворогів та ненависть до зрадників. Гнат Голий — це могутня людина. Він б'ється відважно в перших лавах, не лякається небезпеки, стійко зносить рани і не боїться смерті. Цю незламну силу йому дає усвідомлення того, що тільки воля принесе щастя народові, що не можна жити спокійно, без боротьби в світі, де «в розкоші один, а тисячі без хліба».

Гнат Голий — це один із кращих образів в українській драматургії ХІХ ст.,— образ незламного борця проти соціального і національного поневолення, відданого й мужнього патріота,— це героїчний образ ватажка повсталого селянства. У такому ж героїчно-романтичному пляні змальовані постаті товаришів-однодумців Гната,— гайдамаків Гриви, Молочая, Медведя, Кравчини і безіменного героя гайдамаки, який іде на жахливі тортури без страху, з дотепними, уїдливими жартами на адресу магната Потоцького.

У змалюванні образів повстанців, епізодів їх битви з військами Потоцького бачимо майстерне поєднання реального з романтичним. Правдиво змальовано в творі постать деспотичного магната Потоцького, а також і його найближче оточення — шляхтичів-поляків Жезницького, Яворського, Шмигельського та інших. В образі шляхтича Шмигельського драматург правдиво віддзеркалив і розкрив єзуїтську тактику прислужників магнатів-колонізаторів та політику угодовства і компромісів. Шмигельський діє проти повсталих, прикриваючись маскою «людяности». Його угодовська філософія, проповідь компромісу і миру між феодалами-колонізаторами і повсталим народом, у можливість чого він вірив, по суті привела його до обстоювання особливої тактики боротьби проти «хлопів». Ця тактика полягала в тому, щоб, як він говорить, «не треба звіра дратувать». Шмигельський намагається остерегти Потоцького від крайнього деспотизму, жахливих катувань непокірних селян, бо все це може викликати ще грізнішу хвилю народного гніву. Він прагне утримати селян і козаків від повстання, а коли вони

все-таки повстали, Шмигельський вживає підступних заходів, щоб розладнати ряди народних месників. Він дуже тонко веде гру з Савою Чалим: у розмові з ним Шмигельський поступово переходить від нібито доброзичливих думок про долю України до відвертої торгівлі зі зрадником Савою за душі повсталих.

У сцені пристрасного словесного двобою Гната Голого з полоненим Шмигельським в усій повноті розкрито ворожість цього шляхтича до народу.

Головні і другорядні постаті трагедії «Сава Чалий» — це життєві, рельєфні характери, реалістичні типи історичного минулого. Характери, змальовані в цій трагедії, розкриваються в напружених колізіях, суперечках, боротьбі, в живій дії, що розвивається легко й динамічно.

Треба згадати, що Карпенко-Карий мав попередника в українській літературі, який також змалював образ Сави Чалого. Був ним М. Костомаров, який у 1838 році написав теж драму «Сава Чалий». В основу своєї драми Костомаров поклав сюжет відомої історичної пісні про Саву Чалого. М. Костомаров змалював Саву зовсім інакше, ніж Карпенко-Карий. Сава Чалий у трактуванні Костомарова — це своєрідний герой-патріот, що бажає добра і справедливості для України, але в союзі з Польщею, у васальній залежності від польського короля. Таких людей було чимало у нас на Україні в XVII, XVIII, XIX та й XX століттях, що й гадки не мали про самостійну українську державу, а, навпаки, боролись за створення української держави у федерації з Польщею чи Московією.

1978 р.

Чорній Степан. Карпенко-Карий і театр. — Мюнхен — Нью-Йорк; 1978. — С. 103, 107—108, 109—111, 113.


З а п и т а н н я і з а в д а н н я

Доведіть правильність спостереження С. Єфремова, що І. Карпенко-Карий вміє кількома рисами показати тло, на якому розгортається дія його п'єс.

Чому п'єсу «Сава Чалий» називають трагедією?

Які прийоми комізму використано у п'єсі «Хазяїн»?

Що дало підстави Я. Мамонтову назвати тему землі центральною в драматургії І. Карпенка-Карого?



Іван ФРАНКО

(1856 — 1916)

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

ІВАН ФРАНКО В АВТОБІОГРАФІЧНИХ ВИСЛОВЛЮВАННЯХ

У промові на ювілеї з нагоди двадцятип'ятиріччя своєї літературної діяльності Франко порівняв себе з пекарем, що пече хліб для щоденного споживання, з муляром, що, муруючи стіну, не тільки кладе гранітні плити, а й часом зцементовує дрібні камінці. «Як син селянина, — говорив ювіляр, — вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові». Через все життя він проніс почуття обов'язку й потребу ненастанної праці. «Головну вагу, — продовжував ювіляр, — клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі і національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидали, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було, власне, впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це. Дехто оправдував мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів».

В одному з листів до Кримського Франко назвав себе більше популяризатором, ніж оригінальним ученим, і додав: «Я тільки те чую, що і в своїй науковій і публіцистичній праці я вношу свій темперамент і цим способом розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань».

у людей, що досі й не підозрівали цих питань. Для Галичини це досить багато». Нагадаю, що ці слова відносяться до 1898 р. і що більшість його наукових праць написана пізніше.

В тому ж листі Франко вказував, що взірцями для нього в літературі були Золя, Діккенс, Брет-Гарт, Марк Твен і Щедрін. «Зрештою,— підкреслював письменник,— я шукав собі сам дороги, пробував різних тонів і різних манер, дивлячись на одно,— щоб зміст був свій, щоб душа твору була частиною моєї душі».

1951 р.

Возняк Михайло. З життя і творчості Івана Франка.— К., 1955.— С. 29—30.

ГІМН

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівськії тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє:
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою,—
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум,
нещастя.

Сила родиться й завзяття —
Не ридать, а добувати

Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля
Не уступить пільмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

ВЕСНЯНКИ

I

Дивувалась зима,
Чом се тають сніги,
Чом леди присли всі
На широкій ріці?

Дивувалась зима,
Як посміли над сніг
Прокльонутись квітки
Запахуці, дрібні?

Дивувалась зима,
Чом так слабне вона,
Де той легіт бересь,
Що теплом пронима?

І дунула на них
Вітром з уст ледяних,
І пластом почала
Сніг метати на них.

Дивувалась зима,
Як се скріпла земля
Наливаєсь теплом,
Оживає щодня?

Похилились квітки,
Посумніли, замклись;
Шура-бура пройшла —
Вони знов піднялись.

І найдужче над тим
Дивувалась зима,
Що на цвіт той дрібний
В неї сили нема.

II

Гримить! Благодатна пора наступає,
Природу розкішна дрозж пронимає,
Жде спрагла земля плодотворної зливи,
І вітер над нею гуляє бурхливий,
І з заходу темная хмара летить —
Гримить!

Гримить! Тайна дроз пронимае народи,—
Мабуць, благодатная хвиля надходить...
Мільйони чекаюць щасливої зміні,
Ті хмари — плідной будучыні тiні,
Що людськiсть, мов красна весна, обновить...
Гримить!

III

Грiе сонечко!
Усмихаецься небо яснее,
Дзвонить пiсеньку жайворончок,
Затонувши десь в безднi-глубiнi
Кришталевага океану...

Встань,
Встань, орачу! Вже прогулi вiтри,
Проскрипiв мороз, вже пройшла зима!
Любо дихае воздух леготом;
Мов у дiвчыны, що з сну будицца,
В грудi радiсно б'есць здарова
Молодая кров,
Так i грудь землi диха-двiгаець
Силом дивною, оживуццю.

Встань, орачу, встань!
Сiй в щасливый час золотое зерно!
З трепетом любви мати щирая
Обiме його,
Кров'ю теплою накормить його,
Обережливо виростить його.
Гей, брати! В кого сердце чистее,
Руки сильнii, думка чесная, —
Прокидайтесь!

Встаньте, слухайте всемогущаго
Поклику весни!
Сiйте в головах думи вольнii,
В сердцах жадобу братолюбiя,
В грудях смiливiсть до великаго
Бою за добро, щастя й волю всiх!
Сiйте! На пухку, на живу рiлля
Впадуть сiмена думки вашоi!

V

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов!

Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювати, працювати, працювати,
В праці сконатъ!

VI

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни, —
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любви,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи!

Бо минуть — далі труд
В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і душі.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить, —
Той цілий чоловік.

Тож сли всю життя путь
Чоловіком цілим

Не прийдеш тобі будь —
Будь хоч хвиличку ним.

А в поганії дні,
Болотянії дні,
Як надія пройде
І погасне чуття,
Як з великих доріг
Любови, бою за всіх
На вузькі та круті
Ти зійдеш манівці,

Зсушить серце жура,
Сколють ноги терни,
О, тоді май життя
Вдячно ти спом'яни!

О, тоді ясні сни
Оживлять твою путь...
Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

XV. VIVERE MEMENTO! ¹

Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груді?
Чи твій поклик з мертвоти
Й серце к життю будить?
Вчора тлів, мов Лазар, я
В горя домовині —
Що ж се за нова зоря
Мені блисла нині?
Дивний голос мя кудись
Кличе — тут-то, ген-то:
«Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!»

Вітре теплий, брате мій,
Чи твоя се мова?
Чи на гірці світляній
Так шумить діброва?
Травко, чи се, може, ти
Втішно так шептала,
Що з-під криги мертвоти
Знов на світло встала?

¹ Пам'ятай, що живеш! (Латин.)

Чи се, може, шемріт твій,
Річко, срібна ленто,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento!

Всюди чую любий глас,
Клик життя могучий...
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!
Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

У К Р А І Н А

І. МОЯ ЛЮБОВ

Вона так гарна, сяє так
Святою чистою красою
І на лиці яріє знак
Любові, щирості, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квілить лихо те
В її кождіській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректись власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов
Тій другій а святій любові
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окуви?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

II

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служити!
Довершилась Україні кривда стара,—
Нам пора для України жити.

Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира,—
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая єсть:
У завзятій важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

НАЙМИТ

В устах тужливий спів, в руках чепіги плуга —
Так бачу я його;
Нестаток, і тяжка робота, і натуга
Зорали зморшками чоло.
Душею він дитя, хоч голову схилив,
Немов дідусь слабій,
Бо від колиски він в недолі пережив
І в труді вік цілий.
Це плуг його пройде, залізо де розриє
Землі плідної пласт,
Там незабаром лан хвилясте жито вкриє,
Свій плід землиця дасть.
Чому ж він зрібною сорочкою окритий,
Чому сіряк, чуга
На нім, мов на старці, з пошарпаної свити?
Бо наймит він, слуга.

Слугою родиться, хоч вольним окричали
Багатирі його;
В нужді безвихідній, погорді і печалі
Сам хилиться в ярмо.
Щоб жити, він життя, і волю власну, й силу
За хліба кусник продає,
Хоч не кормить той хліб, і стать його похилу
Не випрямить, і сил не додає.
Сумує німо він, з тужливим співом оре
Те поле, оре не собі,
А спів той — наче брат, що гонить з серця горе,
Змагатись не дає журбі.
А спів той — то роса, що в спеці підкріплює
Напівзів'ялий цвіт;
А спів той — грім страшний, що ще лиш глухо грає,
Ще здалека гримить.
Та поки буря ще нагряне громовая,
Він хилиться, проводить в тузі дни,
І земельку святу, як матінку, кохає,
Як матінку сини.
Байдуже те йому, що для добра чужого
Він піт кровавий лє,
Байдуже те йому, що потом труду свого
Панам пановання дає.
Коб лиш земля, котру його рука справляла,
Зародила оп'ять,
Коби з трудів його на других хоч спливала
Небесна благодать.
Той наймит — наш народ, що поту лє потоки
Над нивою чужою.
Все серцем молодий, думками все високий,
Хоч топтаний судьбою.
Свої доленьки він довгі жде століття
Та ще надармо жде;
Руїни перебув, татарські лихоліття
І панщини ярмо тверде.
Та в серці, хоч і як недолею прибитім,
Надія кращая жие —
Так часто під скали тяжезної гранітом
Нора холодна б'є.
Лиш в казці золотій, мов привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою
І тягне свій тягар, понурий і суровий,
Волочить день по дню.
В століттях нагніту його лиш рятувала
Любов до рідних нив;
Не раз дітей його тьма-тьменна погібала,
Та все він пережив.

З любовою тою він — мов велетень той давній,
Непоборимий син землі,
Що, хоч повалений, оп'ять міцний і славний
Вставав у боротьбі.
Байдуже, для кого, — сп і в а ю ч и, він оре
Плідний, широкий лан;
Байдуже, що він сам терпить нужду і горе,
А веселиться пан.
Ори, ори й співай, ти, велетню, закутий
В недоли й тьми ярмо!
Пропаде пільма й гніт, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо!
Недаром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духу все співав,
Недаром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлуці пересуду —
І вольний, власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труда,
І в власнім краї сам свій пан!

* * *

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?
Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?
Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожаром?
Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!
І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?
Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти мої радощі, ти мое горе!
Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

* * *

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання

На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В житті ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього визвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В житті мене ти й знать не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями,
Як мучусь довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.

О ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В житті мені весь вік тужити —
Не жити.
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засихає,—
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалощах живіше грає,
По-людськи вільно віддиха,
І того дива золотого
Зазнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

* * *

Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
На радощі світу?
Чи бурі боїшся, чи грому з блакиту?
Чи грому з блакиту?

Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
Не страшно і грому.
І світло люблю я, купаюся в ньому,
Купаюся в ньому.

Та вгору не пнуса, бо сили не маю,
Бо сили не маю.
Червоні ягідки додолу схиляю,
Додолу схиляю.

Я вгору не пнуса, я дубам не пара,
Я дубам не пара;
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара.

* * *

Тричі мені являлася любов.
Одна несміла, як лілея біла,
З зітхання й мрій уткана, із обснов

Сріблястих, мов метелик, підлетіла.
Купав її в рожевих блисках май,
На пурпуровій хмарі вранці сіла

І бачила довкола рай і рай!
Вона була невинна, як дитина,
Пахуча, як розцвілий свіжо гай.

Явилась друга — гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня.

Мене рукою зимною вона
Відсунула і шепнула таємно:
«Мені не жить, тож най умру одна!»

І мовчки щезла там, де вічно темно.
Явилась третя — жінчина чи звір?
Глядиш на неї — і очам приємно,

Впивається її красою зір.
Та разом страх бере, душа холоне
І сила розпливається в простір.

Спершу я думав, що бокує, тоне
Десь в тіні, що на мене й не зирне —
Та враз мов бухло полум'я червоне.

За саме серце вхопила мене,
Мов сфінкс у душу кігтями вп'ялилась
І смокче кров, і геть спокій жене.

Минали дні, я думав: наситилась,
Ослабне, щезне... Та дарма! Дарма!
Вона мене й на хвилю не пустилась,

Часом на груді моїй задріма,
Та кігтями не покида стискати;
То знов прокинешь, звільна підійма

Півсонні вії, мов боїться втрати,
І око в око зазира мені.
І дивні іскри починають грати

В її очах — такі яркі, страшні,
Жагою повні, що аж серце стине.
І разом щось таке в них там на дні

Ворушиться солодке, мелодійне,
Що забуваю рани, біль і страх,
В марі тій бачу рай, добро єдине.

І дармо дух мій, мов у сіті птах,
Тріпочеться! Я чую, ясно чую,
Як стелиться мені в безодню шлях

І як я ним у пільму помандрую.

ПОКЛОНИ

IV. СІДОГЛАВОМУ¹

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

¹ Вірш адресований лідерові «народовців» Юліанові Романчуку, який в статті «Смутна поява» закидав Франкові відсутність патріотизму і рекомендував йому усунутись від громадської і політичної діяльності.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь,
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,
У мене ж тая Русь —
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

VI. ДЕКАДЕНТ

(В. Щуратові)¹

Я декадент? Се новина для мене!
Ти взяв один з мого життя момент,
І слово темне підшукав та вчене,
І Русі возвістив: «Ось декадент!»

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга —
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття.

Я не люблю безпредметно тужити.
Ні шуму в власних слухати вухах;
Поки живий, я хочу справді жити,
А боротьби життя мені не страх.

Хоч часто я гірке й квасне ковтаю,
Не раз і прів, і мерз я, і охрип,
Та ще ж оскомини хронічної не маю,
Катар кишок до мене не прилип.

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

¹ Вірш адресований українському поету, літературознавцю і фольклористу Василю Щурату і викликаний його оцінкою драми Франка «Зів'яле листя» в статті «Літературні портрети. Д-р Іван Франко».

Я з п'ющими за пліт не виливаю,
З їдцями їм, для бійки маю бук,
На празнику життя не позиваю,
Та в бідності не опускаю рук.

Не паразит я, що дуріє з жиру,
Що в будні тільки й дума про процент,
А для пісень на «шрррум» настроїть ліру.
Який же я у біса декадент?

SEMPER TIRO

Життя коротке, та безмежна штука
І незглибиме творче ремесло;
Що зразу, бачиться тобі було
Лиш оп'яніння, забавка, ошука,
Те в необнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої ввіссало,
Всі сили забира і ще говорить: «Мало!»

І перед плодом власної уяви
Стоїш, мов перед божеством яким,
І сушиш кров свою йому для слави,
І своїх нервів сок, свій мозок перед ним
Кладеш замість кадила й страви,
І чуєш сам себе рабом його й підданім,
Та в серці шепче щось: «Ні, буду твоїм паном».

Не вір сим пошептам! Зрадлива та богиня,
Та Муза! Вабить, надить і манить,
Щоб виссать «я» твое, зробить з тебе начиння
Своїх забагань, дух твій спорожнить.
Не вір мелодії, що з струн її дзвенить:
«Ти будеш майстром, будеш паном тонів,
І серць володарем, і владником мільйонів».

О, не дури себе ти, молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде запахуєце миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одну — poëta semper tiro ¹.

¹ Поет завжди учень (латин.).

Жены роусьскіА възплакаша сА.

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в половеччині, чи то в князівській удалщині,
Чи то в козаччині, лядщині, ханщині, панщині,—
Руськіі сльози жіночі!

Скільки сердець розривалось, ридаючи,
Скільки зв'язили страждання!
А як же мало таких, що міцніли, складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолітні ридання!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню такую?

АНТОШКОВІ П. (АЗЪ ПОКОЙ) ¹

Аще и языки аггельским
глаголю, любве же не имамъ,
ка мн есть польза?

Діалект чи самостійна мова?
Найпустіше в світі се питання.
Міліонам треба сього слова,
І гріхом усяке тут хитання.

Міліонам треба світла, волі,
Треба вміти, як їх добиваться,
Поки стогнуть кволі, мерзнуть голі —
Нам в Параски ласки дождяться?

Як твій брат із голоду вмирає,
А його ти накормити вступиш,
То чи ждеш, аж срібну ложку купиш,
Чи береш букову, що він має?

Як твоя у річці тоне мати
І кричить: «Рятуй мене, Антошку!» —
Будеш ти на гарний човен ждати
Чи їй кинеш першу-ліпшу дошку?

¹ Антошко П.— Антовій Петрушевич, український історик, філолог і етнограф, автор праць з історії церкви.

Зви се діалектом, зви жаргоном
Тую дошку, ту букову ложку,
А вона лунає відгомоном
В міліонах серць живих, Антошку!

Хай та мова вбога в славнім роді,
Хай московська, польська, чеська краща —
Поки служить Матері в пригоді,
То вона культурі не пропаща.

Хоч в сусіда там пиха багацька
У порфірі сля та атласі,—
На чуже багатство ми не ласі,
Ласа лиш твоя душа жебрацька.

Бідні ми, як коні на припоні,
Збагатить нас труд на рідній ниві:
В діалекті чи хоч би в жаргоні
Будемо багаті і щасливі.

Діалект, а ми його надишем
Міццю духу і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

(Скорочено)

Х

Знову ніч, і знову ранок,
і поклони, і молитва,
і в старій душі тривога,
сумніви і неспокій.

Аж нараз почувся стукіт —
на горі хтось, по закону,
каменем о скали стукав,
старець стуком відповів.

І спускається на шнури
кіш з поживою для нього,
а на дні коша біліє
запечатане письмо.

Затряслись у старця руки:
на письмі слова знайомі,

український той скоропис
і знайома печать.

«Старцю чесному Івану,
що в Афонській самотині
шлях важкий, тісний верстає,
шлях, показаний Христом,

православні з України,
зібрані у місті Луцьку
на братерську пораду,
шлють благання і привіт.

Богу дякуєм Святому,
що про нас не забуває
і важкії нам спокуси
шле для нашого добра.

Що важкі Його удари
нас кують, мов те залізо,
з жужелиці очищають
і гартують, наче сталь.

Богу дякуєм Святому
й молитвам тих богомольців,
що тягар хреста на плечі
за братів своїх беруть.

Ласкою Його святою
й молитвами богомольців
стоїмо ще твердо в вірі
і не тратимо надій.

Б'ють на нас і явно, й тайно
вороги непримиримі,
напасті, і брехні, й зради
нас підкопують і рвуть.

Відреклись нас сильні світу —
і князі, і воєводи, —
кинули Христове стадо
[за мамоною біжать.

Наші пастирі духовні
поробилися вовками,
шарпають Христове стадо]
і отруту в душі ллють.

Мов голодний лев пустині,
так ричить у нашій горі
голос лютої наруги:
«Де ваш бог? Де ваша міць?»

Тим-то ми, маленький човник
серед хвиль отих бурхливих,
з молитвами і сльозами
раду радити зійшлись.

Тямлячи слова Христові:
царство Боже — труд великий,
і трудівники одні лиш
завойовують його,—

тямлячи твою науку,
що, як пастирі нас зрадять,
треба нам, самому стаду,
про своє спасіння дбать,—

обмірковували разом,
як би нам від сеї бурі
хоч малесеньким оплотом
церков Божу захистить.

І прирадили зібрати
в одно огнище всі сили,
щоб велике, спільне діло
поспівало і росло.

І отсе шлемо до тебе,
чесний батьку наш Іване,
своїх братчиків з благанням:
будь ти нашим стерником.

Поверни ти на Україну,
зігривай нас своїм словом,
будь між нами, мов та ватра
у кошарі пастухів.

Ватра, що холодних гріє,
дає світло серед ночі
і лякає злу звірюку,
душі радує живі.

Будь ти нам духовим батьком,
будь нам прикладом високим,
будь молитвою душ наших,
нашим гаслом бойовим.

Поміркуй: тяжкі негоди
насаждають в душах злобу,
ненастанні наруги,
замуровують уста.

Поміркуй: неправда й кривда,
як та хижая вовчиця
у своїм гнізді смердючим,
родить хижих вовчат.

Поміркуй: лукавство й зради
убивають правдомовність,
а в кого затруте серце,
той отрутою й плює.

Батьку, батьку! Люте горе
вже калічить наші душі;
вовчечята, хоч беззубі,
вже повзають серед нас!

Батьку, батьку! Від ударів
гнуться наші чола й спини,
і отрутою страшною
накипає нам душа!

Покажися тут між нами,
як старий борець незламний!
Один вид твій нас, похилих,
напростує, покріпить.

Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любеє дитя.

Врем'я йде на неї люте,
перехресная дорога
перед нею — хто покаже,
яким шляхом їй іти?

Не згордуй же сим бланням!
Поспішай спасати матір!
Може, голос твій і ум твій
все поверне на добро».

А на верхнім боці карти
припис був: «Післанці руські
ждуть на відповідь до-завтра,
завтра будуть на скалі».

ХІ

По печері ходить старець,
хрест до груді притискає,
молитви тихенько шепче
і не думає про лист.

«Хрест — моє добро єдине,
хрест — одна моя надія,
хрест — одно моє страждання,
одинока вітчина.

Все, що понад ним, — омана
і чортячая спокуса;
лиш один тут шлях правдивий
і спасенний — шлях хреста.

Що сей лист і що сей голос?
До кого? До старця Йвана.
Старця Йвана вже немає,
він умер, умер для всіх.

Що мені до України?
Хай рятується, як знає, —
а мені коли б самому
дотиснуться до Христа.

Адже я слабий і грішний!
Я не світоч, не месія,
їх від згуби не відкуплю,
сам із ними пропаду.

Ні, не зраджу свого Бога,
не зламаю заповіту
і ярмо хреста отсього
до могили донесу.

Близько вже. Мабуть, для того
б'є на мене вал остатній
і остатня часть дороги
так болюща і важка.

Вже недовго. Боже! Боже!
Облегши мені тягар мій!
Просвіти остатню стежку,
що мов губиться у млі!»

Усю ніч молився старець,
обливав лице сльозами,
до хреста старечі груди,
мов до матері, тулив.

Він ридав, шептав і кликав,
та було довкола темно,
і в душі страшенно темно,
і просвітлення не йшло.

А коли воскресло сонце,
він сидів і ждав тривожно,
поки камінь загуркоче,
голос ізгори озвесь.

Ось гуркоче глухо камінь,
старець разом стрепенувся,
та рука не простяглася,
він на знак не відізвався.

«Старче Йване! Старче Йване!» —
кличе голос, і здається,
що се крик тривоги, болю,
що рятунку просить він.

«Старче Йване! Старче Йване!
Се посланці з України,
се твої убогі діти.
Старче Йване, відізвись!»

Старець слухав, дух заперши,
його ухо жадно ссало
український любий голос,
але він не відізвався.

«Старче Йване! Старче Йване!» —
довго кликали посланці,
а внизу лиш море вило,
та не відізвався Іван.

ХІІ

Вечоріє. Наче сизий
килим, тінь лягла на море,
а з-поза гори проміння
скісно в морі порина.

Золотистий шлях простягся
від тих морських хвиль рухливих
до верха гори Афона,
під скалою море гра.

У печері в самому вході
згорблений сидить пустинник
і письмо раз в раз читає
і сльозами полива.

«Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любее дитя».

«Любее, нема що мовить!
Що в найтяжчую годину,
в непрозору, люту скруту
свою матір покида!

Що в засліпленні безумнім
сам лише спастися хоче,
а братів тривожних, бідних
без поради покида!

І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасення дбати
там, де гине мільон?

Чи забув слова Христові:
«Добрий пастир власну душу
віддає за своє стадо»?
Ти хіба не пастир їх?

Чи забув слова Христові:
«Хто рече: кохаю Бога,
а не порятує брата, —
той брехню на душу взяв»?

Адже ж за всі душі тії,
що там впадуть у зневірі,
а ти б піддержав їх, в тебе
Бог рахунку зажада.

Адже ж ті твої чернечі
горді мрії про спасення
тут, далеко від спокуси, —
се ж спокуса, гріх тяжкий.

Се не Божий шлях верстаєш,
а дияволіві служиш,
майстру гордоців, що Богу
рівним бути забажав.

Се не Божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на загибель би пішов —

адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка:
«Я міг їх порятувати!» —
тобі з неба зробить ад!»

І смертельна тривога
зціпила старече серце
і заперла дух у груді,
зимний піт лице покрив.

Він зирнув на сине море,
де рубцем золототканим
зарисовувався обрис
від Афонської гори.

Глянь, з Афонської затоки
звільна барка випливає,
із отіненого плаю
ген на сонячний біжить.

Турчин баркою кермує,
в барці кунтуші козацькі
і шапки червоноверхі,
бризка золото з весел.

Ах, посланці з України!
В старця серце стрепенулось,
і в тривозі, і в нестямі
худі руки він простяг.

«Стійте! Стійте! Заверніться!
Я живу ще! По-старому
ще кохаю Україну,
решту їй життя віддам!

Стійте! Стійте! Заверніться!»
Та дарма! Не чують крику.

І по хвилях золотистих
барка геть пливе й пливе.

І ламає руки старець,
і болюче серце тисне,
і перед хрестом на камінь
він кидається лицем.

«О розп'ятий! Ти ж лишив нам
заповіт отой найвищий:
свого ближнього любити,
за рідню життя віддати!

О розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені пропасти
у безодні мук, розпуки,
у зневір'я глибині!

Дай мені братів любити
і для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
на свій любий, рідний край!

Глянь, отсе остатня нитка,
що мене тягла до праці!
О, не дай же їй порватись!
Заверни її сюди!

О, зішли противний вітер!
Підійми грізную хвилю!
Або дай мені злетіти,
мов пташині, зі скали!

Ти ж благий і всемогутий!
О, коли моя молитва,
і моє мовчання, й труди,
і всі подвиги, й весь піст

моли хоч зерно заслуги,
хоч пилиночку значіння,
то я радо, о розп'ятий,
все без жалоців віддам.

Все віддам, готов, як грішник,
вічно у смолі кипіти —
лиш тепер зроби для мене
чудо: барку заверни!

Або дай мені до неї
відси птахом долетіти,
або збігти, мов по кладці,
по промінню золотім.

Ох, таж ти, малим ще бувши,
бігав з храму по промінню,
і по морю серед бурі,
мов по суші, ти ходив.

Дай, о дай мені се чудо!
Лиш одно, на сю хвилину!
Не лишай мене в розпуці,
мов стривожене дитя!»

Так моливсь Іван Вишенський,
хрест щосили тис до груді —
і нараз почув, як дивна
пільга біль його втиша.

Легко-легко так зробилось,
щезла дикая тривога,
ясна певність розлилася
у обновленій душі.

Ясна певність, що послухав
Бог отсе його благання,
що настала хвиля чуда —
просвітління надійшло.

Те, чого він ждав так довго,
обдало його, мов легіт,
мов гармонія безмежна,
райські пахоці святі.

І він радісно піднявся,
і перехрестився тричі,
і благословив промінний
шлях, що скісно в море йшов.

Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі —
і ступив і тихо щез.

А в печері пустельницькій
тільки білий хрест лишився,
мов скелет всіх мрій, ілюзій,
і невпинний моря шум.

ЛІСОВА ІДИЛІЯ

(Уривок)

Песвята Миколі Вороному

Миколо, мій друже яко давній,
Ідеалісте непоправний!
Навіяв ти на душу чару
З далекого Катернодару;
Мов згук трембіти в полонині
Тому, що блудить по долині,
Пустив ти слово різко, сміло,
Що в серці дивно зацеміло:

«Пісень давайте нам, поети,
Без тенденційної прикмети,
Без соціального змагання,
Без усесвітнього страждання,
Без нарікання над юрбою,
Без гучних покликів до бою,
Без сварів мудреців і дурнів,
Без горожанських тих котурнів!
Пісень свобідних і безпечних,
Добутих із глибин сердечних,
Де б той сучасник, горем битий,
Душею хвильку міг спочити».
Гай-гай, Миколо, ще й з пеньками!
Лиш мід твоїми б пить устами!
Бий своїм словом, бий доразу
Котурн і фальш, пустую фразу!
Гони їх з пісні на псю маму,
Як гнав Ісус міняйлів з храму!
Та не гадай, як фраза згине,
Що вже сучасник тут спочине,
Знайде тепло і ніжність в парі.
Як у жіночім будуарі;
Знайде до пестоців приклонність
І морфій на свою безсонність,
На рани пластри, лік на жалі,
Мов у воєннім гошпіталі!

Ні, друже мій, не та година!
Сучасна пісня — не перина,
Не гошпітальнеє лежання —
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся огонь, і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,

Шукання, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні.
Не думай, як поет покине
Загальних питань море сине
І в тихий залив свого серця
Порине, мов нурець заб'ється,—
Що там він перли і алмази
Знайде блискучії, без скази,
Знайде тепло, і розкіш раю.
А як знайде гідкії черви
І гіркість сліз, розбиті нерви,
Докори хорого сумління,
Прокляття свого покоління,
Зневіру чорну, скрип розстрою,
То що почать з такою грою?
Чи мають нам мішати поети

Огонь Титана й воду Лети?
Ах, друже мій, поет сучасний —
Він тим сучасний, що нещасний.
Поет — значить, вродився хорим,
Болить чужим і власним горем.
В його чутливість сильна, дика,
Еольська арфа мов велика,
Що все бринить і не втихає:
В ній кождий стрічний вітер грає.
А втихне вітрове дихання,
Бринить в ній власних струн дрожання.
Негармонійний згук той, друже!
Він дразнить слух і нерви дуже,
Наяві дразнить, сон тривожить,
Вертить докором, зло ворожить,
Жене тебе, де кроком рушиш,
Кленеш його, а слухать мусиш.

Так не жадай же, друже милий,
Щоб нас поети млою крили,
Рожевим пестоців туманом,
Містичних візій океаном,
Щоб опій нам давали в страви,
Щоб нам співали для забави!
Най будуть щирі, щирі, щирі!
І що хто в життєвому вирі
Спіймав — чи радощі, чи муку,
Барвисту рибу чи гадюку,
Алмази творчості блискучі,
Чи каяття терни колючі,
Чи перли радощів укритих,

Чи черепки надій розбитих —
Най все в свої пісні складає
І співчуття не дожидає.
Воно прийде!
Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

МОЙСЕЙ

(Скорочено)

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струпом,
вкритий!

Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм

Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?

Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задарма в слові твому іскряться
І сила, й м'якість, дотеп, і потуга,
І все, чим може вгору дух підняться?

Задарма в пісні твоїй лється туга,
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим сцидом,—
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний,
Твій будущині задаток, слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

I

Сорок літ проблукавши, Мойсей
По арабській пустині
Наблизився з народом своїм
О межу к Палестині.

Тут ще піски й червоні, як ржа,
Голі скелі Моава,
Та за ними синіє Йордан,
І діброви, й мурава.

По моавських долинах марних
Ось Ізраїль кочує:
За ті голі верхи перейти
Він охоти не чує.

Під подертими шатрами спить
Кочовисько ледаче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Що чудовий обіцяний край,
Що смарагди й сапфіри
Вже ось-ось за горою блистять,—
З них ніхто не йме віри.

Сорок літ говорив їм пророк
Так велично та гарно
Про обіцяну ту вітчину,
І все пусто та марно.

Сорок літ сапфіровий Йордан
І долина пречудна
Їх манили й гонили, немов
Фата-моргана злудна.

І зневірився люд, і сказав:
«Набрехали пророки!
У пустині нам жить і вмирать!
Чого ще ждять? І доки?»

І покинули ждять, і бажать,
І десь рвуться в простори,
Слать гінців і самим визирать
Поза ржавії гори.

День за днем по моавських ярах,
Поки спека діймає,
У дрантивих наметах своїх
Весь Ізраїль дримає.

Лиш жінки їх прядуть та печуть
В грані м'ясо козяче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Та дрібна дітвора по степу
Дивні іграшки зводить:
То воже, мурує міста,
То городи городить.

І не раз напівсонні батьки
Головами хитають.

«Де набрались вони тих забав? —
Самі в себе питають. —

Адже в нас не видали тогó,
Не чували в пустині!
Чи пророцькі слова перейшли
В кров і душу дитині?»

II

Лиш один з поміж сеї юрби
У шатрі не дримає
І на крилах думок і журби
Поза гори літає.

Се Мойсей, позабутий пророк,
Се дідусь слабосилий,
Що без роду, без стад і жінок
Сам стоїть край могили.

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю спровадив рабів
Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймавсь
Він тоді многі рази
До найвищих піднебних висот
І вітхнення, й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню зневіри.

Та тепер його голос зомлів
І погасло вітхніння,
І не слухає вже його слів
Молоде покоління.

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — се казка;

М'ясо стад їх, і масло, і сир —
Се найвищя ласка.

Що з Міцраїм батьки і діди
Піднялись до походу,
На їх погляд, се дурість, і гріх,
І руїна народу.

Серед них Авірон і Датан
Верховодять сьгодні;
На пророцькі слова їх одвіт:
«Наші кози голодні!»

І на поклик його у похід:
«Наші коні не куті».
На обіцянки слави й побід:
«Там войовники люті».

На принади нової землі:
«Нам і тут непогано».
А на згадку про Божий наказ:
«Замовчи ти, помано!»

Та коли загрозив їм пророк
Новим гнівом Єгови,
То йому наказав Авірон
Богохульні промови.

А на зборі Ізраїля синів,
Честь віддавши Ваалу,
Голосистий Датан перепер
Ось яку ухвалу:

«Хто пророка із себе вдає,
І говорить без зв'язку,
І обіщує темній юрбі
Божий гнів або ласку,—

Хто до бунту посміє народ
Накликати, до зміни.
І манити за гори, настрить
Кінцевої руїни,—

Той на пострах безумцям усім
Між отсим поколінням
Най опльований буде всіма
І побитий камінням».

Гуркнув грім. Задрижали нараз
Гір найглибші основи;
І один за одним понеслись
Передтечі Єгови.

Піднялася до стропу небес
Чорна хмара стіною,
Мов Ніч-мати насупила вид
Ненавистю грізною.

І заморгала бистро у тьмі
Огняними очима,
Забурчала, як мати, що, знай,
На лиху доню грима.

Із тривогою слухав Мойсей
Пітьми й блискавок мови,
Ні, не чути ще серцю його
У них гласу Єгови.

І ревнув понад горами грім,
З жаху їжитья волос,
Завмира серце в груді... та ні,
Не Єгови се голос.

Поміж скелі завили вітри,
Їх сердитії нути
Кліщать душу, мов стогін, та в них
Ще Єгови не чути.

Ось із градом і дощ злопотів,
І заціпила стужа,
І в безсиллі своєму душа
Подається недужа.

Та ось стихло, лиш води дзюрчать,
Мов хтось хлипає з жалю,
З теплим леготом запах потяг
З теребінт і мигдалю.

І в тім леготі теплім була
Таємничая мова,
І відчув її серцем Мойсей:
Се говорить Єгова.

«Одурив вас Єгова? А ти ж
Був зо мною на згоді?»

І контракт підписав, і запис
Могорич при народі?

Бачив плани мої і читав
В моїй книзі судьбовій?
Бачив кінці і знаєш, що я
Не устоявся в слові?

Маловіре, ще ти не почавсь
В материнській утробі,
А я кождий твій віддих злічив,
Кождий волос на тобі.

Ще не йшов Авраам з землі Ур
На гарранські рівнини,
А я знав всіх потомків його
До остатньої днини.

Вбогий край ваш, вузький і тісний
І багатством не блиска?
А забув, що тісна і вузька
І найбільших колиска.

Прийде час, з неї виведу вас
На підбої та труди.
Так, як мати дитину в свій час
Відлучає від груди.

Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріни,
Виростаєте ціпки і тверді
До великої зміни.

О, я знаю ту вашу ціпку,
Ненаситную вдачу!
Ви б на жизній землі розповзлись
На подобу будячу.

Ви б і тілом, і духом своїм
Присмоктались до скиби,
І зловив би вас Маммон у сак,
Як товстючі риби.

Таж в Єгипті вигнулись в ярмі,
Наїдавшись ласо...
Відригаться вам буде повік
Те єгипетське м'ясо.

І, зірвавшись з сеї землі
Та розбивши всі карби,
Ви розвієтесь світ здобувать,
Його соки і скарби.

Та зарік я положу твердий
На всі ваші здобутки,
Мов гадюку на скарбі, дам вам
З них турботи і смутки.

Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духу загубить.

Своїх скарбів невольник і пан,
За ціну сліз і крові,
Щоб збільшити їх, мусить він сам
Руйнувать їх основи.

І як п'явка, що кров чужу ссе,—
Йому лік, сама гине,—
Так і вас золотий океан
На мілізні покине.

В золотім океані вас все
Буде спрага томити,
І не зможе вас хліб золотий
Ані раз накормити.

І будете ви свідки мені
З краю світу до краю,
Що лиш духу кормильців з усіх
Я собі вибираю.

Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.

Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводир незрячий.

Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам отся Палестина.

Се лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга.

А що ти усумнивсь на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши сю вітчизну,
Сам не вступиш до неї.

Тут і кості зотліють твої
На взірець і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети
І вмирають на шляху!»

XX

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині,
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.

Сипле цвіти й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли,
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Що ще вчора байдужне було,
Нині любе й шановне;
Що ще вчора топтав, оплював,
Нині святості повне.

У гебрейському таборі ніч
Проминула в тривозі;
Скоро світ, всі глядять: він ще там,
На скалистій віднозі?

Ні, нема! І було те «нема»,
Мов жах смерті холодний.
Чули всі: щезло те, без чого
Жити ніхто з них не годний.

Те незримо, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм смисл життєвий,
Просвітляло і гріло.

І безмежна скорбота лягла
На затвердле сумління,
І весь табір мов чаром попав
В отупіння й зомління.

Одні одним у лиця бліді
Поглядали без впину,
Мов убійці, що вбили у сні
Найдорожчу людину.

Чути тупіт. Чи вихор в степу?
Чи збуваєсь пророцтво?
Се Єгошуа, князь конюхів,
І за ним парубоцтво.

Гонять стада, кудись-то спішать...
Чи де напад ворожий?
Всіх їх гонить безіменний страх,
Невідомий перст Божий,

Голод духу і жах самоти
І безодні старої...
А Єгошуа зично кричить:
«До походу! До зброї!»

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
«До походу! До бою!»

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жаден, що вмить
Приступило до нього.

Ще момент — і Єгошуї крик
Гірл сто тисяч повторить;
Із номадів лінивих ся мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять,

Авірона камінням поб'ють,
А Датана повісять.

Через гори полинуть, як птах,
Йордан в бризки розкроплять,
Єрихонськії мури, мов лід,
Звуком трубним розтоплять.

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ

(Скорочено)

Х

Євгеній сидів мов у тумані. Останні слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз, наткнувшись серед бігу на великий камінь серед шляху.

— Вона покинула вас? — спитав він.

— Ні.

— Вмерла?

— Ні.

Євгеній глядів на нього очима, повними здивування і нервової тривоги.

— Нічого не сталося,— говорив байдужно Стальський,— тільки я від того вечора перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немовби вона не існувала в світі.

Євгеній усміхнувся тим силуваним сміхом, у яким проблискує несмілий скептицизм.

— Не вірите? Думаєте, що се неможливе. Потроха маєте рацію. Я у д а ю повну байдужість, у д а ю при ній, що не бачу її, але на ділі я не тільки бачу, але навіть пильно обсервую її. Я роблю своє діло помалу, спокійно, холодно, але їй від сього не легше.

Євгеній не видержав. Він сплюнув і зірвався з місця.

— Пане! — мовив він.— Не знаю вашої жінки, але хоч би вона була собакою, ні, гієною,— то ще гріх би було так поводитися з нею.

Стальський ані на хвилю не змішався від сих слів. На його устах показався цинічний усміх.

— Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обісхло на губах. От би ви пожили з нею, то й побачили б, чи можна інакше.

— Ну, ну, говоріть, як ви живете з нею?

— А як живемо? Спокійнісінько. Я до неї нічого, і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стільки грошей, скільки треба на життя на місяць,— ані цента більше; до решти моєї пенсії вона не має права. За хату, дрова, услугу плачу я сам. Зате одержу собі вона справляє сама із процентів свого посагу. Що ж тут за тиранство? Що їй за кривда?

— Ну, а як проводите день?

— Звичайно, по-божому. Спимо окремо. Я замикаюся на ніч у своїй спальні, а вона в своїй. Виходячи рано до канцелярії, я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаюся до служниці. Давніше у мене була сучка Фідолька, чудово розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

«Фідолька, якби ти знала, яка у нас сьогодні в суді цікава розправа розпочалася!» А Фідолька, мов справді цікава знати, скаче мені на коліна, лиже руки, дивиться в очі, і я починаю оповідати. Або іншим разом: «Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже смішну комедію виставлять. А що, і ти хотіла би побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі».

— Коли що було не так зварене, як я люблю,— звертаюся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з зав'язаною головою — я у Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить — я мов і не чую, тільки розмовляю з Фідолькою. Вкінці — подумайте собі! — жінка десь запроторила мою Фідольку, певно, отруїла її або втопила, і відтоді я не маю з ким розмовляти.

— А чим же весь день займається ваша жінка?

— А що мене се обходить? Нехай робить що хоче! Я тільки одного пильную: щоб не заводила романсів з якими мужчинами. До сього не допущу. Задля сього я справив собі другий ключ що її покою і можу увійти там, коли мені сподобається. А поза те я лишаю їй повну свободу.

— І що ж вона, зносить усе те спокійно?

— Тепер привикла. Зразу цілими ночами плакала в своїй спальні. Під її хлипання я засипляв так любо і спокійно, як восени під монотонне грання дощу в бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощення, товкла головою до одвірка, але мене такою комедією не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона, поплакавши, вертала назад до свого по-

кою, а другого дня являлася знов з тою пісною міною, з тим виразом мальованої mater dolorosa¹, що противний мені до глибини душі.

— І невже вам не жаль її?

— Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів: один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння — коли тільки вона терпить — є того другого рода. Зрептю, вона тепер ударилася в побожність. Якийсь час унадилася була до одного молодого єзуїта сповідатися, але я старий лис, знаю, чим то пахне, зробив єзуїту сцену; він відіслав її до старого пробоща², а сьому не хочеться сповідати її день у день; тільки вряди-годи він навідується до нас додому, та й то вона не сміє приймати його в моїй неприсутности.

— І довго ж ви живете з нею в отаких відносинах?

— Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

— Ну, пане Стальський, то я скажу вам одверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ніякий звір не потрафить так довго і так завзято мучити свою жертву.

— Ха-ха-ха! — зареготався Стальський. — Однак ж вам слід би побачити ту жертву. Невважаючи на десятилітню муку, вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я не раз говорив їй: «Слухай, Фідолька, десь інших жінок викрадають... Як се так, що досі не знайшовся такий лицар, що б викрав у мене твою паню? З неї був би досить гарний мебель і в кращих салонах, ніж наші». А Фідолька при тих словах оберталася до неї та: дзяв-дзяв-дзяв! Не любила її, мабуть, прочуваючи в ній ворога.

У Євгенія крутилося в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очі сьому безсоромному і жорстокому чоловікові, щоб не вхопити його за горло і не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом.

— Боже мій! І отак живуть люди! — ледве промовив він.

— З жінками треба круто держатися, — навчав його Стальський. — Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть вас. Не обурюйтеся так дуже, пане меценас³. Видно, ви мало знаєте секретів подружнього життя. Є такі, що живуть ще гірше. А головно, живуть брутально, б'ються, гризуться день у день. А ми що? Раз сказавши собі, що з нас не пара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зовсім окремо одно від другого.

¹ Скорбна мати. (Лат.)

² П р о б о щ — парафіяльний піп.

³ М е ц е н а с — адвокат, судовий оборонець.

— Пане, не брешіть! — роздразненим голосом буркнув Євгеній. — Ви живете собі по своїй волі, се так, але її держите в повній неволі, під доглядом.

— Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок. Їй аби що-небудь — і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висьорбають скандалу.

Євгеній махнув рукою на сю логіку.

— Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а у мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник, а потім, не встаючи з софи, промовив:

— Позвольте, пане меценас, що я положуся ось тут і передрімуюся у вас. Мені додому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й безпечно. Я вам не заваджу, постелі мені не треба.

— Що ж, ночуйте. Подушка і ковдра у мене знайдеться.

— Але ж дякую, дякую! Я й так можу.

Євгеній приніс йому подушку й ковдру.

— О, спасибі! — мовив Стальський. — І знаєте, зробітьте християнське діло. Мое власне балакання сьогодні і пригода з тим божевільним Бараном троха роздразнили мене. Якби я тепер прийшов додому, то прийшов би дуже злий. А в таких випадках я буваю зовсім ungemütlich¹. Знаєте, коли отак пізно прийду додому, а маю троха в голові або злий чого, то не можу опертися покусі, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти тихесенько до її спальні. Тихенько відімкну двері, увійду досередини, огляну, чи нема де в шафі або під ліжком якого страху — з жінками треба все бути обережним! А коли вона досі не збудилася — часом спить твердо, — то наближуся до ліжка, вхоплю за ковдру і одним енергічним рухом стягну її з ліжка на землю. Вона схопиться зі сну, мов укинена нагло в воду, зривається на ноги, в першій хвилі не знає, що сталося, потім побачить мене, як стою край ліжка зо свічкою в руці, і на її лиці виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть мов задревіла — мабуть, боїться, що я колись отак заріжу або задушю її. І стоїть отак, жде мого руху і збирає дух у груди, щоб крикнути. А я постою, постою, полюбуюся її жахом, а потім відвертаюся і йду спати. А коли, буває, застану її двері заціплені зсередини, то стукаю, поки не збудиться і не відчинить; тоді увійду, огляну все в покою, мов у тюремній казні, і вийду, не мовивши ані слова. І

¹ Недобродушний, непривітний, не в настрої. (Нім.)

знаєте, очі мої відвідини, мабуть, дуже немилі їй; на них вона найдужче жалувалася ксьондзові-пробощеві, а сей почав доказувати мені, що се не християнське поступовання¹. Ну, йому про се ліпше знати, ніж мені. Я не раз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параграфи. Але він тільки очі підносив до неба, охав та все своє товк: «Пане Стальський! У вас нема християнської душі». От тим-то я їй кажу, що, даючи мені сьогодні нічліг, ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинку, бо я сьогодні в такім настрою, що мав би до нього скажену охоту.

Євгеній, не дослухавши сього оповідання, вийшов до своєї спальні і замкнувся в ній, немов боявся, щоби сей нелюд не хотів і супроти нього вночі сповнити свого нехристиянського вчинку. Він не міг заснути сеї ночі.

XI

Минуло кілька місяців. Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбалство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими, адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіцуюно скорє і легке виграння справи, потім видоєно їх добре, а вкінці доводжено до руїни або в найліпшім разі відправляюно з канцелярії ні з чим. Д-р Рафалович, очевидячки, не рвався до надто швидкої і дешевої популярності, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграння; міські головачі, що вже від першої хвилі зложили були про нього формулу: «С е б у д е д е м а г о г» — швидко були змушені взяти її назад.

Але в іншій справі д-р Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним² і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один «кавалок» із неї не сміє вийти на іншій мові, як

¹ П о с т у п о в а н н я — поводження, діяльність.

² К о н с е к в е н т н и й — послідовний.

тільки на руській. Се була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступовання стягло на нього тисячі з канцелярійною роботою, складав у одну цілість свої спостереження над людьми і обставинами, міряв і важив суспільні сили, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священників, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними. Але, видаючися з людьми, особливо зі священниками, при гостинах і різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарти, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав: «Побачимо», «Се занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці», «Прийде час, то поговоримо».

Зате він усім і при всякій нагоді не переставав товкти конечність місцевої праці над економічним піднесенням народу. «Наш селянин — жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси — лакома річ, і при тім більше зрозуміла від усіх державних рад? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах каси позичкові, зсипи збіжжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо сю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права, і повагу для своєї народности».

Охочі до дебатів панотці й інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчиться на дебатах, то приплескували його словам, то підносили против них свій голос, остерігаючи перед надмірним переоцінюванням «економічного матеріалізму». Але Євгеній з такими людьми ніколи не сперечався і лишав їм дешеву побіду, та зате ніколи потім не заходив з ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимніше, із них робив невеличкий, але тривкий зав'язок «своєї громади».

Хоча все се діялося помалу, незамітно, без шуму і без політичної закраски, то все-таки в повіті, досі глухим і забутім, почулося якесь життя. Попи на соборчиках хоч не закидали своїх улюблених карт, усе-таки заговорювали неприємностей, нарікань, приятельських докорів з боку різних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчитися руської мови і руського письма. Кілька

разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавався ні на які підмови ані жалі, але, навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сміхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якімсь часі почала одержувати перемогу. Провчені раз і другий, судові, скарбові і автономічні урядники почали без перепон і навіть без воркотання приймати руські письма, мусили закинути звичайний бюрократичний метод ховання немилих їм «кавалків» під сукно. Самі селяни, що зразу не раз просили його, щоб писав їм подання по-польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися в своїм праві і на тій формальності почали домагатися пошанування для своєї народності і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий су-пській був збентежений сими новаторствами, зараз знай-шлася друга готова формула на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: «С е м о с к а л ь!» Іншої можливості не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клониться під польське ярмо, — се або демагог і соці-аліст, або москаль. Щонайбільше хіба одно й друге разом.

Євгеній не дбав про се і спокійно тяг свою лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напли-вала до нього, і прийняв собі конципієнта¹ і двох писарів. Без реклами, без вербування клієнтів, без факторів, силою своєї праці і знання він завойовував собі ґрунт у місті, в повіті, в цілім окрузі вищого суду. І рівночасно при веденні судових, адвокатських справ він знайомився з людьми, їх відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі² порядні, а де лайдаки³, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів⁴ по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким ані слова про політику, він помалень-ку, в тиші своєї спальні, упоравшись чимраз частіше про те, як би то допомогти селянам виарендувати у пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської, заснувати читаль-ню. Селяни почали пильніше придивлятися до громадських рад; до староства і до виділу повітового поплили скарги на надужиття і касові непорядки; кілька разів селянські депу-

¹ К о н ц и п і є н т — практикант у адвоката.

² Д і д и ч — поміщик, великий землевласник.

³ Л а й д а к — ледар.

⁴ С а т р а п — деспотичний правитель, який поводить ся само-владно, не зважає на закони; тиран.

тації їздили до виділу краєвого, а два чи три випадки скінчилися в кримінальнім суді. Все те виглядало ще зовсім невинно, немов діялося само собою, все те не мало ніякісінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе! — мовив раз староста, здибавшись з д-ром Рафаловичем у якімсь товаристві і жартливо грозючи йому пальцем, — здається, що будемо битися.

— Тільки в такому разі, коли пан староста вповідають мені війну, — також жартливо відповів Євгеній.

— Але ж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

— Бороши Боже! — з жартливим обуренням мовив Євгеній. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А щодо лихварів і п'явок людських, то з тими у мене явна і безпощадна війна. Се так. Але ж не смію думати, щоб се були позиції пана старости.

— Ach, junger Mann! — мовив староста, звичаєм старих бюрократів закидаючи по-німецьки і плещучи Євгенія по плечі. — Sie verstehen nichts von Politik! А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не беретеся до Вагмана? Се ж найгірший, найнебезпечніший лихвар у нашій повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть, навпаки, підпирате² його тим, що живе в його домі?

— Жию, бо мені там вигідно, і жив би, якби сей дім належав до пана старости і пан староста винаймали його. А з лихварськими справками Вагмана я досі не стрічався.

— Не стрічалися? Але ж він розкинув свої сіті по всіх селах.

— Не знаю про се. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар, цупну його так, як тільки зможу.

— Ну, коли се ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду недовго будете ждати.

XXIII

Боже! що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу, чи на жарт вдяглася в свою злежану, пом'яту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же, штучними перлами спереду вишитий і білою коронкою на грудях облямований станик, волосся розпущене, на руках тілостої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові черевички — отак увійшла Регіна до салону. Ішла звільна; мов наівсонна, зі спущеними вниз

¹ Ах, молодий чоловіче! Ви нічого не тямите в політиці. (Нім.)

² П і д л и р а е т е — тут: підтримуєте.

очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти сього білого одягу виглядало пожовкле, на шиї під ухами видно було зморшки, під очима залягли синюваті тіні. Зрештою, лице її було по-важне, задумане.

— Бійся Бога, Регінко! Що ти з себе зробила? — скрикнув Стальський, побачивши її в такому костюмі.

— Сьогодні мій юбілей,— промовила Регіна.— Десятилітній юбілей мого замужнього життя. Оця сукня,— мовила вона, звертаючися лицем до Євгенія,— була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятьма роками вдягла на мене цюця, що була відмалку моїм злим демоном. В неї, в оцю сукню, вона закляла всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернулася знов до мужа),— мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене,— і в таким разі нинішній день буде новим зворотом у моїм життю і варт того, щоб зустріти його празнично. Або вони все ще чигають на мене,— і в таким разі, надягаючи оцю сукню, я визвала їх. Я перебула стільки, що крихта більше чи крихта менше не чинить для мене різниці.

— Але ж, Регінко,— мовив Стальський, міняючись на лиці,— що се ти говориш? Не компромітуй мене і себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Євгеній не чужий чоловік ані для тебе, ані для мене,— спокійно відповіла вона.

— Як то, ти хіба знаєш пана Євгенія?

— Так.

— Ще з давніших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекціях музики,— поспішив пояснити Євгеній.

— І ти від того часу не забула пана Євгенія? — допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенієві слова.

— Ні, не забула.

— А, то ти, певно, крихіточку любила його? У вас, жінок, така знайомість то звичайно рівнозначуча з романсиком.

— Крихіточку... ні,— з притиском відповіла Регіна.

— Ах, браво! — радісно скрикнув Стальський.— Не крихіточку, значить — дуже! От гарно! Пане меценас! Дорогий мій! Позвольте повітати вас яко ідеала моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинувся обнімати Євгенія, що стояв мов оглушений сею несподіваною сценою.

— А я, ідіот, і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайтеся хоч тепер як слід! Регінко! Пане меценасе! Я чоловік ліберальний. Борони

мене Господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Але ж прошу!... — І він узяв Євгенія за руку, щоб повести його до своєї жінки.

У Євгенія заклекотіло щось у серці.

— Пане,— прохрипів він,— не маєте права брати мене на глум! Випрашаю собі дуже таке поводження! Добраніч!

І, відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотився на софу, він схопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок, відтак на вулицю, сів на фіакра і вернув додому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечора. Потім машинально роздягся і потонув у якомусь важке забуття. А тепер, коли нерви його потроху успокоїлися, він силкувався дійти до ладу з тими споминами.

«Так от де ти, Регіно моя! — думалось йому.— Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заповонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видалось мені тупим, а твій концепт¹ з тим шлюбним убранням видався мені глухим, уразив мене, мов погана комедія? І чому в твоїх словах бриніло щось нешире, вивчене, не своє, комедіантське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавалася огнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серці, оточений ореолом непорочної чистоти, святости і вічної юности! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину мого «я», згублену там, у тім проклятім покою!»

Він схопився з ліжка і почав одягатися. Якось тривога обхопила його. Повітря сеї кімнати давило його, він потребував свіжого повітря, широкого простору, щоб не задушитись. Але одягшись, він почув себе таким безсильним, таким нещасним, що мусив сісти на крісло коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понеслися їх течія зовсім у протилежнім напрямі, ніж досі:

«Варвар я! Погань! Нелюд! Адже вона божеволіє з терпіння, сама не знає, що з нею діється! Адже, побачивши мене, вона мов остовпіла, нездібна була слова промовити. Адже він знущається над нею, кожним словом шпигає, кожним позирком ранить, кожним рухом топче її. А я дивлюсь, як вона треплеться і мечеться з болю, і смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, розде-

¹ К о н ц е п т — план, схема, думка, міркування.

бедною: сей рух смішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та невже ж у мене нема ані крихітки серця? Невже разом з любов'ю я стратив здібність до простого людського співчуття?»

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби зціпилися, і він, ухопивши в обі долоні розпалене чоло, похилився над столом. Довго він сидів отак і сам не чув того, коли з його очей полилися пекучі сльози. Йому зробилося легше від них, і в міру як легшало на душі, сльози лилися, капали на стіл, розливалися калюжками, текли річкою... Євгеній не чув того. У нього в серці робилося якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча. Думки зупинилися, течія образів у фантазії зупинилася, воля лежала зомліла.

Голосне стукання до дверей салону розбуркало його з того душевного зомління, примусило встати з місця і отямитися...

XXIX

...Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головними вербами при дорозі, з обломаними садками, болотними вигонами, обскубаними сірими стріхами, побвалюваними тут і там плотами. Здавен-давня він привик, що його серце стискається при в'їзді в руське село навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигріваючись у літньому сонці. Так, немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу. А тепер, у осінній сльотавий вечір, ся меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт ціпів; де-де скрипить надкриничний журавель, тягнеться, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і ліниво поганяє худобу, з подвір'я чути запізнене тріскотання терлиці. Навіть оборози високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована корчма з широкою заїздовою брамою, отвореною нарозстіж, мов темна, вічно голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна визирає бородате, здорове лице арендаря, і Євгенію пригадується завтрішній термін, де арендар стає за свідка проти одного з найчесніших селян, помовленого за крадіж,— один із тисячних епізодів вікової боротьби між оцею темною пащекою і селом. А ось і двір на горбі, оточений вінком високих ясенів, що ледве мріють, огорнені мрякою, мов велетні, в сірих широких плащах. Але двір біліється

крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіра, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци», чи прийме завтра на роботу до молочення або до гуральні,— хоч по п'ятнадцять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив попри них, вони всі, мов на команду, низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. «Пан» — а вони звіку-правіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір. Євгенію пригадався вірш Боровиковського «Цар природи», і в його голові, мов джміль, почали ненастанно бриніти його кінцеві строфи:

«Грицю, мой, ти цар природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша, ліс, худоба,
Звір і риба — все твое».
Шапку зняв. «Мабуть, комісар».
Бідний скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Цар землі, природи цвіт.

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-меланхоля при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на нього одного, чіпляється за поли і за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки «помаленьку ріже» душу важкими контрастами ненастанної праці й убожества, боротьби і безплідності, змагань до світла — і темноти та безрадності. Контрасти тим важчі, що видаються вічними, неминучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, злагодження їх різкості вважається чимсь диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу, і то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але не раз і з боку тих, що нидіють у вічній тіні.

Євгеній ніколи не зажмурював очей на ті непринадні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народу, а сьогодні, під впливом останніх подій, усього менше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір заострився, власне, на темні і непринадні боки сільського життя, збільшився його скептицизм щодо селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, через які вела його дорога, тих куп хворосту і соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих корів, скрипучих журавлів, роззявлених корчем і гордих, ненажерливих дворів будив у душі

рівночасно якесь супротивлежне чуття. Показувалося, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувалося і виявляло себе в однім коротенькім не то реченні, не то зітханні:

— Ах, як багато праці потрібно!

Се не була ніяка програма, не було нічого ясного і конкретного. Се був немов механічний відрух чуття, несвідома реакція характеру, привиклого до діяльності. В приложенні до того села і до того народу се була, коли хочете, пуста або майже пуста фраза. Євгеній у тій хвилі не знав і, певно, не зумів би сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ті злигодні. Але його хора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стебелинки, а його енергічна уява почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. «Як багато праці потрібно!» Досить було сього одного загального поклику, щоби збудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих, планів, по сто разів строєних і перестроюваних, відкиданих і знов підійманих з молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і плани організації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просвітне виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всієї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя і витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібності і компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання однолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою.

І в тій хвилі Євгеній почув у душі глибокий сором. Йому пригадалася недавня розмова з Регіною і його безумний намір — покинути все те вимріяне, вилеліяне, підготоване зусиллями його душі і бажаннями його серця, покинути і занехати задля жіночих очей, задля блідих, болящо стиснених уст! Боже, невже се був він? Невже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямитися така постанова? Невже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного

народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації¹, розчарувань, терпінь і — хто знає, може, десь там колись пізніх цвітів і плодів, — що та частина його чуття — краща, чистіша частина. Адже се його перший, безпосередній, святий обов'язок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею і потом сього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатитися йому. Се перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говориться про права індивідуальності, про права чуття, про право на вживання життя і його радощів — се софізми², брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерності. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі? Яке ти маєш право вдоволяти свої примхи і любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдоволити найконечніших потреб життя? А коли у тебе нема сили волі настільки, щоб зректися всіх своїх приємностей і розкошей, зробитися аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесії³ своєму дорогому «я», то бодай не брешти і не декламуй про якісь віковічні права того «я»! Будь щирий і скажи вразно: «Во грісіх роди мя мати моя», живу в свинстві і роблю щохвиля концесії підлоті». Се буде щиро і правдиво, і коли те болото не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озоветься, стрепенеться, збунтується против того всевладного свинства. А декламаціями про права свого «я», про бажання «вижитися і нажитися» ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення і повного затрачання всього того, що могло би дати твій душі хоч крихітку людську подобу.

В таких думках, що від аналізу власного чуття звільна перейшли до злобних нападів на якогось незримого противника, Євгеній смерком уже заїхав до Бабинець, де у о. Зварича надіявся знайти нічліг.

XXXVIII

Євгеній вернувся зі своєї поїздки до Гумниськ в несподівано бадьорім і войовничім настрої. Він належав до тих натур, які не легко виходять із спокійного, зрівноваженого настрою, та зате, виведені з нього, не попадають

¹ А б н е г а ц і я — самозречення.

² С о ф і з м — навмисне хибно зроблений умовивід, який має видимість істинного.

³ К о н ц е с і я — уступка.

у сентименталізм, не тонуть у розливі почуття, але набирають натури бойового коня, закусують вудила і йдуть назустріч небезпеці.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесення против повітового лікаря за недбале щеплення дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовитися з прокуратором...

...Почалися переслухи. Президент окружного суду поїхав до Львова... Скінчилося перенесенням у інші повіти — жандармів, що буцімто самовільно, не порозумівши свою інструкцію, заковували в кайдани селян, визваних до суду в характері свідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Євгеній, довідавшись про се, і під таким титулом: «Нема винуватих» написав другий допис до віденської газети. Подавши вислідок доходження¹ в справі Шнадельського і зазначивши, що сього пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він з поля судівництва перейшов на інші поля публічного життя в Галичині, всюди показуючи прояви гнилизни і занепаду. Та сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіявся автор допису. Навіть віденським опозиціоністам краски видались занадто чорними, і редакція надрукувала допис з увагою, що не має причини не вірити фактам, наведеним у дописі, але загальні висновки автора щодо стану публічного життя в Галичині видаються їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радості з приводу сеї уваги: «Оце вже навіть віденські тевтони починають відрікатися галицького пасквілянта, що, пересолоючи сам свої клевети, сам себе звів ad absurdum². Розумні люди в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер, чей, уже й сліпі будуть бачити, наскільки можна йняти віри подібним фальшивим оборонцям невинності. Найменше вдячні будуть йому, певно, селяни, в яких обороні буцімто виступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслuzі свого непрошеного опікуна, котрого вигадкам з повною свідомістю і рішучістю завдали брехню перед лицем суду».

Се цинічне потоптання правди обурювало Євгенія до дна душі. «Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяни, і тоді почуєте, що вони думають про вас!» — мовив він сам до себе. Думка про конечність розбуджування селян до політичного життя, організування

¹ В і с л і д о к д о х о д ж е н н я — висновок розслідування.

² До безглуздя. (Лат.)

їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народолюбцеві не можна й кроку зробити наперед. Зараз по новім році він скликав тих священників і селян із повіту, до яких мав найбільше довір'я, і, порадившись, вони рішили скликати в перший тиждень Великого посту перше в сьому повіті і загалом у Галичині народне віче в своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краї, будили всюди щирий запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенію прийшлося довго толкувати навіть своїм довіреним про потребу віча, навіть про можливість його скликання, бо закон про збори, неважаючи на своє більше як десятилітнє існування, був досі для загалу галицьких русинів terra incognita¹, так само, як і інші політичні закони, крім одного хіба § 19 основних законів, що давав русинам язикову рівноправність — на папері. Кінець кінців зібрані приватно в Євгенієвім домі повітові патріоти згодилися на те, що треба скликати віче. Євгеній обняв реферат про стан повіту і потребу політичної організації, один священник мав говорити про справи просвітні, о. Зварич — про справи економічні. Всі мали відтепер розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян з думкою про потребу політичної роботи і дбати про якнайчисленнішу участь на вічі. Всі три референти уконститувалися як вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства подання про скликання віча в законнім терміні. Євгеній мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу і важку кам'яну гору з наміром зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі: «Все одно! Мушу двигнути!»

LX

...А на Вигоді тим часом розпочалося віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрої...

... Загальні оплески і брава покрили кінець бурмістрової промови. На внесок² Євгенія вибрано пана бурмістра одноголосно головою сього першого в сьому повіті народного віча і висловлено йому подяку за несподівану гостинність. Потім забрав голос Євгеній яко референт другої точки. Гарячими, різкими словами змалював він сумний стан людності в повіті, бідність, брак опіки, здирства,

¹ Невідома земля. (Лат.)

² В н е с о к — тут: пропозиція.

лихву, темноту. Потім, оповівши докладно історію так званої «хлопської каси», вияснив думку так званої реформи на основі нового проекту. Він говорив виразно, що тут ходить о загарбання хлопського гроша для рятування панських маєтків в часі, коли селянські хати і поля за неуплату не раз кількох ринських ідуть на ліцитацію¹. Промова від перших речень ударила всіх зібраних по серцях. Майже за кожним реченням локаль² лунав грімкими окриками признання. У зібраних горіли очі, тремтіли уста; деяким старшим виступали сльози на віях.

— Браття селяни! — говорив Євгеній. — Покажім, що ми не діти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати своєї кєрвавиці. Піднесімо грімкий голос против сього панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо, як один муж, против нього! Сей новий проект не сміє бути ухвалений в раді повітовій. (Окрики: «Не сміє! Не сміє!») Зобов'язім усіх членів ради, вибраних із сільської курії³, щоб були противні тій реформі. Посилаймо з кожного села подання до ради повітової і до виділу краевого против неї. А коли би наші вельможні, але незаможні опікуни не зважали на се все і таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках ще один спосіб: кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ся промова відразу влила в зібрання бадьорій, живий настрій. Один за одним почали виступати селяни. Люди, про яких, судячи з їх вигляду, всякий сказав би, що ледве вміють дорахувати до п'яток, нараз виявляли себе неабиякими бесідниками. Але ж бо тема — горе і злидні сільського життя, визиски лихварів, надужиття урядників та дрібних повітових п'явок, — ся тема була аж надто відома всім, аж надто наллялася кождому горлом і вухами. Одні говорили про своє бідування поважно, сумовито, з тим лаконізмом, що не раз дужче хапає за серце, ніж цвітисті промови. Інші — і таких було більше — малювали свою нужду жартовливо, досадними порівняннями, прикладами та приповідками. «Ого, пішли наші парафіяни глаголити во притчах!» — мовив о. Зварич до Євгенія, коли зібрання при таких промовах раз вибухало голосним масовим реготом, то знов надгороджувало бесідника гучними оплесками та криками одобрення. Навіть бурмістр, що зразу досить скептично дивився на перших бесідників у кожухах і «пасових» чоботях, швид-

¹ Лі ц і т а ц і я — продаж майна з публічного торгу

² Ло к а л ь — приміщення, квартира; ресторан, пивна

³ К у р і я — категорія виборців за становою належністю

ко змінив свій погляд, реготався до розпуку на своїм президіальнім кріслі, бив брава і, похилиючися до Євгенія, з роз'ясненням лицем мовив:

— Ну, пане меценасе, гратулювати¹ вам таких бесідників. Вони могли б зробити ефект на кождім зібранні.

— Але ж бо їх учителька, галицька нужда, могла би зробити ефект у цілій Європі, якби була більше звісна їй.— відповів Євгеній.

— Ну, сама нужда всього не зробить. Не кривдіть свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що найцікавіше для мене, признаюсь вам,— се їх гумор, що блискає. мов огники з попелу.

Тема — нужда в повіті — була невичерпання. Селяни, розохотившись, були б говорили Бог зна доки. Євгеній просив бесідників обмежитися на тім, що було сказано, і предложив вічу резолюцію до ухвали. В тій резолюції протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до агітування по селах в тім дусі і до вношення писаних протестів до ради повітової і до виділу краевого. Резолюцію з радісними окриками прийнято.

— Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку. — мовив бурмістр, але в тій хвилі сталося щось таке, що відразу змінило настрої віча. Бурмістрові слова були заглушені якимсь гомоном ізнадвору. Від входових дверей заїзду чути було гукання: «Набік! Набік! Розступіться! Пан староста йде!» Євгеній скопився з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Так само зірвався зі свого місця й пан комісар і почав пильно заглядати, що там таке діється. Зібрані з трудом проступилися, творячи серединою не дуже широку вулицю. Сею вулицею почав протискатися до президіального стола пан староста в супроводі поліційного комісара і поліційного капрала при шаблі. В локалю залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у груді: всі розуміли, що ся поява не віщує добра.

— Хто тут президент? — запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіум і не дивлячися ні на кого.

— Я, пане старосто,— мовив бурмістр.

— Заявляю вам, що приходимо сюди іменем закона. Пане меценасе Рафалович,— додав він, обертаючись до Євгенія,— дуже мені прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але...

— Іменем закона арештую пана! — мовив поліційний комісар, наближаючись і кладучи Євгенію руку на плече. Євгеній стрепенувся, мов від дотику гадуки.

¹ Г р а т у л ю в а т и — вітати, поздоровляти.

— Можу запитати, за що арештуєте мене?

— Ось судовий наказ! — мовив комісар, подаючи йому пів-аркуш паперу.

Євгеній поблід. Літери скакали у нього перед очима. Серце билосся сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало в грудях. Тільки по страшених зусиллях він здужав прочитати в наказі фатальні слова: «наслідком сильного підозріння о сповнення злочину з § 136 закону карного».

— Що? — промовив він ледве чутно, задихавшись зі зворушення.— Злочину з § 136? Себто убійства? Се що за невчасний жарт!

— Ні, пане, не жарт! — мовив староста.— Сеї ночі сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що сеї ночі ви мали з ним не дуже дружню стрічу. Не заперечите, що з його жінкою...

— Пане! — скрикнув Євгеній, і вся кров збіглася до його серця, і його руки задрожали.

— Ну, та се не моє діло,— байдуже мовив староста.— В суді будете толкуватися. Поліція, відвести його!

Всі зібрані стояли ні живі ні мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нічого, що тут діялось, але всі чули, що твориться щось погане. Євгеній тим часом відискав свою притомність духа.

— Дорогі браття! — обернувся він до селян.— Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозріння, що нібито я сеї ночі замордував чоловіка, з яким учора мав сварку. Кленусь Богом і сумлінням, що я не винний. Але коли суд велить ув'язнити мене, то я не можу спротивитись. Маю надію, що моя невинність швидко виясниться. Для того розстаюсь з вами зовсім спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші вороги не тішилися з нашого занепаду. А тепер будьте здорові! Радьте спокійно далі. Я піду, куди мене тягнуть. Чисте сумління додасть мені сили знести й сю тяжку пробу. Прощайте!

І в супроводі поліціантів він зійшов із подіуму і вийшов. На вулиці ждали санки, на які посаджено Євгенія; поліціанти сіли по обох боках його; коні рушили, і швидко снігова курява закрила санки перед очима селян, що цілою купою виринули з заїзду, проводжаючи очима Євгенія.

Настрій віча по відході Євгенія був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидів на президіальнім кріслі ні в сих ні в тих, селян багато вийшло за Євгенієм і не вернуло вже назад, а тих, що лишилися, сверлував пан староста своїми проникливими очима, немов запитував їх, що, властиво, тут роблять і на кого ждуть. Перший очунав о. Зварич. Він попросив го-

лосу і предложив селянам внесок: з огляду на несподівану сьогоднішню пригоду розійтися і, не забуваючи того, що ухвалено нині, агітувати далі за вічем, яке буде скликане, скоро тільки обставини дозволять на се. Він закінчив словами заохоти і надії, що пригода, якої жертвою зробився Євгеній, швидко мине і не принесе ніякої шкоди народній справі ані народному рухові в повіті. Ся промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок прийнято, і віче замкнено...

...Слідчий арешт Євгенія протягся довше, ніж він надіявся зразу. Правда, слідчий суддя вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Євгенієві зізнання абсолютно правдиві і що правдоподібність його вини чи співвини в убійстві Стальського дуже мала. Та проте палата радна, під впливом старости і президента, не згоджувалась випустити його на вільну стопу: ті дигнітарі¹ боялися закиду тенденційного арештування, і слідчий суддя одержував усе нові поручення — доповнювати слідство. Обставини наче змовилися против Євгенія. Два найважливіші свідки, що могли були пояснити справу — Регіна і Баран, — пропали без сліду; а тут вдобатку щезли, мов камінь у воду, ще два важні свідки — Шварц і Шнадельський. Правда, зразу здавалося, що нічого важного вони не могли зізнати, але слідчому чим далі, тим більше загадковою видавалася їх роль тої фатальної ночі.

Та ось у тиждень по арештуванню Євгенія приїхав до міста граф Кшивотульський. Він лежав хорий і тільки недавно довідався про самовбійство Вагмана. Прибувши до міста, він пішов просто до президента суду і запитав його, чи в Вагмановій касі знайдено 50 000 ринських, які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очі. Се була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лікарська обдукція² не знайшла слідів убійства, то тепер справа комплікувалася правдоподібністю рабунку³. Хитра втека Шварца, поворження Шнадельського при відкритті Вагманового трупа — се були моменти, що кидали підозріння в їх бік. Слідчий зробив ревізію в Шварцовім помешканні і знайшов Вагманів квит, виставлений Кшивотульському, і Вагманів лист. Се відразу кидало на справу погане світло — і за обома джентльменами розіслано гончі листи.

Тим часом справа арештування Євгенія вдарила голо-

¹ Д и г н і т а р — значний чиновник, високопоставлена особа.

² О б д у к ц і я — судово-медичний розтин, обстеження.

³ Р а б у н о к — грабунок.

сною луною в цілій краєвій пресі і відгукнулася також у Відні. Обвинувачення його за такий страшний злочин зразу замикало уста його прихильникам, усувало набік підозріння щодо політичного характеру сього процесу. Правда, факт, що арештування було dokonane на вічу і при участі старости, кидав відразу дивне світло на цілу подію. Та проте преса здержувалася від коментаріїв. Натомість кілька адвокатів-русинів зголосилося до суду, що хочуть узяти на себе оборону Євгенія, а віденська газета, що друкувала Євгенієві дописи, прислала свого кореспондента, щоб на місці розвідався про справу. Сей кореспондент пішов розвідувати у священників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром, і його кореспонденція вдарила мов грім на штучну будову підозрінь і припущень, якими в першій хвилі обмотано Євгенія. Обік того кореспондент змалював досадно загальний настрій людності, її безпомочність супроти надужить і на тім тлі показав Євгенієву роботу як промінь світла в темному царстві. Пан староста лютився, пан президент шкробався по лисині, а пан маршалок¹ — е, пан маршалок мав інші клопоти, що не дозволяли йому надто живо займатися Євгенієвим процесом.

У повіті клекотіло. Селяни грозили війтам і членам ради повітової каліцтвом в разі їх згоди на реформу каси. Проект реформи, який пан маршалок бажав перевести в тихості, з нагоди справоздань із віча дістався до газет і дочекався в руських і деяких польських газетах острої критики та осуду. Пан маршалок мусив махнути на нього рукою, тим більше, що він тепер був йому непотрібний. Швидко по вічу зробив йому візит граф Кшивотульський і попросив на розмову в чотири очі. Розмова тривала довгенько, а наслідком її було, що пан маршалок зрезигнував² із усіх своїх дигнітарств у повіті, добровільно «продав» свої добра графові і забрався з рештою капіталу до Львова, де незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістя, коли майже безпосередньо один за одним наскочили факти, що вияснили Євгенієву справу. Почало таяти. Ворони і лиси на полі віднайшли замерзлого Барана, що досі лежав присипаний снігом, а рибакі витягли з Клекоту трупа Регіни. Вкінці з Берліна привезено Шнадельського, що, видужавши трохи в лічниці, сказав свою правдиву назву і тим зрадив себе супроти

¹ М а р ш á л о к — предводитель дворянства, тобто особа, обрана губернськими зборами для керування становими справами дворянства.

² Р е з и г н у в á т и — зрікатися чогось.

поліції. Він був безнадійно хворий: передавнене запалення легких розвило у нього зароди туберкул. Приставлений до суду, він оповів докладно про вбійство Вагмана і про свій із Шварцом візит в домі Стальського. Самовбійство Регіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила свого мужа, а оповідання Шнадельського веліло догадуватись, що не хто, як Шварц, забрав ті цінні речі, які були в Регінінім саквоязику і які при свідках висипав із нього Стальський. Се змінило справу відразу. Євгенія випущено з арешту і слідства щодо вбійства Стальського, натомість против Шнадельського виточено процес о вбійство Вагмана. Та він, не дожидаючись навіть акту оскарження, повісився в своїй келії.

Вийшовши з тюрми, Євгеній зараз на другий день зголосився в бюро пана старости.

— А, пан меценас! Вітаю! — з вимушеною чемністю вітав його староста. — Запевняю вас, мені страшенно прикро було... ота фатальна помилка... Але, признаюсь, пане меценас, обставини зложились були так... Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснилося і що будемо знов мати приємність...

І він щиро потрясав Євгенієву руку.

— Дуже вдячний пану старості за гуманні почуття, — спокійно мовив Євгеній. — Але у мене до пана старости одна просьба.

— О, прошу, прошу! Чим можу служити?

— Пан староста винні мені маленьку реабілітацію.

— Я? Пану?

— Так. Пан староста були так ласкаві асистувати при моім арештованню в часі віча. Думаю, що се не буде з того боку нічим несправедливим, коли попрошу пана старосту перед таким самим вічем прилюдно вернути мені честь і заявити урядово...

— Але ж, пане, се не моя річ! — скрикнув староста.

— Розумію. Се буде трошка некорект. Але, власне, лиш остільки, оскільки некорект було поступування пана старости при моім арештованню. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут вповні. Інакше мусив би я вжити інших, правних способів. Ось тут маю честь вручити пану старості донесення про віче, яке скликаю на слідуючий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод сим разом не буде ніяких.

Євгеній чемно вклонився і вийшов. А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками і воркотав щось сам до себе, вкінці з резигнацією кинувся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

— Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а орден пропав напевно!

НА ДНІ (Скорочено)

II

Темера зразу став у дверях немов остовпілий. Густий сумерк смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх до разу. Йому мигнула в голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про який він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печері він наразі не міг доглянути нікого і нічого. Щось, немов міцна, невидима рука, вхопило його за груди і сперло на порозі, не пускаючи до середини.

Але видима рука капрала була, видно, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його настільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Це була цюпка не більша шести кроків вдовж та чотирьох вшир, з одним маленьким, заґратованим вікном. Тее вікно було прорубане високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ґанок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, що звисав над ґанком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері зсередини не були такі жовті та невинні, як знадвору, — вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами, а навіть мала квадратова дірка, вирізана в них для продуху, була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником вогким і брудним, як усе, напханим давно не відмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети¹ ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані двері не могли впускати стільки свіжого повітря, скільки було треба. А в куті близь дверей стояла звичайна арештантська посуда «катерина», приткана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від

¹ Верета — рядно.

неї розходився вбиваючий смід, наповняв казну і прони-мав собою все, окружав усі предмети в тій пекольній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А близь тої посуди стояла друга — великий, угорі широкий, нічим не прикритий скопець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядив усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах; поганий, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоч і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшиися і пакаючи череп'янку-люльку дід около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом¹ при правій нозі. Це був впрочім плечистий, кремзний чоловік. Його дрантива сорочка була брудна, немов кілька місяців неправа. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним кафтаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішковано дивилися на нового арештанта — панича.

При ногах діда, скулившиися вдвєсе, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосердно пофалатаний² на всі боки, так що всюди з-під шмат віднілося буро-бронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне, — видно було, що недавно він дістався до цього місця «смирада і печалі». А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз у раз мимоволі стискали залізні кавалети³ ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-байдужим виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до нього.

¹ Щудло — дерев'яна нога, колодка.

² Пофалатаний — порваний.

³ Кавалет — поруччя (з італ.).

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на су-
коннім петеку¹ замість подушки молодий сільський
хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоровлям і
тою чудовою, ніжною красою рисів, яка не раз лучається
в нашого сільського люду, що живе в безпосередній
дотиці з природою, матір'ю всякої краси. Довге м'яке
волосся густою хвилею спадало йому на плечі; спереду
було підстрижене в кружок. Великі, блискучі чорні очі
світилися дитячою лагідністю і цікавістю, обзираючи но-
вого товариша. Тільки руки і ноги мускулісті, рапаві та
сильно розвинені свідчили, що той хороший хлопчина не в
добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і
тяжко за своє життя. Андрій, дуже вразливий на всяку
красоту, довго не міг відірвати очей від цього хорошого
лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що
світилося природнім розумом, цікавістю та незіпсованим
ширим чуттям.

Прочі жителі цієї «салі» мусили міститися на підлозі.
Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих
на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого
харкотиння асфальтовій плиті. Там під стіною коло
самих дверей лежав старий Жид з безмірно сухим нуж-
денним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами
сивого волосся на бороді. Його коротко обстрижена голова
спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгий
тонкий ший понадувалися жили, мов понатягане мотуззя.
Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів,
мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч
нього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій
гуні², в чоботах, пов'язаних мотузками, в облупленій
баранковій кучмі³, в полотняних штанах без одної штан-
ки; замість ременя був оперезаний личаним мотузом.
Сидячи на підлозі, він тихо хлипав, немов перед хвилею
іно-що перестав плакати.

З другого боку ліжка коло стіни напротив дверей
лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30,
білявий з лица, з білявим заростом, синіми очима і
коротким русим волоссям на голові. Його борода, видно,
давно не бачила гребеня ані ножиць і стреміла покудовче-
на, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці
було намотано і навішано стільки всіляких шмат, що
лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, що дихала
глибоким, важким віддиком в тій перелюдненій і давно
не провітрюваній цюпі.

¹ Петек — коротка светка зі стоячим коміром.

² Гуня — сукоца светка.

³ Кучма — висока бараняча шапка.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Скільки горя пекучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тій темній поганій кліті!.. Адаже це все перед ним — люди, його брати, що так само, як він, уміють чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі, — адже й це також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, що вміють так само, як і він, чути красу й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється така страшенна пропасть між людьми та людьми? Що це таке? Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю, і він упав на її дно розбитий, заморочений. — Так, я справді на дні, — думалось йому, — на дні суспільности, а оце довкола мене що ж, як не подеяня суспільности, що ж, як не ті викляті парії, націховані¹ страшним, ганьблячим клеймом — бідности?..

XII

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітрям. Часом цей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко або крикне крізь сон. В казні півтьма густа, бо й на дворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою не плинуть уже думи, не ворущаються спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим огородницьким вістрям. Його пальці час від часу дотикаються до вістря, немов пробують, чи досить воно гостре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спиться. І я би заснув... Ах, коби то заснути надовго, навіки!.. А хтось тут нині так засне!

Це речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій, — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ: слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік

¹ Націховані — позначені.

увесь зледеніє, немовби не знати, що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, зараз бунтує!..

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, бігме, які то люди дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би вже час?..

Він піднявся і почав прислухатися. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціани — вартові.

— Ну, і що ж,— говорив один,— не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, як тільки прибігли, то ще був трохи теплий. Та де? Горло аж до самої кості перерізане.

— Господи,— бубонів другий,— відай уже кінець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького...

Тут заgrimіло голосно і Бовдур не дочув поліціанових слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немовби поліціани відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він спустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурих очі, заткав вуха, щоби ніякі вншні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бреде по кровавій річці; але ось через неувагу він надивав на глибіню і шубобснув у ню. Кров кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюско-тячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обплутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж зіпрів! Але що сон, пустий вітер!.. Ну, а може-би тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслушував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку догори. Він ухопив був старого Жида за горло і почув, як під його пальцями товчється, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стривожена його дотиком.

— Христос би тя побив, Жидюго! — воркнув Бовдур. — І так-емся пської пари напудив, немовби був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях начав пробиратися ік ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшись з Митром; а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперик, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, тут ліпше,— буркотів він.— Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, рятуй!..

Бовдур, думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув що моці. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші,— шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій,— гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кості. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало...

А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки — то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні її частки раз у раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві,— значиться, він задарма зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?.. За що позбавив життя цю молоду людину? Що за клятий чар заляг був над ним?.. Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись ув Андрієвій крові, стискала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що тут робиш, Бовдуре?

Це був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся,— клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, тормосячи Бовдура за голе плече.— Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокости.

— Постій, побачиш комедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будем видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, щосили заgrimав у двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що тут таке? Що тут таке? — питали всі, стривожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоци grimав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько. — Чого grimашеш? Що то має бути?

— Та якась комедія, — відповів Стебельський, — тільки не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Це капрал збудився, хопив ліхтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів к дверям.

— Що тут за сто дідків grimаше? — кричав він. — Grimало-би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур, не перестаючи grimати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Та-же як я отворю, то певно, що недармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку, так що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив ліхтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зі злости, бо Бовдур за весь той час не переставав grimати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком щосили зацідив капрала mezi очі, так що той перевернувся без пам'яті на сіняшний поміст, а лямпна випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі ж казав, отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбий! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з ліхтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу оцьому свинтухові! — відповів Бовдур супокійно.— Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з ліхтарями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни стали мов укопані і йойкнули мимо волі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього нахилений клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а тут що таке?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив,— говорив стиха Бовдур.— Не вірите? Ось ніж, адіть, його власний!..

— І пощо ж ти, нелюде, позбавив його життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув, або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдуриних очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдуриного голосіння. Але згодом схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього.— Тобі вже не тут місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посіпаки! — сказав він.— Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею в півперек на дві половині,— адіть, оце моя половина, а оце ваша половина! Це моя, а то ваша! Не бійтеся, я спокую за обі.

Брязнули залізні пута, і Бовдур дався в них замкнуті без супротивлення. А тим часом арештанти христилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі, мов не своїм голосом, обізвався:

— Ouidnam, domine? Diem supremum obiisti? ¹

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і, показуючи на нього рукою, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas! ²

Але не можучи на лицях окружающих дослідити ні похвали, ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ

Драма з сільського життя в 5 діях
(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Микола Задорожний, чоловік, літ 45, невеликого росту, похилий, рухи повільні.

Анна, його жінка, молодиця, літ 25.

Михайло Гурман, жандарм, високий, здоровий мужчина, літ 30.

Олекса Бабич, селянин, літ 40, сусіда Миколи.

Настя, його жінка, літ 35.

Війт, селянин, літ 50.

Шльома, орендар.

Селяни, селянки, парубки і дівчата, музики та ін.

Діється коло 1870 року в підгірським селі Незваничах.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Хата Миколи.

ЯВА ПЕРША

Анна сама.

Анна (*під вікном мотає пряжу на мотовило і числить нитки*). Одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять. (*Зупиняється.*) Семей день уже його нема. Чень нині прийде. І боюсь його, і жити без нього не можу. (*Мотає далі.*) Шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять. (*Зупиняється, зажмурює очі і задумується.*) Який страшний! Який грізний! А що за сила! Здається, якби хотів, то так би і роздавив мене і того... мойого... халяпу. Поглядом одним прошиб би. І чим страшніший, чим остріше до мене говорить, тим, здається, я більше люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюсь частиною його. І нема

¹ Що ж це, пане? Чи наслав ти останній день? (*Латин.*)

² Хай пропадає чоловік, хай росте людяність! (*Латин.*)

у мене тоді своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови, нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче! Ах! *(Мотає далі.)* Двадцять і одна, і дві, і три, і чотири. *(Зав'язує пасмо.)* Та й чи ж не віддала я йому все, все, що може віддати жінка любому чоловікові? Навіть душу свою, честь жіночу, свою добру славу. Присягу для нього зламала. Сама себе на людський посміх віддала. Ну, і що ж! Мені байдуже! Він для мене все: і світ, і люди, і честь, і присяга. *(Мотає.)* Одна, дві, три, чотири, п'ять, шість...

ЯВА ДРУГА

Жандарм і Анна.

Жандарм *(входить)*. Добрий день, Анно! Ти сама? Анна *(випускає з рук мотвило і веретено)*. Ах! То ти? Де ж се ти так довго? Чому не приходив тільки час?

Жандарм. Де чоловік?

Анна. Аж у stodолі молотить.

Жандарм. Ну, що ж він?

Анна. Як то що?

Жандарм. Не дорікає тобі, не б'є, не сварить?

Анна. Він? Ані словечка. Навіть не питався, чому я не приходила до нього до арешту. Крутиться по хаті, нишпорить по господарстві по-давньому.

Жандарм. Ну, а ти не почала з ним розмову?

Анна. Про що ж я буду з ним говорити? Обрид він мені. Лучче б був гнів собі в криміналі.

Жандарм. Ну, а як гадаєш, знає він про те, що зайшло між нами?

Анна. А хто його знає? Мені навіть натяком одним не дав сього пізнати.

Жандарм. Ну, але, може, сусіди наговорили йому?

Анна. Може бути. Та що се мене обходить? Я тепер спокійна, нічого не боюся, ні про що не думаю, нічого не знаю, тільки тебе одного. *(Приближається до нього, боязно.)* Михайле, можна тебе обняти?

Жандарм обіймає її.

Анна. І поцілувати?

Цілуються.

Знаєш, давніше я, здається, була б умерла зі стиду, якби була подумала навіть, що яко шлюбна жінка можу так цілувати другого. А тепер! *(Цілує його без пам'яті.)* Любий мій! Тепер у мене ані крихіточки ніякого неспокою, ніякого сорому нема!

Микола відчиняє двері, але, побачивши, що Михайло з Анною цілуються, цофається назад і зазирає злегка двері.

Жандарм *(шепотом)*. Він був.

Анна. Нехай собі! Не боюсь я його.

Жандарм. Ну, я також не страшків син. Але тепер я не хочу з ним балакати. Я так тільки на хвильку забіг. Мушу ще піти до в'їта віддати йому письмо, а відтак прийду до вас на кілька годин. Прощавай! *(Забирає карабін і відходить)*.

Анна. А приходи! Ждатиму з підвечірком! *(Береться знов мотати.)* Так, він бачив нас. Ну, і що ж з того? Коли досі очі не повилазили, то мусив бачити. Не тепер, то в четвер був би побачив. Я ховатися від нього не думаю. Нехай робить зі мною, що хоче! *(Рахує потихо нитки, зав'язує пасмо.)*

ЯВА ТРЕТЯ

Микола і Анна.

Микола *(входить з ціпом у руці)*. Ти сама, Анно?

Анна. Сама.

Микола. А той... шандар... пішов уже?

Анна. Пішов до в'їта, але за годинку, казав, що прийде. Або що, ти хотів з ним що побесідувати?

Микола. Я?... Ну, ні... Хіба так... пару слів... Але ні! Що мені з ним бесідувати?... От бачиш, свірка в ціпі урвалася, то я прийшов зв'язати. Не маєш де мотузка?

Анна. Не маю. От на тобі прядива та вишплеті собі.

Микола. Та хіба вже так зробити. *(Бере прядиво, вбиває в стіл шило, робить з прядива космики, насликює їх і починає плести. Анна мотає далі, шепотом числячи нитки. Микола по хвилі.)* Анно!

Анна. Чого тобі?

Микола. Так сей шандар, сей Михайло Гурман...

Анна. Ну, чого тобі від нього треба?

Микола. Я знаю, ти ще дівкою любила його... і тепер любиш.

Анна *(перестає мотати і глядить на нього)*. Ну, і що ж з того?

Микола *(понуривши голову)*. Та нічого. Хіба я тобі що-небудь кажу? *(Хвилю мовчить, а відтак починає плакати і клонить голову до стола.)*

Анна. Так чого ж плачеш? Чого рвеш моє серце?

Микола. Бо... бо... моє рветься. *(Встає і наближається швидко до неї.)* Анно! Невже ж ти мене так... так ані крихітки не любиш?

Анна. Ні.

Микола. І ніколи не любила?

Анна. Ні.

Микола. І не можеш присилувати себе, щоб хоч жити зі мною по-давньому?

Анна. Ні. *(Звіщує голову.)* Пропало вже.

Микола *(відвертається)*. Га, видко, Божа воля така. Господи, пощо Ти вивів мене з криміналу? Чому не дав мені там зігнати? Я думав, що нема гіршої муки над неволю. А як прийшли пани і сказали мені: «Миколо, ти вільний, бачимо твою невинність» — Господи, то мені троха серце не трісло з великої утіхи. Я крил у Бога просив, щоб додому якнайскорше залетіти, а тут застав таке... таке, що й язик не повертається сказати! Таке, що неволя в криміналі против того видається мені раєм! *(Ридас.)* І за яку се провину мене Господь так тяжко карає? Чим я його образив, чим прогнівав?

Анна. Цить, Миколо, не плач! І на мене вини не звертай. Ти ж знаєш добре, що й моєї вини тут мало. Силою віддали мене за тебе. Доки сила моя була, я була тобі вірною, хоч іншого любила. Але тепер не стало моєї сили.

Микола. Так що ж нам робити? Як жити?

Анна. Роби, що знаєш, що тобі сумління каже. Вбий мене, чи прожени мене, чи лиши мене при собі, — мені все одно.

Микола. Слухай, Анно! Я тебе розумію. Я люблю тебе. Мені жаль тебе, як власної душі. Я не хочу бути твоїм катом, бо знаю, що ти й без мене багато витерпіла. Тільки одно тебе прошу: вважай на людей! Не на мене — нехай уже я так і буду нічим для тебе, — але на людей. Щоб люди з нас не сміялися!

Анна. Хіба ж я їм забороню сміятися? Нехай сміються, коли їм смішно.

Микола. А все ж таки... Не показуйся прилюдно... з ним. Не топчи в болото моєї бідної голови. А ні, то вбий мене, щоб я не дивився на те!

Анна. Се не від мене залежить, Миколо. Я тепер одного пана знаю — його, так, як досі знала тебе. Що він мені скаже, те й зроблю, а більше ні на що не оглядаюся. Ганьба, то ганьба; смерть, то смерть. З ним мені нічого не страшно. А ти роби, що знаєш.

Микола *(хапається руками за голову)*. Господи, Господи, вона зовсім одуріла! Говорить, мов у гарячці. Се він, проклятий, дав їй якісь чари, якесь дання, він її з розуму звів, щоб насміятися наді мною! *(Ходить по хаті з виразом важкого болю. Анна мотає далі.)*

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ті самі і жандарм.

Жандарм *(входить)*. Слава Богу! Здоров був, Микола!

Микола *(понура)*. Здоров був, Михайле!

Жандарм *(сміючись, б'є його долонею по плечі)*. А прецінь хоч раз ти заговорив до мене, як до старого знайомого.

Микола. Ліпше б нам було не знатися ніколи.

Жандарм. Чому? Тьфу, Микола, як ти насовився! Немовби я тобі батька зарізав.

Микола. Ти мені ще гірше зробив.

Жандарм. Ет, іди, не плети дурниці! От ліпше сідай тут! *(Садить його силоміць кінець столу, кладе карабін і шапку на другім кінці стола, а відтак виймає з торби пляшку горілки.)* Ади, з сею ворожкою ми порадимось, як у світі жити. Анно, ану-но найди там який наперсток!

Анна встає і ставить на стіл чарку, хліб і сир.

Микола. Спасибі тобі, я не п'ю.

Жандарм. Як то не п'єш? Що се ти видумуєш, Микола? Нині тиждень пив, а тепер не п'єш! Ну, се ти пuste видумав! *(Наливає.)* На твоє здоровля, Микола! *(П'є.)* А!.. Бачиш, я сам п'ю. *(Наливає.)* На, випий! І не журися! Вдар лихом об землю! Нехай Мошкова кобила журиться, що велику голову має.

Микола *(бере чарку)*. Га, виджу, з тобою нема іншої ради. Здох би-сь, Михайле! *(П'є.)*

Жандарм *(сміється)*. Ха, ха, ха! Здох би-сь! Гарно ти мені здоровля зичиш! Ха, ха, ха! Сміхованець з тебе, Микола, бігме, сміхованець! *(Плеще його по плечах.)*

Микола. Що ж, Михайле, що кому належиться!

Жандарм. Так ти думаєш, що мені належалось би здохнути?

Микола. Думаю, що се було б ліпше і для мене, і для тебе, і для отсеї. *(Показує на Анну.)*

Жандарм. І для отсеї! А, ми й забули про господиню! *(Наливає.)* Ну, Анно, випий за здоровля свого чоловіка!

Анна. За твоє здоровля, Михайле! *(П'є.)*

Жандарм. Ха, ха, ха! Бачиш, Микола, твоя жінка мені троха інакше бажає, ніж ти! Ну, випиймо ж тепер за її здоровля! *(П'ють.)*

Микола. Та й міцний же твій вишняк, Михайле. Від двох чарок вже й у голову б'є.

Жандарм. Не слухай того, синку мій! Се тільки твоя голова слаба, ось що! Міцної голови він і по десяти чарках не хапається.

Микола (*опирає голову на лікоть*). Слаба голова, кажеш. Правду кажеш! І без твого вишняку вона мені ходором ходила, а тепер ще гірше. Знаєш, Михайле, що я тобі скажу, так, по приязні, по старій знайомості?

Жандарм. Ну, що?

Микола. Може би ти перестав у мене бувати?

Жандарм. А то чому, Миколо? Надоїли тобі мої відвідини?

Микола. Надоїли, не надоїли, а так. Мені здається, що воно б було ліпше, якби ти не показувався.

Жандарм. Не можу, братчику, їй-богу, не можу. Служба моя така, що все попри вашу хату моя дорога йде. А при тім, серденько моє, ще одна річ припутана.

Микола. Яка?

Жандарм. Хоч то ніби урядова тайна, але що вже робити, скажу тобі. Але насамперед випиймо! Най усе зле минає! (*Наливає, п'ють.*) Так ось яка річ, небоже. Тебе нібито пустили з криміналу...

Микола (*схапується*). Нібито?.. Як то нібито?

Жандарм. Ну, ну, ти бо зараз усе так береш на правду, мовби ти справді почувався до вини! Е, Миколо! Адже ж ти сам відчуваєш себе невинним, правда? (*З притиском.*) Власне сумління каже тобі, що ти невинний? Правда? (*Глядить йому просто в очі.*)

Микола (*змішаний, крикливо*). Богом небесним свідчуся, що правда!

Жандарм (*насмішливо*). Ну, ну, Миколо! Так не говори! Особливо перед шандарем з такими словами не вихапуйся. Бо між нами, шандарями, брате, така думка, що як на кого підозріння паде, а він починає Бога на свідка кликати, то значить, що у нього сумління не зовсім чисте. Щось там у нього негарно.

Микола (*переляканий*). Так... значить... ти думаєш, що я...?

Жандарм (*сміється і клепле його по плечах*). Ха, ха, ха! Дитина ти, Миколо, ось що я думаю! Леда чим тебе застрашити можна. Не бійся! Не такий чорт страшний, як його малюють. Те, що тобі тепер видається таким страшним, також не таке. До всього чоловік привикне!

Микола. Ти се про що закидаєш? Яюсь не зовсім я розумію тебе.

Жандарм. Порозумієш, братчику, порозумієш, як на те час прийде. А тепер знаєш, що я би тобі радив?

Микола. Ну, що?

Жандарм. Будь спокійний. Не роби ніякого галасу. Жий собі тихо, смирно, як Бог приказав, і ні про що не дбай, що довиола тебе твериться.

Микола. Ні про що не дбати? А думаєш, що се можна?

Жандарм. А чому би не можна? Певно, що можна. Повір мені, друже! Я багато світу сходив, багато дечого видів і знаю. Так ось що я тобі скажу: тисячі людей живуть от так, як ти, і не питають навіть, як воно склалося, відки пішло, хто тому винен? Де би чоловікові голови стало, щоби се все розібрати? Сталося, склалося — що порадиш? Треба брати життя, яке є, треба жити, як можна.

Микола. І з розбитим серцем?

Жандарм. Дурниця серце. У кого воно ціле?

Микола. І на людським посміховищу?

Жандарм. Наплюй ти на людей! Чого тобі від них потрібно? А як ти з них будеш сміятися, то вони з тебе не будуть. Ще самі до тебе прийдуть.

Микола *(в задумі)*. Що ж, мудра рада. Тільки, мабуть, заміцна на мою слабу голову. *(Хапає себе руками за голову і починає ридати.)* Ой, заміцна, заміцна! Не видержить моя голова!

Жандарм. Не бійся, видержить. Я тобі поможу. Я кожному голову скручу, хто би посмів з тебе сміятися.

Микола. Багато буде скручених голів.

Жандарм. Не бійся, се вже моє діло! А тепер, друже мій Миколо, знаєш що?

Микола. А що таке?

Жандарм. Я бачу, що ти дуже ослаб. Сон тебе клонить. Піди собі на тік та засни.

Микола. А ти?

Жандарм. Про мене не турбуйся. Я також троха відпочину, а потім піду додому.

Микола. То, може би, Михайле, ти сам пішов на тік і там заснув?

Жандарм. Ну, ну, не роби комедії! На тобі кожух *(бере з жердки кожух і кладе йому на плечі)*, подушку і верету. *(Стягає з постелі подушку і верету і також кладе на його.)* Іди! *(Випихає його за двері. Мовчанка. За сценою чути важке зітхання і повільні кроки Миколи.)*

ЯВА П'ЯТА

Жандарм і Анна.

Жандарм *(обнімає Анну)*. Ну, тепер ми самі.

Анна. Цить! Я боюсь, щоб він там собі якого лиха не заподівав.

Жандарм. Не бійся! Він тепер занадто ослаб, розкис! Заріється в солому і засне.

Анна (*припадає до нього*). Михайле, Михайле! Що буде з нами? До чого воно дійде? Чим воно скінчиться?

Жандарм. Дурна! Ось вона чим турбується! Нібито хтось у світі знає, чим що скінчиться і до чого дійде? Жий та дихай, доки жиєш! Зле тобі? А коли не зло, то дякуй Богу. Як буде зло, тоді час буде думати про те зло! Чим скінчиться! Нічим не скінчиться. Будемо жити, доки можна. Будемо лобитися, доки можна. Будемо людям в пику сміятися, доки можна, доки вони нас під ноги не візьмуть. А потому? Потому один кінець: всі помремо і чорту в зуби підемо. Ось чим воно скінчиться, коли хочеш знати. (*Обіймає її.*)

Заслона.

ДІЯ П'ЯТА

Хата Миколи. День. Стіл відсунений, за столом і на ослоні селяни і жінки, між ними Бабич і Настя. Микола, підптий, з келишком у руці, серед хати. На столі велика пляшка горілки і хліб та сіль.

ЯВА ТРЕТЯ

Микола, жандарм і Анна.

Микола (*прискакує до нього*). Яким ти правом смієш моїх гостей з моєї хати виганяти, га? До тебе прийшли? Твою горівку пили?

Жандарм (*відтримує його набік*). Мовчи, дурню! Слухай, що я тобі буду казати. Сідай ось тут!

Микола неохітно сідає.

Слухай, Миколо, що ти собі гадаєш?

Микола. Як то що?

Жандарм. Чого ти сам собі шкоду робиш? Роботу покинув, господарство занедбав, коні продав та все тільки з п'яницями водився та своє добро розкидаєш? Чи то ладно так, га?

Микола. Ладніше, ніж чужу жінку на гріх наводити.

Жандарм. Миколо, Миколо, не повинен би ти й згадувати про те.

Микола. Он як! Не повинен і згадувати про те, від чого серце рветься і голова тріскає? Спасибі за ласку. А скажи ти мені, Михайле, про що я маю згадувати? Для кого маю дбати? На кого робити?

Жандарм. Хоч би на себе самого.

Микола. Не бійся, на себе самого я дбаю! Продаю, роздаю, розкидаю, пропиваю те, що мені непотрібне, а беру лиш те, що мені потрібне. А потрібне мені тепер лиш одно — ось що! (*Телепає фляшкою.*)

Жандарм. Фе, Миколо, стидайся!

Микола. Я маю стидатися? Ха, ха, ха! А ти стидаєшся? А отся негідниця стидається, що по селу раз у раз з тобою волочитися? Ви маєте стид?

Жандарм. Зась тобі до нас.

Микола (*зривається*). Кому зась? Мені? А ти хто тут? Яке ти право маєш мені заськати?

Жандарм (*силою саджає його назад*). Ну, ну, не решетися! Я тобі скажу, яке я маю право. Слухай, Миколо! Ти знаєш, хто я був колись, ще там, у нашім селі?

Микола. А хто? Урвитель, забіяка.

Жандарм. Брешеш, друже мій. Я був чесний парубок, може, троха загарячий, запалкий. Але кривди я не любив, неправди не міг знести — і то було моє нещастя.

Микола. Було дещо й більше.

Жандарм. Правду кажеш. І я тобі зараз скажу, що ще причинилося до мого нещастя. Я полюбив отсю бідолаху, Анку, сироту, поштуркувану та кривджену нелюдами-братами. Ся любов була моїм одиноким, найдорожчим скарбом, вона могла би була з мене зробити доброго, порядного чоловіка. А ти, Миколо, ти до спілки з тими нелюдами вкрав мені те одиноке щастя.

Микола (*зривається*). Я? Вкрав тобі... (*Хапає себе за голову*.) Господи, що се зо мною? Чи весь світ догори ногами перевертається? Я, втоптаний у болото, обдертий з честі, супокою і поваги, зруйнований, зарізаний без ножа — я, по-твойому, виходжу ще й злодієм?

Жандарм. Не хапайся за голову, Миколо! Адже твоє сумління само тобі каже, що моя правда.

Микола. Ні, брешеш. Я її не силував! Вона ще вдячна мені була...

Жандарм. Адже бачиш її вдячність.

Микола. Вороже, се ти її звів, одурив, причарував!

Жандарм. Ти мав три роки часу причарувати її до себе. Чому сього не вчинив?

Микола. Бо я не чарівник — ось чому!

Жандарм. Бо ти віхоть, а не чоловік — ось чому!

Микола. Хто віхоть? Я віхоть?

Жандарм. Авжеж, не я.

Микола. Отже я зараз покажу тобі, що я не віхоть. Марш мені з хати! (*Хапає його за плечі*.)

Жандарм (*відтручує його*). Іди спати, Миколо! Ти троха п'яний.

Микола. П'яний чи не п'яний; не твоя річ. Але ти мені геть із хати забирайся!

Жандарм. От же не вступлюся! Тут і заночую, коли мені схочеться.

Микола (*лагідно*). Вступися, Михайле! Не доводи мене до лютості.

Жандарм (*лагідно*). І не доходи до лютості, небоже, се нездорово. А я справді у тебе заночую. А завтра оба разом поїдемо до міста.

Микола. Оба разом? Пощо?

Жандарм (*виймає папір і показує*). Ади, знаєш отсей папір?

Микола. Чорти б його знали, а не я!

Жандарм. То зле, Миколо! Не вадило б тобі його знати. Тут і про тебе дещо написано.

Микола. А що там про мене написано?

Жандарм. Наказ із суду, аби тебе приставити. Я ще нині маю його доручити вйтові. Там знов на тебе в суді щось наговорили.

Микола. Га, Юдо! Так ти знов з того боку підо мною риєш? Зовсім мене доконати хочеш? От же не діждеш! (*Вириває йому з рук папір і рве на кусні.*) На, маєш, маєш, маєш!

Жандарм. Дурню, і що ти зробив? Чи ти знаєш, що тобі буде за се?

Микола. Не мені, а тобі.

Жандарм. Ні, тобі! На, маєш раз! (*Б'є його в лице.*) Се на завдаток! На, маєш два! (*Замахується.*)

Микола (*хапає карабін*). На тобі також раз! (*Кидається на Михайла.*)

Анна (*кидається між них*). Миколо, набік!

Микола (*відтручує її*). Ти сама набік!

Жандарм. Пусти його, Анно! Я його і так не боюся. (*Хапає за карабін, хоче вирвати Миколі.*) Пусти, дурню! З тим не жартуй!

Микола. Ось тобі мій жарт! (*Пускає карабін, хапає сокиру і втоплює в груди жандармові. Той падає.*)

Анна. Господи! Що з тобою, Михайле? (*Кидається до нього.*)

Жандарм (*вхопився рукою за груди, з котрих бухає кров*). А се так! Нічого! Нічого мені не треба.

Анна. Кров! Кров! Ти ранений, Михайле, забитий. Голубчику! Де рана?

Жандарм. Нічого, Анно, нічого! Се лиш жарт був. Троха поболить та й перестане. Годі, Миколо! Чого став та й трусишся? Дай руку!

Микола (*кидає сокиру*). Та... та... невже воно нічого?

Жандарм (*слабше*). Дай руку! (*Простягає йому закроваелену руку, Микола дає свою.*) Спасибі тобі! Ти зробив мені прислугу, і я не гніваюсь на тебе! Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялася.

Анна. Михайле, серце моє, скажи, що тобі? Де в тебе рана?

Жандарм. Кажу тобі, що мені зовсім добре. Навіть і ліків не треба! А ось і свідки! Ну, слава Богу! Слава Богу!

ЯВА ЧЕТВЕРТА

Ті самі, в'їт, Бабиц, Настя, селяни.

В'їт. Гей! А тут що такого? Хто тут галасує?

Настя. Ой лишенько! Шандар забитий.

В'їт. Невже неживий? Миколо, Анно! Що се таке? Говоріть, чого стоїте як остовпілі?

Жандарм (слабо). Пане в'їте! Дайте їм спокій! Вони не винні! Я... я сам...

В'їт. А тобі що таке сталося? Пощо на себе руки наложив?

Жандарм. Так було треба. То моя річ... Анно! Миколо... будьте здорові... і простіть. (Умирає.)

Анна (кидається до трупа). Михайле, Михайлику! На кого ти мене покидаєш? Що я без тебе на світі зачну?

Микола. Анно, успокійся, хіба ти не маєш для кого жити?

Заслона.

АРСЕН КАСПРУК

ГЕРОЇ І ПСЕВДОГЕРОЇ (поєми «Похорон», «Мойсей»)

Якщо, так би мовити, ідейним поштовхом до написання поеми «Мойсей» були для Франка революційні події в Росії і на Україні 1905 р., що надихнули поета морально, дали йому політичну насагу, надали певної суспільної цілеспрямованості темі і образам поеми, то зовнішнім імпульсом була його подорож до Італії 1904 р. Про неї пише І. Франко в листі до А. Кримського 18 квітня 1904 р.: «Не знаю, чи одержали Ви мій привіт із Риму. Я отсе несподівано для себе самого по зборах Наук[ового] тов[ариства] ім. Шев[ченка] відбув... тринедільну подорож до Італії (бачили Венецію, Рим і Флоренцію), були пару день у Відні».

Про те, яке враження справило на Франка перебування в Італії, пише у своїх спогадах донька письменника Ганна Франко-Ключко: «Вже з Італії тато прислав нам картки з видами, з захопленням описуючи все бачене. Головною ціллю був Рим, потім Неаполь. Тато мав нагоду сам оглядати знамениті твори Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Рафаеля та ін.».

Як свідчить донька Франка, найбільше враження на поета справила статуя Мойсея Мікеланджело з гробниці папи Юлія II у церкві Сан П'єтро ін Вінколи в Римі. «Тато з поїздки, — пише Г. Франко-Ключко, — привіз альбоми з малюнками визначних малярів і інші пам'ятки, а також образ з статуї Мойсея. Цей образ зараз же повісив у себе в спальні над ліжком».

Що велична статуя Мойсея Мікеланджело була імпульсом до написання поеми І. Франка «Мойсей», свідчить і сучасник Франка Михайло Мочульський у своїх спогадах «З останніх десятиліть життя Івана Франка»: «Після подорожі Іван Труш, який видавав тоді «Артистичний вісник», просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу сказав, що напише про «Мойсея» Мікеланджело, який був дуже захопив його. Але поет не написав обіцяної статті, зате написав нам свою величну поему «Мойсей».

Проте, як побачимо далі, І. Франко створив у поемі свій, оригінальний образ головного героя. Весь величезний матеріал біблійних легенд про Мойсея, літературу про нього, художні обробки він перетопив у власному творчому горнилі так, що символічний образ давнього пророка набрав зовсім нового значення, став близьким і зрозумілим сучасникам, загравав новими гранями і відтінками, що відбивали Франкове світорозуміння й художнє бачення світу.

Смерть Мойсея стала тим імпульсом, що привів до руху дрімаючі народні сили. «Голод духа і жах самоти і безодні старої», вимоги сучасності і досвід минулого призводять до величезного вибуху народної енергії, на чолі творчого, дерзновенного народу стає новий вождь Єгошуа:

А Єгошуа зично кричить:
«До походу! До зброї!»

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
«До походу! До бою!»

.

Ще момент — і Єгошуї крик
Гірл сто тисяч повторить;
Із номадів лінцевих ся мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять,
Авіроа камінням поб'ють,
А Датана повісять.

В біблійній легенді смерть Датана і Авірона (Абірама) показана, як чудо. Мойсей в супроводі старшин приходить до наметів Авірона і Датана і за допомогою Бога карає їх (отворилася земля і проковтнула їх живцем разом з родиною і майном). Франко ж показує смерть лжепророків і демагогів цілком реалістично, внаслідок «елементарного вибуху народної свідомості по смерті Мойсея».

Знаменно, як змальовує І. Франко нового вождя Єгошуа. Це енергійний народний ватажок, що вийшов з самих низів народу («князь конюхів»), представник нового покоління. Він закликає народ до походу, до зброї, до боротьби за нове життя, за новий світ. І його заклик повторять сто тисяч голосів, бо він висловив дійсні прагнення народу, його революційні настрої. Цим образом Франко ще раз підкреслив, що справжнім вождем народу може бути той, хто виражає його найзаповітніші бажання і мрії, його прогресивні ідеали.

Поема «Мойсей» закінчується тріумфом народної справи, за яку боровся Мойсей сорок років, але не знайшов у собі мужності і твердості, щоб завершити її. Народ, незламний і могутній, не лише завершує справу, почату Мойсеєм, а йде далі, змітаючи Датанів і Авіронів, прокладаючи революційний шлях до соціальних змін і оновлень.

Високопоетичним коментарем до поеми «Мойсей» є її пролог, написаний Франком вже тоді, коли текст поеми був набраний у друкарні, як про це пише у своїх спогадах М. Мочульський. «Я був з поетом,— пише Мочульський,— у друкарні саме тоді, коли кінчився друк «Мойсея». Зажурений управитель друкарні К. Беднарський показав поетові, що на початку надрукованої поеми лишається кілька незадрукованих сторінок, і радив написати вступне слово. Поет подивився на білі сторінки і сказав спокійно: «Добре, добре, я щось напишу і принесу». І приніс на другий день відомий пролог».

В пролозі до твору І. Франко немовби формулює його задум, його ідею. В хвилюючих, натхненних рядках прологу постає перед читачем історична доля українського народу, його минуле, сучасне і майбутнє.

Поет висловлює глибокий біль з приводу важкого соціального і національного гніту, під яким перебуває народ, біль за пасивність народу, його відсталість, темноту, неусвідомлення своєї ролі могутнього перетворювача світу.

Коли в поемі «Мойсей» І. Франко показав відсталість єврейського народу, його нездатність піднятися до усвідомлення своєї історичної ролі (у першій половині твору),

розкрив, у яких муках відбувається визрівання його свідомості, то, читаючи пролог, ми бачимо, що поет мав на увазі свій власний народ.

В процесі боротьби, мук, страждань, зневір'я, розчарувань, болю і радощів відбувалось визрівання політичної, соціальної і національної свідомості українського народу.

Поет висловлює тверде переконання, що всі жертви, злигодні і страждання українського народу не пропадуть марно, що народ виборе своє щастя і возз'єднається в єдиній вільній державі.

Важливо, що в пролозі, написаному в липні 1905 р., Франко ще раз повертається до проблеми про роль мистецтва, художнього слова в революційній боротьбі мас.

Із закликом — використати могутню силу художнього слова як грізну зброю в боротьбі з гнобителями, як організуючу і мобілізуючу силу — виступає Франко в пролозі до поеми «Мойсей»:

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вадоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхненну,
Що міліони порыва з собою,
Окрплює, веде на путь спасенну!

Такою натхненною піснею, такими глибокими філософськими роздумами над долею свого народу була велична поема Франка «Мойсей». В образі головного героя поеми Франко змалював самовідданого борця за народне щастя, народного ватажка, який все, що мав у житті найкращого, найдорожчого, віддав ідеї служіння своєму народові. В образі Мойсея знаходимо багато рис самого Франка. Одночасно поет засудив у образі Мойсея вагання, сумніви, непевність у правильності обраного шляху, які виростили на ґрунті відсталості свідомості народу, що приводять пророка до трагічної самотності і смерті.

Цим самим Франко утверджував думку, що служіння народові покладає величезні обов'язки на людину, вимагає її незламної твердості, колосальної волі і, головне, непохитної віри в високі ідеали людського прогресу і революційної боротьби.

1965 р.

Каспрук Арсен. Філософські поеми Івана Франка. — К., 1965. — С. 134—135, 153—161.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТРАГІЧНА
ДРАМА
«УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ»

Серед усіх п'єс Франка найвидатнішою є соціально-психологічна трагічна драма з сільського життя. У ній показано глибоку правду про гірку долю людей галицького села 70-х рр. XIX ст., поставлено питання про суспільно-політичні причини страждання народу. Ідея протесту проти соціальної несправедливості становить громадянський пафос драми. Для художнього втілення проблематики драматург скористався невичерпним джерелом українських народних пісень.

У «Пісні про шандаря» Франко відчув велику людську драму, породжену ненормальними умовами суспільного життя. Вона й стала для нього одним із творчих стимулів до написання «Украденого щастя».

Насправді ж пісня — не основа драми. Вона лише підказала драматургові тему, тобто те, про що слід написати твір. Пісня й зацікавила Франка предметом художнього зображення і постановкою певних ідейно-естетичних проблем. Вона стала одним із джерел до творчих шукань письменника — хто ж винен у людському горі.

Сюжет пісні не був для Франка-драматурга самоціллю, а художнім засобом, щоб розкрити вже осмислений митцем клубок взаємозв'язків і суперечностей в суспільстві.

...В образі Миколи Задорожного Франко змалював галицького селянина-трудівника у типових побутових і суспільно-правових обставинах тодішньої дійсності. З розвитком подій Задорожний закономірно виходить на передній план, набуває глибокого соціального узагальнення. Усвідомлюючи свою правоту, Задорожний кінцем кінцем вступає у нерівну боротьбу зі своїм мучителем-жандармом. В усіх перипетіях драми, особливо в четвертій дії, показано складний психологічний процес, зміну в настроях, психології Миколи Задорожного. Франко підкреслив у своєму герої зростання свідомості й людської гідності.

Ідейно-естетична суть образу бідняка Миколи Задорожного виявляється в тому, що він одважився підняти караючу руку на жандарма-напасника, який розбив його родинне життя. Образ Задорожного уособлює потенціальні можливості народу, здатного на протест проти соціальної несправедливості. Вчинок Миколи набуває політичного

значення. На жаль, у деяких оцінках критиками літературного образу Миколи трапляються і неправильні думки.

Інший, не менш складний образ у драмі — Анна. Прямодушна і чесна, людина твердих моральних принципів, Анна лише після тяжкої внутрішньої боротьби насмілилась самій собі признатись, що жандарм Михайло для неї все. Обстоюючи право на щастя й любов, вона своєю поведінкою кинула виклик суспільству. Але, засліплена спалахом дівочих почуттів, Анна не зважила, що Михайло — це вже не той прямодушний сільський парубок, яким він був колись. У цьому її трагічна помилка, життєва безвихідь. Доля Анни уособлює безталання українського дореволюційного жіноцтва, його прагнення вирватися з соціальної і родинної неволі.

Драматичний образ Анни — один із найяскравіших образів жінок-селянок в українській класичній літературі. Він втілює чарівні риси національного українського жіночого характеру: душевне багатство, розум, вольовитість, чесність, щирість, глибоку поетичність. Споріднений з прогресивною традицією в українській літературі, самобутній художній тип Анни Задорожної певною мірою виражає естетичний ідеал письменника.

Складний також і суперечливий образ жандарма. Сумна досценічна історія змальовує селянського сина Михайла Гурмана жертвою шахрайських дій багачів і сільської адміністрації. Кривда, заподіяна йому в минулому, а особливо деморалізуючий вплив військової казарми та безкарної жандармської служби, зробили з нього жорстоку і немилосердну людину. Гурман став не тільки пропащою силою для свого народу, а жандармом, знярядям гнобительського ладу. А це — ще жахливіше. Озлоблений, він поставив собі за мету будь-що-будь «відкрати» колись у нього украдене щастя. Нечесним способом він усуває з дороги Миколу, весь час знущується з нього, зневажливо і брутально ставиться до всіх людей, часто немилосердний навіть у відносинах з Анною. Він топче в болото її жіночу честь. Його аморальні, насильницькі вчинки викликають у селян страх і обурення. Тільки помираючи, він виявляє людські почуття — бере на себе вину за свою смерть.

Складна психологічна суперечність образу жандарма, підкреслюємо — жандарма, а не Михайла Гурмана, зумовила у театральній критиці й протилежні погляди. Деякі критики, наголошуючи на досценічній біографії жандарма, теж припускають помилку, коли тлумачать постать жандарма як жертву обставин, чорних задумів злих людей; що, мовляв, і в жандарма було украдене щастя. Але ж

Михайло виступає у драмі не як жертва «злих людей». Це ж читач (і глядач) знає, бо бачить, що не жандарма переслідують, а жандарм переслідує невинного Миколу. Пафос драматичної дії «Украденого щастя» полягає в гострому зіткненні протилежних характерів, з якого й народжується ідея твору. Образи драми «Украдене щастя» діють за логікою своїх характерів і обставин, чого кінець кінцем не заперечують і автори статей, в яких пишуть про жандарма як про «жертву».

Ми вважаємо, що текст твору всіх трьох списків драми не дає підстав виправдовувати брутальних дій жандарма. Спостерігаючи тогочасну дійсність, Франко й розповів у творі про негативний вплив цісарсько-королівської влади, як і всього капіталістичного ладу, на селянського хлопця. Головне, що драматург показує його в різних ситуаціях соціальним покручем, перевертнем, дихі вчинки й мораль якого згубні для народу.

«Украдене щастя» стоїть в одному ряду з драматичними творами М. Кропивницького «Титарівна» (за Т. Шевченком, 1890—1902 рр.) і «Замулені джерела» (1895 р.), твором І. Карпенка-Карого «Сава Чалий» (1899 р.), що викривали антинародну суть вчинків морально нищих людей, навіть коли вони були вихідцями із середовища народу.

Ніхто з героїв драми не вийшов із боротьби щасливим. Але трагедія, що відбулася в хаті Задорожних, зумовила глибоку зміну характерів героїв. Вона вразила всіх селян, змусила їх замислитись над питанням: «Хто тому винен?»

Мотив про здобуття щастя звучить в усій п'есі. Втративши надію на нього, Анна у фіналі розпачливо запитує: «Михайле, Михайлику! На кого ти мене покидаєш? Що я без тебе на світі робитиму?» Микола знайшов у собі силу й мужність не тільки заспокоїти Анну, а й звернутися до неї з запитанням: «Анно, ...хіба ти не маєш для кого жити?» Оптимістичний фінал з глибоким філософським підтекстом вказував на необхідність шукати надійних засобів у боротьбі за щастя для всіх. «Метою моїх творів,— писав Франко,— зовсім не буває саме розкриття ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії та краси в тім ненормальнім життю, яке складається у людей різних верств, і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя». На фольклорно-побутовому матеріалі Франко створив психологічну соціальну драму трагічного змісту.

1967 р.

Астрономи твердять, що всесвіт виник з дрібного зернятка вогняної матерії, вибух якого наповнив простори зорями й планетами, хоч неможливо уявити силу, здатну вмістити програму космосу в одному зерні. Галактика творів Івана Франка так само народилася з пилинки вогню. На вигляд звичайна окалина, або, як кажуть бойки, дзіндра, а насправді незбагненна клітина божественного пломеню, «правдива іскра Прометея», залетіла з батькового ковадла ще в дитяче серце поета, вибухнула вулканами любові до праці, до правди, до свободи, заповонила його безмежну душу, обертаючи її в безліч світил, які ще й нині ростуть, роз'яत्रюються, рухаються врозліт, розширюють свої національні і світові орбіти. В тій іскрі спресовувався віками національний і соціальний біль українського народу, недаремно ж вона вибризнула з-під молота в підкарпатській кузні, але її прометеївське ество не розгадаєш болестями самої лише рідної землі — в природі Франкового дару живе планетарна неситимість пізнання й творення.

1875 року дев'ятнадцятилітній випускник Дрогобицької гімназії, син коваля з Нагуєвичів, їде поступати на студії до Львівського університету. П'ятсот книг — а такою щодо кількості була вже тоді його бібліотека — він не міг одразу взяти з собою, але творчий багаж був при ньому. Збірка любовної лірики, в якій значаться також твори громадянського плану, звертання (і це дуже показово) до М. Шашкевича як до обновителя галицької землі, драми «Три князі на один престол», «Славою і Хрудош», віршові новели, поеми — одна, написана по-німецьки, про Ромула й Рема, друга, по-польськи, — про нумідійського царя Югурту, переклади «Антигони» й «Електри», «Слова про полк Ігорів», декількох глав Біблії, двох пісень із «Піснi про Нібелунгів», двох пісень із «Одіссеї», двох дій із «Урієля Акости», ще на той час не викритого містифікаційного «Краледворського рукопису», уривка із «Махабхарати» під заголовком «Смерть Підімба». Ось, безперечно, неповний перелік зробленого юнаком, який за три роки напише «Каменярів», ось ще зелене, але за розмірами вже космічне гроно, яке, дозрівши, ніяк не вміститься в національні обрії. Хай з того пуп'янка ще не показалися червоні пелюстки революційної пристрасті, але в цьому зародку Франкового обдаровання уже двигить жага охопити й пізнати світ, вібрає космогонічна енергія. Те, що написав Каменяр, не піддається й досі

обчисленню, і, мабуть, не тільки ми, але й наші нащадки відкриватимуть нові астральні тіла в безмірі його літературної і громадсько-політичної діяльності.

І все ж подвиг Франка у світовому письменстві унікальний не просто кількістю написаного. Адже стільки ж або не набагато менше за сторінками створили деякі драматурги, прозаїки, навіть поети, скажімо, Лопе де Вега, Лев Толстой, Врхлицький, але створили в більш-менш одному жанрі, в той час як український титан працював з однаковою новаторською силою й успішністю в усіх родах, видах і підвидах літератури і в надмір цього збагатив ґрунтовними дослідженнями етнографію, фольклористику, історію, естетику, соціологію, політичну економію, філософію.

Мікеланджело слова, він не тільки валить скелі темно ти й безправ'я, не тільки покриває бруком дорогу для свободи й освіти, а й витісує біля скривавленого каменярьського шляху богатырські подобизни галицьких мужиків, облиті «киплячкою» ненависті до визискувачів фігури бориславських пролетарів, різьбить осяяні любов'ю до людини статуї подвижників поступу й справедливості, гігантські постаті Рубача, Івана Вишенського, Мойсея, образи революційних інтелігентів, буде пам'ятники десяткам творців світової літератури, серед яких — Софокл, Данте, Шекспір, Гете, Пушкін, Міцкевич, Золя, Шевченко, Леся Українка, ставить на нашій землі перші храми вавилонській, індійській, еллінській, римській та арабській культурам. І все те робиться добротю, виконується в матеріалі неподатливому, і на всьому, навіть на незакінчених творах, ніби на скульптором розбуджених, та не виведених із мармурових брил рабак, видно печать могутнього ума й невтоленого людинолюбства.

Геній Франка — власне, тим геній, що живе серед нас, в наших думках і переконаннях, допомагає нашому народові осмислювати свої історичні кроки протягом усєї пореволюційної доби, на кожному етапі економічного й культурного розвитку ставить перед нами нові вимоги.

Франко перший в українській і один із перших у європейській літературі всебічно й по-справжньому розробляє тему праці, трудової моралі, яка розвивається пізніше в одну з провідних суспільних і філософських тем світової культури. Ще його учнівські гекзаметри (1874 рік!) зблискують характерним рядком: «Лиш що набуде наш труд, своїм те можемо назвать». А в першому своєму філософському трактаті «Поезія і її становисько в наших временах» Франко говорить, що духовне ледарство — то злочин супроти гуманності. Каменяр ніде не визначає труд як безтурботні радощі чи солодку втіху, навпаки,

його максималістська просьба до матері-землі: «дай працювати, працювати, працювати, в праці сконати» має скорботне забарвлення. Одначе то героїчна скорбота, вона відповідає нелегкому вихованню в собі не будь-якої активної волі, а головного закону людяності, суть якого в тому, що неробство — зло, а праця — добро. Труд у розумінні Франка — єдине, що здатне творити і вдосконалювати людську душу, рятувати її від іржавіння і ламкості, вселити в неї весняні, живі пориви, давати їм життєву снагу, почування гідності й правди.

І в таку духовну силу може обертатися лише труд, в якому живе свідомість «ділання для добра суспільного», громадянська свідомість, яка не тільки виправдовує, а й визначає мету й сенс людського покликання на землі. Не дивно, отже, що Франко вище за книгу Іова, за «Божественну комедію» і за «Гамлета» ставить «Фауста», твір хоч «далеко не викінчений в артистичнім згляді», але своєю головною ідеєю переломний та основоположний для нової європейської культури. В творінні німецького просвітителя наш поет бачить «зворот від особистих мук і розкошей до обмеженої, але тривкої і твердої праці для суспільності».

Не треба, одначе, думати, що Франко залишався догматиком у цьому складному питанні, що він вимагав повного підпорядкування індивідуальності питанням загального добра. Ні, його самого можемо порівняти з Фаустом і тут побачимо — Франкові з початку життєвої дороги відкрилося те, що герой Гете пізнає наприкінці життя, але хіба уникнув дух нашого поета тих особистих мук і трагедій, розчарувань і скорбот, через які проходить Фауст? Ні. Франко страждає набагато більше, бо хоч знає, що вище благо — це праця для суспільства, хоч з упертістю Сізіфа намагається викотити з трясовини на гору, до сонця, не камінну брилу, а цілу Галичину, обкислу мщанським і клерикальним болотом, він змушений пройти через пекло насмішок і знущань з боку того ж галицького суспільства, через чистилище нерозділеного кохання.

Мефістофель, який з'являється доведеному до відчаю лричному героєві «Зів'ялого листа» «не як мара рогата з копитами й хвостом, а як приємний пан в плащі і пелерині», не хоче купити його душі. Він картає того героя за безбожництво й раціоналізм, тобто за те, що так не подобалось в особі Франка рутенській провінції. Відкинутий і зневажений верхами суспільності Франко не втрачає фаустівського ідеалу, бо стає на службу до низів, до безправних, гнаних і бідних, але все ж не до пролетарів духу

Він приходить до переконання: крім праці, існує внутрішнє благо людини, її творчий надих, її пісня, здатна бодай на певний час відривати душу від земного, колючого, брудного падолу, переносити її понад провалля ми розпуки, з вершини на вершину ясної надії і віри у завтрашній день. Жити лише для праці неможливо, як неможливо — й навіть злочинно — все життя співати. У Франковій творчості постійно виступають дві взаємозалежні сили, які володіють істотою людини й природою суспільства. Це пісня і праця, дух і матерія, книжка і хліб. Ставити пісню в залежність від хліба і проповідувати шлункові ситощі як умову для народження натхненних мелодій і доброго співу — означає заперечувати франківську двоєдиність волі й діяння, приписувати духовному началові підрядну роль у житті людини. Ми ще недавно любили повторювати порожнясту формулку «буде хліб, то буде й пісня», зовсім забуваючи, що не скрізь, де є багато хліба, панує пісня, що сонце короваю чи понікельованого автомобільного колеса може давати світло людині лише тоді, коли його промені йдуть через широкі й чисті вікна книжок, що бездумна, жорстока і німотна ситість ніколи не народить пісні правди й свободи.

Одна з головних Франкових ідей у тому, що «правдивий, живий чоловік, людська одиниця» є найбільшою коштовністю на землі, бо вона — носій духу, а той дух, «вічний революціонер», нарівні з працею будує реальну дійсність, рухає життя і не може бути вбитий жодною підлістю, жодною зброєю. «Ще той не вродився жар, щоб в нім згоріло вічне діло духа...», але «чий дух до земного прилип», той загине, бо, вколисаний і приспаний матеріальними статками, втрачає висоти широкого й болісного мислення.

Від першого вірша «Народна пісня», від «Каменярів» і «Гімну» до лірики важких і зрілих літ, через деякі оповідання, п'єси, повісті, статті Франко проводить думку про те, що духовний світ людини — її найдорожче надбання. Він визнає матеріалістичне тлумачення людської душі, яке полягає в тому, що зло не є природженою рисою людини — навпаки, в ній живе інстинкт доброти, але його заглушує середовище, насамперед усілякого роду нерівність, визиск, суспільна продажність і лжа.

Не в серці людським зло! А зла основа —
Се глухота й тотя міцна будова,
Що здвигнена людьми і їх же губить.

Се зло й тобі прожре до кості тіло,
Щоб ти зненавидів його і бивсь з ним сміло,
Хто з злом не боресь, той людей не любить

У Франка боротьба зі злом завжди пов'язана з любов'ю до людей. Він закликає до революції в ім'я тієї любові, поет вірить, що зміна середовища може ублагородити людину, але вірить також в мистецтво, в художню високоморальну правду, яка дає людині силу за будь-яких умов залишатися людиною, а не рабом чужої чи власної жорстокості.

Франко заглянув дуже глибоко в плеса, в течію, в непохопну й мінливу, та все ж чимось дуже стабільну й благородну матерію людського духу. Той плин душі — ніби гірська річка: скеля, відколовшись від гори, не вб'є її, зробить лише кращою, створить веселчастий водоспад на ній. «Дух, що тіло рве до бою», дух любові й справедливості, знання й громадянської самопожертви, віри в щасливу майбутність — це дух істинно франківський, каменярський, молодий і переможний. Та не менш франківський і той дух, що утворився від кам'яної перегороди на його шляху, дух, який скаржить на безсилля, падає, ламається, навіть роздвоюється, бореться сам з собою — та не для того, щоб стражданнями пригнобити нас, а навпаки, для того, щоб показати нам, які тортури він спроможний подолати й залишитись неушкодженим. В поемі «Похорон», в ліричній драмі «Зів'яле листя», в збірці «Із днів журби», зрештою в «Мойсеї» Франко являє трагічне лице того ж піднесеного й героїчного ества, яке ясним обличчям сяє у «Вічному революціонері», «Веснянках», «Думах пролетарія», «Вільних сонетах» та багатьох інших поезіях.

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо вогнем то!
Лиш боротись — значить жить,
Vivere memento!

Порівняймо цей останній, найбравурніший акорд «Веснянок» з центральним мотивом збірки «Із днів журби»:

Люди! Діти!
До мене! Я люблю вас, всіх люблю!
І все зроблю, що будете хотіти!
Чи крові треба — кров за вас проллю!
Чи дил — я сильний; віковічні скали
Розторощу, на землю повалю... —

і ми побачимо, що це — вияви одного й того ж громадянського чуття любові. Хай вдруге воно приходить до поета обсноване павутиною рефлексії, та все ж то не бренькотлива мушка, яка має загинути в сітках зневири, а полум'я, яке спалить міцне й самогубне плетиво песимістичних роздумів. Ліричний герой трагічного Франка визнається лише в особистім нещасті, його проймає жаль, що він, стільки труду віддавши для суспільного добра, для визволення інших, не дочекає кращого життя й свободи, та це зовсім не означає, що воля й справедливність не прийдуть ніколи.

В одному з найкращих філософських віршів, звертаючись до матері-природи, поет звинувачує її за те, що вона найдосконаліше своє творіння — людську душу — кидає «свиням під ноги». Ти, говорить він, «в душах розпалюєш дивні вогні, бажання і тугу, а потім працюєш щосили, щоб погасити, здушити, притлумити пориви, що ти сама розбудила. Плеш на них дійсності воду холодну, куєш у матеріалізму кайдани, розчаруванням цупко обпалюєш крила...» Франко звертається до природи як справжній матеріаліст, але нарікає на «кайдани матеріалізму». Мова йде не про філософські, а про реальні закони, які обертають людину в бездушного пожирача хліба, в раба фешенебельних речей і комфорту; це кайдани, якими добровільно обковуються ті, кому відсихають крила духовності, хто втрачає потяг до ідеалу, стає жертвою громадського песимізму й збайдужіння.

Оспівуючи науку як рушій поступу, порівнюючи людський ум з локомотивом, який тягне вагони, Франко писав, що той ум сильний лише доти, доки не зійшов з рейок, значить, доти, доки людина накидає свою волю техніці, машині, сліпому залізові. Найдосконалішими своїми творами показав: дорогу поступу осяває світло, яке постає з безодні людського духу.

Нема для нашого суспільства, для нашого часу та, думаю, ще й довго після нас не буде актуальнішої ідеї за франківську настанову, яка говорить, що людина носить вічність у своїй уяві, в ілюзіях і думках, у муках свого сумління, в болях своїх почувань, що в людських душах ми бачимо «таку ж реальну дійсність, такі ж великі явища, як в зорях», і що в сфері духу панує, власне, та найдорожча різноманітність, яка робить людей несхожими, навзаєм цікавими і цим дає людям основу для їхньої єдності, для братерства й любові.

Служіння пісні і праці, котрі, начебто днина в ніч, а ніч у днину, переходять одна в одну і створюють умову для повноцінності людського життя,— це перша Франкова заповідь. Але ж є ще й друга, така ж складна й глибока

своєю діалектичною природою. Це заповідь любові до батьківщини й до людства, яка вимагає одночасно патріотичної і інтернаціональної служби. Любов до вітчизни може бути темною, як неосмислена суспільними завданнями праця, а прояснитись, усвідомитись, ушляхетнитись те почуття може тільки тоді, коли вбиратиме в себе любов до інших народів. Декларуючи своє почування до України Франко питає:

І чи ж перечить ся любов
Тій другій, а святій любові
До всіх, що лють свій піт і кров,
До всіх, котрих гветуть окуви?

Ні, відповідає поет. І не один раз наголошуватиме він, що нема суперечності між інтернаціоналізмом і патріотизмом, навпаки, ці почуття одне без одного вироджуються.

Представляючи Шевченка у вигляді європейського світильника, зробленого з «українського воску», бачачи взагалі справжнього для «цілої освіченої людськості» цікавого й провідного письменника в образі дерева, що корінням проникає в національний ґрунт, а кроною — в загальнолюдські небеса, Франко увиразнює й передає взаємодію двох не тільки для літератури, а й для кожної людини необхідних начал життя й діяльності. Інтернаціоналізм Франка — явище на його часи неповторне. Річ не тільки в тому, що Франко як художній талент і проникливий розум не вміщається в національних рамках, що в його творах живуть представники різних народів, що не лише українській, а й російській, польській, німецькій та, власне, майже всім європейським націям він, досліджуючи їхнє письменство, дає додаткову можливість пізнати самих себе, що він Perezнайомлює і зближує між собою численні стародавні й сучасні культури, що фактично не визнає жодних кордонів у мистецтві, а ще і головне в тому, що як сповідувач передових поглядів ламає границі брехливого інтернаціоналізму, обертає туманну й фразерську любов «до всіх братів» на сувору науку єднання народів на базі спільних інтересів.

Між молодим і дозрілим Франком існує глибокий конфлікт, протистояння, яке наукою не вивчене, але помітне всякому, хто пробував розглядати феномен Камєняра. Запеклий соціаліст, проповідник марксизму обертається в одного з перших і одного з найпроникливіших критиків класової теорії суспільства і тих рецептів, за якими намагалися будувати пізніше комунізм в СРСР. У філософській праці «Що таке поступ?» Франко розвинчує соціал-демократичну концепцію держави і пророкує:

«Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занікати, бо ану ж держава признає її шкідливою, не-потрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою»¹.

Неможливо читати ці слова без подиву, без здригання душі — адже це написано про державу «реального соціалізму», про нашу командно-адміністративну систему, про режим добре нам знаної монопартійної ідеології, яка пригноблювала народи, трималася на страху та невинно пролитій крові. Франко помітив так само, що марксизм несе загибель селянству, бо головну вагу в суспільному розвитку кладе на робітництво й тим самим несправедливо роз'єднує трудові маси і взагалі нехтує працею та прив'язаністю хлібороба до землі.

І все ж, незважаючи на це драматичне протиборство ідей, яке кипіло в душі великого письменника, він залишився наддивовижу цілісним генієм; тріщини в тому гігантському дзвоні не були аж такими глибокими й васкрізними, щоб голос його зробився сипким і дразливим. Все поєднується в творчості Франка, як в самому житті, бо він і був живим життям.

Важко знайти в світовій літературі постать величнішу й трагічнішу, більше схожу на Мойсея, що сорок літ провадив свій народ до обітованої землі, але так і не ступив на неї, аніж фігура Франка, що сорок літ був духовним вождем поневоленого українського народу, але не діждався пришествия волі. Як поему «Мойсей» конкретизує й пояснює вступ до неї, так сутність нової української історії, джерела її розвитку й натхнення, національно-державні устремління наповнює діяльним змістом слово Каменяра. Безперечно, воно вицілене ще далі, в часи, коли свобода й справедливість пануватимуть повсюдно, а людство боротись буде тільки проти своєї варварської мивушини, долаючи в собі дедалі слабнучі рудименти соціальної та національної ненависті.

¹ Франко Іван. Збір. творів: У 50 т. — К., 1986 — Т 45 — С 341.

Народжений з болінь українського народу, сформований трьома великими силами, а саме творчістю Шевченка, матеріалістичною філософією і світовою демократичною літературою, Франко сам став ідейною й художньою потугою, яка впливає на життя нових часів, на вироблення нового ідеалу. Загальнолюдське значення Франка насамперед у тому, що він висловив багато думок, створив багато образів, які в його часи були мрією, а в наші — дійсністю. Світовий читач не зможе в майбутньому обходитись без краєвих творів Франка, а те, що вони сьогодні тому читачеві маловідомі, — результат несправедливості, яка існує й доти існуватиме при розподілі культурних надбань людства, доки всі народи не будуть рівними членами загальнолюдської сім'ї. Але є ще інше світове значення Франка. Воно — у воскресінні його вітчизни. Він прийшов, як «розвидняючийся день», і розбудженому Шевченком українському народові засвітив до революції, до національно-визвольної боротьби, допоміг прийняти не тільки радощі, а й трудні обов'язки учасника побудови справедливого світу. Франко — це ж і є та сила, яка вміщає в найменшій іскрі нашої національної свідомості програму космосу — код незнищенної любові до праці, до правди, до свободи.

1991 р.

Франко Іван Твори: В 3 т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 5—11.

З а п и т а н н я і з а в д а н н я

Визначте мотиви Франкової поезії.

Які суспільно-політичні й морально-етичні проблеми порушено у романі «Перехресні стежки»?

З'ясуйте вияви гуманістичного пафосу драми «Украдене щастя».

Зреферуйте вміщені у хрестоматії статті й виступіть з повідомленням «Іван Франко — письменник-новатор».

Борис ГРІНЧЕНКО

(1863 – 1910)

ГРИГОРІЙ СЕМЕНЮК

З ЛЮБОВ'Ю ДО ЗНЕДОЛЕНИХ

Бориса Грінченка, сімнадцятирічного юнака, у літературу благословив Іван Нечуй-Левицький, подавши перші його вірші у львівський журнал «Світ», де вони були опубліковані 1881 року.

Незважаючи на те, що початок творчості Грінченка припадає на період дії горезвісного емського указу 1876 року, за недовгий вік (неповних 47 років) він написав стільки, що його творча спадщина вмістилася б хіба що у п'ятдесятитомному виданні. Відомий український письменник Микола Чернявський, відзначаючи дивовижну працювитість Грінченка, сказав, що він «більше працював, ніж жив».

Іван Франко назвав Бориса Грінченка другим (після Михайла Старицького) письменником, який намагався проламати «псевдошевченківські шаблони» і вивести українську поезію на нові обрії. Його поетичну спадщину складають збірки «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903) тощо. У них підноситься любов до України, змальовується життя української інтелігенції, уславлюється героїчне минуле українського народу, викривається колоніальна політика царизму.

Вагомий внесок письменника і в класичну драматургію. Близько десятка соціально-побутових та історичних п'єс полюбилися глядачам у виконанні таких відомих корифеїв української сцени, як Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий, Марія Заньковецька, Ганна Борисоглібська. Це «Степовий гість» (1897), «Серед бурі» (1897), «На громадській роботі» (1898—1899) та інші.

Дуже багато зробив Грінченко для розвитку освіти. Працюючи майже десять років учителем у школах

Харківщини та Катеринославщини, він віддається культурницько-просвітній діяльності, навчає селянських дітей грамоти, стає свідком безправного і нужденного становища вчителів, численних утисків і переслідувань національно свідомих педагогів з боку великодержавників. Багатючі спостереження над шкільним життям стали поштовхом для написання оповідань «Непокірний», «Екзамен», «Дзвоник», багатьох інших.

З появою Грінченка в українській прозі потужно запульсувала дитяча тема. Його твори вражали тонким знанням дитячої психології, гуманістичним пафосом, вірою в здатність підлітків здолати перешкоди до світлої мрії. Великий знавець дитячої душі, митець намагається розкрити душевні переживання героїв у екстремальних ситуаціях, показати внутрішній світ неординарно мислячих дітей, обділених долею («Украла», «Палії», «Без хліба»).

Епічна спадщина письменника охоплює близько півсотні реалістичних, нерідко сповнених трагізму оповідань і повістей про долю селян, шахтарів, інтелігенції. Вершинним набутком його прози стали неповнені соціальним звучанням повісті «Серед темної ночі» (1900) та «Під тихими вербами» (1901), що засвідчили зміни у світогляді автора.

Крім художніх творів Грінченка, значний інтерес викликають його літературно-критичні праці, студії і розвідки про творчість відомих українських письменників — Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемівського, Євгена Гребінку, Пантелеймона Куліша та інших. Він — автор відомого чотиритомного «Словаря української мови» (1907—1909), відзначеного Російською академією наук премією Миколи Костомарова.

Після смерті Грінченка Михайло Коцюбинський у листі до дружини письменника Марії Загірньої писав: «Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він був серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не згинуть ніколи і в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків».

ДО ПРАЦІ

Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святеє
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторус,
Довгий той шлях і важкий,

Що аж до щастя і долі прямує:
Нумо до праці мерщій!

Праця не згинє між людьми даремне:
Сонце засвітить колись,
Дякою нас тоді люди згадають —
Нум же! До праці берись!

Хоч у недолі й нещасті звікуєм —
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

Сміливо ж, браття, до праці ставайте,—
Час наступає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

СМУТНІ КАРТИНИ

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутнії картини, смутні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, схотів би забути,—
Так сили забути нема:
То ріднії села, то ріднії люди,
То наша Україна сама...

УКРАЇНА

Заквітчали безщасну терновим вінком,
Закували в тяжкі кайдани,
І в темницю її під залізним замком
Заховали од світу вони.

І з темниці тії лине пісня смутна,—
У їй горе і мука тяжка...
Чи ви чуєте, браття кохані, вона
Вас до бою ізнов заклика!..

У ТЕМРЯВІ

Ми вийшли на працю,— не сходило сонце,
І досі воно не зійшло,
І досі маленькеє наше віконце
Все темне, як перше було.

Хоч темрява чорна усіх покриває,—
Ми робим і віримо ми,
Що світ невечірній жаданий засяє
І нам серед ночі й п'ятьми.
Ще є у нас сила! Не впали нам руки,
Ми зможемо гордо знести
Неволю тяжкую і лютії муки
І шлях свій до краю пройти.
Хай темрява давить, недоля хай гніте!
Хоч, може, того ми й не вздрим,
Як згине те все, та уздрять наші діти
Ту волю, що вибором ім!

ХЛІБОРОБ

Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,—
Тільки горе, та стомлені руки,
Та ще серце, зотлілеє з муки,
Я зложу у дубовій труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і крізь драгу свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! Бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час,
Я вже чую: останнє літо

Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і навіки спочину,—
Мої ж діти зберуть урожай!

Мої діти — дочки і сини —
Усі вкупі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що, працюючи, зміг
Згодувати і викохати їх,
То про мене в їх згадка не згине,
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмирати доведеться мені,
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотлілеє з муки,
Положити в дубовій труні!..

ТРОЯНДА

Мамусю, голубко! Сьогодні
Я вранці ходила в садок —
Такого багато росте там
Рожевих та синіх квіток.
Найкраща — троянда. Та тільки
Я руки сколола свої,
Аж кров потекла по їх,— поки
Зірвала з стеблини її.
А краще коли б та троянда
Без гострих шпичок тих була,
Щоб дівчина кожна зірвати,
Не колючи руки, могла...
— Ой доню! Все гарне на світі
Дається не дурно людям:
Щоб щастя придбать, працювати
Всім тяжко доводиться нам.
Без праці й труднощій на світі
Не можна нічого придбать

І навіть, щоб квітку зірвати,
Доводиться шпички зазнать.
Та пальчики хворі забудь ти
І знай, голуб'ятко мое:
Що важче здобуть, те любіше
Тоді, як здобудеш, стає.

УКРАЇНЕЦЬ

Він українець — це запевне,
Бо хвалить сало й галушки,
Та ще вишиванії дома
Бере він на ніч сорочки.
Колись він навіть — хоч давненько —
Щось написав чи переклав,
Але ж цензура — Боже — люта!
І пер він більше не псував.
Колись кричав: «Народ люблю я!
За його хрест би я поніс!»
І за народ в каліках-віршах
Пролив дрібних він з ложку сліз.
Але ж народ — темнота темна —
І віршів тих не зрозумів,—
Мужицтво кинувши, герой наш
На «місце тепле» десь засів,
І хоч накази часто пише,
Щоб в шори брали мужиків,
Але ж він каже: «Україну
Люблю я так, як і любив».
Він галушки і досі хвалить,
І «Кобзаря» бере читать,
І наїдпитку починає
Слова вкраїнської вживать...

МАРУСИ ВІТРОВІЙ

*Мучениці, що спалила сама себе
у Петропавлівській тюрмі у Петербурзі*

Ой не плач, мое серце, ой цить!
Нехай плачуть маленькі діти!
Вже вона у землі тепер спить,
Та, що всіх так уміла любить,
А себе не уміла жаліти.

Вона йшла до ясної мети,
До святого взялась вона діла:

Щоб свободу людям принести,—
І в неволю замкнули кати,
Ту, що волі безщасним хотіла.

Катування темничні страшні
Не лякали: уміла терпіти!..
Але інші думи ясні
Обняли у тяжкій ті дні:
Вона зважилась більше не жити.

«Не скорюсь я запеклим катам!
Коли жертви недоля схотіла,
Щоб кайдани розбити рабам,
То на жертву себе я віддам
Для свободи великого діла.

Я умру, але так, щоб кати
Не могли тії смерті сховати;
Щоб навчилися муки нести
Ті, що йдуть до святої мети,
Щоб навчились за волю вмирати!

Мій народе безщасний, прощай!
Тобі щастя хотіла я дати...
Все, що можу,— зроблю я, нехай
Воно прийде у рідний наш край
Над моєю труною витати!»

І зросивши одержу пальним,
Героїня себе запалила...
Сталось тіло стовпом огняним:
Оддала себе мукам тяжким
Для свободи великого діла!

Вмерла, вмерла, свята і ясна...
О, навчіться ж од неї, навчіться!
Хай ця жертва страшна, вогняна —
Вас до бою веде хай вона,
Щоб з тиранами лютими биться!

Ой не плач, моє серце, ой цить!
Нехай плачуть маленькі діти!
Нам не плакати треба — робить!
Краще зовсім на світі не жить,
Ніж рабами довічними жити!

ЗЕМЛЯКАМ,

що збираються раз на рік на Шевченкові роковини
співати гімн «Ще не вмерла Україна»

Ще не вмерла Україна,
Але може вмерти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до смерті!

Не хваліться, що жива ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно столтала,
Продала, лукава!

Ваші предки торгували
Людськими правами,
Їх продавши, породили
Вас на світ рабами.

Не пишайтеся ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви — раби, хоча й пани ви
Над своїм народом!

Україна вам не мати:
Є вам інша пані,
Зрадник прадідів нікчемних
Правнуки погані!

Тільки той достойний щастя,
Хто боровсь за його,
Ви ж давно покірні слуги
Ледарства гидкого.

Ви ж давно не люди — трупи,
Без життя і сили,
Ваше місце — кладовище,
Ями та могили.

Як живі покинуть мертвих,
Щоб з живими стати,
«Ще не вмерла Україна!»
Будемо співати.

Як живі покинуть мертвих,—
Прийде та година,
Що ділами, не словами,
Оживе Вкраїна!

СПІВЦЕВІ

Коли ти хочеш, щоб твій спів
Нам серце й душу зворушив,
Співаче рідний, то співай
Про нещасливий рідний край,
Про те, як гнітять нас вони,—
Щоб наша безліч мук і лих
В піснях озвалася твоїх.

Про стоптаний народ співай,—
Про те, що наш безщасний край —
Усім розкоші, тільки нам
Він пеклом ставсь, його синам;
Що вбито волю у тюрмі,
Що працювник в тяжкім ярмі
На працю силу загубив,
Робивши вік на глитаїв.

Але кажи й про волю ти,
Про те, як долі досягти,
Про те, що зникнуть кайдани,
Що краю рідного сини
На себе вже — не на чужих —
Посіють на ланах своїх;
Що будуть люди та брати
Там, де раби були й кати.

Співай! До бою й праці клич!
Огонь палкий і гострий міч
Хай буде твій живущий спів,
Щоб той огонь серця палив,
Щоб пута меч рубав тяжкий.
О, гострий меч, огонь палкий
І бур, що наступають, грім
Хай в співі чується твоїм!

ЕКЗАМЕН

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то в школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маленька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці

позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де б оберегатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпалених шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім незважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильницю?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителю до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то «ота гемонська задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості — про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан? — допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу, — озивається школяр до вчителя, — а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

— А він не битиме? — не покида свого школяр.

— Та ні! Хто ж тут сміє битися? — дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубонять, бо кожному хочеться мати «свідощтво».

Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очинями поглядає навкруги: він задалегідь злякався «пана».

— Я втечу, як він приїде! — шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої,— промовив батюшка,— нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом синнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свити, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одержу. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не їде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідощтво», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,— так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Їде, їде!..— розітнувся шеліт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, сповістив:

— Їде, вже біля Стецькового шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батьошку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і весь зігнувся, неначе якось хотів сховатись. Багатьом перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!..» Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учіліщного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром має власти, і разом він — член земської управи і шкільної ради, — тим і їздить він по сільських школах на екзамени яко голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні й приголосні, проклята літера ь та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону Божого та з розрахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й «дроби», і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завжди возив з собою свій задачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов ніп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заялосений задачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової

кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в його задачник є!

— Перо, як срібне, блищить...

— Дайте список учеников,— голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало,— чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван! — голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопивсь і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якимось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону,— муркнув член.— Читай молитву Господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— «Отче наш, іже єси...»

— Тройце! — знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што єго такое тройця? — запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну! — підганя батюшка.— Я ж вам єго об'яснял, как же ти не знаєш?

— Тройця...— почина хлопець і стає.— Тройця... це — Бог Отець, і Син, і Дух Святий...

— А шо ж то, три бога? — допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чога ж ти мовчиш? — знов підганя батюшка,— ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видно, як замружіли і змокріли очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Єго значить... обикновенно, це все одно, шо от свет од сонця ісходить і шо того... тее..,— об'ясніть йому, батюшка! — докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутавсь.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священної історії...— промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і єго синовей? — спитав піп.

— Розкажу,— відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

— А шо,— зненацька перехоплює його оповідь член,— харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отця не уважал, посміявся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважаєш отця? Слушаєшся? — зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь...— відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель! — промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося в їх перед очима.

— Тепер по арихметике! От я вже сам его спрошу,— промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого задачника і нашукавши по прикметах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай! — промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки»... і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слыхала, що у людей больші руки і очки... стоить та й крутить хвостом...

— Да, очки надела,— додає член.— Хорошо! Будеть! — промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів писати «балли».

— Может быть, писать еще? — спитавсь учитель.

— Мм...— муркнув член, погадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису.— Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пушено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

— Что это? — зненацька крикнув він.— Арифметики не знают, читать не умеют! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищный совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще задалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! — ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення, не покидав ридати і намагався додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідощтва», відбувся тихо, надто, що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать? — спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать?... — казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умеете? — запитався він у школярів.

— Умієм... — несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважды сем?

— Чотирнадцять! — гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну... — промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би... — обізвався батюшка.

— Обикновенно... не мішало б... Ну, дети, — знов озвався член до школярів, а ті чогось повставали, — значить, ви тепер получите свідетельство — которие екзамен здали, а которие нет, то, обикновенно, учітєся, потому шо наука... то-єсть... потому, шо без єї человек тьомный... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновенно, арихметика — то велика наука!.. — і показуючи великість «арихметики» яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітря.

Далі течії членового красномовства всохли, і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от шо... тее... — почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його: — школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають, — один не знаєть, ну, та то вже нічево... — І член так само, як і інспектор, подав руку вчителєві та батюшці.

— Так їх распустіть? — спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву! — промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер тее... домої ідіть! — почав член.— А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б того... й водочка?..

— А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол екзаменський подпишем...

ДЗВОНИК

Її звали Наталею. Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка та ще й п'яниця. П'яницею він був здавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився, прогайнував господарство, продав землю, — зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя.

Сиділа й голодувала. Добрі люди помітили, що вона голодує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узято її до сирітського дому. Наталю відвезено до губернії й там здано до того дому.

Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати.

Як приїхала, то стало все її життя по-новому.

Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не щодня бувала; а тепер вона могла їсти добру смачну їжу щодня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драній, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька: влітку — легенька, взимку — тепленька, саме добре. Дома вона мерзла в обідраній нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом і бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завсігди спокійним, рівним, однаковим голосом, — вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись розкошами, якимись пишним, панським, трохи не царським, життям.

А все ж Наталі тяжко було жити.

Чому?

Вона була зовсім чужа серед цього життя.

З самого початку їй довелося звикати до багатьох речей, цілком їй нових — починаючи з звички їсти м'ясо не руками, а ножом та виделкою. Вона ніяк не вмiла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножом: звичайно шматок вискакував з-під ножа і з-під виделки й ляпав додолу або на коліна Наталі чи якій подрузі, а борщ розклюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала:

— От, ляпало недотепне! Селючка!

Олександра Петровна, начальниця, завважала Наталі що так не можна робити, що треба бути обережною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли ж вона ніяк не могла керувати тими струментами! Зараз же, другого дня, вона знову те робила, а Олександра Петровна велiла їй виходити з-за столу й обідати самій окремо після всіх. Вона мовчки покiрно виходила з-за столу й сiдала в куточку. Вона дивилася на дiвчат, як вони всмак обiдали, весело смiялися, як не було начальниці (хоч їм смiятися за обiдом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дiвчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами, деякі зараз бiгли з хати, а деякі зоставалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталія мусила йти обідати. Їй хотiлося їсти й вона мовчки сiдала за стіл. Діти часто бувають нежалісливі,— обляпана Наталіним борщем подруга, а за нею й ще дехто починали кричати на Наталію:

— Селючка обiда! Ляпало обiда! Тiкайте, а то всіх пообляпує.

Наталія кидала їсти. Їй було сором, тяжко, хотiлося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли, і все її обличчя якось кривилося. Вона спускала свої великі темні очі додолу, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дiвчата облишували її й бiгли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуточок і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалася з несподiванки, тоді тихо вставала і йшла.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі, але дiвчата все ж дражнили її ляпалом. Це нечупарне прізвище ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постаті з чорновосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в їй звикла ходити Наталя, — та була така проста. А в цій Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вмiла якось сама в неї вбиратися. Копається, копається й нічого не вдiє. Треба дождатися, поки Маринка, подруга до неї трохи прихильна, пособить. Але поки та поспiє, аж тут уже — дзень! дзень! дзень! — кличе дзвоник до снiдання. Поспiшається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опiзнитися, бо скоро дзвоник задзвоне, зараз бiгти треба.

Та потроху й до одежi Наталя звикла.

Але нiяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розумiла. Їй казано надiти iншу «юпку», а вона не розбирала, що це говорить про снiдницю, i вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її послано в «чулан», а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно i де воно той «чулан»; їй велено вчитися «прилежно», а вона нiяк не могла зрозумiти — навiщо це, вчучися, треба лежати, коли їй краще сидiти. Багато її подруг, хоч i самi були такi спершу, але тепер смiялися з неї, а Олександра Петровна звала її нерозумною й казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справдi погано вчилася, але не через те, що нiби нерозумна була, нi! Дома вона все розумiла, дотепна була розмовляти, знала безлiч казок та пiсень. Нiхто з її подруг сiльських краще від неї не вмiв спiвати, а казки оповiдаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звiрiв чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо нiяк не розумiла тих слiв, «що в книзi написано»... Вивчившись врештi читати, вона насмiшила весь клас, бо прочитала «усердно занявся делом», а переказала те так: «у середу занявся дом».

— I сгорел? — спиталася глузуючи вчителька.

— I згорiв... — одказала Наталя, але, почувуючи, що щось не так i страшенно червонiючи, зараз же додала:

— Нi, цього в книзi не написано...

Голосний регiт не дав їй далi казати. Увесь клас реготав, аж сльози втирав. I в Наталi забринiли на очах сльози, але не з смiху.

З цього часу її прозвано «середою», а «ляпалом» звати облишили.

Увесь клас нашорощував уха, як «середа» вставала проказувати вивчене: вона не тiльки погано його знала, а ще й завсiгди казала якусь кумедну нiсенiтницю, звесяляючи тим нудну лекцiю.

А як вона щиро вчила тi завдання, скiльки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посмiхом усьому класовi! I не могла, досi не могла подужати незрозумiлої книжки. I ця книжка робила з її головою щось дивне.

Наталя блукала по їй очима й думкою, так, як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло» — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать» — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати; або от учора: вона думала, що «рожа» то квітка така, а їй кажуть, що це — пика... Може й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася того класу, як огню, і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови й те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася класу і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до того класу йти. Дзень-дзень-дзень! — розкотиться скрізь, а їй так і в'явиться, як вона стоїть перед учителькою, блідне, червоніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати — і нічого не може...

Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів!

Другого ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив цей дзвоник. Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село й те, що так часто бувало з нею справді.

Зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над ними небо, пишно пахнуть навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело, що тільки пташкам вільним, щебетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть, уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою, — широко-широко розлилася весняна вода, пойняла луки, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає... Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щебече,
Садки розвиває...

Розвилися садки та густі-густі — як ліс. І справді це вже не садок, а ліс густий, а під дубком сидять вони вдвох: Наталя та її подруга Оксанка... Це вони сюди заховалися від батька Наталиного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона вирвалася і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... Вони одна одну так люблять... Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча Оксана пригортає до себе маленьку Наталю, пригортає й цілує... Ох, як гарно, як любо! Коли це відразу як гримне щось над їми... Озиралися вони, — аж позад їх батько Наталин п'яний... Скрикнула Наталя, як несамовита, схопилася й побігла...

— Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла?

Кілька рук ухопило її, держать. Вона розплющує очі й бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька, — круг неї дівчата, держать її й говорять:

— Як ісхопитесь сонна, як побіжить!.. Чого ти?

Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

— Злякалася... щось заgrimіло...

— Заgrimіло? От дурна! Та то ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озираючись Наталя й бачить, що круг неї дівчата встають, убираються... Ще вся тремтячи з переляку, вона й собі почала вбиратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і примусив її здригнутися...

Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і дівчат багато, та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема подруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звідтіля, займали її, але вона мало й озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її; але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули.

І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася — дзвоника. Дзвоник будив її — вона вставала, кликав снідати — вона йшла, велів учитися — вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати — вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука — все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним, голосом. Тепер у неї не було своєї волі — він усю забрав. А вона не звикла до цього. Вона звикла, рано вставши, вибігати на волю і весь день робити, що хочеть-

ся: бігати, співати, сміятися, борюкатися, плюскатися в чистих хвилях оточеної зеленими очеретами річки. Ото життя! А тут нема життя, бо він одняв волю.

Їй стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слухається його й через те вона така завсігди однакова... Її, Наталю, дзвоник знає і вмисне так вигукує, бо хоче їй дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки.

І вона зненавиділа його.

Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками. Темними ночами вона думала про те, як би його збутися. Розбити? Але ж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди.

Зненависть задавлена почала перемінатися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з тієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хіба що надзвичайне зробиться. Може, хата ця, тюрма ця, згорить? Може, проженуть її відділя? Може, батько схоче назад її забрати? Може... багато ще дечого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю...

А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого наказу. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти й повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу спитайся, а тоді вже ступни. Інші дівчата часто дурили начальницю: робили крадькома, не питавшись. Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова була.

Може, ще занадто правда була й занадто полохлива. І вона жила дивним життям: життям без своєї волі, без надії. З покірним нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але часто ховалася від усіх у садку й сиділа в гущавині сама нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом, щоб виплакатися, а тепер рідко коли плакала, а тільки сиділа й дивилася: як листя зелене коливається, як жучок лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дівчата вже продражнили її «сонною середою» — така вона була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше лежала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коливалося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі маленькій, дитячій глибоко й далеко від людського ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перекилася через цямриння й дивилася вниз. Глибоко-глибоко блищала там вода. Як далеко!..

— Не перекиляйся, бо впадеш та й утопнеш,— сказали їй дівчата.

— То що? — спиталася Наталя.

— От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що? — та спинилася й не сказала.

Але другого дня, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя й почала зазирати в його. Її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне?

З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шістнадцять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись! топись! Він зучив її до цієї думки, і ця думка запанувала над нею цілком.

От тільки що перекилятися через цямриння Олександра Петровна гостро заборонила...

Але ж ця думка так її пече...

Вона мало не зовсім перестала спати за нею.

Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в її цілком запачувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перекилятися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петровна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замирало...

— Хто там? — озвалася Олександра Петровна.

— Це я.

— Хто?

— Наталя.

— Чого тобі? Іди.

Вона ввійшла і стала біля порогу. Олександра Петровна сиділа за столом і щось писала. Її худе, сухе обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завжди, воно було спокійне, без усміху. Наталя стояла й дивилася на неї.

— Ну, так чого ж тобі? — і начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дежидалася, що та скаже.

— Олександро Петровна, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі! — промовила несміло дівчина.

— Що?!

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петровна встала, підійшла до неї ближче і глянула на неї.

— Ти хвора?

— Ні.

— Так що ж ти кажеш?

— Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися...

Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати! — аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала).— Бач, що вигадала! Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую...

— Я тобі забороняю це. Розумієш?

— Розумію.

— Іди!

Дівчина тихо повернулася й вийшла.

Слідком за нею вийшла й начальниця наказати своїй помічниці, щоб та пильнувала нерозумну дівчину.

Того ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено.

І того ж дня Наталя занедужала, і нездужала довго... хоч і встала таки...

ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

Наступає чорна хмара,

А другая сніж...

Народна пісня

I

ЧОРНА ХМАРА

Минув уже четвертий рік, відколи Денис Сивашенко відділився від батька й від Зінька, меншого брата... зараз після того, як середульшого брата Романа заслано на Сибір. Погана це була історія!.. Розледацівши у солдатах, Роман не хотів дома нічого робити, посварився з батьком та з Денисом, пристав, пішовши в город, до злодійського товариства, водив коні, піймався, суджено його й заслано на Сибір. Денисові це не пошкодило, бо раз, що йому з батьківщини більше припало, а друге — всі знали, що він сам і впіймав Романа, і виказував на нього, то нікому

й на думку не спадало вибивати йому очі Романом... хоч воно таки й погано, як люди знають, що брат у Сибіру... ну, та дарма! Хай краще у Сибіру буде таке ледащо, ніж дома через нього колотнеча. От тільки що з батьком Денис посварився... Дак же він у тому не винен: за те, що він не покривав Романа, батько, мати й Зінько зненавиділи його, та й годі!.. Та й це дарма, бо такі все, що йому припадало, все віддали. Та він би й не попустив, бо там же й його праця. Він і радий був, що пішов од них: йому вже давно треба було хазяїном бути. Поставив хату на новому ґрунті, далі від батька, аж з другого краю села, та й хазяїнує собі. І добре хазяїнує: за ці чотири роки зріс він угору високо: з Дениса — Денисом Пилиповичем ізробився, з малого хазяїна — багатирем. Своєї землі тридцять десятин, та ще вдвох із тестем Манойлом посесію держать... От що! Нехай лиш той дурень Зінько облизується, дивлячись на його заможність. Сам живе, як харпак, мабуть, нічого й не придбав, одколи батько вмер, самою батьківщиною старою й держиться. Ха-ха! А Денис он цього року до хати приробив ще другу половину — з великою світлицею та з кімнатою. І в світлиці в нього так прибрано, що хоч і станового, то не сором прийняти: два тапчани, стільці чорним покрашені, по стінах малюнки великі — віддавав за них Денис щетинникові не то по золоту, а й по півкарбованця, бо там такі є, що і з золотом... самих генералів аж п'ятеро, і війна турецька, і страшний суд із змієм, і «вид города Тулы»... і всі за склом, у великих червоних та в зелених рамцях... А вікна в хаті такі, що відчиняються, а не відсуваються, і на вікнах завіски теліпаються ситцеві,— зовсім, як у панів. І ліжко тут стоїть — високе й широке, на ньому аж три перини, і заслані зверху червоним «одіялом» (п'ять карбованців ціна); а чотири здоровенних подушки замалим не до стелі знімаються, та всі в ситцевих пошивках з здоровенними лапатими квітками,— це вже Домаха Денисова набирала,— дуже гарні, ситець аж по золоту. Ніхто на цьому ліжкові не спить (бо всі ночують у противній хаті), а стоїть воно так, закрашає хату, чи то пак «комнату»,— щоб видко було, який хазяїн живе, не харпак... Та й дочок же в Дениса дві — то це ж їм Домаха надбала: хай люди бачать, що єсть. Надбано, хвалити Бога, і на дочок, і на синів: є в чому походити, є що з'їсти й спити. Не сором, ні, не сором покликати до себе людей, хоч би й таких заможних, як оце зараз сидять у світлиці за столом, п'ють, їдять та й про діло гомонять.

Не малі ж то й гості!

На покуті сидить старшина Григорій Павлович Копаниця — той, що колись писарем волосним був, а тепер старшиною. Ге-ге! Тепер уже йому не писарювати, тепер

уже він багатир на всю губу: своєї землі скільки! Як їде в город, у земське собраніє (бо він же там гласним), то так убереться в сюртука, що пан, та й годі! Та йому ж і треба цього — поміж панами крутиться. Та хоч і на селі то без жакетки й з хати не вийде.

Зараз біля нього сидить Сучок Михайло Григорович О, то не маленький Сучок! Є в нього й крамниця, й земля, до своєї дочки Горпуші прийняв собі у прийоми зятя, да так удвох тепер орудують, що ну!

А далі ще сидять Денисів тесть Манойло Гаврилович, Домашин батько, біля нього сват Остап Колодій, кум Терешко Тонконоженко та Яхрем Рябченко — все багатирі, гарно повдягані, в синіх чумарках, у таких, як і в Дениса, тільки Рябченко по-городянському — в жакетці

Тесть та кум Терешко — то старі приятелі Денисові, з ними він здавна в спілці, він їм, а вони йому пособляють. З Копаницею Денис заприятелював тоді, як пособив йому вилізти на старшину; тоді ж і з Сучком зазнався дужче. А от з Остапом Колодієм та з Яхремом спілка не з-так іще давня.

Остап Колодій, чепурний високий чорнявий чоловік, — він родич Денисові, чи то пак сват, бо за його брата Зінька віддав свою дочку Гаїнку (Гаїанія її охрещено, а це вже так по-простому стали звати). Думає Зінька перенадити, на свій бік переняти, щоб він з ним у спілці був, — дак хіба ж того дурня навчиш? Через те Остап не любить Зінька, а з Денисом родичається.

А Яхрем Рябченко... ну, це штучка! Вони були зовсім у сварці — Денис та Яхрем. Колись на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує. Дак, як узято в Сивашів сало, Денис і намігся, щоб потрушено Рябченка. Нічого не знайдено, а ворожнеча проміж їх стала велика. Хто й зна, що б воно виникло з цього, та незабаром після тієї історії з салом Яхрем пішов кудись на заробітки... з рік його не було, а тоді вернувся й грошей з собою приніс... та щось, кажуть, і не трохи... І зараз купив собі два наділи... Проминув іще рік чи два, — аж гульк! — Яхрем узяв у Глушківського пана триста десятин землі в посесію. Як це так сталося, ніхто не міг зрозуміти. Наймала ту землю в пана громада, наймали багаті люди, — не віддав пан, більшої ціни хотів... А ті собі затнулись: пождеш, пане, пождеш та віддаси й за нашу ціну! А Рябченко підскочив, щось там прикинув панові та й узяв на себе. І де він грошей добув, щоб панові третину наперед заплатити, дак ніхто й зрозуміти не міг, — усі дивом великим здивувались. От же добув і взяв!.. І не дурно: сам

не став хазяїнувати, а почав землю давати за гроші людям; а саме тоді земля зробилась дорега,— по два карбованці бариша взяв на десятині! Та як пішов з того часу, то все йде та й іде вгору! Ого-го! Тепер уже ніхто й не згадує про те, що колись баби плескали, мовби то він крадене передержує! Де там! Тепер він Яхрем Семенович, багатир... скрізь у кумпанії буває... І з Денисом помирились Чого їм сваритися? Що було, те минуло, а з сварки добра не буде, а в пригоді один одному вони можуть стати.

Дак отакі гості сиділи в світлиці в Дениса Пилиповича Сивашенка за столом, повним усякої страви. Господиня, немолода жінка, мовчки подавала на стіл страву, іноді тільки припрохуючи гостей призволятись; господар був гомінкий, веселий, частував і припрохував залюбки. Це ж такі дорогі гості! Не голота яка з Зінькової кумпанії, а поважні кремезні господарі, з ними хоч яке діло робити можна — подужають! І грішми-достатками вони — сила, і в громаді сила.

Домаха вже пішла в другу хату лагодити самовар, а Денис усе частував і казав:

— Істинна правда, що каже Григорій Павлович, наш господин старшина: ніякого покорства тепер у мужика нема. (Денис таки навчився поміж «образованими» людьми і собі «по-образованому» закидати). Всяка голота пнеться рівнятися з путящим, порадошним хазяїном. Що більший харпак, то більше в громаді галасує проти заможного чоловіка. Того і в голову собі не кладе, що коли б нас не було, то як би й вони прожили? У кого землю взяти на хліб? — У нас! — До кого скотину пасти віддавати? — До нас! — У кого грошей позичити? — У нас-таки ж! Що ж би вони робили без нас?

— Іменно! Істинна правда! — відказували гості. — Подохла б клята харпачня без нашої помочі.

А кум Терешко (він же при панах був, то знає, як сказати) доточив:

— Настоящая благодіянія оказується, настоящая!

А Денис казав далі:

— Отож бачите!.. А ще й дибки проти нас стають! Тільки порадошний чоловік схоче що зробити — чи в громаді, чи так,— зараз крику, галасу, репету такого нароблять, що настоящая бунтація, та й годі! От, сказати, як Остап Дорохвейович,— він кивнув на Колодія,— хотів, щоб йому громада віддала волость нову робити,— лишенько! Який крик ізробився! Кажуть: багатіти нашим коштом буде!. А все брехня...

— Авжеж, брехня! — сказав старшина, а Остап тільки рукою махнув.

— От так і я,— говорив Денис,— хотів би зробити одно діло мале-невеличке, та й боюся з ним потикатися в громаду, щоб і лиха не здобуться. Хіба що вже ви, господа хазяїни, пособите мені.

— Кажіть, кажіть, яке там діло! — загомоніли гості.— Що доброго надумали?

— От же ви знаєте,— розказував Денис,— що як пішли пересельці на Амур, дак позоставалися від них наділи. Громада ж тоді не дозволила пересельцям тієї землі продавати, а взяла на себе.

— Хотіла на всіх рівно поділити! — гукнув кум Терешко, вже трохи п'янений. — Ге! А ми не дали, да тобі в орендисе содержаніс оддали — на три года, — от тобі і вся біда!

— Іменно, іменно! І досі дякую вам,— спасибі за це! Хоч воно з тієї земельки невеликого й добра, ну а все ж земелька.

— Та ще й добра,— додав старшина.— Не соромляйся, Денисе Пилиповичу! Перед нами нема чого критися: ми знаєм усе діло. Свої люди.

— Так, так!.. Що й казати!.. Вам би та ще й не знати! Дак ото ж я два годи вже держу цю земельку, а оце й третій наступає, а там і край!..

— А там ізнову буде крик та гвалт у громаді, щоб тобі не давати,— сказав Манойло.

— Отож-то й то! Як наймати, так і крик, так і крик! Все репетують, і ніяк того репету не збудешся,— говорив Денис.

— А що ж ви зробите? Нема способу! — промовив Остап.

— Та воно можна б і способу добрати,— натякнув Денис.

— Ану, якого? — запитав старшина.

— Та такого: взяти та й продати землю ту кому з пущих людей.

— Так!.. — сказав старшина, і всі на мить замовкли. Всі зрозуміли, що Денис хоче сам ту землю купити, і думали, чи можна на це пристати.

Воно таки підходило, щоб Денисові вона впала. Раз — що він уже держить її в посесії; друге — що всі ті наділи суміжні з його наділом,— так трапилося; третє — що він же свій чоловік, і як пособити йому тепер, то й він колись у пригоді стане. Може, декому хотілось би замісто Дениса собі ту земельку придбати, та, бач, тоді доведеться посваритися з Денисом, та й з тестем його Манойлом, та й з кумом його Терешком!.. А вже як серед гурту заведеться в них сварка, тоді голота переважувати почне. Вони поти дужі, поки вкупі.

От такі й підхожі думки плутались у кожного в голові, як старшина знов озвався:

— Так, Денисе Пилиповичу!.. А що ж, діло добре! Цим уже навіки заткнемо їм рота. Може б, ти й за купця був, га?

— Та я... як ви, господа хазяїни, скажете,— говорив Денис,— а я, звісно, узяв би... хоч мені й сутужно тепер на гроші. ну, та вже розстарався б...

— Розстараєшся!.. Розстараєшся!..— загомоніли гості.— А ми тобі пособимо в громаді: не попустимо, заткнемо горлянки ротатим.

— Спасибі вам, господа хазяїни, спасибі! — кланявся Денис.— Я на вас — як на Бога!.. Уже тепер ви мені, а колись і я вам, дасть Бог, чимсь пособлю.

— Істинна правда,— сказав кум Терешко і додав панської приказки: — Рука ногу моїть.

— Правильно! — промовив старшина.— Постановить: продать переселенчеські наділи Денису Пилиповичу Сивашову

— Продать! Продать!..— загули гості.

— А голоту, котора буде верещати,— скрутить!

— Скрутить! Скрутить!

— Щоб не сміли морди куди не треба пхати,— по мордяці їх!

По мордяці! По мордяці!

І все товариство зареготалося. Голосніше за всіх реготався сам старшина Григорій Павлович, і його товсте, сите обличчя з поганенькою руденькою борідкою аж двигтіло все, закинувшись назад. На весь рот реготав і кум Терешко, сміялися Манойло з Остапом, радісно дрібненько сміявся в широку русяву бороду Денис, а череватий одутлий Сучок додавав свого поважного — го-го-го-го! — мов порожня бочка гула. П'яні червоні обличчя, блискучі від поту й смальцю, що на них повиступав, якимось чудно розтягалися, очі заплющувалися, а замісто них широко зяли ямки червоних пащ-ротів з жовтими великими зубами. вискаленими з-під щетинястих усів.

Самий Яхрем Рябченко не реготав, тільки ледве всміхався. Увесь час він сидів мовчки, погладжуючи свої чепурно закручені темні вуса або чистенько виголене підборіддя та блискаючи своїми пронозуватими очима. Тепер, як регіт трохи вщух, він озвався:

— По мордяці!.. Дай йому сьогодні по мордяці, а завтра воно знову лізе. От так, як свиня: ти її бий, а вона кувіка та таки лізе крізь тин на вгород.

— А ти таки бий по мордяці, поки почує та назад поверне! — сказав Манойло.

— А одвихнувсь — вона знову там.

- Ну, дак що ж його робити?
- А що свиням роблять, щоб на вгород не лазили? — спитав Рябченко.
- Та що ж? Колодку прив'язують...
- Ну?
- Що — ну?
- А те, що прив'язімо й ми їм колодку! — сказав Рябченко.
- От такої! — здивувався Остап. — А як же то?
- А хотіли б? — лукаво спитав Рябченко.
- Ще б пак!.. Чого б то чоловік не схотів!.. — загомоніли всі. — Якби-то!.. Та як?
- Та воно невелика й штука, — спокійно й не поспішаючися почав Рябченко. — Ви, Денисе Пилиповичу, та ви, Манойле Гавриловичу, держите в посесії комарівську землю?
- Держимо.
- А у вас, Григоріє Павловичу, біля комарівської своя земелька?
- Єсть.
- А в меже посесія біля вашої — глушківського пана
- Правильно!
- А з другого боку комарівської землі ті пересельські наділи, що Денис Пилипович купує?
- Авжеж!
- А за їми земля Вавилова, Івана Івановича?
- Так, так!
- А між нею та глушківською землею пана Горянського земля?
- І то правда.
- Ну, а де ж громадська земля тепер? Га? — питав Рябченко.
- Громадська?.. А громадська... де ж? Усередині..
- Ну? — спитав Рябченко.
- Дак що ж? — не розуміли слухачі.
- Овва! А ще й розумні люди! — засміявся Рябченко. — А те, що всі ці землі круг громадської з усіх боків Вона серед їх, як острів серед води. Візьмемо в посесію Горянського землю та покличемо до себе в кунпанію Вавилова, — тоді вже диблянам без нас не буде ніякого ходу.
- Всі притихли, вражені надзвичайною, дивною думкою. Притихли, силкуючися збагнути, чи гаразд вони розібрали справу, чи не помилилися! І тоді враз загомоніли моторно, весело, радісно.
- Дак це ж дуже добре! От вигадка, дак вигадка! Щоправда, Горянського земля велика — дві тисячі з половиною десятин, — але гуртом узяти можна. Тоді громада буде в такому кільці, що з його не буде ходу. Куди не

ступни — навкруги все їх земля буде. Тоді які вони схочуть, такі й ціни на землю будуть — і за випас товару, і за роботу, і за все. Бо де ж тоді мужик візьме землі, як не в них? Йому іншого ходу не буде. Тоді вже не посміє ніхто галасувати в громаді. Робитиме громада, що вони звелять. Вони будуть тут пани. Ого-го! Попанували пани-поміщики, тепер ще треба й господам-хазяїнам попанувати!

— Ловка штука буде! — казав весело Копаниця. — Та це можна самими відбутками так зробити, що просто як панщина буде, та й годі! Ну й голова в тебе, Яхреме Семеновичу! Дай я тебе поцілую!

Копаниця захопив лівою рукою Рябченка за шию, нахилив до себе й почав цілувати товстими масними губами.

— Голова! Голова! — загомоніли навкруг усі та й ползли цілуватися спершу з Рябченком, а тоді й самі проміж себе. Плечі штовхалися, червоні обличчя стулялися, ялезились одне об одне замащеними вусами й бородами, дихали одне на одне п'яним горілчанам духом, що ним уже повна була вся світлиця.

— Дорога́ голова! — кричав кум Терешко. — Ціни нема!..

Потроху посідали знову та й почали міркувати, як воно буде. Їх тут семеро. Вавилов буде восьмий. Та чи пристане ж він? Це чоловік чужий, захожий здалека москаль. Був колись за об'їждчика в одного пана, тоді за прикажчика, тоді за управителя, а там уже й свою земельку купив. Йому до диблян байдуже. А втім, як роздуматься, то й не байдуже, бо і в нього ж дибляни землю беруть... Поміркували туди й сюди: мабуть, пристане.

Вісім чоловіка — це буде товариство. Вони скинуться грішми і за ті гроші наймуть Горянського землю. Хто скільки грошей дасть, стільки тому й землі буде. Можна хазяїнувати й гуртом, хоч краще кожному зокрема. А радитися про все гуртом і гуртом, так, як у громаді, справи ршати та й не про саму цю землю, а й про інші: і за яку ціну віддавати десятину, і яка ціна на наймитів та на косарів, і які відбутки. І як і що робити в громаді, то й про це спершу в своєму гурті радитися...

Це все розказував їм Рябченко і додавав:

— Тоді нас ніхто не подужає... Одно тільки... Хоч ми й гарно міркуємо, та єсть одна карлючка.

— А яка ж то? Кажи!

— Є один чоловік такий, що може нам великої шкоди наробити.

— Ой! А хто ж то? Ану, кажи! — почали питатися.

— Та хто ж? Дениса Пилиповича брат, Зінько.

— Хі! Що б то він і зробив?

— Почне каламутити в громаді, почне коверзувати — може лиха наробити.

— Та він уже тепер притих,— озвався Сучок,— відколи оженився. Чи так я кажу, Остапе Дорохвейовичу? Остап покрутив своєю чепурною головою.

— Ой, ні! Як я за його дочку давав, то думав: буде сім'янин, то вже до свого діла й прихилию його. Дак де там!..

— Цурається? — спитав Копаниця.

— Ні, він нас із старою й не цурається; і в гостях із дочкою буває, і в себе приймає, а так, щоб у яке діло зо мною пристав, дак ніяк! «Я,— каже,— того не хочу, бо через великі гроші сльози ллються. І вам,— каже,— тату, радю тих багатурів покинути та по-божому жити».

— Йч, ідолова душа! — обурився Терешко.— Муляють йому ті багатурі!

— Ну,— сказав Рябченко,— а я таки думаю, що нам його не минути. Бо він крутитиме в громаді. Пам'ятаєте, як було з Стецьковою справою? Через його ж, через Зінька ж, усе сталося.

— Дак що ж із ним робити? — спитав Денис.

— Приняти до нас у спілку,— відказав Рябченко.

— От такої!

— Іншого нічого не вигадасш.

— Та в його й грошей нема.

— Можна йому гуртом позичити, аби рота затулити.

— А як не схоче? — спитав Манойло.— Он же, чуеш, який голінний?

— Треба так зробити, щоб схотів,— обстоював за своє Рябченко.

— Ну, та як же ти зробиш? — не розумів Копаниця.

— А треба, щоб йому був тут великий бариш,— відказав Рябченко.

— Уже ж більшого, як усім, не буде!

— Коли цей йому здається малий, то треба й більшого дати.

— Чого ж то так? — спитав неприхильно Денис.— І гроші йому позич, та ще й бариша з свого заробітку прикинь! Це вже буде зовсім не по правді!

— Що ж ти маєш робити,— казав спокійно Рябченко,— коли таке діло? Та воно не так і страшно, як здається. Коли треба буде, то ми йому попустимо тепер більший бариш, щоб він не зіпав у громаді за пересельські наділи тощо... Цим його від товариства відлучимо. Бо він через те тільки й силу має, що з ним товариство таких, як і сам, гольтіпак. А як він їх раз зрадить, то вже вони його зроду не приймуть, поневолі тоді буде з нами, хоч і без великих баришів.

— То тоді йому хвоста вкрутимо?

— Авжеж!.. А як він од їх одкинеться, то самі вони довго не вдержаться.

— Бо він же в їх голова, старшина!..— зареготався Копаниця.— Що правда, то правда,— нам треба його збити з плигу. Бо воно — блоха, ну, а й блоха як почне кусати, то спати не дасть. Нехай Остап Дорохвейович коло його заходиться,— йому це найзручніше.

— Та що ж, і заходюсь,— згодився Остап.— Тільки ви мені скажіть, що йому говорити.

Почали міркувати, якими баришами можна краще спокусити Зінька. Наказали Остапові торгуватися, спершу давати менше. А Денис казав, що занадто багато йому дають.

— Дарма, аби впіймати!

— А там скрутимо йому в'язи!

— Щоб не бришкав!..

— А коли й з колодкою полізе — по мордяці!..

— По мордяці! По мордяці!..

І знов усі зареготалися,— так їм до вподоби був той жарт. Сміялися всмак, аж здорові жовті зуби поблискували серед щетинястих, умазаних у смалець вусів та бороди.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Чому, кури, не пієте?

Чому, люди, не чуєте?

Турки село звоювали,

Громадами людей

гиали.

Народна пісня

IV

НОВІ НАДІЇ

Щасливий та веселий обід був у Сивашевій хаті другого дня. Усі почували мов крила в себе за плечима. Гаїнка, як зоря, сяла, як квітка, розцвітала. Стара мати й не їла та все дивилася на сина, а дід Дорош, усміхаючись своїми молодими очима з-під білих кудлатих брів, казав:

— Штука! Усі позбирались обідати, а ніхто не їсть, тільки ззираються одне з одним. Що це за мода така?

— Ат, дідусю! — казала Гаїнка і бралася за ложку, та зараз же забувала за неї, щебечучи до Зінька. Учора вона вмирала, кам'яніла, а сьогодні аж променіло від неї життя, аж паніло схудле личко, рум'яніючи, зірками

висвічувалися темні очі, а з маленьких уст падало слово за словом, дзвенячи radoщами, сміхом...

Зараз по обіді почали приходити люди. Перший прибіг Васюта, за ним Карпо й Дмитро з жінками, тоді Михайло; з родичів були: Ликера — Гаїнчина мати, дід Корній Грабенко та ще троє. В хаті стало повно, як у вулику. Увіходячи, всі поздоровляли Зінька з щасливим поворотом.

Після всіх прийшов Савка.

— Де це ти був? — напався на нього Васюта. — Казав, що зараз прийду, а сам зачепився за пень та стояв увесь день, витрішки ловлячи.

— Та таки й стояв, — одказав Савка, — та дивився, як Панаса забираю.

— Як то забираю? Куди? Нащо?

— Набігли якісь поліцейські з города та й забрали, бо це він убив Грицька — з Іваном удвох... Дак той сам пішов у город та й признався, а це й цього забрано...

Дак он воно що!.. Брат — брата!..

Всі затихли на хвилину... Тоді загомоніли відразу. Це все не жарти! Засварилися так, що і вбивати один одного почали. І все за тую землю. Яка то вона дорога людям стала! І як то досі ніхто не догадався, що це Панас? Воно таки на нього і впадало, та здорово перебивалося тією брехнею про Зінька та про Ївгу. Цьому люди поняли віри, то за Панасову сварку з братом і забулися. Що ж воно далі буде, коли й тепер уже таке через землю починається?

Якби ж то знати, що чинити! Зінько радив наймати в панів усією громадою землю, а згодом купувати її, — адже й банк на тее. А надто не попускати громадської землі в чужі руки.

Дід Корній Грабенко не згоджувався: не попустиш, коли з рук ірвуть! Он пересельську вирвали. Підмогори-чив кого треба, та й амінь! Дбати, щоб горілки не пили? Ну, це вже Зінько абищо вигадує! Увесь світ п'є, а ми самі його не переробимо! Та й не можна без горілки: упизатися не треба, а як закон велить на весіллі пити, то треба. Що? Зінько каже, що й весілля без горілки можна? Ну, це вже дурниця, це вже він закон ламає!

Дем'ян, другий родич Зіньків, був не від того, щоб горілку п'яти кинути, дак же однак не пособиться: заробітки малі, а всякому хатньому требові й краю нема, — хоч і не питимеш, то підеш до багатирів кланятися. Хіба що ото скидаться грішми, як Зінько радить, та завести таке товариство, щоб один одному пособляв, — це справді добре було б.

Однак Корній Грабенко і з тим не згоджувався. Та його не слухано, а слухано, як Зінько розказував про

товариство запомоги, то він і пішов собі додому, а за ним іще двоє родичів. Порозходилися додому й жінки, бо треба було по хазяйству. Опріч чотирьох чоловік товариства, zostалися тільки Михайло, Савка та Дем'ян. Ці троє пристали до гурту і навіть зараз же подали по п'ять карбованців у складку. Дід Дорош усе дослухався мовчки, а далі й собі озвався:

— Слухав я вас, слухав, та й думаю собі: люди хоч і молоді, а роблять до ладу. Йй-бо, до вподоби мені! Та тільки не знаю: чи самих молодих у вас до гурту приймають, чи, може, й старих, га?

— Та як же! Вже ж і старих! — загомоніли навкруги. — Ще й раді будемо, коли старі нам поради даватимуть.

— Поради!.. — всміхнувся дід. — Такі мудрі поробилися, що де вже нам, старим, радити!.. Ну, а одначе прийміть і мене до свого гурту!

— Та невже, діду? І ви пристаєте? — зрадів Зінько. — Оце так добре!

Усі дуже звеселилися, а Васюта гукав на всю хату:

— Восьмеро нас тепер, восьмеро!

— Було б дев'ятеро, якби бідолашний Грицько жив! — промовив Дмитро.

— Так! — сказав Зінько. — Ми його, нашого любого товариша, будемо повсякчас ізгадувати добрим словом у своїй громаді.

— Будемо! Будемо! — відказало товариство.

Згадали тут і за дітей Грицькових. Вони zostалися без путячого догляду. Ївга давно їх покинула: пішла з своїм сином додому. Громада настановила над ними опікуном Панаса Момота. Він старшого хлопця віддав у найми, а тих двох забрала Грицькова сестра — добра жінка, та в самої гурт дітей, та не гурт чого їсти; чоловік її гнівається, що чужих дітей набрала. А тепер, як Панаса взято, то й діти, й худоба zostалися без опікуна. Треба подбати, щоб настановлено доброго чоловіка, та запомогти сиротам. Надто ж, що Грицько їх товариш був. Урадили й наважились досягти, щоб у громаді опікуном настановлено або Зінька, або кого іншого з їх товариства.

Тоді вже загомоніли про пересельську землю. Надумали списати неву жалобу просто вже до губернатора, а на ній по підписувати якомога більше людей — може, це пособить.

— Тепер, — казав Савка, — багато пристане, бо вже всі побачили, куди Денисове товариство хилить. Тепер таких буде більше, що за нами обставатимуть.

Зараз же Зінько почав писати жалобу, вичитував написане, а кожен докидав, чого треба ще додати.

Наприкінці довго ще говорили знов таки ж про тую горілку і таки вважали, щоб ніхто з товариства не пив її і в себе в хаті не мав.

Порозходилися товариші вже пізно ввечері. Позад усіх лагодилися йти Васюта з Карпом.

— Ходім уже, Карпе, додому абощо,— казав Васюта,— бо ти, мабуть, дуже спати хочеш: увесь вечір мовчки сидів, надувшись як сич.

Карпо справді весь час був дуже похмурий та мовчазний.

— Я не спати хочу,— відказав,— а невесело мені, що так воно робиться...

— От такої! — погукнув Васюта.— Тут треба радіти, а він сумує. І Зінько прийшов, і товариства нашого побільшало.

— Це то добре, та от лихо: мала в нас сила дуже, нічого не вдіємо проти їх.

— А я думаю так,— одказав Зінько,— що як переважимо їх за пересельську землю, то до нас тоді багато пристане.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть,— так саме похмуро не згоджувався Карпо.

— Ну, а що ж по-твоєму треба робити? — питав Васюта.

— Силу їх занастити. У багатстві великому сила їх велика; розвіяти їх багатство за вітром — не стане в їх сили, тоді й нас нівечити не будуть.

— От такої! Як же ти його розвієш? — спитав Васюта.

Карпо помовчав трохи. Вони були тільки втрьох, бо вже й дід Дорош пішов спати.

— Глядіть же, братчики: що я казатиму зараз, дак щоб воно не йшло далі вух ваших,— промовив згодом.

— Да що це ти, Карпе, мудруєш сьогодні? — засміявся Зінько.— Ми ж уже на те всі пристали, що щоб в нас говориться, того ніхто щоб не знав.

— До того кажу це, що тільки двом вам звірюся, а більше й з товариства щоб не довідався ніхто.

— Ну, гаразд, гаразд,— кажи вже!

— Думав я, братчики, довго думами великими та й надумав: нема нам способу іншого, тільки цей один: попідпалювати всіх, то з димом розвіється і багатство їх.

— Карпе, що це ти? Схаменись! — скрикнув Зінько.

Карпо, не відповідаючи, сів біля столу і зіпер голову на велику свою кощаву руку. Втупивши очі в діл, сидів мовчки, дві зморшки глибокі виразно лягли: вперек нахиленого лоба. Врешті загомонів якимсь гострим

неприхильним голосом, ще більше протягаючи слова, ніж звичайно:

— Чого б я мав схаменутися? По правді кажу вам: не мені схаменутися, а вам треба, — прийшов уже той час... І не занедбайте його, бо, коли занедбаєте, — горе всім буде!.. Нема іншого способу на тих людей... Треба їх судити Божим судом, бо суди людські на свою руч вони повертають. Хіба не бачать цього очі ваші? Грицько з їми по правді чинив — вони вбили його; Зінько за правду став — вони в неволю його завдали.

— Завдали, та не вдержали: і вийшов же! — відказав Зінько.

— Хвали бога, що Йван признався, а затявся б він — може б, і на Сибір ти помандрував у неволю довічну. Немає в їх змилювання. Нехай же їх божий суд, огонь судить, бо таких не гріх зігнати й зо світу цього.

— Ні, — загомонів Зінько, — так не виходить. Та й що з того було б? Адже їх багатство не в самій хаті: є в їх земля, є гроші в позиках та в банках, — згорить хата, то вони нову побудують та й знов почнуть хазяйнувати; а коли не вони, дак їх діти; не їх діти, дак інші... А ти ще й на Сибір підеш, — яке ж то добро?

— Ну, а що ж його чинити? — питався Карпо.

— Оце, що робимо. Свого права домагатися.

— Добре! Хай поки буде й так. Побачимо, що з цього буде.

Устав, попрощався й пішов, за ним Васюта.

Зінько бачив, що Карпо своїх думок не покинув, тільки змовк, бо товариші не пристають на те. Боявся трохи Зінько тих думок, і не до вподоби вони йому були. Спершу дивувався, як то така гарна людина, як от Карпо, та могла таке надумати. Був чоловік чесний дуже, правдивий, ніколи нікого й на макове зернятко не одурив, сам завжди робив по правді, як її розумів, і від людей того вимагав, а тепер он що вигадав! Так уже дуже роздратувала Карпа тая кривда людська! Ні, треба такі думки його припинити, бо з їх саме лихо буде, а припиняться вони зараз — аби з оцією морокою, з оцією пересельською землею досягти свого. Тоді й Карпо побачить, що, цим робом чинячи, можна досягти свого, а не тим, про який він каже.

І Зінько з усієї сили заходився якомога більше людей гуртувати до жалоби. Савка справді не помилявся, що тепер люди, побачивши лихо, дужче приставатимуть до неї. Не минуло й тижня, вже тая жалоба була в губернатора. Цього разу товариству пощастило. Губернатор давно вже гнівався за щось на того начальника і зараз же взяв до уваги жалобу з Диблів. Через те незабаром до Диб-

лянської волості прийшов наказ: припинити справу з землею і відібрати її поки в Дениса.

Ця несподіванка так уразила Дениса з товариством, мов грім із неба ясного дня. Вони не сподівалися такої халепи, певні будиши, що вже переважили. Денис уже по всьому селу величався й вихвалявся, що «дав по морді свині», — тобто Зінькові з товариством, — а тепер он якої пинхви йому піднесено! Сором і в вічі людям глянути! Так було ніяково, що Денис не пішов у громаду, як вона збиралася незабаром після того. Трапилося, що саме в той день не було в громаді ще трьох із його товариства: Копаницю начальник несподівано викликав у город, Рябченко лежав хворий, а в Тонконоженка брат отдавав дочку, дак Терешко, добре випивши на весіллі, спав саме тоді п'яний. Через те й Зінькові прихильники насмілилися в громаді дужче, і як Васюта озвався за діти Грицькові, то й не вельми важко було зробити, що громада опікуном над ними настановила Зінька.

— А що, Карпе, — казав Васюта, ідучи з громади, — отже бачиш, що не все вони нам, а й ми їм можемо вкрутити хвоста. З землею облизня вже піймали, а й тепер знову тертого хрону піднесли їм такого, що довго в носі крутитиме. От побачиш, що й далі духопели від нас їстимуть, та таки й не дамо нам у кашу наплювати.

— Не хвались так, Васюто, — відповів своїм поважним голосом Карпо, — короткі-бо очі людські, не видно їм кінця ділові.

— Тобто, кажи гоц, як перескочиш? Та вже якось перескочимо! А як часом коли й увірвемось у рів, дак видряпаємось. Отже й тепер: зовсім уже «сідай на дно» були, а тепер пішли наші вгору! Ой, хочеться мені посміятися з проклятих деріїв!

І Васюта таки й не втерпів: хоч із старих деріїв і не поглузував, дак, пішовши того вечора на вулицю, причепився знову до Микити Тонконоженка. Цьому недавнечко притичина трапилося. Останніми часами серед парубоцтва завелися карти; не то великі парубки, а й хлопці-підпарубочі такими картниками поробилися, що як де зійшлися, так зараз і гулять, звичайно, на гроші. Микита, звісно, був у цій справі поперед усіх, і одного разу трапилось, що за вечір тридцять карбованців програв. Двадцять отдав, а десятки не стало. До батька не посмів іти, дак добрав ключа до батькової скрині, де гроші були, а батько саме тоді сусіль у хату. Хоч і як потурав синові, але за це попобив дуже. Васюта зараз і вчепився за те. Побачивши на вулиці серед парубків та дівчат Микиту, гукнув:

— Агов, хлопці й дівчата! Слухайте лишень сюди! Буду віршу проказувати.

— Яку віршу? Хіба тепер святки, чи що?

— Дарма, що не святки, а ви слухайте!

Розвівся на колоді, зіперся руками на коліна, втупив очі в землю та й почав вигадувати,— він був мистець на такі прикладки:

— Як був собі чоловік Трандита, та була в його сіра мужицька свита, а він каже: «Чорт батька зна яка паскудна одежа: не можна хліба їсти лежа!..»

— Ха-ха-ха! — зареготався дехто, зрозумівши, куди це Васюта ціляє. Догадався, мабуть, і сам Микита, та не виявляв того. Став навпроти Васюти, однією рукою підперся в боки, а другою держав цигарку, пихкаючи димом та раз у раз чвиркаючи через губу.

— Дак не можна, каже, хліба їсти лежа... Якби мені хоч драна ганчірина, да з панського коліна, бо я сам уже здорово на пана закривився, як серед панів нажився: от будь я мужицький син, коли не чистив панський гній три годи й один!

— Ха-ха-ха! — знову розкотився регіт, а Васюта, мов то й не він чинив усе лихо, поважно проказував далі:

— Де б мені такої взяти ганчірки, щоб сіромужицької не вдягати свитини? Чи мені батька-матір продати, чи в їх від скрині замки повідбивати, чи в карти навигравати?

Всі хлопці й дівчата глянули в той бік, де Микита, але Микити вже не було: бачачи, куди воно йдеться, покрився нишком та й утік.

— Микита втік, нема Микити! — загомоніли.

— Утік? Хто втік? — питав Васюта, підводячи голову.

— Микита втік од твоеї вірші!

— Од моєї вірші? Хіба ж то про Микиту? То про Трандиту! А ви й не розібрали? Бодай же вас, який у вас курячий мозок! Дак коли ви не вмієте до ладу розбирати, то я не хочу далі й казати!..

Хоч і не казав далі, але як вертався сам додому, то почув, як йому біля вуха зашуміла каменяка: хтось із-за тину добре швиргонув, та не добре вцілив. А за тином щось затупотіло, втікаючи. Зрозумів, чия це ласка, і гукнув навздогінці, зупинившись:

— Та й дурний ти! Хіба ж так ціляють? Вернись, я тебе навчу, дак і зуби визбираеш,— от щоб я здох! — визбираеш, як намистечко!..

Але Микита не вернувся.

Зінько зараз же заходився коло справи з Грицьковими дітьми. Пішов до Грицькової сестри,— та була рада збутися небожат, бо й своїх дітей копиця. Та й сиротам у неї не було добре, бо справді-таки ніколи було їх доглянути. Вона порадила Зінькові замісто себе одну далеку родичку Грицькову й свою. Зінько знав цю Килину. Діти й чоловік

у неї померли, а брати — і свої, й чоловікові — позабирали в удови і землю, й хату, і всю худобу. Убога жінка ходила по наймах: жила то за няньку в панів, то ставала просто робітницею. Саме тепер їй виходив рік. Зінько вмовлявся з нею так, що вона житиме в Грицьковій хаті, доглядатиме діти, до роботи їх привчатиме, ходитиме коло городу й садка, а за те й сама тим харчитиметься, і до зросту тих дітей буде в хаті за хазяйку, ще й матиме невелику плату. Зінько знав, що Килина була людина путяца, працьовита й чесна і до дітей прихильна, то й не боявся дати їй до рук сиріт. Сама ж Килина така була рада хоч трохи пожити господинею, а не найманою попихачкою, і силкувалася все робити так, щоб добре було. Зінько з Гаїнкою раз у раз навідувалися до Грицькової хати. Старшого хлопця Зінько лишив, щоб він уже добув строку в хазяїна, а потім мав узяти до себе, привчати до хазяйства та й до книжки. Землю Грицькову Зінько до хлопцевого зросту наняв і з тих грошей мав одягати діти й платити Килині.

Хоч Рябченко з своїми полигачами й репетував, що Зінько нетямущий опікунства, тільки лиха накоїть, але тепер вони якось притихли, бо всім було видно, що зроблено гаразд. Ще й надто: побачивши, що Зінько так до ладу впорядкував цю справу, громадяни почали про нього озиватися дуже добрим словом: хто попередку лавав або глузував з нього, тепер уже часом і хвалив. Не гудили вже й за те, що горілки не радить пити, хоч самі, звісно, пили.

Дома в Зінька було все гаразд. Дід Дорош так і лишився в нього жити. З дідом було добре, тільки з тестем ніяк: одколи Зінько вернувся з тюрми, він до нього і в хату не зазірнув. Зінько й собі дуже вразився, довідавшись про Остапові заміри розрізнити його з Гаїнкою. Спершу так обурився, що не думав до нього ніколи й озиватися. Та почала вже теща намагатися, щоб помирити зятя з чоловіком, а Зінько поміркував собі, що таки він батько Гаїнці, і наважився не сваритися з ним зовсім, тільки не хотів до нього йти, думаючи, що Остап зрозуміє-таки, як велико провинив перед дочкою й зятем, і якось тую провину направить. Одначе Остапові й на думку не спадало становити себе винним перед дітьми, а що йому ніяково було стріватися з Зіньком, то обминав його де міг. Коли часом і зустрінуться на вулиці, то до шапок торкнуться: «Здорові!» — «Здоров!» — та й годі, вже й поспішаються швидше розійтися.

Так минав уже другий місяць, одколи Зінько повернувся з тюрми додому. З початку третього наспів і кінець справі про пересельську землю. Постанову громадську скасовано, землю зовсім забрано від Дениса. І Копаниця,

й Денис кинулись були в город, щоб зарятувати справу, та нічого не могли зробити. Одним тільки й повеселили їх: сказано, що касується тільки ця постанова громадська, а коли б громада знову таки продала Денисові землю та постанову до ладу написано, то тоді вже не скасують.

Довідавшись про це, Денисове товариство зараз зійшлося на пораду в Рябченка.

Тепер, маючи дорогу через свою пересельську землю, дибляни знову могли наймати землю в пана Добровольського, і не треба їм було їхати до неї тридцять верстов, обминаючи болото,— це ж і припиняло їх, як земля в Дениса була. Таким робом усі заміри Рябченкового товариства гинули, і диблянська громада вихоплювалася їм з рук. Це вже й видно було: Зінька слухають більше, ніж їх. Еге, кажуть, і вас можна збити! Ми, кажуть, цих старшину, й старосту, й писаря поскидаємо,— інших настановимо: Зінька та Карпа. А куре і старшині, й старості кінчається цього року восени. Коли б їм пощастило справді своїх людей настановити, дак це була б пропаца справа. Тоді що хотіли б, те з їми ті горлопані й робили б. Звісно, не з-так то легко й скинути хоч би й Копаницю,— багато в нього сили і тут, і в городі,— ну, все ж, як то кажуть, береженого й Бог береже.

От так, куди не глянь, а все треба тую землю вдержати в своїх руках. Та як? Громаду можна зібрати хоч і завтра, та що з того? Нема чого й думати, щоб вона тепер удруге продала землю. Надто ще дехто, приставши до Зінькової спілки, оплатився вже з своїми позичками перед заможнішими людьми. Тепер уже цих не так легко притиснути, а далі їх ще побільшає.

І визволила ж нечиста цього Зінька з острогу! Невелике було б лихо, коли б його замісто Панаса запроторено,— в селі б тихо стало. І що вже почав вигадувати: щоб горілки не пили, щоб могоричів не було. Так і поступитися цим! Хіба з тверезим що зробиш? От як налив його, дак тоді вже й бери за шияку та й у ярмо. А то без могоричів!

— Істинно розсобачується мужик за такими шибениками, як оцей Зінько! — казав Сучок.— «Я,— плеще,— податъ заплатив, одбутки всі поодбував, нікого не займаю, горілки не п'ю,— що ви зо мною зробите?» І верно, що ти з їм, паскудним, тогда йзделаєш? Одно слово: розуратство!

— Іменно, іменно правда! — потакував Копаниця.— Нікоторого тобі над їм слєствія нема. Ти його в холодну, а він тобі кричить: яке ти право маєш? Значить — покажи йому, де твоя законная основанія! А, сто чортів! Да якби в мене була полная законная основанія, дак я б тебе, ідиолового вишкварка, на дерть подрав би й свиням викинув би, а не то що в холодну, хамлетська ти морда!

— Законники поїшли,— промовив Тонконоженко,— та праведники такі, що біда!

— А як на моє розсудженіє,— казав Сучок,— дак провчить їх, падлецьов! Щоб притихли!

— Та як же їх провчиш? — питає Копаниця.

— От, штука!.. Хіба ви цього не знаєте? Позвать його в волость: «Зачим ето у тиб'я куриця дохла проти двора на вулиці валяється?» — «Ні, не валяється». — «Как ти, мерзавець, смеєш мені говорити, когда я сам видів? Начальство запрещаєть, санітар приказано, а ти що? Щоб нюхало начальство? Да ще й брехню начальству задайош!.. Марзавець ти!.. Падлець!.. Нигодяй!..» Ну, послі такого наставленія уже ж він не втерпить, щоб чого не сказати, грубе яке слово,— тоді його в зуби, та на десятників гукнуть, та й усипать гарячих, не жаліючи.

— Невозможно! — крутнув головою Копаниця.— Одно, що не грублять: ти його хоч і вилай, то він каже: «Господин старшина, ви не лайтеся, бо я на вас жалобу произнесу»,— а друге: хоч і зробиш, так він тоді таку тобі кутавасію з перцем підніме, що хуже буде, ніжелі за Дениса Пилиповича землю. Ні, це не йдють!

— А мені здається,— озвався Рябченко,— що Михайло Григорович таки правду каже: іменно їх треба провчить. Хоч не всіх, дак хоч самого Зінька. Тільки не так трохи треба заходжуваться.

— Ну, а як же?

— Нишком, щоб ніхто не бачив, та щоб і він не знав, хто його провчив. Щоб знав за що, та не знав хто. Так йому й сказати: оце тобі за те й за те, а хто каже — чорт його зна. Тоді йому жалітися ні на кого й ніяк, а боятися буде. Не до смерті його бити, не, а так — добре пополохати, щоб трохи полежав та почухався.

— А що ви думаете? Воно й правда! — доводив Тонконоженко.— Поки ми їх не почнемо вчити, дак нічого діла не буде. А як одного та другого провчимо — тоді його страх возьметь, нишком сидітимо.

— І не висьма важна штука,— розказував Рябченко.— Це можна так ловко зробити, що моє поштеніє!.. Тільки щоб Григорій Павлович подозволив, бо без господина старшини тут ніяк нельзя.

— Хто його зна,— казав Копаниця,— це, коли хочете, непорядок і дайже буйство... Ну, та задля такого діла,— засміявся він,— можна й манюсінькое буйство соченить.

— І чудесно! — задовольнився Рябченко.— За тиждень, за два й готова штука буде. Зінька положимо, а самі тим часом у громаді крутнемо.

— Ну, тільки знаєш, Яхрем Семенович, ти тоже не вельма-очинь! А то щоб так не було, як із Панасом.

— Ото ж таки! Хіба я такий дурак, як Панас? Акуратно все так ізделаєм, що ну! І науку получить, і живий останеться...

Товариство повеселішало. Чарка жвавніше заходила з рук до рук, наче й горілка в ній посолодшала. Довгенько ще випивали та закусували...

Проминуло з тиждень.

Одного разу Рябченко прийшов у свято до церкви, вистояв утреню, а тоді, не хотівши йти додому та знов приходити до служби (бо йому таки далеко було), зостався підождати в сторожці,— там звичайно дожидали люди, поки вдарять до служби. Та цього разу людей було мало: троє дядьків та Микита Тонконоженко. Сиділи та гомоніли гуртом, а далі так трапилось, що ті повиходили, а zostалися вдвох Рябченко з Микитою.

«От і добре,— подумав собі Рябченко,— хотів був до його сам піти, та тут лучче буде побалакати: хай люди не знають, що від мене до його стежка є».

І він загомонів до Микити:

— А що, Микито, не пощастило тобі Гаїнку зачепити,— повернувся-таки Зінько.

— А штоб вон луснул! — сердито гарикнув Микита.

— Ну, а вже ж і жіночка була б тобі хороша! Одно слово — як лялечка!

Микита тільки плюнув зо злості.

— І все цей Зінько тобі на заваді стає,— правив своє Рябченко.— От тоді в тебе Ївгу одбив.

— Падлець, одно слово! — вилаяв Микита.

— Все Васюту настренчує, щоб із тебе на вулиці знущався.

— Нигодяй! — І Микита аж побілів із серця, згадавши віршу про Трандиту.

— Настоящий нигодяй! І таке зловредне, що кожному шкоди наробить. Тепер таке почав, що як виграє справу, дак ми всі хоч з торбами попідвіконню йди.

— Та ну? — здивувався Микита.— Нивжлі таке плохое дело?

— А ти ж думав як? Коли в Дениса однімуть землю, а мужики почнуть брати собі в Добровольського, дак тоді, брат, наша земля, що в Горянського ми найняли,— вона їм без надобності. Ми тоді на льод сіли, бо нам нічим буде Горянському заплатити. А в контракті тисяча рублів не встойки — он що! Поцінують тоді, брат, нас усіх та й тебе з батьком.

— Вот так штука! — аж злякався Микита.— Дак через такого падлеца да нам усім пропадать?

— А що ж ти зробиш? Якби його чортяка винесла куди хоч на який місяць або два, дак ми б могли собі раду дати

і пересельську землю вдержати, а так — нема ходу: що ні почнемо, що ні зробимо — він і переб'є, він і переб'є! Хоч би захворів абощо... то все якось би впорались... Ех, Микито, як я гляну на теперішніх парнів, дак один пустяк, та й годі! Якби я парубкував, дак хіба б я попустив стак із себе сміятися якомусь там Зінькові, як він із тебе насміявся? І Гаїнку, й Ївгу... Ех!..

— Ну, а що б ви ізделали? — спитав, почервонівши, Микита.

— Хі, не знав би що! Зобрав би хороших парнів три-чотири душі та й дав би йому доброї матланки — от що!

— А що ж, ви думаете, що я етого не могу? Вот возьму да й ізделаю!

— Поки хвалько нахвалиться!

— Какой я вам хвалько! Вот возьму да й монументально ізделаю. Месяць буде чухаться — не вичухається, — такого вгощенія дам!..

— Хто його зна... Звісно, була б це штука славна, і не самому тобі було б добре; поки Зінько вичухався б, то ми б у громаді по-своєму крутнули... А то поцінують нас...

— Будь я первой падлець, если не ізделаю! — скрикнув Микита.

— Та ти не гукай так: це, брат, тихенько треба робити, — припинив Рябченко та й почав нишком розказувати, як та що треба робити, щоб усе було добре.

На церкві бевкнув дзвін.

— О, вже й до служби, — сказав Рябченко, і обидва з Микитою перехрестилися. — Треба йти... Тільки ж ти гляди, Микито! Понімаєш? Ні я тобі нічого не говорив, ні ти мені!..

— Понімаю! Усьо буде в плипорцію, і аджарим так, що мого вам паштеніє, ще й зделайте одольженіє.

— Та не забудь: по голові ані-ні-ні!.. Ніяк не можна!..

— Пускай голова йому остається, а ми нижче лупньом!..

— Ходім же до церкви!..

V

НАПАД

Приходила весна.

Сніг лежав уже по самих ярках та затінках, а то скрізь позбігав лепетливими дзюркотливими струмками. Серед пучечків торішньої трави де-не-де визирали вже блакитними оченятами проліски, але вся земля лежала ще чорна, дожидаючися, поки пресвітлеє сонце обніме її

своїм палким промінням та й убере в пишні зеленоквітчасті м'які шати. Лежала ще півсонна й зітхала до неба теплими грудьми, і теє зітхання злітало вгору легенькою білястою парою. Пара линула вгору, збиралася там у хмари, і хмари тьмарили небо, затуляючи землі сонце. Так молода жінка, думаючи про розлуку з своїм подрузям, плаче гірко, і сльози застилають їй світ, і вона не бачить, що той, кого вона так палко дожидає, що він уже вернувся, стоїть тут, біля неї,— ще мить, і він одним дужим рухом пригорне її до себе на груди, обійме її сявом свого сонячного погляду, і вони поєднаються в одному прекрасному, як мрія, поцілунку. Так земля зітхала за сонцем і не знала, що за малу годину вона потопне в його золотих обіймах, і ті сльози-тумани розвіються, зникнуть од одного ясного променистого погляду.

А поки ще хмари темні,— але теплі весняні хмари,— снували по небу. Землю приспала ніч. Не видко було місячка, спали й зірки, заступивши за хмару. Тихий упокій панував скрізь, той дужий і радісний упокій, що схиляється над землею перед новим весняним днем, повним сонячного сява, блискучих кольорів, співу, руху, могутчої праці...

Пішовши ще вдень у Чорновус, вертався тієї ночі Зінько потемному додому. З вулиці повернув через Карнів город наниз, щоб швидше дійти, бо забарився. Ішов лукою, звичайною стежкою попід городами. Вже близько й провулок на гору. Увійшов у ті верби, що росли над криничкою. Там було ще темніше.

Щось зашелестіло, і враз перед Зіньком зачорніла чиясь висока постать.

— Хто це? — поспитався він, припинившись.

Здорова постать замахнула руками вгору, і Зінько почув, як щось тверде штовхнуло його болоче в груди так дуже, що він схитнувся. Але в ту ж мить ударено його і в спину. Зінько скочив наперед і встиг ухопитися за коляку, що здоровий чоловік уже піднімав удруге. Вирвав коляку і відстрибнув набік.

— Не підходь! — крикнув, піднявши коляку вгору.

— Який страшний! — озвався глузливо чийсь голос, що здався Зінькові по знаку.— Оце тобі за жалоби губернатора!

І троє з коляками кинулись на нього. Зінько зачепив когось своєю, але його вдарили три враз, вибили йому з рук ломаку й почали бити його в груди, в спину, в боки, молотячи, як сніп ціпами.

— Рятуйте! — скрикнув Зінько і впав додолу непри- томний...

Зінько наче й одужував, але вельми помалу. Кашляв і казав, що болять груди. Чапав іноді по хаті, більше то за стіни, то за комин держачися; вибирався на призьбу, сідав на сонечку... посидівши трохи, казав, що йому вже важко, і вертався на ліжку. Тяжко, помалу вергалосся здоров'я. Васюта їздив раз у Чорнуvus, привіз ще ліків, та вони щось мало пособляли. Сам лікар більше не заїздив.

Дідові Дорошеві лікар дуже не вподобався. І не через те, що був непривітний,— от, як на дідову думку, то всі пани такі, що ніколи по-людському, тихенько-лагідненько слова не скажуть, а все з криком та з гуком,— то це не дивина була, що й лікар такий. А оце дідові не вподобалося, що скільки він уже лічить Зінька, а полегкості ніякої нема. Де ж таки! Це так як одужувати, дак без ліків швидше остербаєш. Та як на дідову думку, то всі лікарі такі — ніякого з них добра нема, хоч би їх і зовсім не було. Нічого вони не тямлять, тільки людей псують. Дід пам'ятав, як його одного разу, ще замолоду, побито... Дак тоді гоїв його Гарасим Савчук — ото був превеликий знахар! Зараз до ран ранника поприкладав, а пити дав такого зілля... ну, й за тиждень він здоровий був,— от що! А то гоїть, гоїть от уже третій тиждень, а нічого помочі нема. Це так Зінько й до осені не вичуняє.

Ге! Якби Гарасим Савчук живий був! Дід Дорош зараз пішов би до нього, попрохав би того зілля, дав би Зінькові, дак уже давно б чоловік ходив та робив. Дак же вмер Гарасим — от лихо! А тепер таких знахарів і не чути щось. Хто ж би тепер? Панасенко? Куди!.. Баба Мокрина? Де там їй!.. Далеко куцому до зайця! Та й Радько... Ні, нема такого!..

Хіба... От хіба глушківський Семенюк? Кажуть, добре знається на зіллях... Та таки дід і сам був одного разу в нього,— пособилося... Може, в нього й те зілля є, що від побитого? Хіба піти до нього та попитатися? Догнав — не догнав, а побігти можна.

І все думав дід про глушківського Семенюка. Слухав, як Зінько кахикає, дивився, як він дигає по хаті, і бачив, що неминуче коли не до Семенюка, то ще до якого, знаючішого, знахаря вдаритися.

Прийшла неділя. Дід сказав, що піде до родича, а сам махнув у Глушківку і вернувся геть пізно ввечері. Другого дня викликав Гаїнку з Зінькової хати в протівну і показав їй пляшку:

— Бачиш, унучко; це?

— А що ж то?

— Здоровля твоєму Зінькові.

— Як то?

— Дякуй дідові! Бито колись і мене замолоду, да я не кволився стільки, як Зінько. Бо мене лічив не лікар нетямущий, а на всю округу знахар. Гарасим Савчук.

І дід оповів Гаїнці широко про Гарасима Савчука.

— Як дав мені зілля, як випив я раз, та двічі, та тричі,— стрепенувся та й пішов.

— Дак, може ж, вас не дуже побито було, дідусю?

— Знаєш ти,— не дуже!.. Може, ще й гірше, ніж Зінька!.. А якби мене такий паршивий лікар лічив, як його, то й мені б те було. Дак я оце дививсь-дививсь на його та тоді собі й думаю: добуду я й йому такого зілля. Та й добув!

— Де ж ви його добули?

— Де добув, то добув. У Семенюка. Не такий знаочий, як Гарасим, а таки тямущий чоловік. Тільки сказав йому, чого мені треба,— так зараз: «Знаю,— каже,— знаю! Цим я багато пособляю людям». Я йому тоді про Гарасима: «Якби,— кажу,— такого зілля, як у Гарасима!» — «Дак оце ж воно й є! — каже.— Я,— каже,— від Гарасима цього й навчився». Дак оце й налив пляшечку.

— Зінько не буде цього пити, дідусю.

— Хіба я твого Зінька не знаю; такий мудрий, що й знахарям не вірить, знаю, що не питиме, а ми зробимо, що таки вип'є.

— Як же ви зробите?

— А так: ото Васюта як нові ліки від лікаря принесе, дак ти йому їх не давай, а цих чарочку всип та й скажи, що це від лікаря, то він і вип'є.

— Ой, боюсь, дідусю!.. Якби шкоди не було!

— Яка там шкода буде? Ніякогісінької! Казав Семенюк: зразу одужувати почне. От сама побачиш! Як виду-жає Зінько та розкажемо йому, то ще й дякуватиме нам.

І дід усе впевняв Гаїнку, а вона все не згоджувалася. Якби це вона хвора була, то зараз би хильнула, та й край,— і не думала б! А Зінько... Він же їй завсігди казав, що знахарські ліки дурниця; як же їх йому давати?

Але тоді й інші думки поняли їй голову. Добре ж, як воно й без того пособиться, а як же ні? Лікареві ліки не дуже пособляють... не самому Зінькові, а й так, як хто лічиться в лікаря, то мало помочі... Зінько говорить, ніби це через те, що лікарі неприхильні до людей, то й роблять так, аби швидше, а якби схотіли, то могли б дуже добре помагати. Ну, дак коли ж не хочуть! Однак нічого й не буде. А вже як знахар, то пособить, а надто ці ліки: про них уже й дідусь знає, що помагають,— на собі досвідчився. І мати кажуть. Звісно, Зінько їх не схотів би... ну, а

як йому не полегшає та він умре, то тоді як же? Чи не винна ж вона буде сама, не давши йому зілля, що здоровля б йому вернуло?

І вона боязко, турботно придивлялася до Зінька — як йому: чи легшає? чи видужує? А він усе кволився, все нидів. Минав день, другий, третій — йому не легшало.

Четвертий день був дуже сонячний, веселий. І Зінько побадьорішав: сам, не держачись навіть, почав по хаті і виїшов на призьбу. Гаїнка й собі сіла біля нього.

Сонце весело сміялося з неба золотим сміхом. Біленькі хмарки плвли по блакитному морю, купаючися в теплому світлі. Деякі дерева, заспавшись за довгу зиму, ще черніли проти неба голим гіллям, але верба вже розбуркалася і скрізь простягала до сонця блідо-зелене листячко. По горбочках та по шпиках густа трава й собі піднімала маленькі головки вгору. Горобці на хаті й по тинах цвірінькали так весело й моторно, мов хотіли сказати, що й вони знають, коли весна. З високого двору Сивашевого видко було півсела. По городах скрізь метушилася, порплилася жінота, вулицями їхали люди з боронами й мішками зерна на возах. Зінько дивився на все те, і йому дедалі все ставало сумніше й сумніше.

— Боже! Все оживає, все робить, тільки я, мов камінь, лежу, ворухнутися не здолію! — промовив він гірко.

— Не журись, Зіньку! — розважала Гаїнка. — От скоро-скоро й ти все робитимеш — і дома, й на полі... от побачиш!..

Вона його розважала, а в самої щеміло серце, а сама думала: чи правду ж вона каже?

— Дерева вже розпускаються, — казав Зінько, дивлячись на свій садок, — а я ж цієї весни ні одного деревця не посаджу!

— Восени посадиш чи на ту весну, — не журись! Такий сад, Зінечку, посадимо, що як гай буде!.. А ти в йому як сокіл будеш літати.

— Атож, літатиму! — промовив гірко Зінько, дивлячись, як, поблискуючи крилами проти сонця, линули кудись у повітрі пташки — легенькі та вільні. І він додав думкою: «От так жити б хотілося, так вільно, легко!.. Полинати б, кинутися до діла!»

Він поворухнувся, — груди заболіли дужче.

Безмірна журба, туга за втраченою силою обняла його...

— Гаїнко! Поможи мені в хату... не хочу я тут...

Вона пособила йому встати, ввійти в хату, дійти до ліжка. Він ліг і заплющив очі. Чорні круги попід ними визначилися ще виразніше; обличчя робилося таке бліде, мов уся кров його покинула. Спершу дихав важко; потім

заспокоївся, дихання ставало все рівніше, тихше... ледве чути... І Гаїнці здалось, що вона вже його зовсім не чує, що вже смерть визирає з того блідого обличчя... що Зінько вже зовсім як мрець. Кинулась до нього, вхопила за руку:

— Зіньку!

Він іздригнувся, розплющив очі.

— Що тобі, серце?

— Нічого, нічого... Це я так... Я тебе збудила... Спи, серденько!

— Ні, я не спатиму...

Але знов заплющив очі і знов лежав, як мрець.

«Ні, не пособить лікареве гоїння! — думала Гаїнка.— Треба послухатися діда, бо вже... страшно, страшно й здумати!..»

І вона зважилася...

Того ж вечора Васюта привіз із Чорновуса ліки. Вона не внесла їх до Зінька в хату, замісто їх поставила туди дідову пляшку...

Одначе не зважувалася довго.

Раділа, що Зінько заснув звечора і не треба було йому давати ліки. Але як прокинувся і сказав дати, то мусила.

В неї так трусилися руки, як вона наливала зілля, що пляшка цокотіла об велику чарку. Налила і дуже довго затикала пляшку, аж Зінько попитав:

— Що це ти там робиш, що не даєш?

Тоді вона піднесла йому чарку, він підвівся, взяв і випив одразу. А її вхопив холодний страх, і не помічала, що він оддає їй порожню чарку. Врешті взяла. Він ліг знову, заплющив очі й затих.

Лежав тихо.

Їй потеплішало,— вона починала заспокоюватися. Одначе не лягала спати й не гасила, а сиділа на ослоні біля нього.

Він, здається, спав.

Браз він розплющив очі, підвівся, вхопився рукою за горло:

— Ой!.. Дихати!.. Давить!..

Гаїнка кинулась до нього:

— Зінечку! Де давить? Що?..

— Горло... в грудях пече... Дай води!..

Вона подала йому кухоль з водою. Він випив трохи і впав на подушку. Вона стояла над ним і дивилася на нього широко розплющеними очима.

Він лежав тихо кілька часу, а тоді знов ухопився за груди:

— Води!..

І відразу його скорчило всього так, що він ледве не впав з ліжка.

Гаїнка вхопила його.

— Діду!.. Мамо!.. Рятуйте!..— крикнула несамовито. Крик був такий страшний, що й дід і мати попростилися і вскочили в хату:

— Що це?

— Зінько...

Вони глянули.

Зінько лежав у неї на руках, і на блідих губах червоніла в нього кров.

— Зіньку! Сину! Що тобі? — питалася перелякана мати.

— Води!..

Йому подали води,— він пив жадібно. Тоді впав знесилений на подушки.

Та не багато перепочив. Нові корчі вхопили його, і він забився в матері на руках, і знову зачервоніла на губах кров. Дід кинувся до нього з водою. Почав затихати, приправ устами до кухля.

— Ой Боже, що ж я наробила! — скрикнула Гаїнка несамовито і впала навколішки перед ліжком.— Ой, що ж я, проклята, наробила,— я ж тебе, Зінечку, струїла!..

Його очі розплющилися, глянули на неї дивним поглядом.

— Що ти сказала? — ледве вимовив.

— Це ж я тобі не ліків дала, а знахаревого зілля!..

— Ти... знахаревого... А я ж казав...— простогнав хворий.

— Я ж думала, що воно пособить... я ж не знала, що таке лихо... я ж...

— Діду! — промовив Зінько.— Або самі... або біжіть до Васюти,— хай до лікаря... зараз...

Переляканий дід кинувся, ні слова не кажучи, з хати. Зінько лежав, заплющивши очі, і тяжко дихав. Гаїнка все стояла навколішках біля ліжка, притиснувши руки до грудей, і дивилась нерухомим поглядом на Зінька. Він мовчав довго.

Врешті промовив:

— Мамо... нехай... вона піде... Ви самі зостаньтесь зо мною...

Гаїнка встала і вийшла з хати.

Вийшла в сіни, повернула в хижку і забилася там у найдавший куток.

Сіла долі і сиділа так у темряві, обхопивши голову руками, прихиливши її до стіни.

Чула, що вмирає. Вмирає, бо він умирав і прогнав її від себе.

Знала, що заробила це.

Вороги вбивали — не вбили, а вона вбила, вона своєю зрадною рукою подала йому смерть.

Знала, що нема й карі на таке лиходійство.

Душогубові-розбійникові є кара, а їй нема, бо ніхто такого не зробив, як вона.

Знала, що їй уже нема нічого на світі, сама темрява.

І вмирала в темряві.

Не могла ворухнутися, не могла скрикнути, у неї не було вже сили, її тіло вже не жило, тільки душа жива боліла так...

О, як без міри, без краю!..

Ця ніч, ця темрява — вона гнітила їй душу, роздавлювала, знищувала, а душа все почувала, все боліла.

А там Зінько вмирає.

І вона не сміє туди піти.

Хоч би кричати здужала!..

Нема голосу...

Дід вернувся від Васюти з поганою звісткою: саме як Васюта ще вдень був у Чорновусі, лікар побіг поштою на станцію, на машину: на три дні їхав у губернію, в город!

Помочі не було.

Зінько вислухав це мовчки.

А дід, стоячи над ним, казав:

— Зіньку! Сину! Прости мене!.. Це я тебе занастив!.. Це я добув зілля в знахаря і Гаїнци звелів...

Говорив, хлипаючи, і весь трусився.

— І ви, діду,— тільки промовив Зінько, та й не сказав більше нічого.

Усю ніч мати з дідом були коло хворого. Раз у раз його корчило, пекла згага, і він пив, силкуючись її залити.

Перед світом сказав:

— Ноги обважніли...

Мати торкнулася до ніг,— вони були холодні. Він зрозумів це з її погляду.

— Холодні, може? Це вже смерть іде.

— Синочку мій! Не кажи так! — простогнала безщасна мати.

— А що ж, мамо, коли воно правда. Я сьогодні вмру.

В хаті настала тиша.

Темряве світло осявало бліде обличчя хворого і дві прибиті горем постаті коло його ліжка: мати сиділа, дід Дорош стояв похилившись.

Враз він схилився до землі і вдарив перед ліжком поклона:

— Сину! Зіньку!.. Прости мене!..

— Я на вас не гніваюся, дідусю... Тільки не кажіть про це нікому, нікому!.. І Гаїнци звеліть, щоб не казала...

Дід, хлипаючи, встав.

Хворий помовчав, тоді сказав тихо:

— Підіть, дідусю, покличте моїх товаришів, усіх... А до мене хай Гаїнка тим часом увійде.

Мати й дід вийшли з хати, а трохи згодом туди ввійшла Гаїнка.

Тихо спинилася біля порога.

— Гаїнко!.. Іди!.. Сядь отут... біля мене...

Вона підійшла покірно і сіла на ліжкові.

— Дружинонько моя, поцілуй мене! — попрохав хворий.

Вона зірвалася, впала навколішки, обхопила йому ноги і почала цілувати їх мовчки.

— Встань, Гаїнко!..

Вона не вставала, а уста шепотіли, припадаючи до ніг:

— Ніженьки мої... слідочки ваші цілувала б, якби ви ходили!.. Не ходите!.. Вбила!.. Отруїла!..

— Сядь тут біля мене!.. Поцілуй в уста!..

Нахилилася до нього, цілувала в уста, в очі, в руки.

— Не ти мене, дружинонько моя вірна, струїла... Ти мені здоров'я хотіла, моя добра... Як я тебе покину?.. Така маленька... така полохлива... Та тебе люди заклюють... Як я тебе покину?..

Він плакав.

Узяв її руки в свої, притулив їх до грудей та й затих, знеможений.

Вона сиділа, не сміючи ворухнутися.

Відпочивши, озвався знову:

— Живи з матір'ю, з дідом, не ходи до батька: там тебе занапастять... Нікому не кажи про знахареве зілля. Чуєш? Я тобі велю. І дідові, й матері звелів... І сама забудь про це... Не думай!.. Мені однак умирати було,— довго не прожив би... Байдуже, коли трохи швидше... Тільки тебе жалко покидати... Іще жалко: не зробив... Ох!..

Знову затих.

У неї душа кричала від несвітського болю, але ні одне слово не проходило крізь уста.

Уже розвиднилося зовсім, як круг Зінькового ліжка постали товариші.

— Підведіть мене! — промовив хворий.

Підвели, заложили за спину подушки. Він сів.

— Уже груди німіють... Час прийшов умирати... Як сидів у тюрмі, заприсягся не покидати цього діла — за правду стояти... Короткий мій вік... Нехай моя присяга буде вашою!..

— Буде!.. Буде, братику наш, товаришу наш вірний!..

— Спасибі!.. Добувайтесь правди!.. Тяжко без світу!.. Де він?.. Де він?..— питав хворий, уже блудячи словами.— Коли б хто показав!

Затих на мить, опритомнів.

— Мати стара зостається в мене, дружина молода — з дідом нехай вони в цій хаті живуть... А ви їх догляньте, братики!..

— Доглянемо!.. Не турбуйсь тим!..

— Мамо! Спасибі тим рученькам, що мене носили-годували... Тим ніженькам, що за мною ходили!.. Прощайте, мамо!..

Ридаючи, припадала до нього мати.

— Гаїнко! Дружино моя вірна, серденько моє дороге-сьеньке, раю мій любий!.. Прощай!..

Вона мовчки до нього припадала, не можучи вимовити слова.

Тоді прощався з дідом, з товаришами і кожному казав останнє привітання.

А вони питали:

— Кажи, брате,— може, ще що звелиш?

— Нічого не звелю,— тільки не забудьте мого заповіту!..

— Не забудемо!..

Глянув по хаті.

— Одчиніть вікно!..

Відчинили.

— Хоч би сонце зійшло... Як темно!..

Сонце ще не сходило.

— Гаїнко!..

Кинулася до нього,— він прихилив її голову собі на груди...

— Ще не зійшло сонце?

— Скоро зійде,— відказав Карпо.

Стих на хвилину, тоді ворухнув устами:

— Прощав...

Зітхнув тихо, не доказавши слова, голова йому похилилася вниз...

Рука впала з Гаїнчиної шиї...

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Один з псевдонімів Грінченкових був — «Вартовий», і трудно добрати інше слово, яке так влучно схарактеризувало б його роль в історії рідного краю. Справді, він був вартовим, що цілі десятиліття не сходив з свого важкого й відповідального місця. І не через те не сходив, що його, як у відомій легенді, забули змінити,— ні, він сам не хотів сходити, сам не хотів кидати важкої роботи, поки потрібні

були його руки, його розум і серце для рідного краю. Може, ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабінетного вченого; може, ніхто не тужив так і не рвався за тим життям, що дає змогу викристалізовувати чисту думку; може, ніхто не розумів так принади й чистої краси і не бажав упитись нею. Але всього цього йому для себе треба було і він, не вагаючись, відкидає власні потреби: «згнітивши всі до щастя поривання», він робить те, що потрібно рідному народові та невиробленому ще, молодому українському громадянству. Він, що чудово розумів принаду й чари краси — своїм власним поезіям уділяє тільки окрушини свого часу і таланту, як «робітницькому однокинкові». Він, що завжди тужив за спокійною працею вченого, стає вартим на сторожі інтересів життя, — а ми ж знаємо, що на вартових падають звичайно перші удари, сиплються з усіх боків ворожі кулі. З широкими планами наукової роботи в голові сідав він за популяризацію відомостей «про грім та блискавку», з непокійними образами в серці брався до вивчення національних потреб українства, до складання політичної платформи, до розгляду стосунків між націоналізмом та соціалізмом. З думками про вічність він прикував себе до біжучого моменту, можна сказати — розп'яв себе на ньому.

Через обставини часу Грінченко найбільше сили своєї віддав письменству; він був, можна сказати, першим професіональним письменником на Україні. Результати його праці на цьому полі у нас перед очима: чотири великі повісті («Соняшний промінь», «На розпутті», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами»), кілька драматичних творів («Ясні зорі», «Серед бурі», «Арсен Яворенко» й ін.), кілька десятків оповідань, том поезій і незчисленна сила публіцистичних, критичних, історично-літературних та популярно-наукових праць, саме перелічування яких зайняло б дуже багато місця. Це зовнішня, показна сторона його невтомної діяльності на ниві письменства. Перед нею не подається і внутрішня вартість тих творів. Ідею, яка завжди стояла перед Грінченком-письменником, він висловив такою коротенькою формулою: «Багато є людей, нема л ю д е й - б р а т і в» («Свято»), додавши до цього в своїй повісті «Соняшний промінь» устами Кравченка, що «народ та інтелігенція — два ворожі табори в його ріднім краї» і треба всі сили напружити, щоб звести до одного гурту ці два ворожі табори й «людей-братів» витворити. Цьому завданню й присвятив Грінченко свою літературну діяльність. Він знає, що народ, темний і затурканий, багато справедливих жалів може поставити в рахунок інтелігенції, яка ще не зовсім скинула з себе пана.

Персоніфікований народ у Грінченка не дарма ж ось як промовляє до заступника інтелігенції:

думка у мене така,
Що зробившись паном в цій хаті,
Ти б запріг мене в плуг та й ізнову почав
Так, як батько твій, мню орати.

(«Хома Макогін»).

І хоч як високо ставив Грінченко національну справу, а нею не обмежував себе, ставлячи поруч і завдання широкого демократизму, повної емансипації трудящих людей, за якої «не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих». «Справа національна українська,— писав Грінченко на початку 90-х років,— мусить нам бути справою українського робочого простолюду». Задля цього він, з одного боку, не перестаючи кличе інтелігенцію на шлях активної любові до рідного краю, до праці для рідного народу, з другого — народ освітою підіймає до того ступеня, на якому б він міг користуватися з усіх здобутків людського розуму й культури. Свідомі українські народолюбці повинні, на думку Грінченка, почати з цієї обопільно-примиренної роботи, «силкуючися освіту, літературу та вмілості зробити ціло-народним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада» («Листи з України Наддніпрянської»). В своїх белетристичних творах Грінченко віч-на-віч зводить заступників тих «ворожих таборів» і заставляє їх подати один одному руки на полі спільної праці. По один бік стоять у нього такі щирі робітники народного поступу, як Марко Кравченко («Соняшний промінь»), Демид Гайденко («На розпутті») та інші; по другий — встають такі постаті, як Зінько Сиваш («Серед темної ночі», «Під тихими вербами»). Особливо характерна постать Зінька. Він «думає по-простому, помужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натомленим працею задля того, щоб здійснити людське щастя». «Люде й - б р а т і в» хоче бачити Зінько на землі, п р а в д и шукає він, як і Марко з Гордієм, як і сам автор. «За правду стояти» Зінько заприсягся, за це на муки йшов, з лозунгом «добувайтеся правди» він і помирає. І тепер ми знаємо, що не вигадка, не фікція — Грінченків Зінько: багате їх, отаких Зіньків, проявилось було останніми часами, наповняючи тюрми, йдучи на заслання, вмираючи з заповітом «добуватись правди» на устах — і, скажемо, дочасно перетлілий на вогні переступного часу Архип


Тесленко був тільки найголоснішим заступником цього типу людей, які по Грінченковому рецепту доходили правди в житті. Твори Грінченкові можуть бути взагалі чудовою ілюстрацією до цього «добування правди», що одне тільки й може дати людині щастя — щастя у виконанні взятої на себе з власної волі повинності. Адже недарма Грінченків Марко висловлює такий символ віри: «людина живе не самим тільки власним, персональним життям... Є у кожної людини святиня, вища од власних почувань, од власного щастя». В житті бачив, звичайно, Грінченко й людей, які не мають тієї святині в душі, він і сам малював нам таких людей, як Раденко,— людей у всьому зневірених, що боязко чіпляються за життя та за його втіхи й жахаються смерті. Можна сказати навіть, що письменник звів тих людей навч з обставинами, які вимагали жертв, самоотверження, посвячення задля вищої мети, щоб тим більшу ціну підкреслити оцим прикметам справжніх людей повинності. «Україна! — каже гірко Раденко, стративши вже колишній ідеал правди.— І я колись любив її, молився на неї. Але ж слухай: ти вмреш — і що тоді тобі Україна? Хіба ти її понесеш із собою в труну? Не кажи мені, що вмирають одиниці, а народ живе... Що мені, тій одиниці, з того, що народ житиме і тоді, як мене їстиме хробаччя?» («На распутті»). І от на цю саму тему ось що сам Грінченко писав у листі до товариша: «Як саме житиме наше «я» після того, як зникне тіло — не відаю, але відаю певне, що на цій землі можна й після того жити тільки одним: зробленим в о ім'я світа і правди ділом. І через те все життя людини, достойної зватись людиною, мусить іти на те, щоб це діло зробити — по своїй спроможності». Брак цієї віри й діл «во ім'я світа і правди» згубив Раденка. І навпаки — віра, жива й могутча віра, та праця «во ім'я світа і правди» дала нам Грінченка,— того Грінченка, що не боявся смерті та безсмертя шукав у тій безмірній силі всякої роботи, що за свій вік переробив він на користь рідному краю.

1911 р.

Ефремов Сергій. Історія українського письменства.— К., 1995.— С. 504—505, 507—509.

З а п и т а н н я і з а в д а н н я

Напишіть твір на тему «Гуманістична основа творчості Бориса Грінченка».



Павло ГРАБОВСЬКИЙ

(1864 — 1902)

ПЕТРО ОДАРЧЕНКО

ПОЕТ-ГРОМАДЯНИН

29 листопада 1902 року в снігах похмурого Сибіру на засланні помер Павло Арсенович Грабовський... Помер на 38-му році свого безмірно тяжкого життя. Видатний поет і незламний борець за свободу, великий мученик і страждалець за народ, непримиренний ворог усякого деспотизму і неволі та неправди, ревний оборонець прав поневоленого народу, непохитний борець за правду і справедливість, полум'яний патріот України — Павло Грабовський був попередником багатьох тисяч українських письменників і культурних діячів, що в нелюдських муках та стражданнях гинуть в російсько-більшовицьких північних концентраційних таборах та засланнях.

Згадуючи своє дитинство, Павло Грабовський писав у автобіографії: «Змолоду я був трохи химерної вдачі, смиренної, хоч і запальної, легко переймався жалем та товариським почуттям.., а як підріс трохи, мене тягнуло до всього надзвичайного та романтичного, і мені хотілося прийняти муки за Христа». І з 18 років свого життя до смерті своєї передчасної Павло Грабовський був справжнім мучеником за найкращі, найвеличніші християнські ідеали, несучи непохитно тяжкий хрест мук і страждань за Україну, за Свободу, за Правду! Не можна без подиву і захоплення згадувати про цю надзвичайну людину, про цього великого праведника, про цю криштально чесну людину.

Україна була змістом його підневільного життя! Україна була головною, центральною темою його творчості! Україна була найбільшими його святощами! До неї він рвався всією своєю змученою душею, про неї він думав і день і ніч! Її болями болів, терпів за неї нелюдські муки і страждання, він її бачив у снах у всій її красі і в усій її лихій долі! Україна була для нього яскравим сонцем

у вічній темряві сибірської полярної ночі! Людина надзвичайної енергії і надзвичайної, подиву гідної моральної сили і непереможного духу, скута кайданами московської неволі, як гордий Прометей, до кінця випила гірку чашу неволі, мук і страждання, але не зломилась перед коронованим московським деспотом. До останніх днів свого безталанного життя Грабовський зберіг незвичайну силу свого величного Духа!

1952 р.

Одарченко Петро. Українська література.— К., 1995.— С. 17, 23.

ШВАЧКА

Рученьки тернуть, злипаються віченьки...
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти.

Кров висисає оте остогиджене,
Прокляте нишком шиття,
Що паненя, вередливе, зманіжене,
Вишvirне геть на сміття.

Де воно знатиме, що то за доленька —
Відшук черствого шматка,
Як за роботою вільна неволенька
Груди ураз дотика.

ДО УКРАЇНЦІВ

Українці, браття милі,
Відгукніться, де ви є;
Чи живі ще, чи в могилі
Давня слава зогніє?

Чи покраща доля наша,
Мине сором, що вкрива;
Чи до краю спита чаша,—
Рабства чаша вікова?

Гей, до купи, певні діти!
Всіх веде мета одна:
Шлях любові та освіти
Нас навіки поєдна!

ДО Н. К. С.

Зранку в холодну могилу Що повіюм навіть не скине
Ти жертвою часу лягла; На тебе пануюче зло,
Без жалю загублено силу... Що смерть над тобою запине
А в мене пак гадка жила: Отрутою повне жало!

ДО РУСИ-УКРАЇНИ

Бажав би я, мій рідний краю,
Щоб ти на волю здобувавсь,
Давно сподіваного раю
Від себе власно сподівавсь.

Щоб велич простого народа
Запанувала на Русі,
Щоб чарівна селянська врода
Росла в коханні та красі.

Щоб Русь порізнена устала
З-під віковічного ярма
І квітом повним розцвітала
У згоді з ближніми всіма!

ТРУДІВНИЦЯ

Хмуρο дивилася школа,
В бовдурі глухо гуло,
Вітер вривався зокола,
Сумно в хатині було.

Мертва трудівниця-пані
Біла, як віск, на столі
Там почивала, заранні
Збувшися скорбів землі.

Рук і на час не складала,
Щиро кохала діток,
Листу якогось-то ждала,—
Тільки і знав наш куток.

За день одсунула книжку,
За день не стала робить,
Як опинилась на ліжку,—
Нічим було пособить.

В непогідь, стужу злиденну
(Певно, сама сирота!)
Зайде в хатину нужденну,
Словом усіх повіта.

Дасть, коли треба, поради,
Викладе все до пуття...
Боже! З якої б то ради
Їй відбирати життя?

Журно посходились дітки
Обік німої труни:
Втратили неньку сирітки,
Втратили промінь вони.

Вдарив і дзвін похоронний...
Нічого, мабути, ждять:
Треба людині сторонній
Шану останню віддять.

Дим закурився з кадила,
Серце зворушував спів...
Що дівтора голосила,—
Просто не чути попів.

А як на цвинтарі стали,
Кинули грудку землі,—
Гірко батьки заридали,
Аж надривались малі.

Мовчки вернули на помин,
Що громадяни знесли,
Якось не складавався гомін,
Навіть дяки не пили.

Та й розійшлися по хатах,—
Школа осталась пуста...
Хуга свистить по загатах,
Жалібно труп заміта.

ОРЛИ

Марно ради пита,
Вся засмучена,
Україна свята,
Перемучена.

Дяка Богу — всього
Враз набралися:
Від народу свого
Одцуралися...

Занедбали сини
Рідну мовоньку,
Не туди-бо вони
Гнуть головоньку,

А поки що чуже
Розполопають,—
Чого вміли, то вже
Не второпають...

На пожитки густі
Позіхаючи
Та кишені товсті
Напихаючи.

Ще й вирлають на мир
Гірш Московщини:
«Що за хлопський кумир
Народовщини!»

Чи таких ти орлів Не так збавлять снаги
Сподівалася, Силоміщники,
Як за них лила крив, Як оті вороги,
Турбувалася? Підпомічники!

СПРАВЖНІ ГЕРОЇ

Не вам мій спів, уквітчані герої
Кривавих справ, не вам мій голос,— ні!
З-під барв рожевих вигадки пустої
На чорнім тлі ви бачитесь мені.

Хай досі сниться іншому піїті
Шалений брязкіт кинутих шабель...
Не кращ було б запособлять освіті,
Підняти люд хоть на один шабель?

Моя хвала трудівникам незаним,
Що двигли мисль по селах, хуторах,
Цуравшись власно мрій золототканих,
Чий невідомо почиває прах;

Чий вік минув за працею, як днина,
Сліпим братам торуючи межу...
Перед тими я стану на коліна,
Героям тим подяку я зложу!

Моя хвала живим, як і помершим,
Отим борцям за будуче Русі,
Тим страдникам за друзяків найпершим,
Що сяють нам у чарівній красі!

Взяли вони в житті шляхи колючі
Серед пригід та всякої нужди...
Окриють їх колись вінки немручі,—
Затихне навіть галас ворожди!

З ДУМОК СУЧАСНИХ

Запорожжя та козацтво
Спать уклалися в журбі...
Інший час, панове братство,—
Інші теми на добі!

Відлічивши козакові
Поважання данину,

Чи не глянуть мужикові
У хатиньку сумну?

Глянуть просто, без серпанку,
Яким все обволіка
Пан-поет, що бачив з ганку
Богоносця-мужика.

Наш мужик — то неук темний,
Працівник, але бідар,
Скарб незчерпано таємний,
Що живився володар.

Довго ним ми рабували;
Кров лилась, свистів батіг,
Іще довше глузували,
Стали падати до ніг.

Бо за часом рабування
Нас окрило каяття;
Найсвятіші почування
Зворушили гідь життя.

Але та любов висока,
Хоч правдивою була,
Зором збільшеного ока
Зайвих фарбів надала.

Зникла геть жива людина,
Розпочався був туман;
Та минула ця година
Повишаючих оман...

Перед нами — брат нужденний,
Яким він і справді є.
Тягне жереб свій злиденний
Та кляне життя своє.

Вік пита сірома неба:
Чи не пустять з рук кати...
Отому найперше треба
Бідоласі допомгти!

Появить на очі люду
Його ж сховані скарби —
Справа гідна сил та труду,
Річ достойна боротьби!

Хлоп-мужик, панове братство,
То — підстава в наші дні...
А Січ-мати та козацтво —
Хай царствують у труні!

ПОЕТАМ-УКРАЇНЦЯМ

До вас, поети-українці,
Шлю — вибачайте — дружній лист,
Щоб повітати наодинці
Та дяку висловить за хист.

Доходять часом ваші звуки
В мою далечину глуху
І гоять чаром біль розпуки
На самотинному шляху.

Від вас одрізнений навіки,
Докупи думкою живу...
Прийміть же щиро братні стріки
Про нашу долю світову.

Бажав, бач, я сказати в листу
Про рідний брак громадських благ
Та притулить до того змісту
Від себе декілька уваг.

Не все співати нам про квіти
Та любитися Дніпром...
Година — дбать про шлях освіти,
Люд забезпечити добром;

Спинить навколо голос стонів,
Що крають серденько притьмом,
Розвіять пільму забобонів,
Впотужить голови умом;

Збудить чуття самопізнання,
Шаноби власної чуття,
Розсунуть цілі прямування
Замість товктися без пуття.

Хай мертва буква вас не мане
До свар, заслонюючи суть;
Славетніш німці чи слов'яне —
Ті спірки краю не спасуть.

З усіх усюд берімо здатки,
А не зачерв'юймо в багні;
Меткої жизності нестатки —
Умови гибелі справжні.

Народ, покинутий на злидні,
Народ, плазуючий у млі,
Повинен стратить риси рідні,
Безслідно стертися з землі!

ДО МАТЕРІ

Мамо-голубко! Прийди подивися,
Сина від мук захисти!
Болі зі споду душі піднялися,
Що вже несила нести.

Мамо-голубко! Горюєш ти, бачу,
Стогнеш сама у журбі;
Хай я в неволі конаю та плачу,—
Важче незмірно тобі.

Бачити більше тебе я не буду;
Не дорікай, а прости;
Та від людського неправого суду
Сина свого захисти!

ВЕСНЯНКИ

I

Зійшли сніги, шумить вода,
Весною повіва;
Земля квіточки викида,
Бує травка молода;
Все мертве ожива.

Веселе сонечко блистить,
Проміння щедро ле;
Гайок привітно шелестить,
Неначе кличе пригостить;
Струмочок виграє.

Сіяють злотом небеса,
Витьохкують пташки...
А груди думонька стиска:
Ховає зверхня ця краса
Смердючі болячки.

II

Знову, ластівочко-серце,
Ти вернулась, знов звила
В нас під хатою кубельце...
Заспівай же, де була?

Розкажи: чи й там, як тут,
Пекло скрізь — ні верть, ні круть;
Люди носять рабські пута,
У чужій кормизі мруть?

Світлі поклики колишні
До братерства та рідні,
Мов ті дріб'язки залишні,
Затопталися в багні?
Крук недолі над всім кружить
А соборище панів,
Знавіснівши, гірко тужить,
Що, бач, мало кайданів?

Розкажи: чи й там, як тут,
Замість праці все слова;
Люд бездольний в п'їтьмі плута,
На наймитів упова?

III

Сумно заспівала
Ластівочка люба
На питання ті:
— Скільки світа знала,
Скрізь панує згуба.
Люд — узаперті.
Мість¹ любові — злоба;
Брат піднявсь на брата,
Душить за шматок.
Та ніде пригноба
Не справляє свята,
Як от ваш куток!
Ніде розбратання
Посеред громади
Не було, як тут.
Ниці² почування,
Продажність та зради

¹ Мість — замість.

² Ниці — низькі, підлі.

Не кули ¹ більш пут.
Ні в якій країні
Брак самопошани
Так людей не жер.
Як у вас донині...
Бийте, рвіть кайдани,
Доки дух не вмер! —
З отим словом втіхи
Пісенька знімала,
В небі віддалась.
У блакить з-під стріхи
Ластівочка мила
Пурхнула-знялась.

IV

Правду мовила пташина;
Чи на добре ж, чи дарма?
Перед нами — домовина,
Сором вічного ярма.

Промінь згас над рідним краєм;
А ми, скільки кожен зміг,
У провалля себе пхаєм,
Ґрунт пускаємо з-під ніг.

Та не пізно: є поправа,
Певен я — минеться все;
Ще заблісне наша слава,
Праця вгору піднесе.

Тільки треба сил та труду,
Щоб не згинуть цілком,
Не стогнать до віку-суду
Під вельможним канчуком.

V

Годі ж нудитись, складаючи руки;
Кличе робітників рідна земля...
Віра, впотужнена словом науки,
Хай нас міцніш окриля!

Більше уваги до власного горя,
Більше любові до люду свого!
Близько — загибель... зника наша зоря...
Чого ж нам ждати, чого?

¹ Не кули — не кували.

Розцвітайся ти, веснонько красна,
 Духом творчості все онови;
 У нарузі країна нещасна...
 З муки-смерті її відживи!

Розворуш наші груди холодні,
 Запали в них притухлий огонь,
 Щоб рятунок знайшли ми в безодні,
 Не стояли в борні осторонь!

Одігнала надовго ти хвижі ¹,
 Розбудила надії та сни...
 Баглаї ² — ці воріженьки хижі
 Так послизнуть нехай і вони!
 Розцвітайся та нас із могили
 До живого життя підведи,
 Щоб ми очі на себе розкрили;
 Світлі думи в душі відроди!

ДО Б. С-ГО ³

Прощай, коханий ляше-друзе!
 Час розістатись настає.
 А як болить, як б'ється дуже
 Від туги серденько моє.

Одно гадали ми з тобою,
 Шукали одного шляху,
 І от зійшлись в тюрмі з тобою,
 Знайшли недоленьку лиху.

Мир чарівничої омани
 Пред нами птахом зник давно:
 Неволя вічна та кайдани —
 То нам судилося одно.

Але ж і ту судьбу шалену
 Не довелось ділити нам:
 Ти — за Байкал, а я — за Лену,
 Розтечємось по чужинам.

¹ Хвижа — завірюха.

² Баглаї — лівощі.

³ Броніслав Славінський — польський революціонер-засла-
 нець.

Хто зна: чи вернеться спромога
До праці стать за все святе,
А чи навік тяжка дорога
Колючим терном заросте?

Отак-то, голубе мій, ляше!
Тобі — рудник, мені — тайга...
Та не належить серце наше
До пут утисника-врага.

СИРОТИ

Дітки маленькі кликали маму:
— Вставай, голубко, нене кохана,
Прокинься швидше та кидай яму,
Бо ми не їли з самого рана! —
Даремно ждати; побігли в клуню:
— Чом не йде мама? Скажи, татуню!

— Пождіть, не плачте, дітоньки милі,
Не видно — прийде ваша матуся,
Зварить кулешик, дасть льолі білі,
А я ще трохи помолочуся. —
Не ждється діткам, — побігли в клуню:
— Де ж наша мама? Скажи, татуню!

Голову сумно тато понурив,
Обійняв діти, та що казати?
Трьома струмцями піт з його дзюрив;
Лишив роботу, побрів до хати,
Злагодив їсти і знов у клуню;
А діти вголос: — Куди, татуню?

Зіб'ються нишком собі в куточок,
Глянуть в віконце, заплачуть гірко;
На столі часом хоча б шматочок,
А їх, до того, цілих п'ятірко...
Вони б хотіли побігти в клуню,
Так до розправи взяли татуню.

Зростають дітки — і голі й босі,
Вже не питають, бо зрозуміли,
Чом не приходить матуся й досі.
Нелюдські злидні кругом обсіли,
Опорожнили комору й клуню,
По заробітках женуть татуню.

Надворі люто тріщать морози,
А він працює і дні і ночі;
Краялось серце, змерзали сльози,
Поки не сплющив навіки очі.
Побіжать дітки із хати в клуню:
— На кого кинув ти нас, татуню?

* * *

Весна, весна... Надворі май;
А в нас лежать сніги;
Панує стужа навкруги...
Весна, весна... а в нас — гай-гай!
Дріма похмуро чорний гай
Та додає нудьги.

Весна, весна... Надворі май;
А в серці жаль та сум;
Справляє небо якийсь глум...
Весна, весна, а в нас — гай-гай!
Хоча б малесенький розмай
Для нерозважних дум!

Весна, весна... Надворі май;
А в нас, замісто чар,
Густий серпанок темних хмар...
Весна, весна, а в нас — гай-гай!
Далеко зором не сягай,
Згаси остаток мар.

Весна, весна... Надворі май;
А в нас — ні круть ні верть:
Якась німа, нелюдська смерть.
Весна, весна, а в нас — гай-гай!
Все кличе: до труни лягай,
Бо чаша повна вищерт!

* * *

Не раз ми ходили в дорогу,
Не раз ми вертались до хати
І знову брели від порогу —
Правдивої цілі шукати.

З борців насміхалася доля,
Зростала, проте, їх громада.

Добробут народний та воля —
То наша найперша засада.

Борців не лякають пригоди:
Шлях, мочений кров'ю та потом,
Нас виведе в панство свободи
Не нині, не завтра, так потім!

Аби не тікали ми труду,
Не падали легко з ударів,
Пригляньмось до нашого люду,
Як сум йому очі охмарив!

Знедолений ладом ворожим,
Він працею держить всі стани...
Ходім же, брати, та поможем
Порвати якшвидше кайдани!

* * *

Мало нас, та се — дарма,
Більше буде з перегодом;
Не довіку висне тьма
Над замученим народом.

Мало нас, та се — дарма,
Не в потузі Бог, а в правді;
Тричі проклята тюрма
Пануватиме не завжди.

Мало нас, та се — дарма,
Міцна віра рушить скали....
Тим загибелі нема,
Кому світять ідеали!

СПІВЕЦЬ

I

Не згадуй нам про вічну млу труни,
Не згадуй нам про мертвий сон могили;
Даль невідомості мість того розгорни,
Клич до життя, буди дрімучі сили!

Не додавай знесиленим журби,
Не добивай зневір'ям підупалих,
А розбуди на діло боротьби,
Знайди розвагу в світлих ідеалах!

Тоді тебе послухаємось ми,
Замовкнуть в серці почування лячні,
А станемо правдивими людьми
І будемо довіку тобі вдячні!

Поперед інших стяг новий неси,
Карай насильство своїм словом віщим,
Веди нас в мир і горя і краси,
Стань проти зла, доки його не знищим.

Не згадуй же про вічну млу труни,
Не згадуй же про мертвий сон могили,
А засівай зерном добра лани,
Щоб найплідніші жнива уродили!

II

Так казала співцеві громада.
Що ж відмовить співець-бідолога?
Роздавалась не раз ота рада...
Він прямує до людського блага.

Що ж поробиш, як сили в самого
Відібрала напасниця-доля,
Як на жереб терпіння німого
Засудила без жалю неволя!

Як він змучивсь під гнітом скорботи,
Трупом пав, не дійшовши дороги...
Чи сказав хто слівце заохоти,
На годину подав допомоги?

Не судить же співця так жорстоко,
Що пісні його вкрай сумовиті,
Що сльоза туманить йому око,
Що він скрізь самотній на світі!

ДО ПАРНАСЦІВ

Вас чарує небесна блакить,
Що, цяцькуючи блиском вірші,
Часом очі вам надто сліпить,
Болячки закриває найгірші.

Все вам сняться квітки запахні
Та кохання — святі, незрадливі,
Ви знаходите перли в багні,
В пеклі бачите душі щасливі.

Життя святом здається для вас,
Гармонійним втіленням розвитку...

Киньте, братики, панський Парнас,
Уберіться в простісіньку свитку!

Соловейко співа на гіллях,—
Не діліть його красного труду,
А до волі покажуйте шлях
Простим словом убогого люду!

УПЕРЕД

Уперед за край рідний та волю,
За окутий, пригноблений люд,
Хоч нічого не знайдеш, крім болю,
Хоч нас жде невіддячений труд!

Уперед проти зла однодумно!
Розрослася ворожа юрба.
Не гадаймо прожити безсумно,
Бо життя — неминуча борба.

Уперед, хто не хоче конати,
Статись трупом гнилим живучи!
Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчинки — то наші мечі.

Уперед до завзятого бою
За громадські та власні права,
Коли бути бажаєм собою,
Коли серце позор відчува!

Уперед до звершєння замірів,
Що поклав дев'ятнадцятий вік;
Скиньмо владу катів-бузувірив,
Щоб людиною став чоловік!

Уперед! Годі скніти рабами,
Час кормигу гидливу знести!
Наші кубла нам стануть гробами,
Швидко знівечать ясність мети.

Уперед! Не жде поступ всесвітній:
На шляху пристаючих лиша;
Інший лад, інший мир заповітний
Виробляє із себе душа.

Уперед проти хижих порядків!
Гине воїник чи здобич бере,
Він стежки протира для нащадків,—
Його діло ніколи не мре!

Я не співець чудовної природи
 З холодною байдужістю її;
 З ума не йдуть знедолені народи,—
 Їм я віддав усі чуття мої.

Серед ясних, золочених просторів
 Я бачу люд без житнього шматка...
 Блакить... пташки... з-під соловйових хорів,
 Мов ніж, вража скрізь стогін мужика.

Нехай кругом розумний лад та втіха,—
 Не здужа їх мій мозок осягти,
 Бо скільки кривд, бо скільки всюди лиха,
 Як хижий звір, братів гризуть брати.

Нехай людя, що до вітхнення ¹ вдатні,
 Співають нам на всякі голоси
 Про райські сни й куточки благодатні,—
 Де плачуть, там немає вже краси!

Нехай вони, кохаючись «на лоні»,
 Мук забуття вишуковують дарма,
 Їх не заспать: у серця відгомоні
 Озветься світ з турботами всіма!

ОСИП МАКОВЕЙ

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

(Дещо про його життя і діяльність)

В р. 1897 усі наші часописи повторили за «Житєм і словом» сумну звістку, що десь там далеко на півночі в Сибіру пропадає щирий і талановитий поет-українець Павло Граб, которого російські власті за молодечі ідеали, за самі пориви молодечого серця, бо він ще не мав ні часу, ні нагоди, ні сили їх виконати, запроторили в північні болота та ліси на довголітню самоту та муку душі і тіла. І ця сумна вістка звучала нам так, як гомін колишніх мук українських патріотів з минулих століть і цього століття,— Павло Граб здавався нам епігоном тих мучеників, котрих насилу забирали з України і веліли їм коротати гірке життя в чужині і в неволі. Пригадалася

¹ Вітхнення — натхнення.

нам знову гірка доля Шевченка, бо оце в тридцять літ по його смерті знов один наш поет з далекої-далекої, холодної та непривітної півночі прислав нам свої пісні, повні щирого бажання добра для України і смутку замученої душі. Хоч у тих піснях і не було сили Шевченкового слова, але була в них попри інші добрі прикмети поезії — правда, і ця правда сильно вражала читачів збірників поезій Граба п. з. «Пролісок» і «З півночі», а ще більше тих, що з листів Граба знали дещо про його життя. Найкращі поезії Граба суть ті ліричні, що в них він пише про себе; вони з ваги на причини, з яких повстали, і на обставини, в яких зродилися, мають не лише особисте значення для поета, але й більше загальне; вони зворушують душу читача і роблять її вражливою на ту недолю, яка мучить поета і його товаришів та товаришок, що не мають таланту, щоб виповісти сильно свої гадки й почування; але ті поезії потребують деяких пояснень, деяких відомостей з життя поета, щоб їх правдивість і силу розуміли всі читачі. Тому-то я бажав би познайомити наших читачів ближче з поетом на підставі його листів, які я міг роздобути, його поезій і тих відомостей, які він часами подавав про себе при нагоді в часописах.

Посилаючи свій перший збірник поезій «Пролісок» видавцеві Костеві Паньківському до друку, Грабовський писав: «Убогенький мій «Пролісок», але від щирого серця... Не шукайте в нім солодких пахоців, та й не барвистий він до того; звичайно, як усякий пролісок, що ледве-ледве пробився з-під снігу на мир... Тож вибачте! Заманулось до Божого світла — от і склалась збірочка. Вже чого варта, так нехай і вітають. Вміщує вона переважну частину моїх самостійних творів; відкинув я поеми, просторі річі епічні та дещо змісту особистого, не рушивши перекладів, котрі згодом гадаю видати окремою книжечкою. Все, що в «Проліску», написане мною, починаючи з 1890 року; віршів два-три хіба складені раніше, але потім перероблені — остався один зміст».

Таким способом, поезії у «Проліску» треба вважати першими пробами Грабовського; в них справді находимо, як я вже сказав, багато молодечих, теоретичних поглядів на людей і на світ; він ще не раз стоїть на тім, що про свої особисті справи йому, як суспільному діячеві, і не випадає говорити, він занадто свідомо тямить, що повинен або не повинен думати і робити з уваги на громаду і на ідеали; але в тім же збірнику поміж довгими не раз поезіями на тему суспільного щастя ми находимо справді маленькі проліски, прегарні ліричні поезії, що не обнімають цілого світа, не падькають над недолею «людськості», а тільки плачуть над недолею конкретних людей, чи то кількох, чи

одної таки особи. І от на тих пролісках ми спинюємося, вражені і зворушені. Збірка присвячена сестрі, товаришці недолі Грабовського, котру спіткала якась незвісна нам лиха доля. Крім того, у збірці є згадка ще про інші особи, близькі серцю поета, і ми, відаючи його долю, далеко більше спочуваємо йому у його особистій долі, ніж у його громадських покличах. Смутком сибірського бору, про котрий Грабовський писав, віє з деяких його поезій про природу...

Оцею простою, а також трагічною поезією кінчиться «Пролісок». Я не наводив тюремних думок Грабовського — вони хоч далеко сильніші від його громадянських покликів, але їх сам Грабовський притьмив своєю другою збіркою «З півночі». Жаль сказати, що автора трохи не довело до могили, це дало нашій літературі незвичайно сильні з кожного боку тюремні думки. І хоч у них автор так займається собою, що йому аж соромно признатись, а проте ті його особисті поезії суть справдішніми поезіями. У передмові до цієї збірки він каже: «Переважна частина того, що я зібрав отут до купи, написана в нинішньому, 1895 році, а явилась впливом тих тяжких болів душевних, які пережив я останнього часу. Тому-то такі сумні, тужливі звуки посилаю до рідного краю «з півночі» і тому-то так багацько в збірничку особистих мотивів, котрими по моїй думці найменше повинен займатися співець-громадянин. Але думка думкою, а почування почуванням. Може, мені соромно буде колись згадати про ту слабкість внутрішніх сил, про той упадок духа, що сплодили подавані оце читачеві мої розпучні співи, може... Гірко подумати, та ще гірше було би знищити без жалю ті вистраждані співи, власними руками пошматувати своє намучене серце; знайдуться люди, що й без нас «цю панцину відбудуть», — нехай же відбувають! Коли б серед моїх хорих зойків щира юнацька душа відшукала для себе часом і дещо втішного та відрядного — з мене було б досить».

Так писав Грабовський у червні 1895 р. Він даремно боявся, що критика пошматує його намучене серце; приходить, як кажу, в інтересі літератури радше тішитися з його нещастя. Така вже доля поетів! І даремно Грабовський боїться, що в його збірничку багато особистих мотивів; він у тих мотивах — поет, коли тим часом у віршованих творах на тему недолі людської він повторяє старі пісні, та й то недобре.

1899 р.

Маковей Осип. Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. — К., 1965. — С. 224—228.

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

«Весна, весна... Надворі май»,— так починає одну з своїх поезій Грабовський, яка разом з його листом та іншими поезіями була надрукована спочатку І. Франком у журналі «Житє і слово» під назвою «Із дневника невольника», а пізніше у збірці «З півночі».

Надзвичайно виразними штрихами автор відтворює весну в далекому Сибіру (Грабовський перебував тоді у Вілюйську): і в травні тут «лежать сніги, Панує стужа навкруги», «Дріма похмуро чорний гай», «Густий серпанок темних хмар...». Це ті окремі ескізні малюнки, які створюють цілу картину весни на місці заслання поета.

Своєрідна побудова поезії: в шестирядковій строфі автор майстерно використав римування, повтори (першого і четвертого рядків). Загалом строфа за смисловим значенням поділяється на дві частини, кожна з яких в свою чергу побудована за принципом контрасту, протиставлення:

Весна, весна... Надворі май;
А в нас лежать сніги;
Панує стужа навкруги...
Весна, весна... а в нас — гай-гай!
Дріма похмуро чорний гай
Та додає нудьги.

Однак поезію «Весна, весна... Надворі май» слід розглядати не лише з точки зору майстерного відтворення Грабовським пейзажу. Вона цікава для читача як людський документ, як сторінка думок і почувань поета-засланця. В цьому відношенні вірш «Весна, весна... Надворі май» перебуває в нерозривному зв'язку з іншими поезіями, з думками, висловленими Грабовським в листі до І. Франка (травень, 1895 р.).

П. Грабовський завжди з певними застереженнями писав про особисті мотиви у своїх творах: «Не подумайте, що я плачу або жалкую, що я шукаю співчуття, нарікаю на долю. Певно, мені тяжко, певно, я нарікаю, та не на те, що не мав щастя, а що так доводиться нівечитись не одному мені нині, нарікаю на ті обставини життя, що вбивають живу душу в людині і здорове тіло».

Приречена на самотність жива душа поета прагне до великої мети — справжнього живого діла, керованого певними ідеалами громадськими. Але на шляху

до здійснення цієї мети — «обставини життя» заслання. І стають по-людському зрозумілі почуття нудьги, безнадії, наявність «нерозважних дум», що про них говорить Грабовський у поезії «Весна, весна... Надворі май». Вони співзвучні тим похмурим малюнкам сибірської весни, які подає тут поет.

Тонка спостережливість, глибоке відчуття, образність характеризують першу поезію з циклу «Веснянки». І система тропів, і ритмомелодика підпорядковані єдиній меті автора — дати широку картину пробудженої природи, картину, складену з окремих деталей, що виконують не лише смислову, але й слухову та зорову функції. А скільки справжнього, глибокого, непідробного ліризму в звертанні поета до ластівки — першої провісниці весни (друга поезія циклу «Веснянки»):

Знову, ластівочко-серце,
Ти вернулась, знов звила
В нас під хатою кубельце...
Заспівай же, де була?

Пейзажі Грабовського — це здебільшого пейзажі далекої і рідної серцю поета України, від якої назавжди був відірваний він засланням і яка увійшла як окремий самостійний образ в його поезію. Але слід ще раз підкреслити, що картини української природи для Грабовського — не самоціль. В більшості поезій вони виступають контрастом до важкого становища народних мас, до картин гіркого людського бідкування.

Замилування красою рідної України не закриває перед поетом ні важкого сучасного життя її народу, ні під'яремного існування в минулому. У поезії «О, яка ж ти сумна, Україно моя...» Грабовський писав:

Не складаю пісень твоєї дивної краси,
Бо не бачу у ставі сучасному;
Розпинали тебе всі до одного, всі,
Хто був паном у краї нещасному.

«У сні», «Сон», «Омана» — такі назви дає Грабовський тим своїм поезіям, у яких змальовуються картини уявного щасливого майбутнього його країни. Самі назви красномовно свідчать про зміст цих поезій. Уява, мрія поета була оманною — та й тільки. Насправді — муки і печалю, «всюди — злидні, скрізь незгода» на рідній Україні. В поезії «До України» він писав:

І впливаєш ти над мене
У тій збагаченій красі,
Що не зруйнують, серце-мене,
Твої печельянки усі!

В чому ж полягала краса України для поета-революціонера Грабовського?

Красу і силу рідної країни поет бачив не в пейзажах, не в чарівних картинах природи, а в народі. Про «велич простого народа» пише він в поезії «До Русі-України». Грабовський висловлює тут впевненість, що велич простого народу запанує на Русі — тобто прийде час, коли народ сам визначатиме шляхи розвитку країни, свою власну долю.

За годиною прокляття,
Мук, кайданів та крові,

Зрадню купленої слави,—
Панство волі йде услід,
І на чолі мирсправи
Власно з'явиться нарід! —

писав він в іншій поезії («Надія»), новотвором «мирсправи», засвідчуючи свою віру у велике майбутнє, коли справи миру (світу) буде вирішувати народ.

1962 р.

П о в а ж н а В а л е н т и н а. Павло Грабовський: Літ. портрет. — К., 1962. — С. 45—49.

З а п и т а н н я і з а в д а н н я

Розкрийте думку П. Одарченка про те, що Україна була «змістом підневільного життя» П. Грабовського, «найбільшими його святощами». Якою постає Україна у творах поета?

З'ясуйте концепцію буття українців, так визначену П. Грабовським у «Листі до молоді української» (1894): «Європейство на ґрунті українському — то нехай буде написано на нашому стягові».

Свою відповідь аргументуйте образами з творів поета, а також посиланнями на спостереження О. Маковея, П. Одарченка, В. Поважної.

Визначте місце П. Грабовського в українській поезії останніх десятиріч XIX століття.

ЗМІСТ

Любий читачу!	3
<i>Іван Франко</i> . З остатніх десятиліть ХІХ в.	5
<i>Олександр Кисіль</i> . Новий український театр	10

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

<i>Іван Франко</i> . Ювілей Івана Левицького (Нечуя)	15
Кайдашева сім'я. (Скорочено)	16
Гетьман Іван Виговський. (Скорочено)	39
<i>Олександр Білецький</i> . Іван Семенович Левицький (Нечуй)	66
<i>Євген Гуцало</i> . Іван Нечуй-Левицький	70

ПАНАС МИРНИЙ

<i>Петро Хропко</i> . Розмаїтий талант	72
Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Скорочено)	73
Лихі люди. (Скорочено)	102
В дорогу!	128
<i>Олександр Білецький</i> . Панас Мирний	131
<i>Олесь Гончар</i> . Перший симфоніст української прози	133

МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ

<i>Микола Вороний</i> . Марко Кропивницький	137
Доки сонце зійде, роса очі виїсть. (Скорочено)	139
Глитай, або ж Павук. (Скорочено)	157
<i>Сергій Єфремов</i> . Марко Кропивницький	172
<i>Леонід Стеценко</i> . М. Л. Кропивницький	175

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

<i>Іван Мар'яненко</i> . М. П. Старицький	180
Виклик	181
До молоді	182
Край коминка	182
На спомин Т. Г. Шевченка	183
До України	184
Поету	185
Борвій	186
Не судилось. (Скорочено)	188
Талан. (Скорочено)	204
<i>Іван Франко</i> . Михайло [Петрович] Старицький	223
<i>Людмила Дем'янівська</i> . Михайло Петрович Старицький	225
<i>Леонід Стеценко</i> . Драматургія М. П. Старицького	228

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ

<i>Сергій Єфремов</i> . Іван Тобілевич	231
Хазяїн. (Скорочено)	232
Сава Чалий. (Скорочено)	250
<i>Іван Франко</i> . Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)	264

<i>Яків Мамонтов. Драматургія І. Тобілевича</i>	269
<i>Степан Чорній. Історичні драми</i>	271

ІВАН ФРАНКО

<i>Михайло Возняк. Іван Франко в автобіографічних висловлюваннях</i>	275
<i>Гімн</i>	276

Веснянки

I. «Дивувалась зима»	277
II. «Гримить! Благодатна пора наступає»	277
III. «Гріє сонечко»	278
V. «Земле, моя всеплодюча мати»	279
VII. «Не забудь, не забудь»	279
XV. <i>Vivere memento!</i>	280

Україна

I. <i>Моя любов</i>	281
II. «Не пора, не пора»	282
<i>Наймит</i>	282
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня»	284
«Чого являєшся мені»	284
«Червона калино, чого в лузі гнешся?»	285
«Тричі мені являлася любов»	286

Поклони

IV. <i>Сідоглавому</i>	287
VI. <i>Декадент</i>	288
<i>Semper tiro</i>	289
«Де не лилися ви в нашій бувальщині»	290
<i>Антошкові П. (Азь покой)</i>	290
<i>Іван Вишенський. (Скорочено)</i>	291
<i>Лісова ідилія. (Уривок)</i>	301
<i>Мойсей. (Скорочено)</i>	303
<i>Перехресні стежки. (Скорочено)</i>	313
<i>На дні. (Скорочено)</i>	335
<i>Украдене щастя. (Скорочено)</i>	343
<i>Арсен Каспрук. Герої і псевдогерої</i> (поєми «Похорон», «Мойсей»)	353
<i>Яків Білоштан. Соціально-психологічна трагічна драма</i> «Украдене щастя»	357
<i>Дмитро Павличко. Іван Франко</i>	360

БОРИС ГРІНЧЕНКО

<i>Григорій Семенюк. З любов'ю до знедолених</i>	369
<i>До праці</i>	370
<i>Смутні картини</i>	371
<i>Україна</i>	371
<i>У темряві</i>	371
<i>Хлібороб</i>	372
<i>Троянда</i>	373

Українець	374
Марусі Вігровій	374
Землякам	376
Співцеві	377
Екзамен	377
Дзвоник	384
Під тими вербами. (Скорочено)	391
Сергій Єфремов. Борис Грінченко	420

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

<i>Петро Одарченко. Поет-громадянин</i>	424
Швачка	425
До українців	425
До Н. К. С.	425
До Русі-України	426
Трудівниця	426
Орли	427
Справжні герої	428
З думок сучасних	428
Поетам-українцям	430
До матері	431
Веснянки	431
До В. С-го	434
Сироти	435
«Весна, весна... Надворі май»	436
«Не раз ми ходили в дорогу»	436
«Мало нас, та се — дарма»	437
Співець	437
До парнасців	438
Уперед	439
«Я не співець чудовної природи»	440
<i>Осип Маковей. Павло Грабовський</i>	440
<i>Валентина Поважна. Павло Грабовський</i>	443

Права авторів та видавничі права УВЦ «Школяр» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р.

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 44 п. 1.3 цього Закону.

Д85 **Духовні криниці. Українська література (70—90-ті роки XIX ст.): Хрестоматія для 10 кл. загальноосв. навч. закл. Частина I/Упоряд. Г. Ф. Семенюк, П. П. Хропко.— К.: Школяр, 2004.— 448 с.**

ISBN 966-7117-57-X.

ББК 83.34УКР1

ДУХОВНІ КРИНИЦІ

Частина I

Хрестоматія з
української
літератури

